

8/891. 2131-

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZÖTÖDIK KÖTET

(593., 594., 595. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1927

TARTALOM.

DXCIII. SZÁM.

	Lap
AZ EGYETEMEK MULTJA ÉS JÖVŐJE. — Grósz Emiltől _ _ _ _ _	1
SALAMON FERENC ESZTÉTIKÁJA. (I.) — Császár Elemértől _ _ _ _	31
A RÉGI MAGYAR NÖMOZGALOM ÉS A LEÁNYNEVELÉS. — Kornis Gyulától _ _ _ _ _	57
FIELDING. — Kundt Ernőtől _ _ _ _ _	95
A BJELOKONSZKI URADALOM. — Pilnyák Borisz után, oroszból — Bonkáló Sándortól _ _ _ _ _	115
KÖLTEMÉNYEK: <i>A négy szobor előtt</i> — Két szonett. — Radó Antal- tól. — <i>Románcok.</i> — Műfordítás, spanyolból — Harsányi Kálmántól	124
SZEMLE. — <i>Smith Ádám.</i> — Berzeviczy Alberttől _ _ _ _ _	140
IRODALOM: 1. <i>A magyar hirlapirodalom története a Bachkorszakban.</i> — (Angyal Dávid: <i>Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott leve- lezése.</i>) — N. M.-tól.	
2. <i>Vörösmarty Mihály kiadatlan költeményei.</i> — (Kiadta Brisits Frigyes.) — Galamb Sándortól.	
3. <i>Az új francia irodalom.</i> — (René Lalou: <i>Histoire de la littéra- ture française contemporaine.</i>) — Elek Oszkártól _ _ _ _ _	142

**A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA.**

DXCIV. SZÁM.

GRÓF KLEBELSBERG MINISZTER TÖRVÉNYJAVASLATAI A TUDO- MÁNYOS KUTATÁS ÉS A MAGAS MŰVELTSEG INTÉZMÉNYEI- RŐL. — Magyar Gézától _ _ _ _ _	161
MAGYARORSZÁG KÖZGAZDASÁGI FEJLŐDÉSE I. FERENC JÓZSEF ALKOTMÁNYOS URALKODÁSA IDEJÉBEN. — Fellner Frigyes-től	183
SALAMON FERENC ESZTÉTIKÁJA. (II.) — Császár Elemértől _ _	192
SZÉCHENYI ÉS AZ IFJÚSÁG. — Zelovich Kornéltól _ _ _ _ _	225
A JOGFILÓZÓFIA JELENTŐSÉGÉRŐL. — Horváth Barnától _ _ _	245
KÖLTEMÉNYEK: <i>A szabadfalvi pap leánya.</i> — Szász Károlytól. — <i>Erdőben.</i> — Jakab Ödöntől. — <i>Az angyal üdvözlő szava.</i> — Rainer Maria Rilke után, Sajó Sándortól _ _ _ _ _	260
SZEMLE: 1. <i>Hat év magyar festészetéről.</i> — Petrovics Elektől.	
2. <i>Stróbl Alajos.</i> — Ybl Ervintől. _ _ _ _ _	282

- IRODALOM: 1. *Történelmi rajzok.* — (Takáts Sándor: *A magyar mult tarlójáról.*) — N. M.-tól.
2. *Irodalmi lexikonok.* — (Ványi Ferenc: *Magyar irodalmi lexikon.* Benedek Marcell: *Irodalmi lexikon.*) — —s-tól.
3. *Képzőművészeti irodalom.* — (Kállai Ernő: *Új magyar piktúra, 1900—1925.* — Rabinovszky Marius: *Az új festészet története 1770—1925.* — Ybl Ervin: *Az utolsó félszázad művészete.*) — Farkas Zoltántól.
4. *Kiss József élete és munkássága.* — (Rubinyi Mózes: *Kiss József élete és munkássága.*) — r. a.-tól — — — — — 301

DXCV. SZÁM.

- IRODALMUNK ÉS A KISFALUDY-TÁRSASÁG. — Berzeviczy Alberttől 321
- A KÖTELESSÉG ÁLLAMA FELÉ. — Concha Győzőtől — — — — — 329
- A RÁSZEDETTE ÖRDÖG. — Sebestyén Károlytól — — — — — 343
- A NÉPBALLADÁRÓL. — Gragger Róberttől — — — — — 375
- KÖLTEMÉNYEK: *Megyeri hitvallás.* — Sik Sándortól. — *Kigyósziszegés.* — Paul Valéry után franciából, Kállay Miklóstól — — — — — 414
- SZÍNHÁZI SZEMLE — Voinovich Gézától és Rédey Tivadartól — — — 438
- KÉPZŐMŰVÉSZET. — Ybl Ervintől — — — — — 440
- IRODALOM: 1. *Magyarország történelmi hivatása olasz megvilágításban.* — (C. A. Ferrario: *Italia et Ungheria*) — I. Ifjabb báró Wlassics Gyulától. — II. Kastner Jenőttől.
2. *Dr. Hennyey Vilmos: A magyar posta története.* — Török Páltól.
3. *A «modern» irodalomtudomány.* — Mészöly Gedeontól.
4. *A turanizmus és a faji érzés kialakulása Törökországban.* — Hüssein Námiktól.
5. *Birkás Géza: A francia irodalom története.* — Kastner Jenőttől 452

AZ EGYETEMEK MULTJA ÉS JÖVŐJE.¹

I. Bevezetés.

A lipcsei egyetem alapításának 500 éves évfordulójának ünnepén 1909 július hó 29-dikén, a Rector Magnificientissimus-sal: a szász királlyal élükön a német uralkodóházak számos tagja s a tudomány fejedelmeinek egész sora jelent meg. Az évforduló a világ összes egyetemeinek ünnepe volt. A francia, belga, olasz és spanyol egyetemek jó kívánatait Chuquet, a Collège de France tanára s a francia akadémia tagja tolmácsolta s a lipcsei egyetemet «une des plus nobles ouvrières de la civilisation, une des plus généreuses initiatrices du progrès, une des grandes éducatrices et bienfaitrices de notre espèce»-nek nevezte; a 20 tudományos akadémia üdvözlését a nagy osztrák tudós, Suess Ede, adta át. Ez alkalommal avatta Wach, a jogi fakultás dékánja, tiszteletbeli doktorrá a budapesti egyetem tanárát, Tisza István munkatársát: Plósz Sándort.

1910-ben a berlini egyetem ünnepelte alapításának 100 éves évfordulóját. Az ünneplők sorát a német császár nyitotta meg azon bejelentéssel, hogy Humboldt tervét: kutató intézetek létesítését, a Kaiser Wilhelm-Gesellschaft megalapításával megvalósítja.

A francia csoport nevében Henri Poincaré beszélt, kit ez alkalommal a berlini egyetem tiszteleti doktorává avatott.

Mindkét alkalommal az egész világ egyetemei küldtek képviselőket s az ünnepeken a német birodalom egész társadalma vett részt. Az ünneplők nem jöttek üres kézzel, az egyetemet ajándékokkal valósággal elhalmozták; a prágai egyetem mint a legrégebbi német egyetem, nagyra nőtt

¹ A *Tisza István Társaskör*-ben 1926 november hó 19-dikén tartott előadás.

leányának, a lipcsei egyetemnek ősi pecsétnyomójának másolatát hozta annak emlékéül, hogy a lipcsei egyetemet a Prágából kiüldözött német tanárok s tanulók alapították: szobrokat, közöttük Leibnitzét, műbecsü emlékérmeket, egész könyvtárakat, alapítványokat halmoztak össze s a szász kormány Max Klinger remek festményével díszítette az aulát. A hegyek övezte kék tenger partján a vak Homer a habokból kiemelkedő csodaszép női alak képzeletétől megihletve, a köré sereglett férfiaknak regél, Nagy Sándor Plato és Aristoteleshez siet: a nagy művész az örökéletű görög kultúrát varázsolja elének.

A német császár a tudományos kutató intézetek számára 10 millió aranymárkát gyűjtött.

Berlin és Lipcse nagy adományokkal tisztelték meg egyetemeiket.

Ez ünnepek szédületes méretei gondolkodóba ejthetnek! Mi az oka annak, hogy ez egyetemek jubileuma iránt ilyen érdeklődés, ilyen áldozatkészség mutatkozik? Ennek nyilván az a magyarázata, hogy az *egyház* s az *állam* mellett a harmadik nagyhatalom, a *tudomány*, a *tudomány*nak *pedig otthona, műhelye az egyetem*.

Azt tartják, hogy a lakosság kultúrájának fokmérője az az érdeklődés, melyet egyetemével szemben tanusít. Az angol s a német nép e címen valóban magas kultúráról tesz tanúságot.

Vajjon milyen eredményre vezet, ha a hazai viszonyainkat figyeljük meg? A kérdésre nem kaphatunk határozott választ s nem nyerhetünk hű képet és pedig azért nem, mert az ország s elsősorban Budapest nem is ismeri eléggé egyetemét. E tekintetben a vidéki egyetemek helyzete jobb. A budapesti egyetemről csak akkor tud meg valamit a lakosság, ha annak az államhatalommal vagy a társadalommal valamely konfliktusa van, vagy ha a fiatalság tüntet. E helyzet előidézésében részben mi is, egyetemi tanárok hibásak vagyunk. Az egyetemi tanár nem szívesen lép ki az életbe, ritkán veszi igénybe a sajtó publicitását, — s ha olykor megteszi, azt tanártársai rossz néven veszik tőle — ennek következménye, hogy a nagyközönség tájékozatlan. Pedig az egyetemnek joga,

sőt kötelessége, hogy a közvéleményre vezető befolyást gyakoroljon. Ezt Samassa József mint hittudomány kari dékán már 1866-ban nagy eloquentiával hirdette.

Az ország jövője a fiatalságon nyugszik. Ez igazságot sokan hangoztatták, de senki sem szebben s meggyőzőbben, mint Tisza István. Az egyetemi ifjúság 1904 január hó 30-ikán Deák Ferenc serlegének felavatására gróf Apponyi Albertet, Berzeviczy Albertet és gróf Tisza Istvánt kérte fel. Tisza István öröksépségű beszédét a következőkép kezdte: «Az, akit a mai kor ezer baja között a közügy napszámosává rendelt ki végzete s aki aggódó lélekkel látja tornyosulni azokat a felhőket, amelyek hazánk egét borítják, minduntalan sóvárgással és hazafiúi aggodalommal áll meg egy nagy kérdőjel előtt s tépelődve kérdi magától, vajjon minő lelki világban, minő eszmekörben, minő vágyakkal, minő törekvésekkel nő fel az a nemzedék, amelyik át fogja venni a mai nemzedék kezéből az ország sorsának a vezetését és aggódva kell, hogy kérdezze magától, vajjon minő benyomásokat merít ez ifjú nemzedék a mai kor küzdelmeinek szemléletéből, minő ösztönzést, minő bátorítást vesz ki abból magának? Mert hiszen minden egyéb szolgálat között, amit a mai kor munkásai teljesíthetnek, talán legfontosabb, legmagasztosabb az a föladat, hogy ösztönzésül, bátorításul szolgálhassanak a felnövő ifjú nemzedék számára, mert az ország sorsa sokkal inkább függ attól, a mai küzdelemnek minden fázisánál sokkal inkább függ attól, hogy a mi szerepünket egy nálunk erősebb, derekabb, külömb nemzedék válthassa fel». Csak természetes, hogy az a fiatalság, amely Deák Ferenc serlegét avatta, amely Apponyit, Berzeviczyt, Tiszát választotta avatókul, a nagy háborúban dicsőséget és babért aratott. Jobb tanácsot ma sem adhatunk tanítványainknak, mint azt, hogy kövessék a háború előtti fiatalság példáját s válasszák ideálul Tisza Istvánt.

A fiatalság túlnyomó része az egyetemeken tanul, ez intézmények szellemének ismerete a közvélemény alakulására jótékony hatású.

Ez az oka annak, hogy amidőn a *Tisza István Társaskör* megtisztelő bizalmából e helyen állok, ahonnan a társaság

tagjaihoz az ország annyi fényes tehetsége, annyi nagy tudósa, olyan nagy szónoka s költője szólt, fejtegetéseim tárgyául az egyetemeket választottam, melyek sok százéves öregkoruk ellenére az évről-évre hozzájuk forduló fiatalágtól új erőt nyerve örök fiatalok maradnak, s a tudomány kristálytisztá kiapadhatatlan forrásából merítve pazarul ontják a tudás sugarait.

Hogy e feladatra vállalkoztam, mentségem, szerény jogcímem, hogy 44 éve civis universitatis, a budapesti egyetem polgára vagyok. 1882-ben mint egyetemi hallgató léptem be s végig haladva az egyetemi grádusokat, még pedig annak legalacsonyabb fokától kezdve, ma áttekinthetem az egyetemi élet hegyeit s völgyeit, virágzó rónáit s kopár szikláit.

Egyetemünk nagyságáért, tisztességéért, mely egyúttal hazánk nagysága és tisztessége, élek s halok.

Feladatomból azt tűztem ki, hogy vázoljam az egyetemek múltját; betekintést nyujtsak az egyetemek belső életébe s megvilágítsam a jövő feladatait. E célból néhány példát választottam, mely példák egyúttal típusokat alkotnak. Ezek a párisi, az oxfordi, a berlini, s a budapesti egyetemek. Mind-egyik egy-egy nagy park, melyek bejárására ugyancsak hosszú idő kellene, éppen ezért meg kell elégednünk, ha a nagy útvonalokon maradunk s el kell hagynunk az oldalösvényeket, pedig ezek járatlanságuk varázsával, fel nem fedezett titkos szépségeikkel ugyancsak csábítanak. Hiszen az új igazságok az igazi szépségek. De nem ez az alkalom arra, hogy ez utakra térjünk. Ma a széles országúton maradunk, melyről percig sem veszíthetjük el szemünk elől a hegycsúcsot, mely felé törekszünk. Elnézésüket kérem, hogy fejtegetéseim szárazak lesznek: a meggyőzésben egyetlen fegyvertársamul az igazság erejét választottam.

Tanuim, kikre hivatkozhatom az emberi szellem legelőkelőbb képviselői.

II. A párisi egyetem.¹

A párizsi egyetemet tekintik Bologna mellett a legrégebbi egyetemnek. A XI. század végén a párisi Notre Dame körül a püspök fennhatósága alatt papok számára iskolák alakultak, melyekben a középkor ismereteit, tudományait tanították. A tanulók száma annyira szaporodott, hogy a város lakosságát meghaladta. Ez iskolát *serre chaude de l'Espritnek*, *promontoire du Parnasse*-nak nevezték. Hírneves tanárok elsősorban Abelard mindinkább több s több tanítványt vonzott maga körül, a tanárok, majd a tanítványok korporatíóvá, testületté tömörültek s így született meg a XII. században a párisi egyetem. A tanárok s tanítványok testülete csakhamar olyan hatalomra tett szert, hogy Philippe Auguste királytól az egyetem számára fontos privilégiumokat — kiváltságokat — csikartak ki. Az első egyetemi privilégium 1155-ből származik, amidőn a Bologna előtt táborozó Frigyes császár a tanulóknak utazásuk alatt s az egyetem székhelyén való tartózkodásuk tartamára különös oltalmat biztosított. 1200-ban az egyetemet kivonták a polgári bíróság hatásköre alól s az egyházi alá helyezték. A királyi rendőrség nem vehette fogságba a tanárokat, s a város elöljáróságának s polgárainak fogadalmat kellett tenniök, hogy az egyetem kiváltságait elismerik. Az egyetemnek csakhamar kellemetlenné vált a püspöki gyámkodás s ettől is megszabadult azáltal, hogy 1215-ben kieszközölte a pápától a püspököktől való függetlenségét s közvetlenül a Vatikán fennhatósága alá került. Külön pecsétnyomót kap. A tanárok által már régebben használt pecsétet a *Notre Dame* kancellárja összetörette, de a pápától engedélyezetthez már nem nyúlhattak. A konfliktus az egyetem s a püspök között csakhamar kiélesedett. A püspök felfüggeszti a tanárokat, bezáratja a tanulókat, mire az egyetem a pápától kapott hatáskörében beszünteti az előadásokat. A pápa az egyetemnek ad igazat, függetlenségét elismeri, s a püspököt igazolásra Rómába rendeli.

¹ Denifle: *Die Universitäten des Mittelalters*. Berlin 1885. — Louis Liard: *L'enseignement supérieur en France*. Paris 1894.

Az egyetem megerősödve, megnövekedve négy fakultásra oszlik, s ezenkívül nemzetek szerint is történik csoportosulás: normand, picard, angol, francia.

A fakultások dékánokat választanak, a nemzetek rektort, kinek főfeladata, hogy a kiváltságokat megőrizze, megvédje.

A XIII. században kollégiumok alakulnak. Robert de Sorbon 16 szegény tanuló számára otthont létesít s ezzel megveti a *Sorbonne* alapját. A tanulók, kik közül sokan szabad ég alatt laktak s a templom lépcsőjén háltak — hajlékot kaptak. 300 éven át a párisi egyetem hatalmas intézmény, mely előjogait nyomatékosan érvényesíti. E fényes korszakot három évszázad hanyatlása követi. A királyi hatalom erősödésével a privilégiumok elsorvadnak s VII. Károly a külön egyetemi bíraskodást is megszünteti s azt a parlament hatásköre alá helyezi. XI. Lajos elveszi az egyetem azon jogát, hogy az előadásokat megszüntetheti. E hatáskör-csorbitások annál könnyebben megtörténhettek, mivel az egyetem nem tudott a kor haladásával lépést tartani. A Renaissance áramlatát nem érezte, s a tanárok nem mérkőzhettek a *Collège de France* tanárai s a jezsuiták nagy sikereivel.

Az egyetem hanyatlását Richelieu s Mazarin sem tudták megállítani. Rousseau, Diderot, Voltaire, Newton, Bernoulli, Leibnitz nem gyakoroltak reá hatást.

A közvélemény mind hangosabban követeli a gyökeres reformot, de az egyetemen mi sem változott.

A fakultásoknak rendes otthonuk sem volt, a tanárok előadásait nagyon rendetlenül tartották, a tanulók ötvenedrésze sem látogatta azokat, a diplomákat pénzért lehetett venni. Ilyen állapotban találta a francia forradalom az egyetemeket.

Az 1789-diki törvények értelmében az egyetem a kormány fennhatósága alá került, minden előjogát, javadalmát s függetlenségét elveszítette, a konvent pedig eltörülte anélkül, hogy a felsőoktatást újjá tudta volna alkotni. A jelző az volt: *La république n'a pas besoin des savants.*

Úgy az *Assemblée Constituante*, mint az *Assemblée Legislative* behatóan foglalkozott ugyan Talleyrand s Condorcet terveivel, de anélkül, hogy érdemlegesen határozott

volna s a konvent is ötletszerűen intézkedett. 1793 szeptember hó 15-dikén a konvent korlátja előtt Páris küldöttsége jelent meg, mely a felsőoktatás rendezését sürgette. Elsősorban a fakultások s egyetemek eltörlését kívánta, a konvent azonnal határozott s a fakultásokat, az egyetemeiket még aznap este eltörülte. Másnap ugyan a kérdést revízió alá vette, de már nem tudott a lerombolt, degenerált egyetem helyére életre való intézményt alkotni.

Az egyetemi rendszert, melynek érdekében a forradalom legfényesebb szellemei küzdöttek, a szakiskola váltotta fel, s *Napoleon* 1808-ban megalkotta a császári Universitét, melynek célja a szakképzés s melyben a tudományos munka számára nem nyílt tér.

A restauráció, a 100 napos uralom, a polgárkirályság, a második köztársaság, a második császárság folyton változtatta a felsőoktatás rendszerét — a párisi egyetem egyik válságból a másikba jutott. Claude Bernard az egészségtelen, nedves, szűk laboratóriumokat a tudósok sírboltjainak nevezte. Az egyetemeken való takarékoskodást Victor Hugo a dicsőséggel való fukarkodásnak mondta.

A francia szellem életerősségére vall, hogy e kétségbeejtő viszonyok között olyan tudósok jelentek meg, mint Gay Lussac, Claude Bernard, Guizot, Cousin, Ampère, Berthelot, Pasteur.

Az egyetemi rendszert csak a harmadik köztársaság állította helyre. A párisi egyetem tervszerű előkészítés után lépésről-lépésre nyerte vissza egyetemi jellegét. Előbb az izolált fakultásokat szerelték fel, a szakiskolákból tudományos központok váltak. A szakoktatás tudományos alapot nyert. Tanulmányi ügyekben a tanári kar véleménye vált irányadóvá. Páris városa nagy áldozatkészséggel sietett egyeteme segítségére s támogatására. Telkeket adott, épületeket emelt, tanszékeket állított fel, ösztöndíjakat adott s evvel példát adott más fővárosoknak is.

Waddington, Jules Ferry, Leon Bourgeois, Dupuy, Poincaré, Combes lépésről-lépésre készítették elő az egyetemi törvény számára a talajt, amelyet végül a francia kamara *518 szavazattal egyhangúán elfogadott*. Ez is jellemző! Kívá-

natos volna, hogy a mi törvényhozásunk is kövesse e példát. Talleyrand, Condorcet, Guizot, Cousin eszméi megvalósultak. Páris egyeteme visszakapta a nevét, megkapta a fegyelmi jogot a tanárok és tanulók fölött, megkapta az anyagi eszközöket a tudomány művelésére. Deutsch de la Meurthe tízmillió francs adományával alapját vetette meg a cité universitaire-nek, amelyben a fiatalság számára otthonok épülnek. A kanadai tanulók házáat a walesi herceg a napokban nyitotta meg, mely a 300 francia tanuló számára szolgáló Deutsch alapítványának szomszédságában épül. A megnyitáson jelen volt a köztársaság elnöke, a kormány legtöbb tagja, Páris érseke, Foch maréchal, a szenátus és a kamara elnöke, az egyetemi tanárok, a diplomáciai testület. E külsőség jelentőségét nem szabad kiesinyelnünk.

Maga az épület közepén 3 emeletes, szárnyain egyemeletes nagy terraszokkal. A kanadai kollégium szomszédságában sorra épülnek a többi külföldi nemzetek épületei, legközelebb Belgium, Argentina házai készülnek el, ezeket követik az Egyesült-Államok, Schweiz, Hollandia — ide tervezi gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter a Collegium Hungaricumot is. A külföldön létesítendő magyar kollégiumok a magyar tudományos intézettel kapcsolatban vannak s ezáltal a tudományos kutatást végző fiatal tudósokat az egyetemi hallgatókkal egy fedél alá egyesítik — aminek igen nagy előnyei vannak.

A régi párisi egyetem a király leánya volt : fille ainée du Roi, az új egyetem a tudomány leánya : fille de la science!

A párisi egyetem hallgatóinak száma 1924/25-ben 22,413 volt, ebből 18,202 francia és 4211 külföldi. (1900-ban 11,000, ebből 10 külföldi.)

A jogi fakultás hallgatóinak száma : 8557 (7771 férfi s 786 nő).

Az orvosie : 5014 (4140 férfi és 874 nő).

A matematika-természettudományi (fac. des Sciences) 3451, (2909 férfi és 352 nő).

A történelem filozófia és filológiai fakultásé : 4422 (2383 férfi, 2039 nő).

A gyógyszerészetin : 959 (692 férfi és 267 nő) tanul.

III. Az oxfordi egyetem.¹

Gilbert Murray, oxfordi tanár, Anglia egyik népszövetségi delegátusa mondja, hogy 700 év óta Nagybritanniának, a labour party Ramsay Macdonaldig nem volt olyan miniszterelnöke, ki nem Oxfordban vagy Cambridgeben tanult volna.

Ugyanő mondotta azt is, hogy magas állami hivatalnokok értekezletén kiderült, hogy valamennyien Cambridgeben vagy Oxfordban tanultak volt, és pedig túlnyomó számban nem a maguk költségén, hanem mint ösztöndíjasok. Ha angol művelt családtól azt kérdezzük, hogy miért küldi Oxfordba vagy Cambridgebe fiát, azt válaszolja: gentlemant óhajtok fiából neveltetni.

E néhány megállapításból fogalmat alkothatunk arról, hogy Anglia közéletében e két régi egyeteme milyen szerepet játszik.

*

Minden jel oda mutat, hogy Oxfordnak már a XII. században volt főiskolája, mert hiteles feljegyzéseink vannak arról, hogy 1209-ben 3000 tanár s tanuló hagyta ott. Ennek oka az volt, hogy tanulók oxfordi asszonyt megöltek: a polgárok János király felhatalmazására a tettes büntársait felakasztották, míg maga a bűnös elmenekült. Erre a magiszterek és scholaresek: tanárok s tanulók otthagyták Oxfordot s Readingbe s Cambridgebe költöztek, honnan csak 1214-ben tértek vissza, amikor a város biztosítékot nyújtott arra, hogy ilyes nem fog többé előfordulni.

1229-ben Párisból, hol sok angol tanár s tanuló tartózkodott, nagyszámmal jöttek át s joggal nevezték az oxfordi egyetemet a párisi vetélytársának: Oxoniensis Universitas Aemula Parisiensis. 1264-ben már 30,000, sőt állítólag 40,000 tanuló lett volna, de e szám túlzás, hiszen hol lakhattak volna ennyien!

Az első Collegek alapítása csak a XIII. század közepére esik. Walter de Merton, Anglia kancellárja, majd Rochester

¹ *The Yearbook of the Universities.* London 1926.

püspöke, a XIII. században alapította a nevét viselő Colleget, kevéssel utóbb John Balliol 16 szegény tanuló számára otthont létesített s egyenkint heti 8 pennyt biztosított; özvegye az alapítványt jelentékenyen gyarapította.

Oxfordban minden szakmát tanítottak s a studium: a tanulmány szokásból fejlődött (ex consuetudine), míg más egyetemek alapításukat pápai vagy császári dekrétumnak köszönhetik. De azért a pápa az oxfordi egyetemet is a legnagyobb figyelemmel kísérte, sőt IV. Innocent pápa 1246-ban a püspökre bízta, hogy ellenőrizze a tanárok képesítését. 1254-ben pedig az egyetem kiváltságait s szokásait megerősítette.

A Collegek szaporodásával ezek összessége alkotta az egyetemet. Ezek pedig jótékony alapítványok. A szegény fellow-k és scholaresek (tanulók) megélhetéséről az alapítvány gondoskodott. Az ösztöndíjasokat érdemességük alapján válogatták össze és pedig az utolsó évszázadban *felvételi vizsgálat útján*. A tanítás súlypontja nem az egyetemi előadásokon van, hanem a nagyszámú kollégiumbeli tanár egyéni vagy kis csoportokban való oktatásában. A cél az, hogy a legjobb tanulók a legjobb nevelésben részesüljenek s hogy ebben a vagyontalanság ne legyen akadály.

Az egy évi szükséglet 200—300 font. Oxfordban előbb voltak az ösztöndíjas tanulók s csak azután jöttek a vagyonosak, tehát éppen fordítva, mint ahogy az a kontinensen van. A vagyonosak akkor küldték Oxfordba gyermekeiket, amikor látták, hogy a College-rendszernek milyen sikere van. A közös étkezés, a Collegekben való lakás, a sport, az együtt-dohányzás (lényegesnek tartják) összehozza a különböző társadalmi osztályok gyermekeit s a legszegényebb ösztöndíjasnak is azon nevelésben van része, mint Anglia leggazdagabb arisztokráciájának. S mindez jóformán állami ellenőrzés nélkül történik. E rendszer sok olyan jelenség forrása, melyek fölött a kontinensen nagyon csodálkoznak.

A skót s a többi angol egyetem korántsem egyenértékű az oxfordi s cambridgei egyetemmel, ezek tanulmányi rendje már a német egyeteméhez közeledik.

Ha tehát angol típusú egyetemről van szó, ezalatt ren-

desen Cambridge-t s Oxfordot értjük, melyekben nem a szakképzés a fő, hanem irányadó az általános műveltség s a sport.

A háborút követő gazdasági válságok még ezen gazdag alapítványokon is éreztették hatásukat s állami segítségre szorultak.

Erről lord Balfour, Cambridge kancellárja, a brit birodalom egyetemeinek ülésén 1926 júliusában igen érdekesen nyilatkozott. Szellemesen fejtegette, hogy az egyetemi munkásság egyik prózai, de nagyon lényeges problémája a pénz-kérdés. A tudományos kutatás és az oktatás eszközei ma igen költségesek. Ilyen körülmények között természetes, hogy az egyetemek segítségre szorulnak s az is természetes, hogy az állam ennek fejében a tudományos munkát befolyásolni akarná, csak hogy ez veszedelmes, sőt végzetes volna. Másik veszedelem volna, ha az egyetemeket a közvetlen hasznot hozó munkásság szolgálatába állítanák; a laboratóriumok eredményei az ipar hatalmas fejlődésére vezettek, de a tudományos munkát ne irányítsa a *ma* szükséglete, hanem hatoljon be a természet titkaiba s így érvényesüljön!

IV. A berlini egyetem.¹

A legrégebb német egyetem a prágai. Kelemen pápa 1346-ban IV. Károly kérésére megadta az engedélyt, hogy Prágában studium generalet — így nevezték az egyetemet — alapítson. IV. Károly 1348 április hó 7-dikén adta ki alapítólevelét, mely a párisi egyetem mintájára szervezte a főiskolát. 1409-ben már 2000 hallgatója volt. Ez évben Huss javaslatára Wenzel király az egyes nemzetek szavazati jogát a csehek javára megszüktette, mire a német tanárok és tanulók kivándoroltak, s közülök 30 magister (tanár), 35 baccalaureus (vizsgázott) s 356 tanuló Lipszében telepedtek meg, hol őket a szász fejedelem nagy vendégszeretettel

¹ W. Lexis, *Die Deutschen Universitäten*, Berlin 1893. — Paulsen, *Die Deutschen Universitäten*. 1902. — M. Lenz, *Geschichte der Universität*. Berlin 1910.

fogadta. A német birodalom legrégebbi egyeteme a heidelbergi, melyet 1385-ben Rupprecht fejedelem alapított.

A nagyháború kitöréséig kb. félezredév alatt 37 egyetemet alapítottak, de ezek között 16 megszűnt s 21 megérte a háború kitörését. Egyet, Strassburgot a békekötés elvett a német birodalomtól, de helyette három létesült: Frankfurt, Köln és Hamburg. Ezekkel tehát a 62 millió lakosú német birodalomnak 23 egyeteme van (a 30 millió lakosú Poroszországnak 12). A német birodalom a békekötés alatt 61,2 millió lakost veszített, egyetemeinek számát ennek ellenére szaporította.

A német egyetemek közül Berlint vettem például nemcsak azért, mert a berlini egyetem alapításával egybeesik a többi egyeten újjászületése is, hanem azért is, mivel Poroszország Napoleon által leigázva a legsúlyosabb politikai és gazdasági viszonyok között létesítette a ma hatalmas kultúrközponttá fejlődött főiskolát. A berlini egyetemnek 1810-ben 33 rendes, 8 rk. és 14 magántanára volt, 1910-ben 136 rendes tanára, 104 rk. és 262 magántanára, 1810-ben 256 tanulója, 1910-ben 8000, 1810-ben 6 intézete, 1910-ben 82.

E néhány adat korántsem ad hű képet a fejlődés értékéről, de legalább annak méreteiről tájékoztat.

A jeni csata után Napoleon 1808-ban bevonult Berlinbe. A város a katasztrófa után falu színvonalára süllyedt. Csak a Halleből még 1804-ben Berlinbe költözött Fichte nem csüggedett s nyilvános előadásokat tartott, hogy amint mondta: bátorságot s reményt nyújtson a leverteknek, örömet okozzon a gyászolóknak s átsegítse nemzetét a szorongatások idején. Napoleon Hallet a Westphaliai királysághoz csatolta, egyetemét bezárta, de a westphaliai kormány már 1808-ban újra kinyitotta. Königsberg az akkori közlekedési viszonyok között igen távol volt s Poroszország szíve főiskola nélkül maradt. Ez adott Friedrich Wilhelm királynak újabb impulzust a már évek óta tervezett egyetem alapítására és pedig mint mondta «durch geistige Kräfte ersetzen, was er an physischen verloren habe».

A híres Freiherr von Stein ellenezte az egyetemnek Berlinbe való elhelyezését, de utódja Wilhelm von Humboldt a

berlini egyetem alapításáról 1809-ben emlékiratot dolgozott ki, melyet a király 1809 augusztus hó 16-dikán elfogadott s az egyetem 1810 október hó 19-ikén meg is nyílt.

Alapításának előkészítésében azon idők nagy tudósai vettek részt, Fichte és Schleiermacher fejtegetései még ma is tanulságosak és élvezetesek. De legfontosabb Humboldt emlékirata, melyben Napoleon franciaországi Université imperialejával ellentétben a berlini egyetemen a tudomány uralmát biztosította. Napoleon szakiskolákat létesített, melyek feladata az volt, hogy kötött tanulmányi rendszer útján jó császári hivatalnokokat képezzenek, s hogy az ország orvosi és jogászszükségletét kielégítsék. Evvel szemben Humboldt a berlini egyetemnek szabadságot adott s azt kívánta, hogy a hallgatók ne encyclopédikus ismereteket szerezzenek, hanem hogy a tudományos gondolkodást sajátítsák el. Azt tartotta, hogy az államnak csak az a kötelessége, hogy a tudományos munkásság eszközeiről gondoskodjék s az arra való embereket alkalmazza, az egyetem belső életébe ne avatkozzék «er muss sich immer bewusst bleiben, dass er nicht das bewirkt noch bewirken kann, ja dass er vielmehr immer hinderlich ist, sobald er sich hinein mischt.»

A berlini egyetem történetét joggal nevezik a nagy szellemek történetének: Fichte, Hegel, Curtius, Mommsen, Jacob és Wilhelm Grimm, Ranke, Sybel, Treitschke, Johannes Müller, Savigny, Lorenz Stein, Ihering, Dubois, Raymond, Helmholtz. Langenbeck, Virchow az emberiség művelődéstörténelmének korszakalkotói.

De a német birodalom valamennyi egyeteme s nagyrészt az osztrák, svájci, holland, skandináv egyetemek Humboldt elveit követték s ezek szolgáltak alapul a magyar egyetem reorganizációjakor.

Az, hogy e szisztéma egy évszázad viharaiiban nem gyengült meg, annak életképességét igazolja!

A berlini egyetem s vele a hasonló típusú egyetemek jellemvonása, hogy a *tudományos bűvárkodás és az oktatás egységét képviselik.*

Az egyetemen folyik a tudományos munka javarésze s

ugyanitt kapja a pap, a jogász, az orvos, a tanár szakképzettségét. Joggal kérdik a német egyetemi tanártól, hogy mit írt, s a német tudóstól, hogy mit tanít, mert jóformán minden német egyetemi tanár tudós, s minden német tudós egyuttal egyetemi tanár. Kivétel ritkaság. Ez nincs mindenütt így. Legkevésbé Angliában s Franciaországban. Ha a francia vagy angol fiatalság hallani akarja nemzetének legnagyobb tudósait — valamilyen nyilvános, a nagyközönség számára tartott előadásra kell elmennie. A német fiatalság minden nap hallhatja hazája tudósainak fejtegetéseit, sőt a szemináriumokban, a laboratóriumokban, a klinikákon közvetlen érintkezésbe lép vele. Ennek végtelen nagy jelentősége van. A német egyetemi polgárok tanárai Kant, Gauss, Mommsen, Liebig, Helmholtz, Bunsen, Savigny, Treitschke, Luther voltak! Igaz, hogy az oktatás e nagy szellemeket a produktív munkától némileg elvonta, de a fiatalság tehetségeire termékenyítőleg hatottak s ezáltal a német birodalom csodálatos fejlődésének tényezőivé váltak. De másrészt a fiatalsággal való érintkezésből évről-évre új eszméket, új impulzusokat merítettek. Pasteur nagy bölcsességgel már az 1870/71. háború előtt felismerte e szisztéma jelentőségét, s a veszített háború tanulságaként újból reámutatott. Nincs kétség, hogy a német egység megteremtésében s a német császárság 44 éves bámulatos fejlődésének hatalmas tényezői voltak.

A hallgatók száma a német egyetemeken 1870—1914-ig 15,000-ról 60,000-re emelkedett, de még ennél is nagyobb fejlődést mutatnak az egyetemi intézetek s klinikák. Kétségtelen, hogy e fejlődésnek leghatalmasabb tényezői maguk a tanárok, de — különösen a természettudományok és orvosi tudományok terén — a segédeszközöknek is nagy szerepük van.

V. A budapesti egyetem.¹

Az első magyar egyetemekről kevés megbízható adat maradt fenn, csak annyi bizonyos, hogy Veszprémben már a XIII. században volt káptalani iskola, mely egyetemmé fejlődött s melyet az 1276-diki nagy tűzvész elpusztított. Több adatunk van a pécsi egyetemről, melyet Lajos király 1360 körül alapított s mely a mohácsi vészig, tehát kétszáz évig virágzott. Rövidebb életű volt a Zsigmond által 1388-ban alapított budai egyetem, mely Zsigmond halálával megszűnt. Méreteiben mindezeknél nagyobb, koncepciójában hatalmasabb volt Mátyás király uralkodása alatt Vitéz János buzgó-sága folytán 1465-ben engedélyezett pozsonyi egyetem. Mátyás ezenkívül Budán is állított fel egyetemet, melyre tanároknak külföldi tudósokat hívott meg s melyet könyvtárral és könyvnyomdával szerelt fel. Az volt a terve, hogy sok ezer tanuló számára internátust létesít. Halálával alapítása és terve egyaránt kimúlt.

A Báthory István alapította kolozsvári egyetem is rövidéletű volt s a magyar fiatalság a nyugati egyetemeken keresett s talált magasabb műveltséget. A hiányon Pázmány Péter segített, ki 1635 május hó 12-dikén kelt alapítólevelében a nagyszombati egyetem alapítását a következőkép indokolja meg: «Midőn gyakorta aggódva elmélkednénk afölött, mikép kellene előmozdítanunk a kath. vallás terjedését Magyarországon s egyúttal emelni a nemes magyar nemzet dízét: legbiztosabb eszköz gyanánt tűnt fel előttünk egy tudományos egyetem felállítása, melyben a harcias nemzet erkölcsi szelidülnének s az egyház és állam igazgatására alkalmas férfiak neveltetnének.»

Az egyetemet, melynek fennállását 60,000 forint készpénzzel s 40,000 forint császári kötelezvénnel biztosította, a jézustársasági atyák nagyszombati rendházába helyezte el s annak «egész gondját s kormányzását» a Jézustársaságra bízta. Egyelőre csak theológiai és filozófiai fakultás felállítá-

¹ Pauler Tivadar: *A budapesti egyetem története.* 1881. — Frankl Vilmos: *Pázmány Péter és kora.* 1868. — Fraknoi Vilmos: *Pázmány Péter.* 1886.

sáról volt szó. A rend haladéktalanul lépéseket tett, hogy a pápától az egyetem számára az akkor szokásos előjogokat megszerezze, de a pápa vonakodott megadni, mivel az egyetemet a jogi és orvosi fakultások hiányában nem tekintette teljes egyetemnek. De II. Ferdinánd, mint római császár és mint magyar király, Pázmány Péter kérésére 1635 október hó 18-dikán kelt igen kimerítő szabadalom-oklevelével s «császári és királyi hatalma erejével mindazokkal az összes és egyes kiváltságokkal, mentességekkel, kivételekkel, kitüntetésekkel, előjogokkal, képességekkel, jogokkal, engedélyekkel és kegyekkel felruházta, melyeket a római birodalmi többi egyetemek élveznek, kipótolva bármilyen jogi vagy ténybeli hiányokat», nevezetesen a kölni, bécsi, mainzi, ingolstadtii, prágai, olmützi s grázi egyetemek összes jogait és kiváltságait adományozta. Felruházta a nagyszombati egyetemet, hogy mindenfokú címekkel s díszekkel megtisztelhessék azokat, kiket előzetes szigorú vizsgálat után ezen ékességekre méltónak talált s elrendelte, hogy a felavatott doktorok, licentiatások, magiszterek s baccalaureusok Európa összes akadémiái által elismertessenek. Azt is nyilvánkoztatta, hogy az egyetem által kiállított bizonyítványokat az akadémiák, hatóságok, káptalanok elfogadják. Végül az egyetemet örökösei, utódjai s Magyarország úri karai és rendének, úgy egyházi, mint világi állásban levő hazafiaiknak ajánlja. Az egyetemet Pázmány Péter sürgetésére 1635 november 13-dikán ünnepélyesen megnyitották s az előadásokat már másnap megkezdették s azokat Pázmány gyakran meglátogatta, sőt nem egyszer bámulatos ékesszólásával előadást is tartott.

Abban az időben az egyetemnek mindössze három tanára volt, kiket a jezsuita-rendből azok generálisa nevezett ki. Ugyanesak a rend generálisa nevezte ki a rector magnificentust s a dékánokat. Az első év tanulói között voltak: Comes Emericus Erdődy de Moninokerek, Comes Nicolaus Pálffy de Erdeőd, Comes Ferdinandus Pálffy de Erdeőd, Franciscus Forgách de Ghimes, Thomas Esterházi de Galántha, Ladislaus Károlyi de Nagy Károly, Nikolaus Károlyi de Nagy Károly, Stephanus Koháry de Kohár, Thomas Pálffy ab Erdeőd, Stephanus Pálffy de Erdeőd, Emericus Priny de Peren.

A jogi fakultást Lippay György és Losy Imre hagyományából 1667-ben állították fel és pedig ugyancsak a Jézus-társaság alárendelt három tanárával. Az alapítólevelet Szegedy Ferenc váci püspök, Pongrácz György esztergomi kanonok és Sicuten Mihály, a Jézus-társaság ausztriai tartományi előljárója 1667 január hó 2-dikán írták alá.

Az orvostudományi kar tervét 1751-ben Perliczy János *Dániel*, Nógrád vármegye tiszti főorvosa vetette fel, de azt csak Mária Terézia állította fel, ki a nagyszombati főiskolát valóságos tudományegyetemmé alakította át, nagy adományokkal gazdagította, azt saját és utódai királyi pártfogása alá vette. Az egyetem önkormányzatát azonban Van Swieten tanácsára tetemesen korlátozta, de bírói hatóságát cum jure gladii a vérhatalommal megerősítette.

Mária Terézia felismerve az egyetem lényegét, különös gondot fordított arra, hogy azon jeles tanárok működjenek. Amikor pedig a jezsuita-rendet eltörölték s a tanszékekre pályázatot hirdettek, kijelentette, hogy «az egyetem fénye, tekintélye a külföld előtt, jeles tanáraitól függ, kik munkálataik által tudományosságuk bizonyítékait adják.» Gondoskodásának leghatalmasabb s elévülhetetlen bizonyítéka az 1780 március hó 25-dik napján, királyságának 40-dik esztendejében kiadott nagy szabadalomlevele, melyet egyetemünk magna chartájának tekint. Ebben megerősíti s adományozza az egyetemet megillető kiváltságokat, jogokat s nagy anyagi javadalmakkal látja el.

Az egyetem kivételes pozícióját Mária Terézia tanulmányi rendtartása (ratio educationis) biztosította, melynek életbeléptetését erélyesen sürgette, hogy amint a királynő írja: «diese wackere und einsichtige Nation auch jene Hilfsmittel bekommt, die so viel andere seit einigen Jahren vor sich schon haben und sie dadurch auch gegen selbe das Gleichgewicht erhalte und uns Trost, dass wir die erste Anleitung dazu geben, auch in unsern finstern Gräbern erfreulich sein kann.»

A Budára áthelyezett egyetem ünnepélyes megnyitása 1780 május hó 25-dikén oly fénytel történt, aminőt Mátyás király és Beatrix menyegzője óta nem láttak.

A királynőt gróf Pálffy Károly alkancellár, mint királyi biztos képviselte, ki hatfogatú díszhintóban negyvennyolc, részben hat. részben négyfogatú hintó s lovasbandérium kíséretében vonult be s kit dízsátorban gróf Klobusitzky és báró Patachich Ádám, az egyetemi tanács elnöke fogadott. Az ünnepély napján a tanárok sötétvörös damaszt selyem talárokban jelentek meg, a rektor és dékánok bársonyban. A királyi biztost a királyi várakban az egyetem kancellárja, Nagy Ignác, székesfehérvári püspök üdvözölte. Ányos Pál ünnepi ódájában a királynőt tudományok és kegyesség anyjának nevezte. Az ünnep után a templomban misét mondtak, délben öt helyen ebéd, este az egyetem nagytermében táncmulatság, melyen 500 személy reggelig vigadott.

Az egyetem újjáalapítása volt a nagy királynő utolsó műve, gyermekeitől elbúcsúzva, november hó 28-dikán gróf Esterházy magyar kancellárt hívatta, kinek azt mondta: «én meghalok, mondja meg nemzetének, hogy hálával emlékezem meg róla utolsó percemig.»

Mária Terézia halála után következő korszak nem volt kedvező az egyetemre, mit legjobban illusztrál az 1806-dik évi ratio educationis azon kijelentése, hogy «az egyetemi tanárnak nem feladata tudósokat, hanem főleg az államnak derék és erkölcsös polgárokat nevelni.»

Gyökeres változást jelentett az egyetem életében az 1848 : XIX. t.-c., mely az egyetemet a vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszter hatósága alá helyezte, az oktatás és tanulás szabadságát törvénybe iktatta s a magántanári intézményt meghonosította. Az elnyomatás idejéből származik a budapesti egyetem hatósági szervezeti szabályzata, melyet az uralkodó 1849 szept. 27-dikén kelt rezolúciója alapján az osztrák vallás- és közoktatásügyi miniszter 1849 szept. 30-dikán adott ki s melynek érvényességét a magyar királyi kormány fenntartotta. Sőt még az 1858 december hó 17-dikén az osztrák cs. kir. közoktatásügyi miniszter által jóváhagyott hatósági ügyrendtartás is mai napig érvényben van.

Az egyetemi törvény megalkotására több ízben történt javaslat anélkül, hogy az törvényerőre emelkedett volna, ugyanezen sors érte a szabályzattervezeteket.

Már Eötvös József közzétett tervezetet, ez az egyetemet 1. §-ban következőképp definiálja: «Az egyetem oly állami intézet, amelyben a tanulóifjúság a tudományok mélyébe avattatik.» 2. §-a szerint: «Az egyetem körében semminemű vallási vagy felekezeti előnyöknek helye nincs.»

A budapesti egyetemen még ma is az elnyomatás idejében kiadott úgynevezett Thun-féle rendelet érvényes.

És ezek ellenére egyetemünk a kiegyezés óta bámulatos fejlődésnek indult s valóra vált Toldy Ferenc 1872-ben tett kijelentése, mely szerint nem egy új törvénytől várja egyetemünk teljes felvirágzását, megadta erre a szellemi alapot a 48-diki törvény, amikor a tanszabadságot kimondotta. Minden egyéb a tanárok munkásságának és szellemének dolga!

1780-ban a hittani karban 7, a jogi karban 5, az orvosin 5, a bölcsészeten 8 tanár, összesen 25 tanár tartott előadást.

1880-ban a hittani karban 10, a jogin 18, az orvosin 16, a bölcsészeten 30, összesen 74 tanár, kikhez még 14 rendkívüli és 72 magántanár társul.

Az egyetemi hallgatók száma 1780-ban 491, 1880-ban 3236.

1925-ben a hittudományi karon 9, a jog- és államtudományi karon 18, az orvosin 27, a bölcsészettudományin 47, összesen 101 tanár adott elő, kikhez 244 magántanár és továbbá 8 előadó társult, s kiknek 118 adjunktus és tanársegéd segédkezett. A hallgatók száma pedig 5232 volt.

Ez adatok mérlegelésekor figyelembe kell venni, hogy 1872-ben második, 1912-ben harmadik és negyedik egyetem létesült. A magyar állam az új egyetemeiket a háború után nagy erőfeszítéssel fenntartotta.

Egy harmadik egyetem alapításának szükségét Berzeviczy Albert már 1893-ban bebizonyította s Ajtay K. Sándor 1907 május 13-án mint a budapesti egyetem rektora bölcs előre-látással hirdette. Ma minden skepsisnek el kell hallgatnia s azok fejlődését a tudomány minden barátjának örömmel kell látni.

VI. Az egyetemek jövő feladatai.

Az egyetem 800 éves intézmény. Ezen egyetlen megállapítás erős bizonyíték életképessége mellett. Hatalmas világtörténelmi események vihara nem pusztította el. A kereszties hadjáratok, a harmincéves háború, a tatárjárás, s a most lezajlott világháborúnak ellenállott. Ennek magyarázatát abban találjuk, hogy az egyetem par excellence konzervatív intézmény anélkül, hogy elzárkóznék a megfontolt fejlődés és haladás éltető levegőjétől.

Már a nagyháború előtt sokat foglalkoztak — különösen külföldön az egyetemi reformokkal, közvetlenül a háború után pedig erős ostrom indult meg ellenük. Ma világszerte józanabb felfogás, higgadtabb kritika nyer tért. Az egyetemek jövőjét biztosítja a nagy múlt, melynek néhány tanulságáról fogok a következőkben szólni.

Studium generale, Universitas magistrorum et scholarium, Universitas literarum, Universitas scientiarum: büszke nevek. Vajjon megőrizték-e az egyetemek a tudomány ez egységét?

Tudják-e egyesíteni magukban az összes tudományokat?

A középkori értelemben bizonyára nem. Az újkor specializálódása több elszakadásra vezetett s a levált diszciplínák hatalmas fejlődésnek indultak. Ezek között első helyen a technikai tudományokat értem. Ezeket a budapesti egyetemen 1782 óta az Institutum geometricum képviselte, mely 1850-ben az egyetemtől elválva az 1846-ban alapított technikai iskolával egyesült s ebből fejlődött a hatalmas méretű s nagyjelentőségű műegyetem. Egy évvel később az állatorvosi tudományok is elváltak az egyetemtől s ma mint állatorvosi főiskola egyetemi színvonalon működik. Mindkét tudománykar leválása az egyetemre veszteséget jelent, de az elszakadást hosszú ideig az új intézmények is megsínylették. Ma a műegyetemnek s tudományegyetemnek egyesítéséről nem lehet többé szó, de erre nincs is szükség, mivel a hatalmasan kifejlődött műegyetem önálló életében is megállja a helyét s további fejlődését biztosítja azon körülmény, hogy a szakképzésen kívül a tudományos munkát is meghonosította.

Az állatorvosi főiskola is elsőrangú tudományos intézet, melyből az egyetemek fakultásai mindgyakrabban hívnak meg tanárokat annak bizonyosságául, hogy e főiskola a tudományos munkásság valódi otthona. Ennek ellenére a jövő fejlődés biztosítása szempontjából igen kívánatos volna, ha a csak néhány év előtt felállított egyetemi közgazdasági fakultás az állatorvosi főiskolával egyesítenék, míg az erdő- és bányamérnöki főiskolának a műegyetemmel való egyesítése mindkét főiskolának előnyére válnék. Külföldön több egyetemen az állatorvosi tudományok egyik fakultásként működnek (München, Lipcse, Bern, Utrecht). Harmadik csoportba tartozik a gyűjteményegyetem, mely a nagy közgyűjteményeket egyesíti magában.

Gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter a nemzetgyűléshez benyújtott törvényjavaslaiban azon tervét fejt ki, mely szerint az összes tudományos intézetek képviselőit a tudományos élet megszervezésére és irányítására közös szervekbe óhajtaná egyesíteni, melyek a tudományos igazgatás feladatait is önkormányzati úton látnák el. Az országos gyűjteményegyetem, az országos ösztöndíjtanács, az országos természettudományi tanácson kívül a szellemi tudományok tanácsa és az egyetemi közti tanácsa létesítését is tervezi. Ez öt kollégiumot magasabb egészbe óhajtaná összefoglalni. E méreteiben, jelentőségében s következményeiben nagy koncepció még alapos megvitatásra szorul.

A tudományegyetemeknek mindenképp igen széles működési kör marad.

Sőt igen érdekes jelenség, hogy a német egyetemek között is bizonyos differenciálódás mutatkozik — anélkül, hogy azok színvonala süllyedne. Így Göttingen a matematika, Heidelberg a szellemi tudományok, Lipcse a jog, Halle a protestáns teológia, Münster a katolikus teológia, Berlin és München a fizika, kémia és orvosi tudományok művelése által emelkedtek ki, de gondosan ügyelnek, hogy ez irányok egyoldalúságra ne vezessenek.

Az egyetemek a nagy veszteséget, melyet fontos tudományágak elválásával szenvedtek, jelentőségük csökkenése nélkül azért tudják elviselni, mivel változatlanul megőrizték

az egyetemi rendszer legsajátosabb jellegét: a *kutatás és az oktatás* egységét! Nem hiányoznak ugyan olyan törekvések, melyek az egyetemeket szakiskolákká óhajtanák degradálni. Nálunk is vannak, kik azt vitatják, hogy az egyetemnek csak az a feladatuk, hogy jó papot, jó hivatalnokot, jó jogászt, jó orvost, jó középiskolai tanárt neveljenek, a tudományos munkát bízzák a kutató intézetekre és az akadémiákra. De lehet-e a kitűzött célt elérni a szigorú tudományos alap nélkül? Bizony anélkül csak szűk látkörű mesterembereket kapunk, kiknek működése az első nehéz problémánál, amilyent az élet minden szakában felvett csődöt mond! Dr. *A. Hill* találóan mondta nem rég: «Where there is no zeal for research, there is no vitality in teaching.»

Berzeviczy 1893 bölcsen mondja: az egyetem célja nem csak az, hogy valamely tudományos képzettséget igénylő pályára a szükséges képzettséget megadja, hanem. hogy egyúttal az illető általános műveltségét betetőzze.

Az állami szolgálatban a társadalmi életben csak az állja meg a helyét, csak az alkalmas vezető pozícióra, ki az egyetemen a tudományos gondolkozást elsajátította, csak az képes az élet problémáinak megfejtésére, ki az egyetemről nem csak ismereteket, hanem ítéletet, kritikát hoz magával. Nagyon tanulságos, hogy az egyetemektől szakiskolai irány-nyal elvált technikák akkor indultak bámulatos fejlődésnek, amikor a szakképzésüket tudományos alapra helyezték s feladatuk körébe a tudományos munkát is felvették. De vajjon nem szenved a tudományos munka az által, hogy a tudóst az oktatás is terheli? A tapasztalat azt mutatja, hogy a tudományos munkás a fiatalsággal való érintkezésből újabb s újabb eszméket merít. Helmholtz tudományos megállapításainak nagy részét előadásra való készülések közben tette. Az oktatásnak és tudománynak egyaránt előnyös e két feladat egyesítése. Eötvös Loránd tudományos munkája mellett az oktatást egyenrangú feladatnak tartotta s azt hirdette, hogy tudományos az az iskola, tudományos a tanítás ott, de csakis ott, ahol tudósok tanítanak. Tudós pedig nem a sokat tudó, hanem a tudomány kutatója.

Humboldt felfogása, mely az egyetemek alapjainak az

igazság kutatását tekintette, ma is helytálló s Lessing e munkásságot magánál az igazságnál is többre becsülte. Az egyetem ezen jellege legjobban őrzi meg annak egységét. Új és új diszciplínák keletkeznek, új s új műhelyek, új épületek, új intézetek, ezek lakói, munkásai egymást nem is ismernék, ha a tudományos problémák határterületei nem hoznák őket össze; ez együttműködés új eredmények, új igazságok megtalálásának forrása.

Éppen ezért szilárd meggyőződésem, hogy a kutató intézeteknek, melyek eszméje Humboldttól, felélesztése Harnacktól, megvalósítása a német császártól származik s melyek egyikét a vallás- és közoktatásügyi miniszter gondoskodásából a Balaton partján építenek, az egyetemekkel szoros kapcsolatban kell maradniok. Az egyetemek nem nélkülözhetik a kutatás műhelyeit, ezek pedig elsorvadnak az egyetem tápláló ereje nélkül.

1209-ben 4 fakultásból állott az egyetem, 1926-ban, tehát 7 (hét) évszázad után ugyancsak 4 fakultásból áll a legtöbb egyetem. Tanulságos jelenség. E beosztásnak azonban nagyobb jelentőséget tulajdonítanak, mint amilyen valósággal van. A tudomány differenciálódása a kultúra emelkedésével mindinkább nagyobb méreteket öltött, akár csak az állatvilágban a szervek elkülönülése. Annál tökéletesebb a szervezet, minél több külön szerv szolgál a különböző feladatok betöltésére. Különösen a filozófiai fakultáson olyan nagyszámú diszciplína nyert elhelyezést, hogy annak kettéválasztása indokoltnak látszott. Ez Franciaországban s néhány német egyetemen megtörtént egyrészt filozófia, történet és nyelvtanulmányokra s másrészt matematika s természettudományokra. Ilyen módon történt ez a kolozsvári s az azóta felállított magyar egyetemeken is. A szétválasztás felől a nézetek eltérők, pedig lehetséges, hogy az egységes filozófiai fakultásokon nagyobb a széthúzás s a szétválasztott két fakultáson az együttműködés és kölcsönhatás az erősebb. Ilyen körülmények között úgylátszik, hogy a történelmi fejlődésben egységes fakultás szétbontása nem indokolt. Százados együttélés után a sok súrlódás ellenére úgy összeszoktak, hogy nem akarnak egymástól elválni, míg az új

alapításoknál már kezdettől fogva a megosztás a helyesebb. Erre példa a rigai egyetem 7 fakultással, s az amerikai *Harvard* egyetem 12 fakultással. A túlságos következetességgel keresztülvitt uniformis nem illik jól reá minden intézményre. A különféleség sokkal jobban megfelel az egyetemi szellemnek.

Eötvös Loránd jól mondja — az egyetem keletkezésénél előbb volt a mester és tanuló s csak azután következett a szabály. *Az egyetemi kérdés általában mindenekelőtt személyi kérdés.* Sőt ő következő kijelentést is tett: «ne mindig csak a rendszeresített tanszékekhez keressük a tudóst, hanem inkább az érdekes tudósoknak állítsunk fel tanszékeket. Ha Magyarországnak tíz kitünő romanistája, tíz kitünő fizikusa van, akkor gondoskodni kell, hogy olyan körülmények között élhessenek, melyek a zavartalan tudományos foglalkozást lehetővé teszik». Valóban ez az egyedüli módja a tudósképzésnek. Az emberiség ezen csoportját ugyanis nem lehet mesterségesen termelni! Az egyedüli teendő, hogy a fejlődésük akadályait, korlátait elhárítsuk.

Ha az egyetemek szervezeti beosztása nem is a döntő tényező, de annyi bizonyos, hogy szabadságra, autonómiára szükségük van.

Az autonómia adott alkalmat a legtöbb konfliktusra az egyetem s a hatóság között. Ennek pedig az az oka, hogy ezen mindkét faktor mást szokott érteni. *Legtöbbször összecserélik az érvényét veszített multat s a kívánatos jövőt a tényleges jelen állapottal.* Az autonómiának több eleme van, melyeknek az idők folyásában különböző jelentőséget tulajdonítottak. Legkevésbé vitatott jog és kiváltság a gradusok adományozása. A doktori kalapot uralkodónak, miniszternek, főpapnak is csak az egyetem adhatja. Pedig még ezen funkciójában is van korlátozó tényező, mely azáltal keletkezett, hogy némely fakultás doktori promóciója egyszersmind minősít, s a szigorlatok államvizsga jellegét kormányképviselő jelenléte biztosítja. A gyakorlatban azonban e téren nem keletkezett konfliktus.

Az egyetemek második igen lényeges joga a *habilitálás*, mely egyszersmind a *succrescentia* kiválasztásának igen fontos eszköze. Több külföldi államban a miniszternek még a

megerősítés sincs fenntartva, míg nálunk a veto joga megvan. De magántanárrá csakis a fakultás képesíthet.

A harmadik s a legtöbbet vitatott kérdés a *tanszékek betöltése*. Mind törvények, mind szabályok s szokás, kétségtelenül megállapítják az egyetem jogát, hogy javaslatokat tessen és pedig meghívásra, vagy egyes, vagy hármas jelölésre. De az egyetemnek az utolsó száz év óta sehol sincs meg az a joga, hogy tanártestületeit önállóan kiegészítse. Ezt már Humboldt sem ismerte el, Billroth pedig kiterjedt adatgyűjtés útján megállapította, hogy ez sehol sincs meg. Viszont kétségtelen, hogy a tanszékek betöltésére a legilletékesebb, a legszakértőbb tényező az egyetem, illetve annak illetékes fakultása. Ezt már Kant következőképp fejezte ki: «Über die Befähigung von Gelehrten können eigentlich nur Gelehrte bestimmen.» A tanszakokra vonatkozóan pedig a nagyészű Kovács József — Kerkápoly és Szilágyi Dezső barátja — 1874 okt. 1-én tartott rektori beszédében azt mondta, hogy a főiskolai törvényben legyen benne, hogy «tudományszakot állítani, mely az egyetemi tanszékekkel képviseltessék, csakis a karok javaslata alapján lehessen». Ezen kívánság alkalmá a két homeopatha tanszék felállítása volt, melyeket a törvényhozás az egyetem akarata ellenére szavazott meg.

Viszont egyes fakultásokban néhol úgynevezett Inzucht keletkezett, melyre Németországban megdöbbentő példák voltak. Ausztriában ezen úgy akartak segíteni, hogy a fakultás javaslatát udvari oktatásügyi tanács elé terjesztették, Poroszországban Althoff szakvéleményt kért a legkülönbözőbb tényezőktől, de emellett teljesen saját ítéletére támaszkodott, melyet az illetővel való személyes érintkezés útján szerzett meg. Ugyanígy járt el a zürichi műegyetem igazgatója. Ha a miniszter nem fogadja el a fakultás javaslatát, ezáltal saját legilletékesebb szakértőtestületét annyira megsérti, hogy minden ilyen mellőzés súlyos konfliktusra vezet. Viszont parlamentáris felelős miniszter eddig még nem volt hajlandó lemondani a kiválasztás jogáról. E helyzet nehézségeinek elkerülésére egyetlen korrektívum van: *a harmónikus bizalomteljes együttműködés*.

Az autonómia a tanszéki, a fakultási, s a tanácsi auto-

nómián épül fel. Éppen ezért nem csak a felügyeleti hatóság részéről érheti sérelem, hanem az egyetemen belül is megtörténhet.

Németországban az autonómia teljesen a rendes tanzékek képviselőin nyugodott s csak a legutóbbi időkben juttattak némi jogkört a rk. és magántanároknak. Thun 1849 szabályzata bölcsen előrelátta annak szükségét, hogy az oktató személyzet ezen része is képviselve legyen a kormányzó tanártestületben azáltal, hogy a magántanárok ebben két tagjukat delegálják, kiknek a dékán- és rektorválasztáskor szavazati joguk is van.

Az egyetemek autonómiájához tartozik a fegyelmi jog gyakorlása a tanárok s a tanulókkal szemben.

Vannak egyetemek, melyek autonómiája kiterjed a felvételre jelentkezők előképzettségének megbírálására, felvételi vizsgálatok tartására, s általában a *felvételek korlátozására*. Egészben véve azonban a kontinens államai számára a fölvétel föltételét a középiskola állapítja meg az érettségi bizonyítvány útján. Már a háború előtt felmerült az a javaslat, hogy a szelekciót teljesen az egyetemre bízzák és pedig elsősorban pedagógiai indokokból. E szempont az egyetemek szaporításával háttérbe szorult s a háború után a szociális szempont lépett előtérbe s azt hitték, hogy a szellemi proletáriátus csökkenését az egyetemre való felvétel korlátozásával lehet elérni, pedig akkor amidőn a középiskolák évente ezrével ontják az érettségizett fiatalokat, az, hogy ezek egy része nem nyerhet főiskolai képzést, nem részesülhet a tudomány nemesítő, az egyetem nemzeti és hazafias irányításában — a szellemi proletáriátus keletkezését és pedig a veszedelmes félműveltségek terjedését nem tudja megakadályozni. Ma is megdönthetetlen igazság *Leibnitz* mondása: «Die Wahrheit darf man keinem verkümmern, so wenig wie die Luft, die wir atmen oder das Licht, das wir schauen. Die Wissenschaft ist dem Lichte gleich, bei dem es in Aller Interesse liegt, das es auf alle einzeln ausgegossen sei.» De meg kétségtelen, hogy csak a tömegeből válhat ki a talentum, amit a Putnoky László által citált angol közmondás jól jellemez: If there is no milk, there can be no cream.

Hogy a szociális okokból való korlátozás milyen eredményre vezethet, arra Leibnitz példája jellemző, kit a lipcei egyetem nem promoveált doktorrá, mivel már sokan voltak az előléptetésre váró asszeszorok.

Az egyetemek soká elzárkóztak a női hallgatók felvétele elől. Legelőször a svájci egyetemek nyíltak meg (1867.), azután jött Anglia, a német egyetemek egészen 1901-ig elzárkóztak, de ma már körülbelül 7000 női hallgatójuk van (54 hittudományi, 1216 jogi, 1568 orvosi, 4015 bölcsészettudományi). A német birodalomban két millióval több nő van, mint férfi. Nálunk a kérdést bölcs előrelátással és mérséklettel Wlassics Gyula döntötte el, kinek előterjesztésére Őfelsége a király 1895. évi november hó 18-dikán az egyetem bölcsészeti és orvosi fakultását a nők számára megnyitotta. Ez intézkedés akkor az egyetemek hozzájárulásával történt. A háború után egyes fakultások ugyan a felvételt egyidőre beszüntették, de gr. Klebelsberg Kuno miniszter a zárlatot megszüntette.

Az ma már nem szorul bővebb indokolásra, hogy a tudományos pályák a nők elől nem zárhatók el teljesen. A konzervatív Angliában 1909-ben még csak 361 nő ment egyetemre, 1921-ben 1214.

A nőkre s a férfiakra vonatkozó korlátozások egy neme, a szelekciónak felvételi vizsgálat útján eszközlése, nem elég biztosíték a kitűzött cél elérésére. Az sikeresen csak a tanfolyam alatt történhet, amikor a hallgatók már az egyetemi légkörbe jutottak. Az egyetemeknek jótékony befolyását kétségbevonták, pedig a tapasztalat azt mutatja, hogy nem csak a művelődés nemesítő hatását fejtik ki, hanem egyszerűs mind a nemzeti érzés központjai, fejlesztői, erősítői. A német egyetemeknek a német egység előkészítésében s fenntartásában döntő szerepük volt. Fichte előadásai óta az egyetemi tanár tradíciója, hogy az emberiség közös tulajdonát képező tudományt nemzeti jelleggel ruházza fel. Pasteur sokszor citált mondása, mely szerint «la science n'a pas de patrie mais l'homme de science doit avoir une»: megdönthetetlen igazság. Sőt az egyetemek még ennél is többet tehetnek, nemcsak a hazafias érzés tüzét ápolják, élesztik, fenn-

tartják, hanem egyszersmind az asszimilálás munkájában is eredményesen működhetnek közre. Erre pedig minden nemzetnek szüksége *van*. Lehetnek időszakok, amidőn az egyetemnek e munkássága akadályozva van, de ezek a nemzet életében csak epizódok szerepét játsszák. A tudományos búvárkodás műhelyeiben az igazság kutatói között létező vagy mesterségesen létesített válaszfalak leomlanak s a nemzeti érzésű, hazafias tanár jótékony asszimiláló befolyása teljes erejében érvényesül. A magyar egyetem magyar föld mellett az a hatalmas erő, mely a magyar nemzeti egység legerősebb tényezője s evvel a legmagasztosabb hivatást, a társadalmi békét készíti elő. A sixtini Madonna szemlélése az embert jobbá, szelidebbé, szeretőbbé teszi, ugyanezt teszi a tudomány, ennek az áldásos befolyásnak egyetlen ellensége van, ez a szenvedély, az előítélet, a fanatizmus, de ez egyúttal a tudománynak is halálos ellenfele. Az egyetem, amellett, hogy ilyen módon a nemzeti egységet, a társadalmi békét ápolja, a nemzetközi érintkezésnek is legbiztosabb szerve. S ezt, amint Leon Bourgeois jól mondja, megteheti anélkül, hogy nemzeti jellegét feláldozná. Ellenkezőleg, az általános műveltség forrásaiból új erőt merít nemzete számára s másrészt tudományos munkájával a külföld tiszteletét, érdeklődését szerzi meg, már pedig teljes izoláltságban még a leg-hatalmasabb nemzet is sorvad, annál inkább a számban s terjedelemben kicsiny.

Az egyetem mindezt a nagy múltra támaszkodva teszi meg, nem felejtheti, hogy eredetekor az egyház leánya volt s öröksége a felebaráti szeretet, a tiszta keresztény erkölcs, nem felejtheti el, hogy utóbb a fejedelem leánya volt, e révén a tekintély képviselője, s nem felejtheti el, hogy a XIX. század nagy átalakulása a nemzet leányává avatta s ma a nemzeti érzés őrzője. Mária Terézia nagy alapítólevelében Szent István jobbjának őrzését Pázmány Péter egyetemére bízta, e szimbólumot tartsa szem előtt minden tanár, minden tanítvány, amikor mint egyetemi polgár beszél s cselekszik.

Már Eötvös megmondta, hogy az egyetem nem kormánypárti s nem ellenzéki. Bátran hozzátehetjük, az egyetem nemzeti.

Nagy nemzeti érdek tehát, hogy mennél szélesebb rétegek részesüljenek az egyetem áldásos befolyásában. Már a háború előtt erős áramlat indult meg, mely az egyetemek kapuinak feltárását kívánta. Az előképzettség leszállításába azonban egyetlen egyetem sem nyugodhatnék bele. Ellenkezőleg, mi *jobb* középiskolai képzést, *erősebb* általános műveltséget sürgetünk. E nehéz problémát a legkonzervatívabb egyetemek oldották meg leggyorsabban. Oxford és Cambridge már 50 év előtt megalkották az University extension intézményét, melynek szükségét Berzeviczy Albert olyan korán felismerte. Oxford félévszázad alatt 650,000 hallgatót részesített annak áldásában. Ma már a királyi bizottság az egyetemek hivatásos feladatai közé sorozta a tudomány szélesebb körben való terjesztését. Legtovább a német egyetemek zárkóztak el, de már a háború előtt tért foglalt az a felfogás, hogy az egyetemnek jövő feladatai közé tartozik, hogy ismeretterjesztő egyetemi színvonalú előadásokat is tartasson. Ez irányt legintenzívebben a bécsi egyetem karolta fel, de úgylátszik, túlzásba vitte s ez az oka annak, hogy máris visszafejlődött. Bölcs mérsékletet tanusít a müncheni egyetem, mely a nagyközönség számára kevés számú, de igen magas színvonalú előadást hirdet s azok tartására az egyetem legfőbb büszkeségeit kéri fel.

E téren minálunk is történtek s történnek kísérletek. Egy ideig e célra kinevezett bizottság, majd karközi bizottság működött, utóbb a szabad liceum vette át a szerepet, de egészben véve még most sem fejlődött ki. Pedig a tudásváagnak, a tudomány szomjuhozásának kielégítésére a legüdébb, a legtisztább forrás az egyetem. Ezen meggyőződésből kiindulva az 1914/15. évi egyetemi tanács, melynek, mint az első háborús év dékánja, tagja voltam, a nagyközönségnek megnyitotta az egyetem auláját s úgynevezett háborús előadásokat rendezett. Ezek megnyitásakor Lenhossék Mihály rektor a következő emlékezetes kijelentést tette: «Mi tudósok nem akarunk elszigetelt olimpuszi magaslaton maradni, hanem nemzetünkkel összeforrvá tudományunkkal éltetni és hatni, az eleven nemzeti élet munkásai akarunk lenni.» E kijelentésnek annál nagyobb súlya van, mivel Lenhossék tudományos fajsúlya a legmagasabb európai fokon áll.

Az egyetemek feladata tehát bővült. A tudomány művelése és a szakképzéshez hozzájárul a tudomány terjesztése is. A feladat az lesz, hogy e hármas cél éppen olyan kevésbé zavarja egymást, mint ahogy a két régebbi feladat összefért.

Kétségtelen, hogy ez munkafelosztáshoz vezet. Amikor egyetlen egyetemnek oktató személyzete több száz tagból áll, ennek nem lesz akadálya, legfeljebb a habilitáláskor kell szigorúbb mértéket alkalmazni. A nagy feladatok megoldására az egyetemek kölcsönös támogatására is szükség van. Erre is megvan a szerv, melyet még Medveczky tanár a «Société de l'enseignement supérieur» mintájára alapított s melynek elnöke ez időszertint Tauffer Vilmos, de ennek intenzívebb működésére van szükség. Sőt az egyetemek nemzetközi érintkezését a népszövetség szellemi együttműködése bizottsága is erélyesen felkarolta.

Fejtegetésemben az anyagi eszközökről nem szóltam, de nem hagyhatom említés nélkül, hogy az amerikai egyetemek fejlődésében milyen nagy szerepet játszik a társadalom áldozatkészsége. Ezt egyetlen példával világítom meg. A Harvard-egyetem alapítványi vagyona 1869-ben 2 ½ millió dollár volt, 1909-ben 22 millió, 1919-ben 48 millió, 1926-ban 70 millió dollár. John Hopkins baltimorei polgár 6 millió dollár alapítványával egymaga létesítette a nevét viselő egyetemet. Változatlan meggyőződésem, hogy a tudomány előbbrevitelének első föltétele az arravaló ember, de a tudományos munkához anyagi eszközök is szükségesek.

A magyar államnak, a magyar társadalomnak legfontosabb feladata, hogy a tudomány központjait támogassa, felkarolja.

Tisza István a helyes magyar politika feladatául az éltető és felemelő nemzeti érzést, a nemzeti erő gondozását, ápolását, fejlesztését és az életben való érvényesítését tűzte ki.

E nagy feladat megoldásában a magyar nemzet leghűségesebb barátja, legmegbízhatóbb fegyvertársa a tudományos munka ősi vára : az egyetem. Adja Isten, hogy mindig az is maradjon!

GRÓSZ EMIL.

SALAMON FERENC ESZTÉTIKÁJA.¹

— Első közlemény. —

I.

(Bevezetés. — Salamon és korának műbírái. — Tanulmányai és olvasmányai.)

Sajátos vonása a magyar szellemi életnek, hogy idegenkedik az elmélettől. Deák Ferenc ezt egy köznap, de épen köznapiaságában rendkívül jellemző képpel fejezte ki: a magyar a filozófiából, mint étele a sóból, csak egy csipetnyit bír el. Termett ugyan a magyar föld az utolsó évszázadban mélyenszántó gondolkodókat, sőt éppen a második felében igazi filozófusokat is, mégis mind a filozófia diszciplínáiban, mind az egyes tudományok elméleti megalapozásában a magyar szellem messze elmaradt a nyugattól. De elmaradt önmagától is: az elmélet e szegényességével szemben az elvek gyakorlati alkalmazása terén egyik-másik tudományágban nagyszabású munkát végzett, vagy éppen nagyszerű eredményekre jutott.

Alig találhatnánk tételünk igazolására alkalmasabb példát, mint azt az ellentétes sorsot, amely irodalmunkban a legnépszerűbb filozófiai diszciplínára, az esztétikára, és gyakorlati alkalmazására, a kritikára várt. A magyar elméleti esztétika, ha csak az igazi értékeit válogatjuk össze, elfér egypár kötetben, a magyar kritika derekas termékeinek befogadására egész könyvtár kellene. S míg nyugaton esztétikusaik tanításain nevelkednek föl a kritikusok, nálunk az igazi magyar esztétika legjelesebb kritikusainknak dolgozataiban van lerakva, bírálataikból kell utólag kihalászni és fonalra felfűzni a mélyükbe rejtett gyöngyszemeket. Aki a magyar elme jelentős és jellemző esztétikai nyilatkozatait

¹ Jelen dolgozat önmagában is befejezett, de egyszersmind alapja egy másodiknak, mely Salamon kritikusi képét igyekszik megrajzolni.

kutatja, nem a rendszerező esztétikusok műveiben, Henszlmann és Greguss *széptanaiban* találja, hanem a gyakorlati esztétikusok, a kritikusok és irodalomtörténetírók műveiben. Kivált a mult század harmadik negyede volt ebben az irányban áldott, Arany János kora — s éppen az ő baráti körének munkássága tette olyan áldottá. Ehhez a körhöz tartozott Gyulai Pállal és Kemény Zsigmonddal együtt Salamon Ferenc.

Salamon Ferenc méltó társa volt a másik három nagy kritikuskak, noha egy vagy más tekintetben mindegyik meghaladta. Arany nagyobb készütséggel lépett a kritikusi pályára s fegyelmezettebb volt az elméje — nincs egyetlen ítélete sem, amelyet aláásott volna az idő árja ; Gyulainak metszőbb a logikája, köszörültebbek az irodalmi fegyverei s páratlan művésze a stílnak ; Kemény mélyebb lélek, s ha egyetemes igazságokig emelkedik, átfogóbb szellem : de Salamon is, a kritikus, egész ember, mint amazok, igaz, bátor és épp oly gyökeresen magyar. Sőt egy szempontból mintha náluk is magyarabb volna : még kevesebbet törődött a külföldi esztétikai elméletekkel, a nyugat tudományos tanításával. Ismerte és meg is becsülte a német, francia és angol esztétikusok eredményeit, de nem tette őket kritikái fejtegetései alapjául. Maga mondta, hogy «a kritikus nem Aristoteltől és Schmidt Juliántól tanul, hanem a műremekekből». (*Irodalmi dolgozatok*, I., 34. l.) Aristoteles és Schmidt Julián — nemcsak a kétezeréves kritika első és utolsó állomásai, hanem Salamon szemében szimbolumai az egész fejlődésnek, amely őt, a kritikust nem izgatta. Ha elvétve említi egyik-másik külföldi kritikust, így az Arany körében népszerű Gustave Planche-ot, az csak megtisztelés számba megy, s az egyetlen külföldi idézet, amely őt kötetre menő bírálataiból kihalászható, Macaulay egy állítása (*Dramaturgiai dolgozatok*, II., 78. l.), az sem idegen hatásra utal, hanem pusztán a maga véleményét erősíti a Macaulayben utólag talált nyilatkozáttal.

Valóban, ha Salamon írásaiban külföldi elméletíróktól is hangoztatott nézetekre bukkanunk, bizonyos, hogy vagy a szellemek véletlen találkozásával van dolgunk, vagy köz-

keletüvé vált igazságok öntudatlan alkalmazásával.¹ Külföldi esztétikákat, idegen elméleteket nem tanulmányozott. Tudományos hitvallását és esztétikai nézeteit a maga kerek magyar koponyájából termelte ki. Nem vált-e kárára az idegen elméletek mellőzése, nem vitte-e egyoldalúságba kirekesztő magyarsága — majd elválnak; az kétségtelen, hogy éppen ezáltal lesz egyik legvonzóbb jelenség a magyar kritika életében.²

* * *

Salamon Ferenc neve 1855-ben, mikor első kritikái megjelentek, nem volt éppen ismeretlen az irodalomban, de csak mint fordító szerepelt külföldi regények és elbeszélések alján. Noha már 30 éves volt, tudományos dolgozatot még nem írt — innen az a látszat, hogy készület nélkül lett esztétikussá. A hozzáértő szem azonban e színibírálatok biztos ítéleteiben és mélyreható fejtegetéseiben felismeri a mögöttük rejlő nagy szellemi munkát. Multa tulit fecitque puer! Aki ilyen határozottan rá tud mutatni a drámák fogyatkozásaira és érdemeire s meg tudja jelölni forrásukat; aki ilyen igaz esztétikai súlyokkal tudja megállapítani a műalkotások értékét: az kiművelt ízlésű, gondolkodó író, a föllépését megelőző években nagyon sok költői alkotást kellett elolvasnia — figyelemmel, elmélyedve bennük — s nagy elmemunkával tiszta képet kellett alkotnia magának a költészetről és arról, mi a hivatása és milyen eszközökkel éri el célját.

Így Salamon idegen esztétikai elméletektől független, naturalista színezetű kritikái nagy értéküket ugyanabból a kettős talajból szívják föl, amelyből a legnagyobb magyar műbíró, Gyulai kritikai munkássága sarjadt: költői olvas-

¹ Csattanó bizonyíték erre a következő: Salamon 1858-ban kritikát írt Balzacról. (*Irodalmi dolgozatok*, II., 29—63. l.) A kritika nem eredeti, hanem egy hosszabb francia tanulmánynak önálló fölfogással készített kivonata. Gondolatai tehát nem Salamon elméjében születtek, hanem Poitouéban — s mégis jórészüket megtaláljuk Salamon korábbi bírálataiban.

² Salamon esztétikai munkásságát behatóan és alaposan méltatja Várdai Béla *Salamon Ferenc esztétikai munkássága* c. dolgozat keretében. (L. Salamon *Dramaturgiai dolgozatai* I. k.)

mányaiból és elmélkedéséből. Olvasmányainak első csoportját maga megnevezi, hivatkozva a *műremekekre*, mint az esztétikai ismeretek leggazdagabb forrására. S tudjuk valóban, hogy még az iskola padjain buzgón olvasta az antik világ nagy költőit, majd később, ifjúvá érve, Homeroson és a görög tragikuson kívül elmerült a keresztény irodalmak nagyjaiba, s épp olyan kedvvel a magyar irodalom jeleseibe. Egy évtizednél hosszabb idő tudatos munkájával olyan széleskörű irodalmi ismeretekre s olyan alapos esztétikai műveltségre tett szert, mint kevesen kortársai között. Klasszikus olvasmányai hatása alatt nemcsak ízlése finomodott ki, hanem fogékonysága is erősödött: megnyílt a lelke a különféle irányok és törekvések számára, tudta élvezni a szépet, bármilyen formában jelent meg s bármilyen irodalmi áramlat vetette föl. Korának egyoldalú Shakespeare-imádatával szemben volt érzéke a középkor költészete (Dante), a XVII. század francia és a XVIII. század német drámairodalma iránt, s védelmébe vette a régebbi magyar kritikusok elfogult támadásai ellen. (DD. I., 435.¹) De azért az ő bálványa is Shakespeare volt s a magyar költők közül Arany. Amazt a drámában, emezt az eposzban legnagyobbnak tartotta — nemcsak relative, a többi drámaíróhoz és epikushoz viszonyítva, hanem abszolúte is, műveikben látta a két nagy műág tetőződését. Olvasásuk nyújtotta neki a legnagyobb esztétikai gyönyörűséget — de egyszersmind a legtöbb okulást is. Salamon a kritikus Shakespeare és Arany tanítványa, esztétikai nézeteit, irodalmi tanításait szinte a legegységesebbektől a legrészletezőbbekig meg lehet találni e két költő műveiben, gyakorlatilag megvalósulva.

A klasszikusokon kívül ismerte Salamon a nyugat új irodalmát is, korának külföldi költői terméseit — jobban,

¹ Salamon tanulmányainak és kritikáinak javarésze megjelent két gyűjteményben. Az irodalmiakat maga rendezte sajtó alá két kötetben (1889), a drámaírálatokat szintén két kötetben Várdai Béla (1907). Az e kötetekben megjelenteket könnyebbség kedvéért innen idézem, *ID.*-vel jelölve az *Irodalmi dolgozatok*, *DD.*-vel a *Dramaturgiai dolgozatok* c. kiadványt. A többi az egykorú újságokból idézem.

mint bármelyik magyar író társa. Ebben a tekintetben kétségkívül övé az első hely az 50-es évek magyarságában. A német irodalomban ugyan nem igen ment Goethén túl s az újabbak közül csak azokkal foglalkozott, akiket a véletlen sodra vetett útjába, p. o. Hebbellel, annál jobban tanulmányozta az angol költőket s még inkább a franciákat. Tanult is tőlük, de inkább csak negative. Shakespeare és Arany megmutatták neki, milyennek kell lenni az igazi költészettnek, az új francia írók — úgy vélte — figyelmeztették arra, milyennek nem szabad lenni.

Mélyebb elméleti tanulmányok nélkül, a klasszikusok neveltek Salamonból műbírót, kifejlesztették a lelkében lapangva élő tehetségét. Kritikai talentumát azonban alapjában magával hozta születésekor. Ami nélkül nincs igazi kritikus: fogékonyság, ízlés, ítélő erő, azt Salamon a természettől kapta ajándékba, mint derék református lelkész-őseinek, talán éppen nagytudományú, sokat utazott, művelt édesatyjának, Salamon Istvánnak legbecsesebb örökségét.¹ A műrecek tanulmányozásán megerősödött fogékonysága, kicsiszolódott ízlése, élesre köszörülődött ítélő ereje önmagában kitűnő műbíróvá avatták volna, de Salamon már a készülés csöndes éveiben egy nagy lépéssel tovább ment. Nem érte be azzal a műélvezettel, amelyet a költészet remekei nyújtottak, hanem elemezte a nyomukban támadó érzéseit és kereste az esztétikai tetszés gyökereit, hogy megtalálja a kapcsolatot a mű és hatása között. Elmélkedése során olvasmányjaiból szinte észrevétlenül egész költői teóriát szűrt le a maga használatára. Megállapításait nem foglalta rendszerbe — szerves, logikusan fölépített esztétikát éppúgy nem adott, mint nagy előde, Henszlmann, és még nagyobb kortársa, Gyulai — de következetesen végiggondolta az esztétikának mindazon problémáit, amelyek eldöntése nélkül a kritikusként nincs más vezetője, mint a pusztán tetszés imbolygó lidércfénye. Salamonnak volt, s noha nemcsak kidolgozott esztétikai elmélete nincs, de még esztétikai dol-

¹ Salamon István önéletrajzi följegyzései (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1896: 332—335. l.) érdekes világot vetnek egyéniségére.

gozata sem¹, van esztétikai álláspontja — s a gyakorlati kritikusként mindenestre többlet jelentett ez az eleven, virulens, termékeny állásfoglalás, mintha merő spekulációval mély, de ködös esztétikai elméletet teremt. Határozott egységes alaptól kiserjadt, egymáshoz fűződő, egymást harmonikusan kiegészítő nézetek, elvek, meggyőződések szövődése: ez nem kidolgozott, zárt esztétikai rendszer ugyan, de szilárd kerete egy sajátos, egyéni veretű, esztétikailag megalapozott poétikának.

Ezt a poétikát, Salamon esztétikai állásfoglalását a költői alkotásokkal és műfajokkal szemben, kritikáiból kell kifejteni. Könnyű munka. Csak össze kell keresni és logikus rendbe sorakoztatni azokat az elméleti jelentőségű megjegyzéseket, amelyeket gazdag kézzel szórt szét bírálatainak megokoló részeibe. Hol terjedelmes fejtegetések, hol rövid, tételyszerű kijelentések vagy éppen puszta fölvilágításai az értelemnek, de mindig beszédek s mindig ugyanarról a márványról lepattanó gondolat-szilánkok.

II.

(Fölfogása a költészet lényegéről és hivatásáról. — Az illuziókeltés és eszményítés. — Átérzés és képzelet. — A költészet célja.)

Ha Salamon esztétikájára is alkalmazzuk a filozófia sajátos eljárását, a redukciót, úgy amint irodalmunkban Pauler Ákos meghatározta,² és a következménytől az előzmények során az alapvetőig visszafelé haladva, a fogalmak és állítások végső föltevéseit nyomozzuk: Salamon esztétikájának épületében a felsőbb rétegektől a mélyebben fekvőig

¹ Egyetlen egy van. *Levél a szépről*. Ez azonban, noha látszólagos formátlanságában és könnyedségében is rendszeres összefoglalás, s egy-két helyén megszólaltatja írójának eredeti felfogását, egészében mégsem egyéb, mint a korában közkeletű tanítások visszhangja. Szellemes és okos, mint minden, amit írt, de sem nem mély, sem nem jellemző Salamonra. Még esztétikai álláspontját sem igen érteti meg, annál kevésbbé ismerjük meg belőle azokat a tanításokat, amelyeket kritikáiban zsinórmértékül használt. A Budapesti Hírlapban megjelent cikk újra le van nyomtatva: *DD.* II., 498—510.

² *Bevetés a filozófiába*, II. kiadás (1921) 11. s. k. 1.

hatolva, legalul, mint megingathatatlan sziklát, ott találjuk fölfogását a költészet hivatásáról. Tanítása alapjául, mint az esztétikusok nagy része, ő is Aristoteles meghatározását veti s azt hirdeti, hogy minden művészet lényege az utánzás (*DD. II.*, 95.), a valóság másolása, hivatása pedig, kivált a költészetnek, a valóság ábrázolásával «illuzióba meríteni a lelket». (*ID. I.*, 275.) Salamon okfejtésének már itt, a kiinduló pontján, megérzik Aristoteles tételének egyéni megmunkálása — egy lépéssel túlment mesterén, ugyanazzal a lépéssel, amelyet Arany is megtett vele egy időben, de függetlenül tőle. Arany költői munkában, de teljes tudományos szabathosszággal, egy mondatba tömörítette az illuziókeltés törvényét: «Győzz meg, hogy ami látszik, az való» (*Vojtina Ars poetikája*), Salamon részletesen kifejti, megokolja, szinte egész elmélette fejleszti tanítását a költészet hivatásáról.

Az illuziókeltés alapja Salamonnál is a valóság, de nem a maga egészében, hanem csak egyik szelete, a valóságnak az az eleme, amelyet Salamon, joggal, legértékesebb, legnemesebb nyilvánulásának tartott, az emberi élet. Kettős, egy tárgyi és egy formai korlátozással még ezt a kört is szűkebbre vonja: a költészet hivatása az emberi kedély, szív és jellem rajza (*DD. II.*, 152.) — ez a tárgyi korlátozás; a formai az, hogy az emberi lélek változatos nyilvánulásait nem a valóhoz híven kell bemutatnia, hanem fölfokozva — lapos tükör helyett nagyító, de híven nagyító tükörben fölfogva. (*U. ott.*) A költői hatás és így a költői alkotás nagy problémája pedig éppen az, mint lehet ezt a két látszólag ellentétes követelményt összebékíteni: olyan képpel fölkelteni a valóság illuzióját, amely nem hű másolata a valóságnak. A «hütlén hívség» e problémáját Arany is meglátta s fejtegette a *Vojtinában* — közkeletű volt abban a korban ez ellentét felállítására és megoldására — de Salamon valami egészen sajátos módon fogta meg és egyéni megoldásra jutott: a művészi hatás két eleme, a valóságtól való eltérés és az elhitetés, nemcsak nem kerülnek egymással szembe, hanem éppen ellenkezőleg, illuziónk akkor lesz teljes, ha a valóságot elváltoztatva s nem fotografikus hűséggel állítja szemünk elé a költő. (*ID. I.*, 275.)

Eunek a más és más alakban évezredek óta újra meg újra megjelenő paradoxonnak éles megvilágításában rejlik Salamon fölfogásának az ereje.

Az egyik követelményt, a hűtlenséget, még a hagyományos szellemben magyarázza.

A kiinduló pont adva van: a költő a valóságot nem másolja, hanem nagyító tükörben visszaverve élesebb képet ad róla, eszményíti — noha magát a szót e helyütt még nem mondja ki. Tovább fejtve tanítását, már nem fél leírni; még megokolás nélkül ugyan, de határozottan hirdeti: «a költő és művészet eszményíti az életet és az életből vett jeleneteket», (*Bpesti Hírlap*, 1856 aug. 13.) s kimondja, hogy az igazi költői tehetség «az eszmény megtestesítésében» nyilvánlik. (*ID.* I., 277.) De miben áll ez az eszményítés és mért adja az eszményített kép a valóság teljesebb illúzióját? A költő mikor eszményíti a valóságot — s ez Salamonnál, láttuk; egyet jelent az emberi lélekkel — kiélezi a lélek egyéni, érdekes vonásait, fölfokozza, ami benne jellemző, vagy éppen egy főjellemvonást minden többi fölött kiemel (*DD.* II., 206.), elnagyolva másokat, «hátterbe szorítva és kicsinyítve a kevésbé lényegeseket». (*ID.* I., 276.) Az így rajzolt alak elevebb, mint a puszta másolat, «eleven a megszólalásig» (*ID.* I., 275.), de jellemzőbb is, mert megfosztva a mellékes, esetleges vonásoktól s az uralkodó, egyéni jellemző kiemelésével, tisztábban, határozottabban érvényesül igazi valója — maga a mű pedig világosan és összhangzóan állítja elénk «a testté változtatott eszmét». (*ID.* I., 276.) Mintha csak Gyulait hallanók: «a művész a valóság által nyújtott elemeket azon eszme szerint alakítja, amelyet ki akar fejezni».¹

Eszme, elevenség, valószínűség, jellemző erő — ezek a fogalmak determinálják Salamon gondolatait is a költészet hivatásáról, de nem maradnak meg a maguk izoláltságában, hanem fölbonthatatlan egységgé szövődnek abban a meghatározásban, amelyet a művészet valójáról ad. Ez a meghatározás Salamon esztétikájának legmagasabbrendű, mindent átfogó tétele: Az igazi művészet, a költészet is, az,

¹ *Dramaturgiai dolgozatok*, I., 258. 1.

amely valószínűen és erőteljesen ábrázolja az eszmét.¹ (*DD.* II., 129.)

A «hütlenségről» áttérve a másik követelményre, a «hív-ségre», Salamon fejtegetései egyénibb melléklöngét kapnak. Mi által lesz az elevenebb és jellemzőbb kép igazabb is, milyen eszközökkel éri el a költő célját, az elhíttetést? Az elhíttetés, ez «a bővülő tehetség, amely Homértól a legújabb korig» minden igazi költőnek osztályrészül jutott, (*ID.* I., 275.) egyfelől a — gyakran megfeythetetlennek látszó — lelkiállapotok (*ID.* I., 311.) és a természetes indulatok rajzában jelentkezik (*ID.* I., 317.), másfelől abban, hogy mint a festő, a költő is képben, képszerűen mutatja be embereit. (*ID.* I., 281.)² Ezeket az egyébként is könnyen érthető követeléseket nem magyarázza Salamon, de annál meggyőzőbben és újszerűen azokat a pszichikai folyamatokat, amelyekkel a költő őket megvalósítja. Az egyik az átérzés, a másik a képzelet. Amit már Katona József a maga drámaírói gyakorlata alapján olyan élesen meglátott, de utána a magyar esztétikai irodalomban visszhangra nem talált, amit az újabb német esztétika az *Einfühlung* néven egész elméletté dolgozott: az átérzésnek, mint a költői hatáskeltés egyik titkának³ megállapítása, az megvan Salamonnál is; egy-két mondatba foglalva, de teljes jelentőségében megvilágítva. Csak az a költő tudja a maguk meggyőző valójában elénk tárni hősei lelki állapotát, csak az tudja elhíttetni velünk érzelmi folyamataik őszinteségét, aki teljesen együtt érez velük. Az illúzióknak elengedhetetlen feltétele a meggyőződésnek és megindulásnak valódi hangja — ez ad rábeszélő, elhíttető erőt a költő művének. (*ID.* I., 281.) A horatiusi elvnek, «si vis me

¹ Ez a meghatározás nagyon közel kerül a szépnek ahhoz a meghatározásához, amelyet Beöthy Zsolt adott a német esztétikusok nyomán vagy egy negyedszázaddal Salamon után: szép az eszme jellemző és valószínű kifejezése.

² Ugyanitt odavet Salamon egy harmadik eszközt is, a hangulat-keltést, de menten elejti s ez a faktor nem is kapcsolódik szervesen fejtegetéseibe.

³ Az esztétika azonban az *Einfühlung* tevékenységének nem annyira a műalkotások keletkezésénél juttat szerepet, hanem inkább az élvezésüket érteti meg vele.

flere, dolendum est primum ipsi tibi», továbbfejlesztése ez a követelés; nem olyan villámlásszerűen fényes és meglepő, mint Katona ismeretes, szubjektivizmusával is megkapó tétele: «Én vagyok Bánk... én vagyok Zách...», de tudományos mezben nálunk először itt jelenik meg.

Az illuziókeltés e szubjektív tényezője mellett, a hatás másik titka, annak objektív fele (*ID.* I., 282.), a képzelet, mely a lelki mozgalmakat egy költött alakba vetítve, azt képpé, élő ember képévé formálja. Ez az igazi invenció, mert erejével, merészségével még «mesterséges teremtményei» is nagyobb hatást tesznek a lélekre, mint az életből minden lényegtelenségükkel együtt lemásolt alakok. (*ID.* I., 276.) Jobban meghatnak -- és ez a nagyobb hatás jele annak, hogy igazaknak érezzük őket, hogy valókul tudta elfogadtatni képzeletével a költő. A képzelet szerepének megvilágítása a zárómozzanat Salamon esztétikai alapvetésében s egyben egyike legjobban megmunkált tanításainak. Széttépi, merész, de biztos kézzel, azt a misztikus fátyolt, amelybe a képzelet munkáját a lélektanilag nem iskolázott fölfogás burkolta, s kimondja, hogy a képzelet, noha szinte csoda az, amit segítségével a művész alkot, korántsem a semmiből teremt. Még ha soha sem látott lényeket és viszonyokat rajzol a költő, még ha «légből kapja is a meséket», valójában csak a földön látott és észlelt elemek kombinációját adja. (*DD.* II., 479—480.) Majd egy igen értékes pszichológiai megállapítást szorítva egy tömör mondatba, szinte geometriai axioma szabátosságával határozza meg a képzelet munkáját: «A legerősebb képzelet is csak az emlékezet részleteiből kölcsönzi a vonásokat, csakhogy sokszor nem látott kombinációkban és nagyítással.» (*ID.* I., 276.) S kimondja, tudományunkban először, hogy a képzelet teremtő munkája nem *események kitalálására* irányul, hanem *emberek kiformalására*. Csak az a költő bűvöli el az olvasót, akinek a képzelete «egész eleven-séggel és szabátossággal tud embereket teremteni». (*Szépirod. Figyelő*, 1860/61., 421. l.) A képzelet igazi szerepe és jelentősége tehát a lelki állapotok és indulatok megtestesítése emberi alakba, s a költő épp azért az emberi lélek festésével hat legbiztosabban az emberi lélekre. (*DD.* I., 278.)

A képzelet birodalmába emelkedtünk, de az emberi lélek szárnyán. Az emberi indulataival és szenvedélyeivel, mint a művészet valódi anyaga — ez a gondolat végighúzódik Salamon egész esztétikai munkásságán, átjárja és élteti s helyenként még határozottabb, még jellemzőbb fogalmazásban bukkan föl. Egy alkalommal p. o. (*ID.* II., 290.) ellenmondást nem tűrő határozottsággal kimondja, hogy «a költészet egyetlen tárgya az emberi lélek», épp azért a lényege is (*ID.* I., 365.), másutt éppoly határozottan, de már némi túlzással, hogy a művészet, de kivált «a költészet megtestesített lélektan». (*ID.* I., 278.) Az ilyen rövid, pár szavas ítéletekben egy egész esztétikai elmélet csirája rejlik, ez a tanítás olyan kulcs, mely megnyitja Salamon kritikai munkásságának minden zárát. Nem kutatjuk, igazolható-e ez az álláspont; az bizonyos, hogy Salamon esztétikai nézetei, a legátfogóbbaktól a legapróbbakig, hiány nélkül megmagyarázhatók vele. Ez érteti meg fölfogását a költészet rendeltetéséről és eszközeiről, az irodalmi áramlatok és az egyes műfajok jelentőségéről, ez szolgáltatta neki azt az értékmérőt, amellyel költők és művek becsét meghatározta.

Így értjük meg elsősorban Salamon tanítását a költészet céljáról. Ha a költészet egyetlen tárgya az emberi lélek, akkor a költői művek célja nyilván az, hogy az ember belső világának föltárásával, érzés-, gondolat- és akaratfolyamatainak rajzával, elsősorban az érzelmek, szenvedélyek, indulatok festésével (*DD.* II., 32.) keltsenek művészi hatást. Ennek a hatásnak, a költői szép keltette tetszésnek, pszichológiai föltételeit Salamon, láttuk, kinyomozta, de magát, a tetszést tovább nem elemezte — a szép filozófiája, mondjuk, metafizikája kívül maradt érdeklődése körén. Ismételt nyilatkozataiból azonban kiviláglik, hogy nem a múltó gyönyörködtetésben kereste a költészet célját, hanem egyfelől más, még pedig értelmi színezetű érzelmek fölkeltésében, másfelől a képzelet foglalkoztatásában. A művészi s így a költői hatás forrása in ultima analysis az a jóleső érzés, amely az olvasóban támad, ha tudatára jut annak, hogy a költőtől eléje rajzolt lelki kép a valóságnak a képzelettel fölfokozott utánzata, hogy az híven, de a valónál élesebben és jellemzőbben tárja föl az

emberi szív világát. Az ilyen kép plaszticitásával megragadja az olvasó képzeletét, nyomán kisarjad az esztétikai tetszés — abból a megegyezésből, amelyet az olvasó a megvalósult műalkotás és az utánczolt valóság között észrevesz. A két mozzanat közül a prius, időben a másikat megelőző, a képzeletre hatás, de a mélyebb, amelynek az előbbi csak eszköz-
lője, a megegyezés észrevezését követő kedvérzet — olyan érzelem, amely összehasonlításból, mérlegelésből, ítélethől, csupa értelmi funkcióból ered: ezért beszéltem az imént értelmi színezetű érzelmekről, mint az esztétikai hatás tényezőiről.¹

III.

Esztétikájának vezető elve: a lélektani hűség. — Motiválás és jellemzés. — Nyelv és előadás.)

A költészet az emberi lélek rajzával, az érzelmek és indulatok festésével foglalkoztatja a képzeletet és kielégíti az értelmet — íme Salamon szerint a költészet tárgya, célja, eszközei. Ezt az elméleti tanítást Salamon átvitte a gyakorlatba s levezette belőle azt a legfőbb kritériumot, amellyel

¹ Ezeket a gondolatokat ilyen fogalmazásban nem találjuk meg Salamon kritikáiban, nemcsak azért, mert idegenkedett eszméinek spekulatív megalapozásától, s «a konkrét modorú magyarázatokat szerette» (*DD.* I., 374.), hanem azért sem, mert gyakorlati kritikákban valóban céltalan lett volna az ilyen elmélyedés. De maguk a gondolatok éltek elméjében s irányították fejtegetéseit. Fogalmazásuk, kivált a terminológia, tehát az enyém. Eljárásom igazolására, egyszerűs mind annak feltüntetésére, hogyan nyújt alkalmat Salamon konkrét fejtegetéseinek elméleti kiaknázására, idézem egyik legfontosabb helyet, egy egyébként jelentéktelen bírálatának (*Emília Beszélyeiről*, 1860) sokatmondó részletét: «A költészetben leglényegesebb kellék a lélektani igazság és hűség: — a költői tehetség a legcsalhatatlanabb jele az emberi lélek találó utánczása szóban és cselekedetben; a mű becsét azon lélektani igazság határozza el, mely alapjául szolgál... A költő... mindig a képzelethez... szól, megtestesített képekben állítja elénk az eszmét... A költői tehetséget, antáziát... az emberi alakok plasztikai megtermettségéből ítéljük». (*ID.* II., 190.) Ezekből s a többi ilyfajta «konkrét modorú magyarázat»-ból le lehet vezetni az imént összeállított elméletet, noha szóról-szóra, ismétlem, hiába keresnök Salamon kritikáiban.

a költői művek értékét meghatározta. Ez a kritérium a lélektani hűség, a belső igazság. A költő akkor ér el művével esztétikai hatást, ha alakjait élő valóságoknak érezzük, ha szívük szerint beszélnek és cselekszenek, ha szavaik és tetteik emberileg igazak, ha bennük jellemük és lelki állapotuk híven tükröződik. (V. ö. az előbbi idézeten kívül *DD.* I., 299., 377. és II., 136—137.) Innen van, hogy kritikáinak vezető szempontja a lélektani igazság; ezt kutatja mindenütt. Megléte értékessé teszi az alkotást, hiányát nem pótolja semmiféle kiválóság. Ha a költői műben szereplő emberek lélektanilag igazak, akkor a cselekvény is valószínű, megvan a belső igazsága, a művészi hatás elengedhetetlen föltétele — a fantázia csapongó játéka (*DD.* I., 299.), «a fellengő metaforák, ábrándos eszmék, ömledező érzélgés», nem költészet (*ID.* II., 190.), mert nem a szívből ered s nem az igazságot testesíti meg.

A lélektani igazságnak s a nyomán járó belső valószínűségnek kettős forrása a motiválás és az előadás. A motiválás a tetteknek és helyzeteknek (szituációknak) visszavezetése a jellemre; minden szó, amely elröppen a hősök ajkáról, minden tetté erősödő akarati elhatározásuk az emberi lélek szigorú törvényszerűsége szerint a jellemükből eredjen. Azok a fejtegetések, amelyekkel Salamon a motivumok szerepét és jelentőségét megvilágítja, a magyar esztétikai irodalom legértékesebb megállapításai közé tartoznak. Sziglivel polemizálva, akinek *Cigányát* szigorúan megbírálta, *A kritika és Szigligeti motivumai* c. cikkében (*DD.* II., 40—70.) és *A drámai motivumokról* c. tanulmányában (*DD.* II., 71—88.) páratlan éleslátással és finomsággal különíti el az igazi motivumot a látszólagostól. A költői motivum sohasem külső körülmény, külső ok, valami esemény vagy tett, hanem mindig belső, lelki mozzanat, az egyén visszahatása a külső indítékra. Az ok, az indíték csak *lehetőséget* jelent, a motivum *szükségyszerűséget*. Ha a külső motiváció elég volna valamely egyéni tett megmagyarázására, ez azt jelentené, hogy ugyanazon körülmények között minden ember egyformán reagálna ugyanarra az okra: ugyanaz az ok ugyanazt a hatást váltaná ki. A tett, a költői cselekvény valamely mozzanata, csak akkor van megmotiválva, ha a hős az adott körülmények között, a

külső okra (ingerre) csak *azzal* a tettel, csak *azzal* a szóval reagálhatott. Othellót is, Gyurit is, Szigligeti *Cigányának* szerelmesét, ugyanazzal a fogással akarják féltékennyé tenni, de Othellónak jelleme és egyéni körlüményei miatt hajolnia *kell* Jago rágalmai nyomán a gyanúra, Gyurinak *nem volna szabad* elhinnie a hajdu vádaskodásait — s mégis épp oly féltékennyé lesz, mint a másik. Othello tragikumusa tehát lélektanilag igaz, Shakespeare drámája műremek, Gyuri szerelmi élete hazug, a *Cigány* elhibázott mű.

A motiválásnak ilyen magyarázata, bár finomságát kiemeltük, csak fogalmazásában és kiélezésében új, lényegében közkeletű volt irodalmunkban is, Salamon egész köre így értelmezte. Egészen újjá és eredetivé lesz azonban, amint Salamon tovább fejleszti. Két irányban mélyíti el. A motiválást a költészetben rendszerint eszköznek tekintik, eszköznek az elhitéstésre, a cselekvény megértetésére. Salamon híven alap gondolatához, hogy a legfőbb esztétikai kritérium a lélektani igazság, az pedig a motivumokon fordul meg, nemcsak a jellemzést tartja előbbrevalónak a mesénél — ebben a nézetében is találkozott hazai és külföldi elméletírókkal — hanem még azt is hirdeti, hogy a jellemzés, vagy ami nála egyet jelent, a motiválás «nemcsak magyaráz, hanem ebben fekszik a valódi hatás s a dráma valódi célja, s ami leg-erősebben indokol, az teszi a legnagyobb hatást». (*DD.* II., 84—85.) Megáll-e ez a tanítás, nem fontos, elég az, hogy szigorú logikával következik Salamon kiindulópontjából, a lélektani hűség követelményéből, s biztos alapot vet ahhoz a végső megállapításához, hogy «minden, ami a költészetben mély hatású, megragadó, főséges és szellemdús, minden, ami oly tanulságosan élvezetes, az emberi jellem hű ábrázolásában rejlik». (*ID.* II., 290—291.)

De — és ez a másik irány, amelyben Salamon elmélyíti tételét — a motiválás a költészet egyetemes csodabalsama. A motiválást nyomon követi a cselekvény fejlesztésének biztosága, a kompozíció szilárdsága, sőt a nyelv kifejező volta is. (*DD.* II., 45.) Minden költői érdem forrása a motiváció, a jellemzés. A motiváció adja meg «a szükségképeniség színét a szituációknak» (*DD.* II., 84.): a szituációk természete,

szükségképeni egymásutánja a kompozíció, s motiválás nélkül nincs művészi szerkezet (*Budapesti Hírlap*, 1856 márc. 11.); de aki alakot tud teremteni, aki motiválni tud, az tudja hőseit beszéltetni is, az «nem fog se lapos prózában, se dagályos frázisokban valami üreset, érdektelent mondani». (*DD.* I., 284.)

Ez ugyan nyilván hysteron-proteron, s az okviszonyt meg kell fordítanunk: csak az a költő tud jellemet teremteni, aki bírja az emberi szív, az érzelmek és szenvedélyek igaz nyelvét — de termékeny megállapítás s téves alapját is feledteti, hogy Salamon olyan tisztán látta meg a költői hatás e két elemének, a jellemzésnek és a beszéltetésnek kapcsolatát, mint talán senki irodalmunkban. Maga a gondolat, hogy a jellem és a dikció a legszorosabb vonatkozásban áll, annyira természetes, hogy már Horatius fejtegette a Pisokhoz írt költői levelében, s még Bessenyei is, aki mint esztétikus, nem igen nézett mélyre, a dráma legfontosabb követelményének hirdeti, hogy a hősök illendőképpen, azaz jellemükhöz híven beszéljenek, de új Salamon fölfogásában, hogy ő a dikcióból¹ nem a költői mű hőseire, hanem a szerzőjére következtet vissza. A jellem és a dikció kapcsolatát nem magyarázza² — éppen mert nem szorul magyarázatra, hanem tovább nézve, azt fejtegeti, hogy az igazi költői föladatot, a lelkiállapotok hű és találó festését, a nyelv művészetével oldja meg az író. Így kimondva, útszéli bölcseségnek tetszik; érdeme éppen az, hogy kimondta s kimondta egy-két szóval, az ő csodálatosan kifejező nyelvén: «A költészetben a festőszer, mellyel a lélekállapotokat ábrázoljuk, a nyelv s a legjobb költői nyelv³ az, mely lelegevenebben és leghathatósabbban képes a lelkiállapotokat festeni». (*DD.* II., 137.) Majd máshelyütt, belekapcsolva fejtegetésébe a motiválás fogalmát is, részletesebben és konkrétábban: «Erős belső motívum kell a költői nyelvhez, különben nem lesz a szen-

¹ Salamon nem különbözteti meg a dikciót a nyelvtől s a két fogalmat mindig az utóbbival jelöli.

² Csak utal rá, ha szükséges, p. o. *DD.* I., 299.

³ Salamonnál itt is, a következő idézetben is, a költői nyelv helyett drámai nyelv szerepel, mivel egy drámához kapcsolja fejtegetéseit.

vedélyek nyelve, hanem az, amivel ebéd felett vagy pipaszónál élünk. A lélekben élő szenvedélyek erejének mekkoraságát csupán a szavak szerint mérhetjük meg s a szenvedély nagysága indokolja a tetteket és ami az egyénnel történik. Az indulatok és szenvedélyek erőteljes kifejezése útján történő ily motiváláshoz nem kell éppen Shakespeare, hanem multhatatlanul költői tehetség kívántatik meg». (*DD. II., 45.*)¹

Egy kérdéssel marad még adósunk Salamon: hogyan nyilvánul ez a tehetség, honnan meríti a költő az erőt, hogy hőse szavaiban eleven, hathatósan fejezze ki indulatait, szenvedélyét? Megfelel erre is, talán nem egészen kifogástalan logikával fűzve egymáshoz az érveket, de meggyőző erővel. Bizonyításának menete, föloldva a gyorsírási jelekre emlékeztető rövidítéseit, a következő. Indulatok, szenvedélyek, tehát érzések tolmácsolásáról van szó, arról, hogy a hős ajkáról elröppenő szavak híven fessék lelkeállapotát, jellemét. Ennek a hűségnek, a lélektani igazság sokat emlegetett s most újra fölbukkanó követelésének forrása pedig a kifejezés egyéni módja. Konvencionális szólamok, az érzelemnyilvánítás megszokott külső jelei nem indítanak meg (*P. Napló Albuma* 1858-ra, 101. l.), hanem a szavak elhelyezésében, sajátosan színezett értelmükben kell valami eredetinek, újszerűnek lenni, ami menten rávall, hogy egy forrongó lelkivilágú ember a maga, saját külön módján nyilatkozik, úgy, mint senki más: így csak ő beszél, mert így csak ő érez, egyénileg. (U. o. 100. l.) Az olvasóban csak az a kifejezés-mód kelt együttérzést, csak az szól a szívéhez, amiből kiérzik egy erős, határozott egyéniség² (U. o.) — s ennek az egyéni dikciónak gyökere egyfelől a költő gazdag szívvilága, másfelől őszintesége: «csupán a kifejezés azon őszintesége kelt rokonérzést, amely egészen egyéni». (U. o. 101.)

¹ Egy másik jellemző nyilatkozata a jellem, motiváció, érzelmek és nyelv kapcsolatáról, noha a «nyelv» nincs említve: «Elbeszélésben és drámában csak lélektani indokolást ismerünk el, csak azt tartjuk érdekesnek és hatásosnak, melyben az emberi jellem és érzelmek vannak festve». (*DD. II., 411.*)

² Salamon nem mondja, de kétségtelen, hogy itt nem a költő, hanem a hős egyéniségét érti.

Ez az igazi nyelvesztétika, s nem az, amely a nyelvet a maga külsőségében fogva föl, fiziológiai vagy éppen fizikai törvényekkel iparkodik megértetni a költői nyelv varázsát. Salamon a nyelvi kifejezés, a dikció lelki alapjait keresi meg s kimondja azt a nagy igazságot, hogy művészi értéke csak annak a dikciónak van, amely mond is valamit, s azt egyéni színben tolmácsolja, amely lelki mozgalmakból ered s lelki mozgalmakat értet meg. Az a «nyelvművész», aki a lírában őszinte érzelem nélkül csillogó szavakat sziporkáztat; aki a drámában a jellem ábrázolása nélkül üresen kongatja a hangot: az céltalan játékot űz, a nyelv leggazdagabb kincsét csak pazarolja, haszon nélkül. «Erős gondolatok és érzelmek, világos képzelet az, ami a nyelvet hajlékonyságra, szabatoságra kényszeríti» (DD. II., 273.) azaz az igazi nyelvművészet nem valami sajátos, a költői tehetségtől független adomány, hanem természetes járuléka — vagy korolláriuma — a költői lángelmének.

• A lélektani igazságon túl tehát a költői nyelv az, amit Salamon keres a művekben. Aki ebben a kettőben erős, aki vissza tudja vezetni lelki rúgókra a cselekvény mozzanatait s a lelki állapotok rajzához megtalálja az igazi szavakat: az tud jellemet alkotni, az költő, annál inkább, mert e kettő, a motiválás és a kifejező erő, Salamon fejtegetései szerint alapjában egy, ugyanannak a tehetségnek kétféle nyilvánulása. Az ilyen költőnek van stílusa. Salamon ennek a fogalomnak, amely mint utolsó tag lezárja alapvető esztétikai fejtegetéseit, rendkívül nagy jelentőséget juttat, de valami egészen külön értelemben használja. A stílus nála nem a kifejezés módjára vonatkozik, nem az a jellemző egyéni eljárás, amellyel a művész gondolatait kifejezi vagy művét kiformálja. A stílus főtenyezői, abban a sajátoságos jelentésben, amelyben a terminust használja: egyfelől erős erkölcsi meggyőződés, némely általános elvek és eszmék iránti tisztelet, másfelől lelkesedés és eszme gazdagság (*P. Napló Albuma*, 112. és 122. l.). Világnézeti, erkölcsi és pszichikai tényezők alakítják tehát a stílust, s az diametrálisan szembe helyezkedve a köztudattól neki tulajdonított jelentéssel, a költői alkotás *tartalmi* felére vonatkozik. A stílus itt nem

jelent mást, mint lelki gazdagságot és nemességet: csak annak a költőnek van stílusa, aki nagy gondolatokkal, érzésekkel van eltelve, s aki tud lelkesedni a jóért, szépért, az eszményért. Ez nyilván téves beállítás, s az is kétségtelen, hogy a stílust, ezt a formai határozmányt, még a legszabadabb értelmezéssel sem tekinthetjük a lelkitartalom ismerető jegyének: de lehántva Salamon meghatározásából a megtévesztő burkot, azt az értékes igazságot találjuk benne magként, hogy igazi költői nagyság nincs szívnemesség és eszmegazdaság nélkül.

Ez a bonyolult, de kitűnően megkonstruált esztétikai szerkezet — az emberi lélek, mint a költészet tárgya, a lélektani igazság, mint az alkotás folyamatának zsinórmértéke, a motiválás és nyelv mint az érzelmi állapot föltárásának eszközei, a Salamon értelmében vett stílus, mint az igazi költőiség forrása, emberek alkotása, más szóval a jellemrajz, mint végső eredmény — szemmel láthatólag egyfelől Shakespeare tragédiáiból, másfelől Arany műveiből, kivált a két szélső *Toldi*ből, vette elemeit. Minden mozzanat, amelyet Salamon szükségesnek tart a költői alkotásokban, minden motívum, amelynek szerinte esztétikai értéke van, föllelhető az angol drámaíró és a magyar epikus remekeiben: bennük ismerte föl a mozzanatok és motívumok jelentőségét, onnan emelte be őket mint követelményeket esztétikai rendszerébe. Salamon esztétikája alapján nem más, mint a két nagy szellem költészete Morse-jelekkel lesifrirozva a művészet síkjáról a tudományéra. S valóban, amint a távíró-tiszt a lepörgetett fehér szalag vonalkáiból és pontjaiból leolvassa az élő beszédet, Salamon tudományos fejtegetéseiből, tételszerű megállapításaiból mi is kiérezzük Shakespeare és Arany művészetének lüktetését. Vajjon Shakespeare és Arany költészetét azért választotta Salamon esztétikai gondolkodása irányítójának, mert bennük látta a művészetek legnagyobb-szerű megvalósulását, vagy fordítva, azért szerette meg annyira, mert megvalósítva látta bennük a művészetnek lelkében lappangva élő ideálját, meddő kérdés; itt az ok és az okozat annyira összeolvad, hogy bízvást föleserélhetők. Az bizonyos, hogy műveiken tanult meg Salamon esztétikai-

lag látni, az ő művészetükbe ágyazta bele esztétikai gondolkodásának nagyszerűen működő tengelyét. Erre csavarodik föl okoskodásának minden szála, innen oldhatjuk le egyenkint mindegyiket.

IV.

(A művészet öncélúsága. — Az igaz és a jó szerepe a költészetben. — Irányköltészet. — A nemzeti eszme a költészetben.)

A szálak kibogozását a legbelsővel kezdve, Salamon ismertetett alapelveiből egészen természetesen következik esztétikai álláspontja a költészetrel s általában a művészetrel szemben. Aki azt tanítja, hogy a költészet hivatása az emberi lélek rajzával a képzeletre és az értelemre hatni, aki az esztétikai hatást pusztán az érzelmi állapotok föltárásától eredteti, az nyilván a művészet öncélúságát vallja, az, hogy ma divatozó fordulattal fejezzem ki, a l'art pour l'art elv híve. Valóban Salamon szívvel-lélekkel híve ennek az elvnek, noha a francia terminust nem használja, talán nem is ismerte, s úgy látszik Théophile Gautier híres regényét, az 1835-ben megjelent *Mademoiselle de Maupin*-t sen, melynek előszava Victor Hugo szellemében még csak a művészet szabadságát hirdeti és követeli, de mind az előszó, mind maga a regény valójában már a l'art pour l'art elv igazolása volt.¹ Sőt Salamon még az elv formulázásáig sem jut el — talán azért, mert olyan természetesnek találta, hogy a művészet önmagáért van s nem lehet más célja, mint önmaga. Ha sejtette volna, mennyire visszaélnék majd ezzel az elvvel — mint minden elvvel, ha jelszóvá lesz — nem mulasztotta volna el a maga tiszta látásával, a maga határozott modorában kifejteni ennek az elvnek igazi jelentését. De ha elméletben nem hirdette is, minden esztétikai ítélete tanúsítja, hogy a l'art pour l'art elv alapján állott s azt a maga igaz valójában fogta föl.

A művészet Salamon szemében az emberi szellemnek autonom tevékenysége; saját törvényei szerint törekszik a

¹ V. ö. A. Cassagne, *La théorie de l'art pour l'art* . . . (1906.)

maga céljára, s ez a szép megvalósításával művészi hatást tenni — művészi hatást, semmi mást. Ezen a ponton szembekerül Salamon a XVIII. századi német populáris esztétikának nálunk még a XIX. század első felében is uralkodó tanításával, amely a művészetek elé kettős célt tűzött, egy közvetlent, a szép megvalósítását — ez volt a finis proximus — és egy távolabbit, a jó szolgálatát, az erkölcsök nemesítését — ez volt a finis ultimus. Ezt a fölfogást Salamon, bármilyen formában jelentkezett, visszautasította; mintha csak Victor Hugo és a romantikusok csatakiáltása zengene vissza dolgozataiban a l'art libre-ről szemben a l'art utile-lel: minden kritikája határozott tiltakozás az ellen, hogy a művészeteket tőlük idegen, heteronom célok szolgálatába kényszerítsék. A művészeteknek nem hivatásuk a társadalom reformálása, új filozófiai felfogás meggyökereztetése vagy éppen a világregd megváltoztatása (*ID.* II., 30.), még kevésbé az erkölcstanítás, s vétkezik a költő, ha «erkölcsi leckévé» süllyeszti költeményét. (*ID.* I., 268.) Az esztétikai értékek hiányát, a lélektani botlásokat nem feledteti a legnemesebb etikai tendencia sem. A műveltség emelése, a hazafias érzés erősítése — ezek a legnemesebb emberi törekvések — szintén nem céljai a költészetnek, csak eredményei, s a mű esztétikai értékét nem fokozzák.¹

Kiegyensúlyozott lelkülete és fegyelmezett gondolkodása megóvta Salamont attól, hogy a l'art pour l'art nagyértékű elvét továbbfejlessze addig a rideg értelmezésig, amelyet az a francia parnassien-eknél, már magánál Gautiernél is, és a mai korban magára vett. Az elv szélsőséges hívei — egészen félreértve tulajdonképpeni jelentését — hogy a művészetet minél szabadabbá tegyék, minél jobban lerázzanak róla minden bilincset, azt tanították, hogy a művészeteknek nincsen semmi közük a valósággal, az étellel. A költő, Gautier jel-

¹ Egy ízben mintha következetlenségbe tévedne: Józsika Julia *Családéletének* bírálatában azt mondja, hogy «a költészet egyik hivatása, hogy közvetve javítsa az élet erkölceit». (*ID.* II., 253.) Hogy azonban ezúttal is valójában csak mint *eredményt* tekinti az erkölcsjavítást, azt a *közvetve* határozón kívül maga a bírálat is mutatja: szigorúan ítél a regényről, noha tendenciája nagyon tiszteletreméltó.

lemző képe szerint, visszavonul művészetének elefántcsont tornyába, nem törődik a világgal, nem vesződik az élet kis és nagy problémáival, az emberiség belső és külső mozgalmival. Nem a körülötte pezsgő életből merít, hanem a maga lelkéből vagy — aki a végsőkig következetes akart lenni, annak ki kellett mondania : még onnan sem, mert hiszen ő maga is része a világnak. Így jutottak el az igaztól és jótól mentes *tiszta szép* lobogója alatt a tárgyatlan költészet konstrukciójához, ahhoz az aetherikussá diluált művészethez, amely pusztán a formák csillogó, de tartalom nélküli szappanbuborékjával, a technika mesterkedésével akart hatni — a szellem üres játékává alacsonyítva a költészetet. Salamon tisztán látta azt, amit az irány szélsőséges hívei félreértettek : a művészet és a reális élet viszonyát. A művészetnek csak a célja független a gyakorlati élettől : nem hivatása, hogy azt irányítsa, de anyagával egészen benngyökerezik az életben — mondhatjuk bátran : a gyakorlati életben — onnan veszi tárgyait, föladatait, problémáit, hiszen az élet nem más, mint az emberek küzdelme egymással és önmagukkal, s a művészet hivatása nem más, mint ezt a küzdelmet lelki feléről bemutatni. A művészet, amely elszakad az élettől, a valóságtól, amely gögősen megtagadja azt, az nemcsak hideg és élettelen, hanem már nem is művészet.

Őv azonban az ellenkező végléttől is. Az életet úgy, amint van, egyszerűen belevinni költői műbe korántsem művészet,¹ s az meg éppen vétség, ha az író a valóság elemeit célzatosan, pillanatnyi hatás kedvéért használja. Ezen az alapon ítéli el a kulcsrajáró regényeket (a «roman à clef-ke») és drámákat, amelyek költött cselekvény keretében átlátszó álarc alatt a közélet jól ismert embereit szerepeltetik (*DD.* II., 128—129.), valamint azokat a költői alkotásokat, amelyek alkalmi vonatkozásokat szönek magukba, vagy éppen tele vannak tűzdelve «egyenes vagy közvetett célzásokkal a napi kérdésekre». (*DD.* II., 173.) Emez is, amaz is nyilvánvalóan kacérkodás a közönséggel (u. ott) : az ilyen szerzők a közön-

¹ A tilalom alapjára más kapcsolatban mutat rá Salamon. Lásd majd alább.

ség szenzációkedvelő hajlamára számítanak, a művészet körén kívül maradó, tilalmas fogásokkal akarnak az olvasókra hatni. Ugyanezt teszi, még aljasabb okból s még bűnösebb módon, a költő, ha vélt vagy valóságos sérelmeit azzal bosszulja meg, hogy ellenfeleit álarcban vagy a nélkül színpadra viszi s ezzel paskillá süllyeszti a művészetet. (*DD.* I., 317—318. l.). Mint Salamonnál mindenütt, itt is a művészet tisztasága a vezető eszme: nem szabad lealacsonyítani hozzá nem méltó célokkal.

Bármennyire hangoztatta azonban Salamon a művészet öncélúságát, azt, hogy nem hivatása a jót vagy az igazat szolgálni, ezt a két fogalmat nemcsak hogy nem számkivette a művészetek köréből, mint a túlzók, hanem éppolyan szorosán belekapcsolta elméletébe, mint a l'art utile fanatikusai, csak más módon és más megokolással. Az *igazság* szerepét a költészetben igazolnia sem kellett, hiszen egész esztétikai elmélete tengelyévé az igazságot, a lélektani hűséget tette. A költő hivatása az emberi lelket a maga igazi mivoltában bemutatni, a valóról igaz képet festeni — nem azért, hogy okuljunk belőle, hanem, mert e nélkül nem érezzük valószínűnek embereit és azok tetteit, s így nem foghat meg bennünk műve nyomán az esztétikai tetszés. Igazság nélkül nincs költészet, nincs művészi hatás.

A *jó*, mint követelmény, nem szerepel Salamon alapvető esztétikai felfogásában, de azért éppoly szerves eleme, akár az igaz. Hogyan kapcsolódik bele, hogyan oldja meg Salamon a művészet és erkölcs sok vita tárgyául szolgáló problémáját? Nem félt rálépni a legszilárdabb, legkényelmesebb útra, arra, amelyet józan elmélkedők évszázadok alatt keményre tapostak. Egyszerűen ismétli, amit előtte már sok százan mondtak¹: a szépnek lényege szerint nincs szüksége a jóra; hivatása, hogy a szép ábrázolásával meghassa, érdekelje a lelket, nem pedig hogy mint erkölcsi fölolvadás tanítsa,

¹ A művészet és erkölcs kérdését legbehatóbban a *Balzac*-ról írt tanulmánya fejtegeti. (*ID.* II. 28—63.) Mivel azonban itt egy francia kritikus nézeteit vette alapul, csak akkor támaszkodom erre a cikkre, ha Salamon egyéb dolgozataiban nem találni meg gondolatait ily szabatos fogalmazásban.

nevelje a közönségét (*ID.* II., 37—38.) — az erkölcs fitogtatása meg éppen hiba s mindig meghosszúlja magát. (*DD.* II., 453—454.) De — és itt kapcsolódik bele a jó a művészeti fölfogásába — erkölcstelen alkotással nem lehet művészi hatást elérni: abba az ellenérzésbe, amelyet a legszebb mű is kelt, ha erkölcsi érzékünket sérti, belevész az esztétikai hatás is. Az író erkölcstelensége, vagy éppen erkölcsi nihilizmusa megbuktatja a művét. (*Budapesti Szemle*, 56. k. [1888], 359. l.) Ez mintegy negatív fele a kérdésnek. Mivel azonban az erkölcs terén nincs megalkuvás, s ami nem erkölcsös, az óhatatlanul erkölcstelen: Salamon megteszi a szükséges lépést s a kérdést pozitív feléről is megvilágítja. Az erkölcs nélkülözhetetlen eleme minden művészetnek, nem *célja*, hanem *feltétele*; csak erkölcsös művel lehet esztétikai tetszést aratni, «erős erkölcsi érzet és meggyőződés, szív és lelkiismeret nélkül» nem lehet a költészet terén nagyot alkotni (u. ott, 366. és 377. l.). Minden igazi költői műben tehát elrejtve ott kell lennie a morálnak. (*ID.* I., 333—332. l.)

Ezt a hagyományos felfogást a maga kategórikus imperativusával Salamon elmélyíti s egészen új érveléssel támogatva, a közkeletű igazságra ráfesti a maga egyéni színét. Miért nem szabad a morális érzésnek hiányozni a szép föltételei közül s miért kell uralkodni a költészetben a morális elvnek? A felelet kétágú, de rendkívül egyszerű és szorososan következik Salamon esztétikai tanításából — benne rejlik előbbi megállapításában. Szép mű csak az erkölcs talajában foganhat meg s művészi hatása csak morális alkotásnak van. A tétel első fele a költői alkotás folyamatára, a másik hatására vet világot. Mivel a költő lelki rajzot ad, jellemeket teremt s ez «határozott erkölcsi felfogás nélkül» nem sikerülhet: (*P. Napló Albuma*, 1858., 112. l.) csak az az író tud következetesen rajzolni jellemet, akiben erős a lelkiismeret, aki morális érzékével tudja mérlegelni a motívumok jelentőségét, aki átérzi a felelőség súlyát, aki szereti a jót és gyűlöli a rosszat. Ennek a költőnek hőseivel együtt érzünk, magából a műből pedig kiérezzük «egy nemesebb szív lükte-tését, egy emelkedettebb lélek eszméit». (U. ott, 125. l.) Mivel pedig — s itt a tétel második felének megokolása —

ami nemes, azt szeretjük, ami rossz, attól útalattal fordulunk el: a morális elv, noha hirdetése nem célja a művészetnek, legszorosabban hozzátartozik, szinte «fő ideálja». (U. ott.) Hogy a költészet alkotásai a szép érzését keltsék föl bennünk, nem elég, ha nem erkölcstelenek: erkölcsöseknek is kell lennünk.

Nem etikai alapon fordul tehát az erkölccsel nem törődő művészet ellen, hanem esztétikain: költői szempontból ítéli el. Szívósan megkapaszkodik ebben a tanításában, újra, meg újra föltárja s a lélektani hűség mellett második esztétikai kritériumává teszi. Ebben a tekintetben éppoly kérlelhetetlen, mint amabban: nincs pardon a költő számára, ha művében nyílt vagy rejtett erkölcstelenséget, léhaságot vagy frivolságot talál; ha szeretetreméltó színben tünteti föl erkölcstelen hősét (*DD.* I., 325—331.), ha a bonyodalom megoldása morális szempontból nem fogadható el — hiába érezteti a költő, hogy a méltatlanul szenvedők pártján áll, hiába hatja át művét emelkedett, nemes erkölcsi fölfogás. Ez már nyilván a következetesség túlzása, s efféle, egyénileg színezett, de rendszerint túlságosan kiélezett megállapítások egyébként is gyakran kerülnek tollára. Hirdeti, hogy erkölcsi alap nélkül nincs sem egyénítés (*DD.* I., 326.), sem eszményítés (*ID.* II., 50.), nincs sem tragikum, sem komikum (*Budapesti Szemle*, id. h. 361. l.), s már egészen a jogtalanságig túlozza az erkölcs szerepét, mikor megrója a sorok közt Petőfit, hogy genre-képeiben a bűnt rajzolva, «nem helyezi magát semmiféle erkölcsi álláspontra . . . nem mond erkölcsi ítéletet», hogy objektív, akár egy «zoológus» (*ID.* I., 228—229.) — ha Zola korában írta volna kritikáját, azt is mondhatta volna, mint egy naturalista, aki az «impassibilité»-re esküszik. Nem ok nélkül említem az «impassibilité»-t. Az erkölcsi közöny, a határozott meggyőződés hiánya — vagy elrejtése — szemében megbocsáthatatlan bűn, «határozatlanná teszi mind a felfogást, mind az előadást», (*P. Napló Albuma.* 1858., 105. l.) s visszatetszést kelt az olvasóban.

Viszont fölfogásával és az igazsággal is teljes harmóniában hirdeti, hogy a kiváló művészi alkotás, pusztán azáltal, hogy szép: nemes eszméket kelt és fölemeli a lelket az erkölcs

tisztább világába (*ID.* II., 30.). Szép művek által az emberi lélek gazdagszik, az emberi szív nemesedik. (*P. Napló Albuma*, 1858, 123. l.) Ez nyilván nem a l'art pour l'art szélsőséges híveinek szájaíze szerint hangzik, de éppen nincs ellentétben az elv igazi jelentésével. Sőt még Salamon következő lépése is szépen megfér vele: nem tiltotta el a művészeteket attól, hogy az esztétikai cél mellett gyakorlati céloknak is szolgáljanak s nem ítélte el az irányköltészetet. «Az irányművek, sőt alkalomszerű művek ellen sincs, mint faj ellen gyűlöletünk». (*P. Napló*, 1863 jan. 4.) Jellemző nyilatkozat — benne van az is, hogy nem igen lelkesedik értük. Ám törekedjék a költő oktatni, buzdítani, nevelni népét, vigyen bele művébe erkölcsi vagy politikai tendenciát — ez az ő dolga. Ha nem szenved általa a művészi hatás, a műbírónak nem lehet hozzá szava. Amint Salamon a maga tömör nyelvén kimondja a normát: «Az irányeszméket magokban nem lehet hibáztatni a költészetben. Csak költőileg legyen az eszme élénk állítva s ne a költészet rovására». ¹ (*ID.* II., 181.)

Épp ilyen természetesen fejthető meg Salamon álláspontja a nálunk kétszeresen fontos kérdésben, milyen szerep illeti meg a költészetben a nemzeti elemet. A nemzeti nyelv és nemzeti irodalom művelése és ápolása hazafias kötelesség volt negyvennyolc előtt és negyvenkilenc után egyaránt, jóformán egyetlen eszköz fajiságunk megvédésére: Nemcsak megtelt költészetünk hazafias elemekkel, hanem a nemzeti érzés, nemzeti szellem már önmagában ráverte a költői alkotásokra az esztétikai érték fémjelét. S az önkényuralom korában, Salamon kritikai munkássága idején, még fokozottabb mértékben állott a tétel: hazafias vers = jó vers. Mivel Salamon lírikusokról csak nagyritkán írt, a hazafias lírát pedig, Petőfiét kivéve, egyáltalán nem állította bírói széke elé, nem volt alkalma a hazafias szólamokkal való visszaélés ellen kikelni s ostorozni azokat az írókat, akik pusztán nemzeti érzésükkel s nem azok művészi kifejezésével iparkodtak hatni: annál inkább ostorozta azonban azokat a regény- és drámaírókat, akik a hazafias érzésük fitogtatásával (*DD.* II., 453—454.), vagy a nemzeti hiúságnak való hízelgéssel (*DD.*

¹ A dőlt betűvel való kiemelés magától Salamontól való.

II., 131.) vadászták a naiv közönség tapsait. A vígjátékíró, ha nevelni akarja nemzetét, ne eszményítse fájának képviselőit, mert ezzel vét nemcsak az igazság, hanem nemzete ellen is, elkényeztetve azt; tárja föl inkább hibáit, hátrán, nevetségessé téve, hogy okuljon belőle. «A nemzet életrevalóságára vall (írja ugyanott), ha a szatira, humor és komikum virágzik» — egyike ismét azoknak az erősfényű gyöngyöknek, melyeket Salamon bírálataiba elhintett.

Ha így Salamon, nem csekély bátorsággal, kikelt a jelszóvá és cégérré lett hazafiság ellen, annál nagyobb hévvel hangoztatta a nemzeti elem fontosságát a költészetben ott, hol helyénvaló. Magyar szellem éltesse a költészetet, magyaros szín és észjárás bélyegezze sajátossá, nemzeti jelleművé a magyar költő műveit, s az anyagot, amellyel dolgozik, a magyar élet szolgáltatassa, magyar erkölcsöket, magyar szokásokat, magyar családi életet rajzoljon. Ezért ajánlja nyomtatékosan a regényíróknak, hogy a magyar falu világában s ne pesti környezetben játszassák le meséjüket. A pesti élet kevés színű, nem változatos s nem is magyar, igazi magyar életet csak vidéken találnak, a középnemesség körében. (ID. II., 251—253.) A hazai élet áll legközelebb mindannyiunk gondolatvilágához, ezért fontos, hogy kivált az ifjúság, a közönség legfogékonyabb eleme, az ország földjének képeit, a magyar erkölcs és szokások rajzát kapja a regényekben. (DD. II., 450.) Ezt a követelését is igazolja a tapasztalás: legkiválóbb regényeink: Fáy, Jósika, Eötvös, Kemény művei a nemzet multjából és jelenéből merítik tárgyukat. (ID. II., 252.) Sőt még a színésztől is megköveteli, hogy visszatükröztesse az előadásban a nemzeti sajátságokat. Noha az érzések és szenvedélyek, a közös emberi lélek mozgalmai, minden népnél egyformán nyilvánulnak, s így ugyanazokkal a kifejező módokkal, ugyanazzal az arcjátékkal és gesztusokkal kénytelen objektíválni őket a színész: mégis «a nemzeti vérmérséklet, akarakterő, érzelmi fok, szóval a nemzeti jellem kifejeződik a magatartásban, mozdulatokban is», s ezt híven kell ábrázolni a nemzeti színészetnek. (DI. II., 136—337.)

A RÉGI MAGYAR NŐMOZGALOM ÉS A LEÁNYNEVELÉS.

Egyetemes történeti jelenség Európában a magasabbfokú nyilvános nőnevelésnek egészen a XIX. század második feléig való elhanyagolása. Amíg a modern nőmozgalom nagyobb arányokban meg nem indul, addig mind a nevelés teoretikusainak elmélgedése, mind az iskolaszervezők gyakorlati tevékenysége, mind pedig az állam vagy község hivatalos gondoskodása és kultúrpolitikája majdnem kizárólag a fiúk képzésére és nevelésére irányul. A társadalmi és gazdasági feltételek gyökeres megváltozása következtében a XIX. század közepén világszerte nagy lendülettel és eréllyel indul meg a nőmozgalom, melynek célja a nőknek a férfiakkal való teljes társadalmi és jogi egyenlősége. Ennek természetes előfeltétele a nőknek a férfiakéval egyenlő művelődési lehetősége, azonos értékű iskolázása a népiskolától az egyetemig. Mert csakis az egyforma műveltség képesíthet ugyanazokra a társadalmi, gazdasági és hivatalviselési jogokra.

A magyar nőnek majdnem teljes művelődési lehetőségét és jogát biztosította 1895-ben az a rendelkezés, mely megnyitotta előtte az egyetem s a legtöbb főiskola kapuját. Ennek egyik következménye, hogy az utolsó három évtized alatt a középfokú magyar leánynevelés is egészen tudományos irányba térült: a gyakorlati-társadalmi életre nevelő felsőleányiskolák elsorvadtak s helyükbe mindenütt a leánygimnázium lépett, melynek célja, hogy a leányt magasabb általános műveltséghez juttassa s ekként az egyetemi (főiskolai) tanulmányokhoz szükséges szellemi munkára képessé tegye. A mai gazdasági-társadalmi viszonyok mind több leányt kényszerítenek a tudós leányközéppiskolába, melynek elvégzése lehetővé teszi az egyetemi (főiskolai) tanulmányt s ezen keresztül a

szellemi pályákon való önálló megélhetést. A modern nő tudós nőeszménye csak ritkán vonzza a leányt a tudománnyal való foglalkozásra; a tipikus ok az önálló egzisztencia lehetőségének megteremtése.

A leányközépiskoláról és leánykollégiumról szóló, minap szentesített 1926. évi XXIV. tcikk egy hosszú küzdelmes fejlődés záróköve. Jelentéktelen korlátozással a magyar törvények közé iktatja a nőknek a férfiakkal azonos művelődési és képesítési jogát, amikor kijelenti, hogy «a leányközépiskola érettségi bizonyítványa úgy az egyetemre, illetőleg főiskolákra való felvétel, mint pedig a minősítés tekintetében a fiúközépiskola érettségi bizonyítványával egyenlő értékű». De a törvény gondoskodik olyan középiskolatípusról is, mely a régi konzervatív nőideál szolgálatában áll. Ez az iskolafaj, a leánykollégium, szintén magasabb vallásos és nemzeti szellemű műveltséget nyújt ugyan a leányoknak, de művelődési anyagának kiszemelésében különös tekintettel van a nők sajátos hivatására, családi és társadalmi szerepére. Az egyetemekre és főiskolákra előkészítő tudományos képzést azonban nem veszi célba.

Amikor a magyar nők művelődésének úgyszólván korlátlan jogát a törvényhozás most már kodifikálta, nem érdektelen visszapillantani az idevágó régi magyar törekvésekre. Alig hinnők, hogy már a XVIII. század végén és a XIX. század elején, a régi magyar társadalmi életnek bizony eléggé kezdetleges fokán, a nők tudományos képzésének kérdése igen széleskörű, magas színvonalú és heves viták tárgya. E viták szellemi forrásai jórészt a külföldi eszmemozgalmak, a francia fölvilágosodás és a romantika gondolatai. Tagadhatatlan azonban, hogy nem csekély szerepet játszik bennük a magyar nő önzetlen tudásszomja és művelődési akarata is. Érdekes megfigyelni, miképpen küzd egymással a modern emancipált nő típusa és a jó anya és háziasszony régi konzervatív nőeszménye.

I.

Az 1790-iki nagy nemzeti fölgerjedés indítja meg az első magyar nőmozgalmat. Ez már a modern feminizmus vala-

mennyi egészséges gondolatát kipattantja a nők művelődési és mérsékelt politikai-társadalmi aspirációi irányában. A nők jogaiért ebben az esztendőben egyszerre három röpirat száll síkra.¹ Mind a három a nők politikai jogait művelődési erejük-ből és vágyukból iparkodik igazolni. A magyar anyáknak az országgyűléshez intézett irata a nők számára azt a jogot követeli, hogy az országgyűlés tárgyalásait legalább a karzatról hallgathassák. Kérésüket művelődési akaratukkal támogatják. Ha például az országgyűlésnek a tudós társaság megalapítására vonatkozó tárgyalásait közvetlenül hallgathatják, a nők e törekvést sokkal hathatósabban tudják majd pártolni. «Bennünk is — mondják — fellobban a tudományoknak lángja, úgy, hogy a magyar nemes asszonyságoknak termékeny elméjekre nézve, a vidék nemzeteknek bámulására, magyar Sapphókat, Corinnákat, Madame Sevigné-ket, Madame Grafigni-ket számlálhatna dicső országotok.» A magyar anyák tudományos műveltsége lehetővé fogja tenni, hogy a tudományok szeretetét a következő nemzedékekbe hathatósabban belecsepegtessék: «ha bennünk felgyullad a tudományok iránt való buzgó szeretet, abból még az is fog következni, hogy magunk is kedvelvén tudományokat, önmön magzatainkat is nagyobb szorgalommal gerjeszteniénk azoknak megtanulására». Amikor Pálóczi Horváth Ádám *A magyar asszonyok prókátora* c. röpiratában (1790) a nők említett jogát kultúrpolitikai szempontból iparkodik igazolni, a francia művelt nők példáját állítja oda: «A franciák hatszázra számlálják a magok nemzete szépei közül a tanultabbakat, szintúgy mint a csillagvizsgálók az üstökös csillagokat, melyek annyi-vel drágábbak, hogy ritkábbak». A művelt nő gyermeke fogékonyabb a tudományok iránt: «Könnyebb az éles, kicsinosított elméjű asszony gyermekéből a nevelés által nagy embert faragni, mint a csupa botból Merkuriust». Pálóczi Horváth Ádám a nőt közigazgatási és egyéb hivatalnoki pályán is (kivéve a «székülő bíróságot») szívesen látná, mert ha egy királyné koronát viselhet és jól kormányozhat, mint

¹ Ezeket a röpiratokat újra közölve, l. «*A magyar nőmozgalom történeti dokumentumai*» címen. 1907. V. ö. «*Nők az egyetemen*» c. munkámat. 1925. 6. l.

Angliában Anna, Muszkaországban Katalin, nálunk Mária Terézia, akkor a polgári igazgatás kisebb hivatalait is egészen jól el tudja látni. Itt Pálóczi Horváth majdnem másfél századdal ezelőtt a magyar kultúrának olyan kérdését veti fel, mely a nyugati példák ellenére ma sincs megoldva: a nőknek a férfiakkal egyenlő hivatalviselési jogát.

Ha megüti is 1790 táján a magyar hölgyeket az egyenjogúsítás szempontjából a francia forradalom szele, ez csak kivételszámba megy. Kevesen vágyódnak politikai babérok után. Egy asszony, aki tizennyolc esztendeje külföldön él, pompás magyar levelet ír az egyik bécsi magyar újság szerkesztőjéhez, amelyben felháborodva tiltakozik a magyar nemzet külföldi elrágalmazása ellen.¹ Ilyen irányú külföldi újságcikkeket mellékel. Egy gyermeknevelési könyvet akar írni, mint tíz gyermek anyja, azonban tudósnak magát nem tartja, a tudós nő nem is lehet szerinte a nők eszménye. «Gyarló személyemben — írja — valamely széles tudományú asszonyt találni nem lehet. Énnekem főfoglatosságom nem az olvasás: az isteni gondviseléstől kimért hivatásombéli kötelességeimnek teljesítésében kell gyakorolnom, hogy t. i. jó feleség és jó anya lehessenek.» Kedves családi idillt rajzol meg, melyben a maga anyaságát kiéli: «Ha leülök a kanapémra: már azonnal vetélkednek a gyermekek egymással, melyik ülhessen közelébb mellém s egész beszédjek abból áll körülöttem, minémű örömet kíván közülnök mindegyik okozni nékem maga jó viseletével». Szeretne egy könyvet kiadni a haza leányai számára a gyermeknevelésről, mert a gyermekek jövő boldogsága «csak a jó neveléstől függ». Íme, a házias nőtípus is a XVIII. századi felvilágosodás pedagógiai alapelvét visszhangozza.

Az 1790-ik évi nemzeti mozgalom egyik sarkalatos elve a latin nyelv uralmának megtörése s helyébe a nemzeti nyelv iktatása. Ezt a kérdést a magyar nemzeti művelődési program rendszeres kidolgozója, Decsy Sámuel, a legszorosabb kapcsolatba hozza a magyar nőneveléssel. A magyar kultúra

¹ *Hadi és más nevezetes történetek.* Második szakasz. 1790. 764—771. lk.

egységes kifejlődésének legnagyobb akadályát abban pillantja meg, hogy a magyar nők műveltségét a férfiakétól a deák nyelv szigorúan elválasztja. A nemzeti nyelv egyetemes használata iskolában, irodalomban és közéletben a két nem műveltségét egymáshoz közelebb hozná. A magyar nyelv érdeke e szerint azt követeli, hogy a nők nemzeti nyelven tudományos képzettségben is részesüljenek. Például állítja elének a művelt angol nőket: sehol sem találtnak oly sok tudós személyek a szépnem között, mint ottan». A nők ilyen irányú neveléséről nálunk is kellene gondoskodni s lehetne is, «ha mi férfiak nem irigyelnénk szép teremteseinknek tudományokban való előmenetelét». Pedig nagy hasznára és dicsőségére volna az egész nemzetnek, ha nálunk is támadna egy Schurmann Mária, ki tíz nyelven értett s nagy tudós volt, egy Dacier asszony, ki Homeroszt fordította, egy Gottschedné, akinek verseit Nagy Frigyes jobban becsülte, mint az uráét. A magyar nőt a művészetekben is ki kellene képezni, pl. az éneklésben. «Egy szép és magát kedveltetni tudó asszonynak természetes éneklése kedvesebb előttünk száz olasz kappannak erőltetett sikoltásánál.»¹ A magyar színház ügyét is kezdi már a nőkérdéssel szoros kapcsolatba forrasztani. «Hogy pedig a szép nemet is — írja lelkesen az egyik bécsi magyar újság — (mely valóban sokkal többet tehet az ország dolgaira nézve, mintsem azt első tekintettel képzelhetné valaki magának) hozzá édesíthessük szép nyelvünkhöz, szükséges, hogy minél előbb egy magyar játéknéző-helyet állítsunk fel Pest városában.»²

A nők tudományos és művészeti magasabbfokú művelésének követelménye általában a francia felvilágosodás egyik jellemző vonása, hisz ennek a mozgalomnak fő ápolói a francia előkelő hölgyek szalónjai voltak. Nálunk ehhez még a nemzeti indíték is hozzákapcsolódik. Az 1790/1-ik évi országgyűlésen már több szó hangzik el a nőnevelés jelentőségéről. Az 1791: LXVII. tcikk, mely az országos közoktatási bizottságot kiküldi s feladatát megszabja, a leánynevelés-

¹ Decsy Sámuel: *Pannóniai Fénix*. 1790.

² *Hadi és más nevezetes történetek*. III. 1790. évf. 225. 1.

ről sem feledkeznek meg (erigendi cujusquam instituti educandarum puellarum).

Az idevágó tervezetet az országos közoktatási bizottság elé gróf Brunsvick Antal, a helytartótanács iskolai osztályának vezetője terjeszti, annak a Brunsvick Teréznek atyja, aki Pestalozzival megismerkedve s eszméiért lelkesedve, Budán az első kisdudóvót nyitja meg az egész monarchiában (1828). Gróf Brunsvick jelentésében szemlét tart a magyar nőnevelő-intézetek fölött: ezek túlnyomóan az orszolyiták, angolkisasszonyok és a Nôtre-Dame-apácák kezében vannak. Az apácák azonban jórészt idegenek: intézeteik szellemét a nemzeti nevelés (educatio nationalis) elveivel, úgy mint a fiúkét, összhangzásba kell hozni. Új leánynevelő intézeteket is kell felállítani, hogy a nemes leányok ne legyenek kénytelenek külföldi intézetekben nevelkedni. Minta lehetne Madame Zé igazgatónő bécsi intézete. A bizottság helyesli az eszmét s a szükséges költségek iránt megkeresi az udvari kancelláriát. Egyben nagy gondot kíván fordítani arra, hogy a leányok az irodalmi nevelésen kívül a kézimunkában és a háztartásban is gyakoroltassanak.¹ Az állami leányiskolák gondolata itt hangzik el nálunk először. Majdnem száz esztendő volt még szükséges a megvalósítására.

Az országos közoktatási bizottság munkálata nyomán 1806-ban kiadott *Ratio Educationis*-ban külön fejezet található a leánynevelésről (*De Institutis Puellaribus*. Cap. VII.), azonban a magasabb nőnevelés intézményeire vonatkozó rendelkezése csak jámbor szándék marad. A Ratio alapelvül jelenti ki, hogy valamennyi társadalmi osztályhoz tartozó leányoknak értelmi és erkölcsi neveléséről (in literis et moribus eruditio) gondoskodni kell s ahol csak a helyi és pénzügyi viszonyok megengedik, a leányok iskoláját a fiúkétól teljesen el kell választani. A rendi társadalom szerkezetének megfelelően élesen elválasztja az egyes társadalmi osztályok leányainak művelődési útját. A köznép leányait vallástanra, olvasásra és írásra, anyanyelvre, a számtan elemeire kell ok-

¹ L. az idevágó jelentést és tárgyalási jegyzőkönyvet Országos Levéltár: Acta Deputationis Litterariæ. Fasc. A. lad. 000. n. III.

tatni s társadalmi osztályuknak megfelelő munkákban gyakorolni. Azok a leányok, akik a polgári vagy a szegényebb nemesi réteghez tartoznak, a vallás- és erkölcstanból, az evangéliumok magyarázatából, Magyarország ismertetéséből, anyanyelvi olvasmányokból, helyesírásból, számtanból és háztartásból nyerneket oktatást. Végül az előkelő családból származók az utóbb felsorolt anyagon kívül a magyar, német és francia nyelvet is tanulják, továbbá az Isten, a fejedelem, a szülők, a rokonok és jómaguk iránti kötelességeiket, Magyarország történetét és földrajzát s jövődő hivatásukhoz és társadalmi állásukhoz mért női munkákat.

Ezek a leányiskolák általában a főigazgató, illetőleg a nemzeti iskolák felügyelője alá vannak rendelve, akik fél-évenként jelentést tesznek a helytartótanácsnak. Ami azonban a leánynevelő intézetek házirendjét és fegyelmét illeti, ez azoknak az apácáknak főnökségétől függ, akikre az intézetek rá vannak bízva. Az 1790-iki felbuzdulásnak az országos bizottság szövegén keresztül itt egy kis nyomára is bukkanunk: a Ratio ugyanis az apácák elüljáróságától megkívánja, hogy a leányiskolákban ne csak tanulmányi szempontból alkalmas apácákat alkalmazzon, hanem olyanokat, akik a magyar nyelvben is jártasak (35. §). Még egy követelmény hangzik el a Ratióban, mely azonban még a negyvenes években is csak jámbor óhajlás: a királyi akadémiák mellett olyan közintézetek állítandók fel, amelyekben a nevelésre hivatást érző leányok a tudományokban s a tanítás módszereiben oktatást nyerneket és begyakoroltatnak (36. §). Hogy a magyar nőnevelés még egy félszázadnál tovább egyhelyben maradt és úgyszólván egy tapodtat sem tett előre, annak oka éppen abban rejlik, hogy a Ratiónak a tanítónőképzők felállítására vonatkozó intézkedése sehogy sem tudott a papirosról átlépni a valóságba. A negyvenes években a Bezerédj Istvánok és Fáy Andrások olyan eréllyel követelik a tanítónőképző-intézetek állami megszervezését, mintha az 1806-iki közoktatási kódex soha említést sem tett volna róluk.

A XVIII. század végétől a XIX. század közepéig a magyar nemzeti nyelvért, viseletért és szokásokért buzgó hazafiak, költők és írók nem győznek panaszkodni és gúnyo-

lódni leánynevelésünk idegenszerűsége, a külföldieskedő «új módi», a sajátos magyar szokások elhanyagolása ellen. Az előkelőbb leányok ugyanis idegen, nagyrészt francia apácák vezetése alatt zárdákban vagy francia nevelőnők felügyelete alatt otthon nevelkednek. Nyelvük, gondolkodásuk, irodalmi ízlésük, viseletük így a francia és német kultúra divatos varázsa alá kerül. Már a XVIII. század hatvanas éveiben báró Orczy Lőrinc erős szatirát ír elfranciásodásuk ellen (*A magyar Szépekhez; A módi*). Baróti Szabó Dávid *Egymémely kisasszony* című versében 1786-ban úgy írja le az előkelő magyar kisasszonyt, mint aki nem tud sütni, főzni, fonnai; a házi munkát megveti; tíz óráig alszik, az ágyban reggelizik, óraszám piperézkedik, de:

Friss táncos, derekas költő, jó francia, német:
Szép, s szépet szerető, hetyke, beszédes, eszes.¹

Csokonai *Cultura* című, pompás társadalmi rajzzá szélesedő vígjátékában, melyet Csurgón a gimnazistákkal 1799-ben elő is adat, a vidéki magyar úrleányt így oktatja ki egy külföldieskedő gavallér: «Nem tartja a kisasszony szép szemére, úri karakterére nézve kisebbségnek a paraszt cselédek közt forgolódni? a házi dolgokkal bajlódni? Én, kedves kisasszonyka, a külső országokat összejártam, ottan már a kipallérozódás oly finom érzésűekké tette a nagy nevelésű dámákat, hogy ők az olyanoktól éppen irtóznak. Egész foglalatosságok vizitadás, vizitelfogadás, kártya, esemege, kávézás, Atalantis és más románok, a kis zsebbevaló bolonyai kutya s több efélék. Ők a paraszt cselédekkel együtt a világért se fekünnének le estve és még sokkal inkább fel nem kelnének reggel a goromba földművelővel és mesteremberrel. Hála a XVIII. század végének, ki kezdenek már a mi magyar dámáink is a magyar durvaságból finomodni, kezdik már követni az ilyen érzékeny német és olasz gratiákat».²

A nőkérdés a XVIII. század végén s a XIX. század elején irodalmunknak mind gyakoribb tárgya. Ebben nem

¹ Baranyai Zoltán: *A francia nyelv és műveltség Magyarországon*, 1920. 95. l.

² Csokonai Vitéz Mihály összes művei. 1922. III. köt. 348. l.

csekély szerepet játszik a német romantika szellemének be-szivárgása. A német romantika etikája forradalmi termé-szetű: minden értéket átértékel. A szívet avatja korlátlan törvényhozóvá az önuralommal s a racionalizmustól követelt belátással szemben egészen a szabad szerelemig s esztétikai immoralizmusig (Fr. Schlegel, Heinse). A kor költészetéből gyakran hangzik ki az erős, titáni nő típusának dicsőítése, aki minden irányban szabad. A romantikusok szinte új vallást alapítanak: a szerelem vallását, mert a szerető szív számára a másik szív az egész univerzum: a szerelem kozmikus érzelem. A romantika a legnagyobb eréllyel tör lándzsát főkép a nőknek a férfiakéval azonos magasabb művelése és iskolázása mellett. A klasszicizmus előtt az antik római nő eszménye lebeg, mely a családi élet tűzhelyére szorítkozik s a naivnak körében él. A romantikus Schlegel már Platon nyomán halad s a leányoknak a fiúkéval egyenlő nyilvános nevelését kö-veteli. Schleiermacher is a nőt a férfihoz szellemileg közelebb akarja hozni, vele egyenrangúvá emelni, mikor a nők tíz-parancsolatába ezt is beiktatja: «Kívánd a férfiak művelt-ségét, művészetét, bölcsességét és tiszteletét!»¹

Efféle gondolatok a német romantikából hozzánk is be-szürenkeznek, de a magyar társadalmi viszonyok közt nem találnak termékeny talajra, legfeljebb a német kultúrájú nagyobb városokban. A romantika nőemancipációs hangján szólal meg egy magát Antonia Elegantula-nak nevező német leány egy pozsonyi latin folyóiratban. Részletesen megraj-zolja annak az elegáns férfiúnak alakját, akihez hajlandó volna mint teljesen egyenjogú társ feleségül menni s megfesti annak az újfajta házasságnak képét, melyben a jogairól tudat-os, emancipált nő élhet.² Csakhamar megkapja azonban egy konzervatív férfitől a kiábrándító választ. Hymenæus ugyanis megbotránkozik azon a mutatio morum-on, mely a modern leány felfogásából kihangzik. Hogy milyen az igazi nő, azt egy XV. századbéli angol úrleánynak naplójából álla-

¹ Oskar Walzel: *Deutsche Romantik*. I. Welt- und Kunst-an-schauung. 1918. 64. l.

² *Germanica puella salutem dicit Hymenæo ex mundo elegan-tiore. Neovidensis*. 1804. évfolyam. 63. szám. 505—511. l.

pítja meg, melyet szószerint közöl. A leány hajnali négy órától kezdve foglalatoskodik a háztartásban : felügyl a tehenek fejésére, a csirkék és disznók etetésére, főz, terít, mos, minden rajta a szeme. S ki ez az angol leány? Elisabetha Moodville, később IV. Edvárd felesége, tehát Anglia királynője. Ennek házias szellemét egybeveti a modern leány fényűzésével, dologtalanságával, mulató kedvével s lelki ürességével. Mindezért a korabeli leánynevelést teszi felelőssé.¹ Ennek a régi nemes hagyományoktól való elszakadásán sopánkodik ugyanekkor egy aggszűz is a már Elysiumba tért anyjához.² A rossz útra tért leánynevelés miatt a legsötétebbnek látja a társadalom jövőjét : «Quam terribiles aspectus! quam tristis temporis consideratio! Bona educatio parit bonos mores, sed, proh dolor! his luxuriosis temporibus cogitur virtus mendicare». Elmúlt — így sóhajt a vén kisasszony — a Mária Terézia kora, aki a lányoknak igazi anyja volt, aki jó neveltetésükkel és kiházasításukkal annyit törődött!

A romantikának a nőkérdés iránt való beható érdeklődése nálunk is jelentkezik, csak hogy mindjárt egybekapcsolódik a nemzeti szemponttal. Íróink a nőkérdést főképp a magyar nemzeti irodalompolitika szögéből nézik. Az irodalom útján iparkodnak ellene szegülni a magyar nők idegenimádatának úgy, hogy nekikvaló magyarnyelvű szellemi táplálékról gondoskodnak, hozzáédesítik őket a magyar könyvek olvasásához. Már előbb Dugonics *Etelká*-ja, Kazinczy *Bácsmegyei*-je ezt a célt szolgálja. Kármán *Fanni hagyományai* még jobban megkedvelteti a nőkkel a magyar irodalmat. Kármán a helyes magyar ízlés fejlesztését és terjesztését egyenest a nők szerepének szánja, ezért *Uraniá*-ját (1794) elsősorban a nőknek írja és ajánlja. «Nem bántjuk meg — úgymond — a férfiu nemet, ha azt állítjuk, hogy a szépnem az izlés uralkodónéja. Lány érzésük hatalmasabban elfogadja mindazt, ami szép. Nem kételkedünk, hogy egy nemnek tökéletesítése által

² «Si perpendam omnem hodiernam feminarum educationem in meris nugis consistere, nihilque prodesse administrandæ rei familiaris, concido animis.» *Neovidensis*. 1804. 66. sz. 534. l.

² Senex virgo scribit suæ Matri in Elysium ex mundo superiore. *Neovidensis*. 1805. évf. 30. sz. 200—208. l.

a másnak is szolgálunk, akár azért, mivel a házi tiszta örömet felemelni igyekezünk, hahogy házastársakból érzékeny barátnekat és kellemetes társalkodónékat készíthetünk, akár azért, hogy ezen édes vehiculum által a férfiúi nem tökéletességeire is munkálunk, akár legalább az olvasásnak megszeretése által, amely sok részben hazánknak csak a jó könyvek nem-léte által fojtatik el... Legszebb álmaink közül való az, ha egy kellemetes hazánk-leányának unalmas óráját hasznosan rövidíthetjük.»

Ezt a célt legnagyobb hatással Kisfaludy Sándor *Himfi*-je éri el: a nők buzgón olvassák és idézgetik. Emlékkönyvekbe is gyakran irogatják egy-egy versszakát. De azért mégis az előkelő lányok túlnyomóan francia és német regényeket s folyóiratokat forgatnak, mert az éppen hogy meginduló magyar irodalom a *Magyar Dámák Kalendárium*-ának unalmán kívül alig nyújt nekik valamit. A győri főbb rendű leányoknak — így panaszkodik a *Hazai Tudósítások* győri levelezője 1806-ban (I. 57—58.) — a *Journal des Dames et des Modes* folyóiratot járattják szüleik; ez pedig a minap egy Phillis nevű nőtény ebnek históriáját mondja el s közben a természet munkálkodásainak titkát fejtegeti. «Boldogtalan szüzeink, kiált fel a tudósító, kik az idegen nyelvnek gyakorlása miatt erkölceiteket oly korán megvesztegetitek!»¹ De hasonlóképpen kesereg még 1820-ban is Kulcsár István: a magyar írók hiába dolgoznak, mert nincs közönségük. Ugyanebben az esztendőben azonban már másképp fogja fel a kérdést az élénk és optimista Kisfaludy Károly: jó könyvet kell írni és a magyar világ is rákap az olvasásra. «Hogy asszonyaink inkább magyarosodjanak, — írja, — s a közönség hazai nyelvét inkább pártolja, élelmet kell neki nyujtanunk; tettel vívnunk, nem hiú sopánkodással. Ha a közönség nem oly meleg is, mint lehetne, maguk az írók okai: a sokszori megcsalás idegenséget szül. A könyv olyan, mint a szép leány: a szív édesen vonzatik hozzá, mint honja virágához; ha rossz, kettősen sínli veszteségét.» S megindítja az *Aurórá*t, a magyar nők

¹ Bánóczi József: *Nőnevelés és női olvasmányok e század elején. Nemzeti Nőnevelés. 1882. évf. 88. l.*

kedves almanachját. Igazában a két Kisfaludy, Vörösmarty és a többi romantikus, akik mind eszményítik a romantika szellemében a lovagkor nővilágát, szerettetik meg a leányokkal a magyar irodalmat.

II.

Mikép szerkesztik meg a XVIII. és XIX. század fordulóján a magyar leánynevelés elmélkedői a nőideált? milyen mintája lebeg előttük a leánynevelésnek?

A Bécsben megjelenő *Magyar Kurir* 1791-iki évfolyamában (523. szám) egy névtelen szerző részletesen megrajzolja a polgári leánynevelés jövő fejlődésének képzelt irányát. Cikke egy nagyobb német nőnevelési munka fordításának egyik részlete: *Az asszonyi nem a XIX. században — álomi látás*. Szerzője maga is álomnak, utópiának minősíti gondolatmenetét. Mutatványt közöl művéből, hogy ezzel az egész könyv kinyomatására serkentsen valamely magyar mecénást.

- Ekkora fogékonyság azonban még nincsen ezidőtájt a magyar társadalomban: pártoló híján a mű többi része kéziratban maradt.

Az anonim szerző a polgári társadalom nőeszményét a jó feleségben, anyában és gazdasszonyban látja. Hite szerint a nőnevelés fejlődése a XIX. században ehhez az ideálhoz vezető utakon fog haladni. A XVIII. század végén, a jelenkorban, a nők vagy telivér szabadgondolkozók, vagy igen bigottak: a XIX. század arra fog törekedni, hogy sem vallástalan, sem vakbuzgó asszonyt ne neveljen. Szegény eleink azt tartották, hogy nem szükséges a leánykáknak írni tudni: elég, ha könyvből olvasni-imádkozni tudnak. A XIX. században az írás-olvasás megtanulása minden lányra kötelező. Ezért a leánygyermeknek épp úgy külön iskolájuk van, mint a fiúknak. A tanítók most már nem köszörűsből, vargából, asztalosból stb. lett kántorok, hanem tanult s királyi [állami] védelem alatt lévő személyek, kiknek a tanítás egyedüli hivatásuk. A XIX. században a leánykák hatesztendős koruktól tizenkét esztendős korukig járják az iskolát. Az íráson és olvasáson kívül tanulnak történelmet, erkölcostant,

különösen pedig számadást, «mivel nem cifra báboknak, hanem jó gazdasszonyoknak neveltetnek, kik a házi költségeket, jövedelmeket rend szerint feljegyzik; azokról, ha férjök úgy kívánja, számot adnak... A rendtartás, csinosság, mértékletesség, takarékoság, józauság a mi lánykáink sarkalatos törvényei». A XIX. század asszonyai és lányai a legjobb szakácsnők lesznek. Nem azért, mintha majd mindent magok főznének, hanem hogy parancsolni tudnak s a cselédnek meg tudják mondani, hol és miben hibáztak. Igazság szerint egy leánynak sem volna szabad férjhez mennie addig, míg bizonyosságát nem adja annak, hogy a házi gazdasszonyosság folytatására alkalmas. Hozzáértő asszonyokból egy vizsgáló bizottságot kellene vidékenkint összeállítani, amelynek bizonyítványa nélkül a papnak nem volna szabad a leányt megesketni.

A XIX. század leányának varrómunkái megannyi kis remekek. Oktatást kap a társalkodást oly kedvessé avató zenéből és táncból. Olvasmányai mind oktatók és nemesen gyönyörködtetők. «Különben sincsenek már most — így szólaltatja meg a szerző, mint rossz jós, a XIX. század jövendő leánypedagógusát — olyan íróink, kik azon törekednek, hogy a gonoszságnak csábító képet adjanak, lest vessenek a jó erkölcsnek s kigyókat rejtssenek a virágok alá.» A XIX. századi anya, mielőtt leánya férjhez megy, pontosan kioktatja feleségi és anyai kötelességeiről: tanulja ki ura természetét s ehhez alkalmazkodjék; ha urának rossz kedve van, vidámitsa föl; ne kívánjon több költséget ruháira, mint amennyi ura jövedelméből telik; gyermekeit majd ne kényeztesse el stb.

Leánypedagógusunk álma bizony csak álom maradt: a XIX. század nőnevelésének fejlődési iránya egészen más eszmény útjára tért. Igaz, hogy a leányok iskolakötelezettsége még a tizenkét éven felül is megvalósult s a nőnevelés állami gondoskodás tárgya lett. Azonban a XIX. század feminizmusa a művelt nőnek egészen más eszményét szerkesztette meg: a férfival mindenben egyenlő jogú és hivatású nő típusát alakította ki mind a szellemi mozgalmak elméleti álláspontja, mind pedig a valóságos élet társadalmi s gazdasági gyakor-

lati kényszerítő ereje. Mindennek eredménye a felsőbb nőnevelésnek fokozatosan az egyoldalú értelmi tudományos képzés útjára térülése. A XIX. század végétől hirtelen felfszaporodott leányközépiskolák nem a nőket sajátos hivatásukra előkészítő intézetek, mint ahogy a XVIII. század naiv álomlátója képzelte, hanem a fiúk tudós iskoláinak, a gimnáziumnak és reáliskolának többé-kevésbbé sikerült kópiái, melyekben a sajátos női természetnek megfelelő kedélynevelés az anyai és gazdasszonyi hivatásra formáló műveltségi elemek igen szerény helyre húzódnak össze.

Ne higgyük, hogy a most említett pedagógiai álomlátó a leánynevelés egyszerű gyakorlati tervével e korban magára hagyatottan áll. A magyar nemesi társadalom életfelfogása, egyszerű szellemi és gazdasági fejlődésfoka alapján természetesen ahhoz a konzervatív nőeszményhez és nőnevelési programhoz vonzódott, amelynek legfőbb célpontja a jó feleség és háziasszony. Még olyan nagyműveltségű, valóban európeér ember is, mint Kazinczy Ferenc, a magyar irodalomnak félszázadon keresztül irányító vezére, visszariad a nők magasabbfokú tudományos képzésétől. Amikor leánya, Iphigenia, a negyedik esztendejébe lép, erdélyi barátjához, Cserey Farkashoz intézett levelében kifejti a leánynevelésre vonatkozó felfogását (1806 ápr. 29.). Kislányának nevelésében, mondja, példáját szeretné adni annak, miként kell nevelni a leánygyermekeket. Van egy barátnéja, aki a maga lányából egy madame de Chatelet-t akar nevelni, akit a filozófia, matematika és fizika érdekelt legjobban, aki Leibnizet magyarázta, Newton *Principia*-ját fordította s Voltaire-t is az exakt tudományok művelésére buzdította. Kazinczy ismerőse is lányát fizikára, matézisre, Kant filozófiájára, asztronómiára stb. akarja taníttatni. «Az én Fizsim — jelenti ki Rousseau merész lendületével a széphalmi mester — mindazokból tanulni semmit nem fog. Megborzadsz e szóra? Nem, édes barátom! semmit nem! Az első dolog, amit tanulni fog, a magyar nyelv lesz, a második a francia (a németet tanulni nem fogja, mert az tanulás nélkül is reá ragad). Azután muzsika és festés lesz studiuma. Könyvből tanulni talán semmit nem fog, azt kivéven, hogy a legjobb poéták legjobb darabjait

könyv nélkül fogom vele tanultatni, mind azért, hogy emlékezete gyakoroltassék, mind pedig azért, mert az olyat jó könyv nélkül tudni. Ezek mellett, ezek után minden dolga az lesz, hogy excerptázzon. Kényére fogom ereszteni s magam tekintem meg mindég, amit dolgozott. Egyéb eránt azt követem vele, amit a nagy Wesselényi követ a fiával: megkedveltelem vele a körültem forgást, s az én példám és az anyja példája és mindazoké, akiknek társaságából a gyermeket ki nem zárom, neki mind lelkét, mind szívét formálni fogják. Ostoba s tisztátalan beszédű, offiziertréfájú embereket nem fog látni, hallani, mindaddig, míg őket úgy fogja hallhatni s láthatni, mint ahogy a spártaiak nézették a magok gyermekeikkel a barommá részegült hélótákat, hogy tőlük elundorodjanak.»

Íme a viszonylag szerény műveltségi keret, melybe a vidéken felnövekvő nemes leányt a XIX. század elején Magyarország egyik legműveltebb, minden szellemi mozgalom iránt legfogékonyabb embere akarja beleilleszteni. A neoklasszicizmus nagy magyar híve a humanitas-eszménynek individualizáló erejét a nők nevelésére is kiterjeszti: leányát «kényére akarja ereszteni», hadd bontakoztassa ki szabadon a benne szunnyadó szellemi erőket. Fel akarja szerelni lelkét elsősorban a magyar nyelv, aztán a francia és német nyelv tudásával, az irodalmi és művészeti ízlés elemeivel, de a neohumanizmus apostolának eszeágában sincs, hogy leányára a tőle annyira csodált latin és görög nyelv s irodalom ismeretét ráerőszakolja. Magyar nemzeti és európai műveltség lebeg szeme előtt, de ennek antik klasszikus elemeit csak a fiúkra korlátozza. A természettudományi, matematikai és filozófiai tanulmányokat is a női lélektől egészen idegeneknek tartja.

Akkortájt azonban már a magyar nők is mindjobban kezdik eszüket jártatni művelődési jogukon, melynek szankciója természetesen a tudós irányú leánynevelés. Két igen talpraesett, szellemes, ma is élvezhető, törölmetszett magyarsággal író erdélyi költőnő három esztendőn keresztül (1796—1799) verses és prózai levélben vitatja meg a férfi és a nő jogát és hibáit, a női kultúra lehetőségeit s a leánynevelés kérdését. Az egyik, Máté Jánosné, szül. Ujfalvy Krisztina, egy melankólikus természetű, világgyűlölő, sze-

relmében csalódott, vagy mint maga mondja : «sok színűnek hírlelt úgynevezett szerencsétlen asszony», aki minden gyötrelmét a férfinak, mint rabszolgatartónak rovására írja s nemének a férfival mindenben egyenlő jogokat követel : ő képviseli a vitában a szélső feminista álláspontot. A másik Molnár Borbála, egy hasonló sorsú, szerencsétlen házasságú nő, kiról az őt meglátogató Kazinczy a legnagyobb elismerés hangján szól : «korunk asszony írói közt mindig megkülömböztetéssel fogja nevezni literatúránk». Bár őt is a férfi miatt való szenvedése avatja költővé, a nőkérdésben a konzervatív felfogás képviselője.

E két eszes és művelt nőnek pompás szellemi párbaja, «boldog veszekedése, amely harag nélkül ballag a maga útján», Ujfalvy Krisztinának 1796-ban Molnár Borbálához írt költői levelével kezdődik.¹ A férfinem a napfényt csak azért zárja el a női nem elől, hogy rabszolgájává tehesse. A férfiak

Mig szeretnek, rabok : csaknem földet falnak ;
 Ha hülnek s vénülnek. már ilyeket hallnak
 Füleink : illik csak asszonykézbe orsó,
 Guzsaly és matolla, s aquavitás korsó.

Ujfalvy Krisztina legfőbb érve a természetjog. «Lehetetlen, hogy a nyájas természet, maga az igazság (aki egy lábunk előtt nyavalgó bogárkának is kikerülését parancsolja) két egyforma nemes teremtések közül egyiket a másiknak rabjává rendelte volna : ezt csak a kevélység találta fel és az erő tulajdonította magának. Nemünknek kicsiny része az a főbb sereg, kinek nyakát nem vérezi a szolgálói vasjárom.» Azt mondják, hogy a leányok tudatlanságának az anyák az okai ; de vajjon az anyák ostobaságáért nem az apák felelősek-e ! A férfiak szándékosan sötétségre kárhoztatják a női elméket, «melyeknek kimívelésétől függ mind a férfiak társas boldogsága, mind pedig az egész emberi nemzet legépületesebb gyermeki időben való jól formálása». Az országgyűlésen mindenféle haszontalan törvénycikken

¹ *Barátsági vetélkedés*, vagy Molnár Borbálának Máté Jánosné asszonnyal két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései. Kolozsvár, 1804. 224 lap.

disputálnak a férfiak, de eszükágában sincs okoskodni «egy olyan leánynevelő módról, mely által minden hívséges szeretőt, boldogító feleséget s jó anyát nyerhetnének». De ehhez a leányoknak alaposabb műveltségre volna szükségük. A fiúkat sok költséggel taníttatják, ezt a leányoktól megtagadják, nehogy többet tudjanak a férfiaknál, «s a felséges férfi név szennyet kapjon».

Ha a leány kezében könyv van, apja láttára hamar eldugja, mert az apja azt szokta mondani, «hogy egy leányból se lesz jóféle asszony, aki az olvasást szereti». De mit is olvas a magyar úriház leánya? A nevelőnő a *Kisdedek Tárházát* adja kezébe, maga azonban érzékeny regényt, a *Szigvártot* olvassa, melyre könnyeket is hullat. A kisasszonynak ezt még nem szabad kezébe venni. Amíg azonban a nevelőnő a másik szobába megy, azalatt a leányka már gyönyörködik a regényben: milyen szépen adja Marianna Szigvártnak az első csókot, milyen szorgalmasan és hevesen keresi fel őt Szigvárt a kertben, milyen szépen esküsznek egymásnak örök hűséget! «Jaj, a *Kisdedek Tárháza* olyan e mellett a könyv mellett, mint a falusi kántor leánya az első játékosné (szinésznő) mellett.» A nevelőnő a regényben még csak ott tart, ahol Mariannát a klastromba hurcolják; a kisasszony azonban akkor már rég el is siratta Szigvártot. De hisz ezért nem is dől össze a világ. A leánynak a szentkönyvek mellett világi históriákat és szerelmes regényeket is kell olvasnia. Ha a leány mindig csak az ó- és újtestamentumot olvasná, «utoljára azon három durcás, tiszta erkölcsű leányok közé illenék, akiket Júnó Párkáknak kerestetvén fel, már az elébb járt Jupiter elvitette volt Fúriáknak». A leányok helyes könyv-olvasásának egy feltétele van: előbb alapos műveltségben kell részesíteni őket, hogy ennek alapján a gyöngyöt a gaz közül ki tudják válogatni. A leányok komolyabb oktatását azonban a szülők elhanyagolják: «mert a leányok taníttatását elrestellő atyák olvastatnak vélek ugyan, de kovász nélkül dagasztatnak, és a dagasztónak csinál epesárt gyomrába a kelleetlen eledel». Ujfalvy Krisztina egyelőre még nem álmodozik arról, hogy a nők ugyanazokat a közhivatalokat töltsék be, mint a férfiak s «a zöld asztalok mellől kiszorítsanak

olyanokat, akik ma többnyire a tobákos pixisből szíjják azt az erőt, melyet más a Verbőcziből sem egészen meríthet ki. A költőné képzelete nem szó ilyen utópiát, csak mélyebb műveltséget követel a leányok számára : tanítani kell őket történelemre, földrajzra, a természet ismeretére, mindenre, ami az emberi elmét tökéletesíti. Erre éppen olyan joguk van, mint a fiúknak.

Molnár Borbála egyenest konzervatív gondolkodású : a régi szabású házias magyar asszony típusa. A férfiakat védelmébe veszi és magukat a nőket korholja elmaradottságukért és divathajhászásukért. A másik nem távolról sem rekeszti el a nőket a tudományoktól, de a nők tanulni restek. Az anyáknak nincsen komoly gondjuk leányuk szellemi művelésére : e helyett az a fontos szemükben, hogy a leánynak karcsú legyen a dereka, szép síma a bőre, külső kellemet, csalogató formát mutasson. Erről a férfiak nem tehetnek :

Nem zárják ők tőlünk el a jó könyveket :

Melyek formálhatják a gyenge szíveket ;

S ha nem gyakoroljuk, mi magunk hibázunk :

E részben ellenek hasztalan csatázunk.

Nem is szükség nekünk mélyen bölcselkednünk.

Mert ebben ők elsők, azt meg kell engednünk.

Míg az asszonyi nem ezt meg nem esmeri,

Megelégedését addig el nem éri . . .

Hiszen mi oly végre nem is teremtettünk :

(Mivel sok házi baj tárgyává tettünk)

Hogy a tudományban mint ők búvárkodjunk,

S nem szükség magunkról, hogy oly fenn álmodjunk.

De ami szükséges, azt megszerezhetjük,

Ha becses időnket el nem vesztegetjük :

S ez az, amely bölccsé formálhat bennünket,

Ha tudjuk s követjük kötelességünket ;

Úgy mint házastársak s keresztyén asszonyok,

Szorgalmas anyák s gondos gazdasszonyok.

Ehhez a nőideálhoz az egész «vetélkedésben» híven ragaszkodik. Nem helyesli, hogy a leányok szerelmes regényeket olvassanak, vagy hogy sok tudományra tegyenek szert, mert hisz «nem éppen a bőv tudomány és a sok olvasás mindenkor a virtus kútfeje. Külömben mit? Szív nélkül a tudo-

mány, ha mindjárt angyali volna is, semmit ér». A nő, ha sokat tanul, ezt rendszerint nem azért teszi, hogy így szívét jobbá tegye, hanem inkább azért, «hogy az elmés beszélgetések folytatásában ő is egész auctoritással maga nagy tudományát mutogathassa». A nő tudóskodásának legfőbb kútfeje a hiúság. Az anyák, s nem az apák, oltják leányukba a botor fényűzést és módikedvelést, a helyett, hogy házi kötelességeikre tanítanak meg. Ezeket aztán a fiatal asszony a szolgálótól sajátítja el, ami «éppen olyan, mint mikor a ló hajtja a kocsist». Amikor a leányokat régebben csak a hitágazatokra tanították, a női nemnek az volt a meggyőződése, hogy legfőbb ékessége a szelídség, istenfélelem és szemérmesség, «most pedig úgy látszik, hogy a nagy pallérozódás mellett szinte számkivetésbe küldetik ezen nemes virtus édes nemünk közül». A sok divatos regényolvasás a leányokban csak fölkelti a szemérmetlen indulatokat; pedig «éppen nincs egy leánynak is románra szüksége, hogy abból szeretni tanuljon, mivel azt tudja magától is».

Mindezt a sokat olvasott, rendkívül tanult, Senecát buzgón idéző Molnár Borbála írja, akit mások mint a tudós nő eszményét állítják példakép a magyar leányok elé. A debreceni kollégiumból 1793-ban valaki így zengi a tanult nő himnuszát:

Oh! Mely sokkal szebb lesz e most is szép sereg,
 Ha rózsaszín ajkán tudomány is pereg,
 Ha nemcsak frizérrel telik el ideje,
 Ha nem a bál leszen mindég csak a helye,
 De sőt Borbáláját követni igyekszik
 S a könyvolvasásnak ugyan neki fekszik.¹

Azok, akik a XIX. század elején nálunk a nők számára magasabb művelődést követelnek, ezt majdnem kizárólag az irodalmi-művészeti kultúrában látják. Berzsenyi, amikor Kazinczy felesége Goethe és Schiller munkáival megy Széchalomról Kázmérba, ódat zeng hozzá, melyben a nő legszebb útítársaként a Múzsát dicsőíti:

¹ Molnár Borbála *Munkáji*. Harmadik darab. Kassa, 1794. 89. l.

Schillered s Gocthéd geniussza légyen
 Véled és fáklvás keze fedje pályád :
 Mágiás képek s arany álmódások
 Fátyola leljen.

(Gróf Török Sophiehez.)

Nemsokára egy magyar költőnő, dukai Takács Judit bájos alakjának poézise fokozza a magyar nők önértetét; gróf Festetics György méltónak tartja arra, hogy a keszthelyi Helikon-ünnepélyre a magyar múzsza többi fölkenntje sorában őt is meghívja (1817). Takács Judit finomlelkű költészete azonban már előbb arra sarkallja Berzsényit, hogy a férfi és a nő egyforma művelődési jogáról elmélkedjék. *Dukai Takács Judithoz* című ódájában (1815) fölveti a kérdést, vajjon helyes-e, hogy a férfitörvény a szépnemet minden főbb pályáról letiltja s csupán guzsalyra, házi munkára kárhóztatja? Helyes, ha a nőt a férfi csak úgy tekinti, «mint ösztöneinek szenvedő edényét s nyers kényeinek játszó eszközét?» De vajjon csak erre van-e teremtve a nő? Sokkal magasztosabb feladata van, de ennek teljesítésére jobban kell művelni, mint eddig, még pedig főkép a költészet-irodalom útján :

Oh, nagy dicső cél van nekik feladva,
 S rendeltetések szebb, mint a miénk!
 De mint mehetnek nagy pályájokon
 Bevont szemekkel s békós lábakon?
 S kívánhatunk-e tőlök oly csudát,
 Hogy céljainknak megfeleljenek
 És lelkeinkkel összezengjenek,
 Ha őket a vak gyermekségbe zárjuk?
 A míveletlen föld csak gazt terem :
 A lélek is csak úgy emelkedik
 A virtusokhoz égi szárnyakon,
 Ha Delphi Isten önt sugárt belé,
 Mely úgy kifejti lelkünk díszzeit,
 Mint éltető nap a virágkebelt.

A magyar Sappho most kilépett abból a szűk korlátból, melybe a nőket zárva tartja a férfiak «vad neme»; mint a kalitka zárát elhagyó s ismét szabadban lengő fülemile harsány csattogással repül az erdők zöld árnyékába s itt

énekel gyöngé lantján új meg új zengzetű meloszt s álmodja az élet rózsaálmait.

A szerény kemenesaljai költőnő nem tör férfibabérokra : otthon egészen házias leány marad. «Az asszonyi foglalatosságok között — írja Önéletrajzában, mely Döbrentei Gábor hagyatékában maradt meg — fonás és varrás az ő legkedvesebb munkája. Verseinek is nagyobb részét rokkája pergése mellett írta. A szabóknak nem patrónusa, mert minden öltözetjeit önnön kezei készítik.» Egykorú arképén is varrotű van a kezében, nem pedig lant. Irigyei mégis folyton rágják, miért foglalkozik versírással, mikor ez csak a férfinak való dolog. A jólnevelt leány ne tollat, hanem főzőkanalat vegyen a kezébe. A csipkelődés Berzsenyit ódára, Kazinczyt pedig ezekre a sorokra indítja : «Ne rettegje kisasszony azt a vádat, hogy amely leány verset ír, nem lehet jó asszonya a háznak ; így itél a közönséges ember.» Ez a minden ízében finom női lélek egyben mégis férfi szeretne lenni : hogy vérét onthassa a hazáért. A sorsot gáncsolja, miért született leánynak :

Nem engedi ugyan az én gyenge nemem,
Házáért egy olyan áldozatot tennem,
Mely vérbe kerülne,
Sem azt, hogy egy bátor amazon módjára
Lelkem az ellenség erős táborára
Űtvén felhevülne.

III.

A nők művelődésének jogos területét néhány év mulva több gondolkodónk már nem korlátozza a pusztá irodalmi kultúrára, hanem kiterjeszti a tudományos műveltség egész körére. Egyikük¹ hamuban sült okoskodásnak bélyegzi azt a felfogást, mely a nő egész tevékenységét csak a házi foglalatosságra szorítja s a tudománnyal való foglalkozást a férfinem jussának minősíti. «Mi érdemet szerzett a férfinem — kérdi — a más nem felett a köz édes anya Természet előtt, hogy egyedül őt avassa titkai ismeretébe? Tapasztaljuk-e a

¹ Jakabfalvay András: *Az asszonyi nem tudományos pallérozódásáról. Tudom. Gyűjtem.* 1825. VII. 23—31. l.

külömböztetés jelét!» A természet a szépnemet éles elmével, könnyű ésszel ajándékozta meg, mellyel «a nagy és magas képzetek felfogására frissebb, mint a férfinem, kinek lassú komolysága az időben bizonyos pauzát von». A tudományok története is tanusítja, hogy a nő, amikor csak alkalma volt rá, éppúgy résztvett a tudományok fejlesztésében, mint a férfi. Feminista írónk túlzó lelkesedése odáig megy, hogy a görögök közt Diotimát egyenrangúnak tartja Sokratesszel, Theanát Pythagorasszal, Aspasiát Periklesszel, Homerost Telesiával, az athéni Olympiát Hippokratesszel. De szerinte a római nagyok dicsőségének sugaraiban is hölgyeik egyformán osztoznak: Corinna segített verselni Ovidiusnak, Lesbia Catullusnak, Argentaria Lucanusnak, Cynthia Propertiusnak, Delia Tibullusnak, bár az utókor csak férjük nevét találja könyveik címlapján. Hasonlókép Martia volt segítő-társa Hortensiusnak, Terentia Cicerónak, Calpurnia Pliniusnak. De az újkorban is a francia, angol és a német nőknek nagy részük van a tudomány és irodalom kifejlesztésében.

A folytonos harci zaj mindeddig nem engedte a magyar nőkben szunnyadó tudományos képességek kipallérozódását. De azért nálunk is megtörténik, hogy «az öregebbektől kezdett tudományos discursusban az ifjonek gavallér finom eszeckéjét» a háziasszony alapos tudásával megszegyeníti. «Nem újság ma könyvgyűjteményeket látni a magyar szépnem szobájában, az újabb francia, német és magyar írók munkáit, a tudományokat és szépmesterségeket tárgyazó folyóírásokat, s öt házi foglalatosságai mellett olvasva találni.» Eljön nemsokára az idő, amikor a magyar nő a tudományos műveltség magas fokára fog jutni s pirulva fogják tisztelni őket azok, akik most a tudománnyal való foglalkozás jogát megtagadják tőlük. Egyébként mélyebb műveltség híján jó háziasszony sem lehet az a nő, aki csak anyjától tanult gazdálkodni; az ilyen a hibát csak hibával pótolja, a továbbhaladásra nincsen okszerű ismerete. A nők nagyobb tudományos műveltsége útját szegi az esztelen fényűzésnek is: «most a városi dáma szagos porral, kenőccsel tornyozza fel a haját, s megcsúfítja a természet gyönyörködtető ékességeit, melyeket a szépnem hajfürteibe teremtett; kerek abron-

csokkal szorongatja öszve testét, annyira, hogy karcsú termete a bölcs Sokratest is Lais ölébe bódítja).

A nők tudós nevelésének szükségességéről való felfogás ekkor már nálunk nem elszigetelt jelenség. Gróf Dessewffy József folyóirata, a *Felsőmagyarországi Minerva* is megállapítja, hogy a nők elméje nem kevésbé alkalmas a tanulásra, mint a férfiaké. Miért ne műveljük ki tehát ezt is ugyanazokkal az eszközökkel, mint a férfiak esztét? Sőt vannak tudományok, főképp az esztétikai-retorikai jellegűek, melyek a szépnemnek még jobban valók, mint a férfiaknak. Az ékesszólásra a nőnek több talentuma van, mint a férfinak. Miért engedjük parlagon veszni ezt a tehetséget? «Ha az asszonyi nyelvek oly örömet pörögnek, miért nem szoktatjuk őket arra, hogy okosan pörögjenek? Ha a napban található foltokról tudnának beszélni: akkor talán nem emlegetnék minduntalan az ő szomszédjaik hibáit.» Az alapos tudományos képzés a nők egész lelkületét és társalgását komoly tárgyakra térítené.¹

A magyar nőmozgalom és nőnevelés száz évvel ezelőtti állapotára igen jellemző fényt derít az a heves vita, amelynek kiindulópontja a *Tudományos Gyűjtemény* egy antifeminista cikke (1824. évf. XII. 76. sk. lk), mely az írónőket pedantizmussal vádolja. A nőnek elég munkát ad, úgymond, az ő eredeti rendeltetése: a magzatok jó nevelése s a háztartás. A pennát bízza a férfiakra, a könyvírók és kritikusok sorába állni ne törekedjék. Úgy sem lehet mindegyik Schurmann Anna vagy Staël asszony, aki elbírja az író tollat; elég, ha a nő követheti Cornelia példáját; ne kössön fegyvert az oldalára, se ne politizáljon, hanem neveljen Gracchusokat a hazának.

Irodalmunkban eddig jobbára csak férfiak csatáztak a nők tollforgató és tudományművelő jogáról. Most azonban szikrázó stílussal, alapos felkészültséggel egy nő pattan a vita porondjára: Takács Éva, Karacs Ferenc rézmetsző művész felesége. Házát a kor legkiválóbb magyar írói sűrűn

¹ A főrendű asszonyoknak szükséges a tudományokat tanulni. *Felső Magyar Országi Minerva*. 1826. évf. 739. l.

látogatják : Horvát István, Virág, Fáy, Döbrentei, Katona József, Vajda Péter, Kovács Pál, Bajza, Vitkovich. Szívesen elvitatkoznak a nagyműveltségű és szellemes asszonnyal, a magyar nőnevelési mozgalom egyik úttörőjével s leányával, Karacs Terézszel, a későbbi nagy magyar nevelőnővel.

A nők írói és művelődési joga ellen intézett támadás Takács Évát női önérzetében mélyen sérti. «Sírni kellene — mondja egy barátnéjához írt levelében¹ — nem bosszankodni, hogy a 19-ik század első negyedének végén találkozok olyan valaki, aki azzal az állítással mer előállani, hogy minden okos teremtésnek nem egyforma jussa van gondolni, s gondolatait szóval vagy írással kijelenteni. Sírjál édes barátném azon, hogy fiaink vagy atyáink közül találkozok ebben a fölvilágosodott században olyan gyarló, aki azt akarja elhitetni velünk, hogy a nemek különbségénél fogva ami egyiknek virtus, az a másiknak vétek volna.» A nők hátramaradottságának egyedüli oka a magasabbfokú szellemi művelés hiánya. Nálunk a leánynevelés rendszerint kimerül a csinos házi rendtartásban, a test külső tisztaságára való vigyázásban, az udvariasság reguláinak szoros megtartásában, a muzsikán kívül apró kézimunkák tanulásában. Mindez szükséges, de nem elégséges. A leányok elméjét is ki kellene csiszolni s mélyebb szellemi tartalommal megtölteni. Hogy a nők eredeti rendeltetése csakis az anyaság, a házi munka és a gyermeknevelés volna, azt csak az olyan szánakodásra méltó férfi mondhatja, aki a női nemet csupán állatnak nézi. Igaz, hogy a nőknek is vannak gyengeségeik, mert ők is csak emberek : «ha olyan nyilván lesz is előttünk az út a tökéletesedésre, mint a férfiak előtt, akkor is marad agyatlan coquette (csapdi), mindent szerelmes szempontból néző és a férfiakból bábjátékot csináló sentiment, vagy a szentség álorcája alatt mindenre kész színmutató».

Miért oly nehéz ma még (1825) a magyar nőnek az írók sorába állni vagy a tudományt művelni? Azért, «mert az egész hazában csak egy olyan leányoskolával sem dicseked-

¹ Takács Éva : *Egy barátnémhoz írt levelem nemünk ügyében. Tudom. Gyűjtem.* 1825. évf. XI. 63. sk. lk.

hetünk, ahol leányaink egy becsületes levelírást, vagy egy házi számadó könyv vitelét, vagy a háznál szükséges számvetést megtanulhassák; annyival inkább egy 18 mértföldnyire terjedő geographiát, vagy 20 esztendeig felmenő históriát, csak a házi rendtartásra szükséges philosophiát, csak a babonáskodástól megmentő physikát, egy házi kert elrendelésére, vagy egy sütőkemence építésére szükséges mathesist megtanuljanak; annyival inkább magok, házok népe, és felebarátjaik eránt való kötelességeikről fundamentos tanítás nemünk számára az egész hazában nincs».

Ha azonban egy magyar nő önnönszorgalmából annyira viszi a dolgot, hogy írni mer, igazságtalanság lepirongatni. A munkát, ha rossz, kárhoztassák, hibáit hozzák napfényre. De a természet nem adott az írásra s tudományművelésre a férfiaknak kirekesztő just, hanem minden eszes teremtetést egyforma lelki szabadsággal ajándékozott meg. Egyébként a férfiak hálátlanok. Megfeledkeznek Saroltáról, Szent István édesanyjáról, aki a kereszténység elterjesztésével vetette meg nemzetünk pallérozódásának fundamentumát; Mária Teréziáról, aki közoktatásügyünket, főképp az egyetemet, újjászervezte; azokról a magyar nőkről, akik nagy alapítványokat tettek, hogy a férfiak tanulhassanak: Nádasdy Annáról és Juditról, Taksit Péternéről, akik a tehetséges ifjakat külföldi akadémiákon taníttatták; Homonnay Euphrosináról, aki urával, Báthory Istvánnal Vizsolyban nyomtatóműhelyt állított; Bethlen Katalinról, II. Apafy Mihály feleségéről, aki a gyulafehérvári kollégiumban ösztöndíjakat alapított; Sulyok Sáráról, Dobó István feleségéről, aki nagy jóltevője volt a sárospataki iskolának; Salgay Katalinról, aki urával, Pirinyi Gáborral jövedelme tizedét a tudományok előmozdítására fordította s a külső országokban sok ifjút taníttatott; Lorántffy Zsuzsannáról, I. Rákóczi György hitveséről, akinek annyit köszönhet a pataki és váradi kollégium s aki számos tudós munkáját a maga költségén kinyomatta.¹

Hogyan merészeli valaki a magyar nők szemére hányni,

¹ *Tudom. Gyűjtem.* 1826. évf. IX. 75. l.

hogy a művészetben járatlanok s nincsen köztük olyan nagy festő, mint Schurmann Anna? Hisz «az egész hazában nem-hogy rajzolást tanító Akadémiánk, vagy egy képes Galeriánk volna, de rajzolást tanító oskolánk sincs egyéb, csak amit a városok a kézimesterek számára állítottak». Ha majd lesz képzőművészeti akadémiánk, akkor nem fogunk Olaszországra szorulni történeti képeink megfestéseért, «és hazánk nagyjainak képei nem zsidó haszonkeresés által fognak a világ elébe jönni, és butyorba kötve házról-házra hordoztatva elterjedni, hanem hazánk leányai közül azoknak egy része által, mely most recekötéssel, skatulya-csinálással, vagy ezekhez hasonló kevés hasznú munkákkal kénytelen idejét töltögetni, nem lévén benne mód, hogy tehetségeihez méltó időtöltésekre s foglalatosságokra elkészüljön». Legyen akadémikus fokú művészeti iskolánk a nők számára, «akkor Schurmann Anna talentumával bíró leányokat mi is fogunk mutatni, és akkor nemzeti históriánkat tárgyazó képeink bőséggel fognak leányaink által készítve a nemzet előtt megjelenni, még pedig olyan érdeklő formában, hogy a szunnyadozó nemzeti lelket is felébreszthetik». Így áll a dolog a magyar nők irodalmi működésével is. Nem szabad a magyar nők szemére vetni, hogy nem támadt még köztük egy Staël asszony. Ez Necker miniszter leánya volt, atyja tudós baráti társaságában nőtt fel, sokat utazott, mindenfelől inspirációt kapott s ami a legfőbb, előtte a francia irodalomban Rousseau, Voltaire és Montesquieu megtörték az utat. Csak akkor követelhetjük a magyar nőktől, hogy Staël talentumával írjanak, amikor előbb nemzeti nyelvünkön író Rousseaut, Voltairt és Montesquieut tudunk felmutatni.

Az sem állítható velős okon, hogy a magyar asszony ne politizáljon. Ezt csak olyan mondhatja, aki nem ismeri a magyar polgári alkotmányt. Miért ne politizálna a magyar asszony, amikor egész Európában egyedül neki van joga arra, hogy ingatlan jószágokat földesúri jussal birjon és akinek éppúgy kötelessége veszedelem idején maga helyett katonát állítani, mint a férfiaknak és ha a főnemesi rendből való, az országgyűlésre éppúgy meghivatik, mint a férfi

főnemesek. ott pedig tudvalevőleg politizálni szoktak.¹ Csak akkor lehetne oly fennhangon a magyar asszonyoknak a politizálást megtiltani, ha olyanformán próbálnának politizálni, mint egykor Franciaországban Pompadour. Ilyesmire azonban nálunk nincsen példa.

Arra ma már nincs szükség, hogy a magyar nő fegyvert kössön oldalára. De a história tanúsága szerint, ha a szükség úgy kívánta, a magyar asszony a fegyverhez is becsülettel tudott nyúlni. Patóczy Zsófia, Bebek György hitvese 1567-ben ugyancsak vitézül oltalmazta Szád várát, amikor körülötte a férfiaktól védett és sokkal erősebb várak sorban estek. Hasonlóképpen oltalmazta Zrinyi Ilona 1685-ben Munkács várát. Főlöszleges a magyar asszonyokat arra buzdítani, hogy Cornelia példájára Gracchusokat neveljenek. Hogy a fiúk gracchusi lélekkel szülessenek, arra alighanem az is szükséges, hogy ne csak az anya legyen Cornelia, de az atya is Gracchus legyen. Szilágyi Erzsébet a két Hunyadiban Gracchusokat nevelt a hazának.

Takács Éva szellemes levelének csakhamar éles visszhangja támad. Az íróőn ugyanis Sebestyén Gábor veszprémmegyei ügyész vígjátékírói babérait néhány évvel azelőtt alaposan megtépázta. A sértett önérzetű vígjátékíró most minden szatirikus savát ráönti Takács Éva levelére és a szentírásból próbálja igazolni, hogy a nőknek semmi joga a tudományban, irodalomban, művészetben s politikában.¹ A talpraesett asszony azonban frissen és epés lendülettel válaszol, kitűnően forgatva a feminizmusnak akkor még újonnan köszörült fegyvereit.³ Ha a férfiak oly büszkék a tudományművelés őket egyedül megillető privilégiumára, miért nem használják ki ezt a kiváltságot? Miért nem írnak

¹ Nemsokára a fiatal Szentkirályi Móríc egybegyűjti a magyar törvényeknek a nők jogaira vonatkozó tételait: *Értekezés a magyar asszony jussairól*. 1829. 88. l.

² Sebestyén Gábor: *Mennyből jött kirekesztő privilégium*. *Tudom. Gyűjtem.* 1826. II. 124. sk. lk.

³ Takács Éva: *Barátnémhoz írt második levelem ismét Nemünk ügyében*. *Tudom. Gyűjtem.* 1826. IX. 73—96. l.

hiteles kútfők alapján egy nagyobb szabású magyar történelmet, hazai földrajzot és természetleírást, az országot minden szempontból jellemző statisztikát? Minderre régen égető szükség van, de a férfiak közül senki sem fog hozzá. S most, amikor a magyar nő művelődni akar, hogy a tudományban is segítségükre legyen, durván elutasítják. Pedig «a mi nemünk — hangsúlyozza a magyar nőmozgalom úttörője — éppen olyan alkalmas a lélek akármely munkáját is végbevinni, mint a férfiaké, és valósággal emberi méltóságunk ellen való véték nélkül nem eshetik meg nemünk lelki tehetőségei kifejtődésének valamely határt szabni». Lesz idő, amikor a férfiak is be fogják látni, hogy a nőnevelés mennyire szükséges éppen az ő boldogításukra is. Ha a nők nevelését olyan kiváló intézetek szolgálnák, mint a férfiakét, vagy ha «a babonás illendőség» nem tiltaná a leányoknak, hogy a fiúk iskolájába járjanak, akkor számos tudomány egészen új színben jelennék meg s főkép a poézisre, pszichológiára és természettudományra olyan fény derülne, mint Kopernikus és Newton által az égbolt rendszerére. «Ha az asszonyi nemnek hasonló pallérozódása leszen a férfiakkal, akkor meg fogják ezek az ő érdemeik becsét ismerni.»

A magyar Takács Éva tehát a modern nőmozgalom legfontosabb alapelvét már száz évvel ezelőtt ugyanazokkal a szavakkal formulázta meg, akárcsak a mai feminizmus szóvivői: a nő- és a férfiintelligencia között nincs különbség s ha a nők számára ugyanazt a művelődési utat biztosítjuk, mint a férfiak számára, akkor a tudományban, művészetben, irodalomban is ugyanazt a szerepet fogják játszani, mint a férfiak. E célból a serdülő fiúk és leányok coeducatiójától sem riad vissza: azt, hogy ez nem valósul meg, csak «a babonás illendőségre» vezeti vissza. Ami a nők művelődési jogát illeti, a száz év előtt e jogot követelő magyar asszony álma beteljesült. Azonban a férfi és a nő tudományos és művészi alkotóereje tagadhatatlanul ma is tipikus különbségeket mutat, melyeket a fejlődés sehogysem tud kiiktatni a valóságból.

A feminizmus első magyar nagy vitája sehogy sem akart elülni. A nemzeti romantika, mely minden szellemi mozga-

lomra ráüti ez időtájt a maga bélyegét, a vita hevében egyszerre csak fölfedezi, hogy «mi napkeleti nemzet vagyunk; ám legyenek német szomszédnéink, franciánék, anglusnék tudományosan nevelve, ám maradjon ezeknek a sok olvasás elmulthatatlan házi szűkölködésök: a magyar asszonyi nem enélkül ellehet, és néki való kevésszámú jó könyvek megoldvasása mellett boldog. A magyar nő a férfiakat illető mélyebb tudományokba ne avatkozzék, magát ne graduáltassa, ne híreskedjék, könyveket ne írjon, és a haza bölcsei között ne tanítóskodjék.» Mi magyarok keletiek vagyunk; a keletiek felfogása szerint pedig a férfi a természettől uralkodásra és felsőbbbségre van alkotva, a nő ellenben alattvalóságra és engedelmességre. Egyik írónk, ki a Γυνωσθεβες (nőtisztelő) álneve mögé búvik, egyenest a Ganges vize melléki ázsiai asszonyokra és leányokra hivatkozik, akik közül azok, akik becsületes személyek hírére tartanak igényt, írni és olvasni nem tanulnak meg.¹

De mi haszna van — kérdi — a magyar nőnek, ha a tudományba beleártja magát? s mi jót remélhetnek ettől azok a férfiak, akik újabban a magyar szépnem tudományos műveltetését annyira sürgetik? Semmit, legföljebb felületes tudákosságot. A nők tudománya, a legjelesebb pszichológusok szerint, sokra víve is csak töredékes és szétfolyó tudás, nem logikusan összefüggő, mint a férfiaké. «Az asszonyi elme nem hasonlít a continenshez. Nála minden egy esméret nem áll összeköttetésben a másikkal, hanem olyan, mint valami sziget-bokor, melyen egyik szigetecske a másikból sokszor igen tovább fekszik.» A nők tudósításának kellemetlen gyakorlati következményei is vannak: különben egyenes, józan házi eszök ferdére megy, okosdikká válnak, bájos naivitásukból kivetkőznek, kellemüket elvesztik, a férfi dolgába, írásába avatkozva ezerféle galibát okoznak. A tudomány mítsem változtat érzelmes, félnék, könnyen ingerelhető, szeszélyes, mindent szubjektív szempontból felfogó lelki alkatukon s «azon a született tulajdonukon, mely szerint magokat capa-

¹ Γυνωσθεβες: Szózat Napkeletről, a magyar férfiúi és asszonyi nem viszonyaik eránt. Tudom. Gyűjtem. 1826. XI. 68. l.

citálni, azaz észokok által valamire reá birni nem engedik». Ha tehát a tudomány nem javíthat rajtuk, akkor minek nekik? Egyébként is, amikor hazánkban a férfinem oktatása terén is annyi tennivalónk van, miért siessünk a nők tudományos nevelésével? «Magyar férjnek tudományos asszony valami szokatlan és vizsologtató kellemetlen látvány.»¹ A magyar férfi őrizze meg a nővel szemben való felsőbbtségét, amire a szentírás magyar fordítása is, igaz, hogy erősebben, mint bármely más nemzet, úgy utal, hogy a nőt «asszonyi állatnak» mondja, de a másik nemet sohasem nevezi «férfiállatnak». «Nemzetünkben, mint napkeleti származásúban az asszonyi nem alánk vetettségének ideája ugyancsak meg is vanon máig oly erősen, hogy ezt belőle ki nem irthatjuk.» De ha a nőknek a férfiakkal való teljes egyenrangúságát nálunk továbbra is egyesek annyira követelni fogják, akkor féltő, hogy a magyar emberek könnyelmű franciák módjára classzonyosodnak, női kormány alá esnek; féltő, hogy a nő szemérmessége elenyészik s a magyar ifjak mindjobban idegenkednek a házasságtól. Már most is sokan azért nőtelenkednek, mert rettegnek szabadságuk elvesztésétől. Napkeletről tehát ez a szózat hangzik a magyar nők felé: «maradjatok ti meg a természetnek, vallásnak s nemzetiségteknek régi útjain, s a déli és nyugati népek után ne induljatok!»

Ez a szózat a múlt század elején még a nyugati és a keleti kultúra hanghullámainak összekeveredése: a törzsökös magyar fülében itt a keleti téreken kellemetlenül hangzik a nőfelszabadítás egyre erősebben sivító jelszavainak kakophoniája. Ebbe a hangzavarba végre beleszól az Akadémia areopágjáról az elvek tudományának, a filozófiának szava is: Nyíry István pataki professzor 1835-ben a Magyar Tudós Társaságban a nők örök természeti jogait nyomozza s elismeri, hogy ezeket «a határtalan hatalmú durva férfi uralás» felől sok méltatlanság érte.² Gondolatmenete jórészt

¹ U. o. 68. l.

² Nyíry István: *Nőjogtan. A szépnem természeti jussainak alap-tudománya. A Magy. Tudós Társ. Évkönyvei.* 1837. III. Philos osztály Értekez. 96—129. lk.

Fichte romantikus észjogának visszhangja,¹ mely a nő lényegét és erkölcsiségének kútfejét a szeretetben pillantja meg. «Erről a szeretetről mi csak okoskodhatunk, gondolkozhatunk discursive, a nőnem intuitíve tiszta szeretet.» Amint a nőnek személyes és cselekvési eredeti joga van, hasonlóképp jussa van testi és lelki tulajdonai tökéletesbítésére: a nő korlátlan művelődési joga természetjog. Ennek alapján a harmincas évek magyar filozófusa akkor, amikor egyetlen komolyabb középfokú leányiskola sincs a magyar glóbuszon, már az egyetem kapuit is megnyitni óhajtja a nők számára, de nemcsak a természetjog, de a lelki képesség alapján is. «A szépnem — mondja — mind a tudományokra, mind a gyakorlatokra igen alkalmas. Miért engedik tehát a felsőbb akadémiai s egyetemi tanulás pályáit tőlük elzárni? Vagy, ha a pajkos ifjakkal tanulni nem akarnak, miért nem nyitottak magoknak mind eddig is a tudós és művelt európai asszony-ságok felsőbb tudományos intézetet s karokat? Mely nagy előmenetellel dolgoznának a tudományok mezején, világos onnan, hogy a tudományok rendszeres hallgatásán kívül is, önkiképzéssel, nagy lépéseket tesznek a mennyiségi s minemü-ségi tudományokban, melyekben az érzés és képzelet fővisel-tűek. Mely sok mívészeket találunk közöttük a szépművek-ben. A rajz, festés, vagy a tánc és színészet terén csudákat mutathat a szépnem. A szelíd költészetnek nem kedvelői-e? A nyelv tanulására mely igen alkalmasak. Széles emléke-zők a történettudományban, sőt a mathesishben is gyakran járatosak.² A lelkes filozófus, aki mesterének, Schellingnek rendszeréből a férfit és a nőt mint az emberi társadalom pozítív és negatív, tehát egyenlőrangú sarkának ismerte meg, meg van győződve, hogy «ha a felsőbb tudományok hajlékai nyitva volnának a nők előtt, közülök minden tudományokban remek elmék állhatnának elő». Az esztétikai jellegű tudomá-nyokban a férfiakat is felülmúlnák.

Meglepően világos s a mai pszichológiai vizsgálatok ered-

¹ Fichte: *Grundlage des Naturrechts*. Jena, 1797. 167. l.

² U. o. 126.

ményeivel¹ teljesen összhangban áll Nyírynek a nők tipikus lelki alkotására, erős emocionalitására és intuiciójára vonatkozó felfogása. «A fogalmak viszonyait — úgymond — nehéz okoskodások útján láthatják a férfiak (discursive): az asszonyi nem egyszeri nézéssel (intuitive) veszi fel azokat: oly varázs összeköttetése van ő nálok az érzelminek és értelmeknek, amely az erősebb nemből nincsen. De éppen ezen hirtelen és világos látásban is áll a női értelmek határa. Már az értelmességen felül, az okfőkre (principiumokra) és az ezek szerint okoskodó tudományos elvekre, fel nem emelkedhetnek.» Fogalmaikat erősen átítatja az érzelem, a következtetés logikai láncolatára már kevésbé képesek. Gondolkodásuk túlságosan szemléletes és konkrét, kevésbé elvont és elvyszerű. «Így lehetnek sok nyelvbeszélők, de a nyelvek belső gondolkozásából jövő alkottatásába belemerülni nem képesek. Meg kell vallani, hogy okfőkön (principiumokon) philosophálók nincsenek közöttük. A szoros északi (rationalis) rendszeren menő gondolkodásokra, a dolgok belsőire ható philosophiaiak elnézésökre a nőnemnek hosszú idő kívántatnék.» Innen érthető, hogy a nők a nehezebb, az általánosra (absolutumra) vonatkozó tudományoktól idegenkednek. ezek iránt önkénytelen érdeklődés nem él bennük, legföljebb csak magukra kényszerítik.

Alkalmasak-e a nők a hivatalok viselésére? Igenis olyan hivatalokra, melyekben az érzelmeikkel összekötött értelem, tapintat, egyszerűbb ítéllettel szükséges. Így igen kitünő igazgatónők lehetnek. «Csak ott, hol felsőbb északi formák után kell menni s valóságos összefüggő rendszerre (systemára) hallgatni, nem lehet az asszonyi pusztá érzési hivatalokra támaszkodni.» Száz évvel ezelőtt kétségkívül már ez is jelentős haladás egy «napkeleti» országban a nők emancipációjának hosszú történeti országútján.

A legtöbb magyar nemesember továbbra is konzervatív a nőemancipáció kérdésében: az egyszerű magyar társasélet még erre távolról sem fogékony talaj. Jól látja ezt Kovács

¹ Kornis Gyula: *Nők az egyetemen*, 1925. 27—32. l. Heymans: *Psychologie der Frauen*, 1921. 138—177. l.

Pál orvos, az Akadémia tagja, Vörösmarty, Bajza, Fáy barátja, aki Kisfaludy Károly modorában magyaros humorral s a magyar középosztály kitűnő ismeretével számos sikerült vígjátékot ír. Bár bejáratos a női jogok pompás tollú harcának, Karacsné Takács Évának házába, a nőkérdésben homlokegyenest ellenkező nézeteket vall. Ő a szerzője az első magyar rendszeres nőnevelési munkának,¹ melyben a mai differenciális pszichológiának a nemek tipikus lelki különbségeire vonatkozó eredményeit több tekintetben jól anticipiálja. Különösen meglepően modern nála a gyermekjátékok pszichológiai felfogása : hogyan válik külön a fiúk és lányok tipikus játéka. A zajosabb lelkű fiú bérceket mász vagy nádlován kis csapata előtt generálisi hangon sereget igazgat s vezérel tűzbe ; a szelídebb leányka ellenben szerényebb otthonisága csendes körében mintegy eleve szoktatja magát jövő rendeltetéséhez : fabábokat ápol kisdud karjain, ruhákat készít nekik tarka rongyokból vagy főz, fatálakból konyhát épít magának s élénken osztogatja gazdasszonyi parancsait. Íme, így maga a természet mutat utat a nevelőnek : merészebb jövőre edzi zajos játékaiban a tüzes fiút s szelíd háziasszonnyá formálja apró bibelődéseiben a leánykát. Veszedelmes lenne azért a kettőt összezavarni s bércre küldeni pajkos fiúkkal a félnék leánykát vagy csendes konyhajátékra szorítani fellengő vágyaiból a merészebb fiút. Nem helyesli, hogy fiúk és lányok együtt játszanak futósdit, szembekötősdit vagy más szabadabb testgyakorlatokat, mert a szilaj fiú mindig csak félvállról nézi, sőt gúnyolja önereje büszke érzésével a gyengébb leányt s mert a vegyes társalkodás a fiút durvaságra, a leányt nyelvelésre szoktatja. A táncot már a 7—8 éves leányoknál kell megkezdeni, hogy majd könnyűség és grácia kísérelje a nőnem minden mozdulatát. A tánc határozott állást ad a természetnek, nem engedi, hogy a test idomtalan hústömeg maradjon, rendet és lepkei könnyűséget kölcsönöz a mozdulatnak, kellemes zene mellett nemzeti bélyeget nyom a táncolóra. A zenetanulás a lélek finomítására a nőnemnek feltétlenül szükséges, de inkább a zongora vagy gitár, mint

¹ Kovács Pál : *A nevelők nőnem*. Pest. 1833. 102. lap.

a hegedű. Ha van is néhány kiváló hegedűsnő, a nőnemet a hegedűjátékra testalkata : a teltebb mell, vastagabb kar, rövidebb, puhább ujjak alkalmatlanná teszik : a fúvó-zene-eszközöket gyengébb és kisebb tüdejük egyenest tiltja. Rajzot csak a különös talentumú lányok tanuljanak, mert sok ülést kíván és szemrontó.

Kovács a fiúk és lányok értelme között is egy sereg sajátos különbséget állapít meg. Ezeknek megfelelően más értelmi nevelést ajánl a fiúk s mást a lányok számára, természetesen az akkori egyszerű magyar társadalmi-gazdasági viszonyokat tartva szem előtt, melyekből az önálló kenyérkereső nő modern típusa még hiányzik. A férfi szerinte tudománya után fog élni, ezért egész ifjúságát ennek tanulásában kell töltenie. A leánynak erre nincs szüksége, mert otthon marad, reá a háztartás és anyaság gondjai fognak nehezedni. Neki csak józan esze legyen s okos fogalma az életben előforduló közdolgokról. «Minden gyengeségei között az asszonynak — mondja Kovács — legtűrhetlenebb a tudósság, mellyel nem ellenkező túlságot akarok ismét értetni, mintha együgyű bambának kellene csak az asszonynak lennie : hanem hogy föllengve elmélődő tudományosság helyett inkább csak természeti esze s józan ítélete legyen, melynek művelésére következőket ajánlok : oskolai pályája iráson, olvasáson s egy kis vallási esmereteken végződve, tovább ne tanuljon a kis leány, hanem egyéb foglalatosságaival felváltva olvasson természet-históriát, földleirást s honi történeteket. Gazdasszonyságot illető irományok, utazások, nevezetesebb férfiak élete kellemes időtöltést fognak neki szerezni. Szépliteratúrában holmi sopánkodó versek, vagy a lovagkor élhetetlen, ábrándozó románjai nem neki valók. Ezek olvasásának vége a veszedelmes hysteria.»¹ Ha ilyen szerény mértékkel szabja meg a középosztályú magyar nő művelődési eszményét az akkor vezető irodalmi iránynak, az Auróra-körnek egyik jelentős, széleskörűen művelt tagja, elgondolhatjuk, milyen véleményt formál róla a háza ambitusán pipázgató vidéki magyar nemes.

¹ U. o. 91—93. lk.

De a hivatásos pedagógusok sem gondolkodnak igazában másként. Szilasy János nagy neveléstudományában azt fejtegeti, hogy a leánynevelő intézetek korántsem oly szükségesek és hasznosak, mint a fiúk intézetei, mert azokat a tulajdonságokat, melyek a női nemet ékesítik, a leányok sokkal könnyebben szerezhetik meg a házi nevelés útján. Legfeljebb a nyelvek, a rajz, ének, zene és tánc tanulása végett adhatók két évre intézetbe.¹ Tudományos képzésre a leánynak nincsen szüksége, mert az a fő rendeltetése, hogy «gondos háziasszony legyen». Sőt még az ábrándozásra hajlamosító női kézimunka helyett is a leány idejét a háztartás foglalatosságaival töltsse, melyek mivel minden pillanatban új feladatok elé állítják, álmódzni nem engedik. Tanulja meg a leány a szakácművészetet és a kertészkedést, később a cselédek kormányzását és a házi számadásokat. Mindez már Jean Paul *Levana*-jának visszhangja,² aki szerint ami a miniszter egy kis államban, ugyanaz az asszony a családban, még pedig egyszerre valamennyi tárca minisztere — kivéve a külügyet, melynek a férfi a gondozója, — de elsősorban pénzügyminiszter. Ugyancsak Jean Paul alapján a magyar pedagógus nagy súlyt vet a leányok testi nevelésére, főképp az előkelőkére, nehogy elsatnyuljanak. Az alsóbbrendű leányokat a munka ügyis megedzi. Jean Paul az utóbbira egy gyergyói székely asszony példáját említi, aki 1685-ben a moldvai oláhokkal való küzdelmében dárdájával közülök hetet leterített.³ A leányok értelmi nevelése más úton haladjon, mint a fiúké, mert jelentékeny különbség van a nemek érdeklődési iránya s észbeli képességei között. A nők az elvont tudományosságra alkalmatlanok, «mert különben meg nem magyarázhatjuk a férfinemnek világszerte megismert s mindenkor mindenütt divatban lévő elsőségét», melyet már a nők nagy barátja, Ovidius is kénytelen elismerni :

Fortius ingenium suspicor esse viris.

Ut corpus teneris ita mens infirma puellis.

(Heroid. E. 19.)

¹ Szilasy János: *A nevelés tudománya*. Budán, 1827. II. 230. 1

² Jean Paul: *Levana*. 1803. 411. 1.

³ U. o. 408. 1.

Egyébként a rendi felfogásnak megfelelően Szilasy különbséget tesz a közrendbeli és a közép- s főrendű leányok értelmi nevelése között. Az utóbbiakat idegen nyelveken kívül történelemre, természetrajzra és gazdaságtanra is óhajtja taníttatni.

Az a mag azonban, melyet Takács Éva a nők jogainak, elsősorban a leányok tudományos művelődésének védelmében elhint, itt-ott egy-egy magyar leány lelkében kikel, a női önérzetet ápolja és fokozza. Jellemzők erre egy erdélyi szellemes írónőnek, Malom Lujzának Döbrentei Gáborhoz a negyvenes években írt levelei.¹ Nem tartozik a kékharisnyás típushoz, megőrzi igaz nőiességét, de főkedvtelése a tanulás, ismereteinek folytonos szélesítése. Érett komolysága őszinte barátsággal vonzza hozzá Kemény Zsigmondot, Döbrentei Gábort, Brassai Sámuel, Teleki Blankát, sőt Liszt Ferencet is. Házias leány, ki napközben sokat forog a konyhában és éléskamrában, oly munkát végezve, «mit gondolkodni nem szokott kisasszonykák szégyenlenének végbevinni, mert szobalányt illető munka az afféle durvább varrás és mosás stb.». Anyanyelve német, édesanyjával csak németül beszélhet, de azt írja Döbrenteinek: «Magyar leány vagyok szívvel-lélekkel, ennél fogva tehát magyarul írok». Megtanul olaszul és angolul, fordít is ezek irodalmából. Órá is ráragad a harmincas-negyvenes évek magyar angломániája, különösen rajong Byronért. kinek *Childe Harold*-ját nem győzi magasztalni. Amikor 1841-ben egy öreg angollal, Mr. Raphael-lel találkozik, elénekli neki a *God save the king*-et és a *Rule Britannia*-t, amivel oly lelkesedésre ragadja, hogy a tisztos öreg — vele énekel.

A magyar leány akkori társadalmi viszonyaink közepe, ha tehetséget érez is magában, ezt alig meri napfényre hozni. Nyugatnak ekkor már sok írónője van: nálunk alig mernek megszólalni. Malom Lujza is szellemes írásait először Döbrentei ítéletére bízta: nem jobb volna-e neki a szita és a guzsaly mellett maradnia? Mert «nálunk — írja 1840-ben — hol a második nem művelését még amnyin ellenzik, szörnyű

¹ Közölte Rexa Rezső: *Malom Lujza levelei Döbrentei Gáborhoz. Irodört. Közlem.* 1907. évf. 93., 215., 361., 473. sk. lk.

nagy merénylet néembernek íráshoz fogni. Egy anónym levél már inte is, hogy nekem jobb lenne szitálni, tűzhelyemen káposztát rotyogtatni (igen æsthetikai kivétel!), mint afféle művészi agyrémek után járni — de én azt hiszem, hogy a gazdasszonyág mellett valami szellemibbre is marad idő, s hogy egy néember nem vét semmit a gyöngédség ellen, ha ír is... Most olvasom Takáts Éva munkáit: szegény nőnek ugyan sokat kelle kiállania az ellene és egyáltalában a világosodott néberek ellen szegüilt elfogultaktól, s még ezért pört folytatni is kénytelen vala tollával — bizony még tíz év óta sem sokan haladtak e részben honunkban: még a férfiak tanultságát csak kezdik már méltányolni, de nekünk, szegény nébereknek nem igen akarnak még szellemi fejlődést engedni».

Malom Lujza esprit-je új érvet is talál a nők művelődése és írói joga mellett: ha a nőket komoly tanulmányokkal foglalkoztatjuk, nem kénytelenek annyit — pletykálni. «Nem gondolják meg, mi nagy szükség valamerre kitörni iparkodó elménknek is táplálékot adni s hogyha művelődési nézetekkel nem hagyják azt betöltenünk, mint könnyen tévedhetünk: például, kinek szelleme költői, s költenie tiltva van, mint csaponghat ki mégis a költészet egy silány nemére, mit társaságokban oly gyakran találhatni — a pletykára! Ez pedig igen gyakori nálunk, s kiirtására nemde üdvös lenne a néberek egyetemes művelése!» Örömmel állapítja meg, hogy a nők már többen kezdenek a *Nemzeti Társalkodó*-ban apróbb dolgozatokkal fellépni. Ez rá nézve annál kellemesebb, mert már nem marad magára mint író, akit a férfiak irigyelnek és akitől félnek. Már azt is ráfogják, hogy tudós és deákul is tud, mert valahol egy latin mondást mottóul használt, mintha a deák nyelv csak a férfiak kiváltsága lehetne. Váltig állítja, hogy különben egy szót sem tud deákul, de nem akarják himni róla. Nagyon hibáztatja azokat a felsőbbbrangú családokat, melyek leányaikat korán idegen nyelvekre taníttatják, úgy hogy később jól ki sem tudják mondani saját nyelvüket. «Nálunk szinte természetes lenne azon utazó nevetséges észrevétele, miszerint francia honban már négy-öt éves gyermekek franciául beszélnek: nálunk valóban szinte csuda, ha ma-

gyarul tudnak ilyen korban.» Idegen nyelvekre szükségünk van, de nem a hazai nyelv rovására.

*

A leánynevelés kérdése a negyvenes évek magyar társadalmának egészen centrális kérdésévé szilárdul. Fáy András, gróf Dessewffy Aurél, Pálóczi László, Steinacker Gusztáv éppúgy élénk figyelmet szentel neki, mint a nők közül gróf Teleki Blanka, gróf Brunsvick Teréz, Karacs Teréz és mások. A leánynevelést már valamennyien állami feladatnak nyilvánítják, a leányiskolákat országos költségen akarják felállítani. Fáy már idevágó törvényjavaslat kidolgozásán töri a fejét. Az első állami felsőbb leányiskola azonban csak 1875-ben nyílik meg. A kérdés törvényes rendezése pedig 1926-ig várta a megoldást.

KORNIS GYULA.

FIELDING.

Még csak nem is olyan régen a költő világa nem volt a mi világunk. A költő, a dráma és az elbeszélés írója egy képzeleti, rajtunk, a mi világunkon kívül álló világban élt és ezt el is várták tőle. A való világ határai szűkek voltak a költők géniuszának, a való emberi élet küzdelmei, a mindennapi élet eseményei és problémái, a jelen férfainak és nőinek érényei, bűnei nem lehettek szépirodalmi művek tárgyai. A költőnek fantáziája szárnyain el kellett hagynia a földet és egy képzeleti világban keresnie költői hazáját. Szellemének gyümölcse nem állott szoros kapcsolatban az emberi élettel, sőt műbecse annál nagyobb volt, minél távolabb élt tőle. Elvárták a lángelméktől, hogy elkülönítve magukat mindentől, ami emberi, felülemelkedjenek a köznapi élet határain és egy nem létező világból merítsék művészetük tárgyát és formáját.

De ezek az idők elmúltak. Változott a kor szelleme és vele a követelmények, amelyekkel az íróval szemben lépünk. A tudomány és fantázia szelleme kezét fogtak egymással, új határt szabtak az irodalom birodalmának és lehozták a mi földünkre. A XVIII. század második felétől kezdve — akkortájt született meg ugyanis az igazi angol regény — nem félisteneket vagy természetfeletti lényeket, hanem igaz, való életet keresünk az irodalomban, húsból és vérből való embereket, akiknek mindennapi élete a mienkhez hasonló, akik küzdenek elveikért, nagy eszmékért és a körülményeikhez képest vagy győznek, vagy elbuknak. Mindezt csak a regény keretén belül lelhetjük fel, amelynek — hogy úgy mondjam — feltalálása legalább is olyan fontosságú és jelentőségű az irodalomban, mint amilyen az elektromosságnak, vagy a vasút feltalálásának jutott a közgazdasági

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA.

életben. Az új irodalmi faj bámulatosan fejlődött, olyannyira, hogy ma már az összes irodalmi fajokat túlszárnyalja.

Amíg Defoenak az az érdeme, hogy történetét a valóság-hoz hozta közel és azért minden eszközt, módot felhasznált, hogy a könyvében elmondott eseményeket mindenki elhígye és igaznak tartsa, addig Richardson vérből és húsból való hősöket teremtett regényeiben. Ezért mondjuk, hogy Defoe az eseményes és Richardson a jellem-regény ősmestere.

Az első igazi angol regényt, *Pamela*-t, Richardson írta, akinek még életében támadt hatalmas ellenfele, Henry Fielding személyében.

A két író között támadt viszály rendkívül termékenyítőleg hatott az angol regényre. Míg Richardson egyre erkölcsről prédikált, addig Fielding hősei gyarló emberek, telve hibákkal és fogyatkozásokkal. Fielding, mint ember teljes ellentéte Richardsonnak és jellemük is egymástól elütő két angol jellem. Fielding minden ízében úr, Richardson pedig üzletember, amaz a széles látókörű angol típus, emennek látóhatára szűk és korlátolt. Richardson képességeit nem szabad lekicsinyelnünk, de nincs meg benne Fielding irodalmi műveltsége. Fieldingben a klasszikus műveltség oly ritka tehetséggel és éles elmével párosult, aminőt kevés angol íróban találunk. Hiányzott ugyan belőle a finom szemlélődés képessége, mellyel Richardson a női lelket elemezte, és költészet is kevés volt benne, de egyébként a nagy író minden tulajdonságával meg volt áldva. Legnagyobb műve *Tom Jones* pedig korszakalkotó az angol regény történetében.

Henry Fielding Somersetshireben született 1707-ben és 18 évvel volt fiatalabb Richardsonnál. Régi és előkelő család sarja, mely Gibbon szerint még a Habsburgokkal is rokonságban állt. Otthon, majd Etonben és Leidenben nevelkedett. Jogot tanult, de midőn atyja elszegényedett, kénytelen volt tanulmányait félbeszakítani. Londonba ment, ahol az irolomtól várta kenyerét. Először drámaírással próbálkozott. Ez a foglalkozás oly keveset jövedelmezett, hogy életét is alig tengethette, de sok előkelő emberrel ismerkedett meg, akik nagyon kedvelték a lángeszű író.

Majdnem tíz évig vígjátékot és bohózatot írt és ezzel

kereste kenyerét. Színdarabjai nem jelentenek nagyobb értéket, mert sietve írta őket és tisztára utánzatok. Londonban rendetlen életet élt, úgy hogy a szélesvállú, hatalmas termetű férfi szervezete is megrendült. Alvásra alig maradt ideje, mert éjjeleit pajtásaival dőzsölve, mulatóhelyeken töltötte. Ezért sokszor annyi pénze sem volt, hogy megebédelhessen. De azért senki előtt meg nem alázkodott és úr maradt mindig.

Ebben az időben házasodott meg. Felesége, Charlotte Cradock, jómódú polgárcsalád gyermeke, híres szépség volt. Korán elhunyt és az író örök emléket állított neki *Tom Jones* című regényében (III. könyv. 2. fejezet). «Olvasó, talán láttad a Medici Vénusz szobrát; talán a szépségek képcsarnokát is Hampton Courtban . . . de ha mindezt láttad is, még sem volnál képes arra, hogy Zsófiáról (a regény hősnőjéről) helyes fogalmat alkoss magadnak, mert egyik sem hasonlított hozzá. Legjobban hasonlított Ranelagh ladyhoz, vagy még inkább a híres Mazarine hercegnőhöz, de leginkább mégis valakihez, akinek képe örökké élni fog lelkemben . . .»

Felesége hozománya és a kis örökség, amelyet édesanyja után örökölt, lehetővé tették számára, hogy otthagynja Londont és falura költözzék. De Fielding teljes életében könnyelmű volt. Olyan háztartást vitt, annyit költött lovakra és vadászatra, hogy kis vagyona hamar elfogyott és szépséges feleségével együtt nagy nyomorba jutott. Londonba költöztek. Ismét a jog tanulásához látott és ügyvéd lett a Temple Barban. Köszvénye olyannyira gyötörte, hogy hivatali kötelességeinek sem tudott eleget tenni, úgy hogy ismét tollához folyamodott, hogy családját fentarthassa. Mint színházigazgató is próbált szerencsét. Barátai támogatásával színházat nyitott a Haymarketen 1736-ban. Itt hozták színre két vígjátékát: *Pasquin* és *The Historical Register of the year, 1736*. Ezekben Walpole-t Angliának akkori legfőbb politikusát ostorozta. A Walpole-kormány ennek hatása alatt rendelte el a cenzurát. Fielding kénytelen volt színházát becsukni és más kereset után nézni. Ekkor írja *Jonathan Wild* (1743), egy hírhedt tolvaj és útonálló történetét. Ez a legszemlésebb szatírák egyike, amelyek angol nyelven megjelentek.

Nagy regényei a következők: az első *Joseph Andrews*

(1742), a második *Tom Jones* (1749) és a harmadik *Amelia* (1751). Kritikusa, Mr. Dobson, e művek alapján három szakra osztja írói pályáját: az első, amikor lángelméje, egyszerre, mint a reggeli nap, szórta fényes sugarait, de a későbbi idők melege nélkül. A második időszak, amikor teremő ereje tetőpontján állott, ragyogott, melegített, miként a déli nap. Végre a harmadik szak, amikor még mindig a közkedvelt, nagy író, de művein már érzik a hanyatlás: az estéli nap búcsúsugarai ezek.

Betegsége miatt végképpen lemondott ügyvédi pályájáról és békebíró lett Westminster-ben.

Legjobb műve *Tom Jones*, 1749-ben jelent meg. Fielding egyszerre Anglia legelső regényírója lett. Ezt a dicsőséget csak Scott és Dickens tudta elhomályosítani.

A köszvény egyre erősebben támadta meg szervezetét és miután feleségét eltemette és megsíratta, szakácsnéját vette feleségül. Ez érthetetlennek látszik, de ha tekintetbe vesszük, hogy ily szegény és elhagyatott volt gyermekeivel együtt, inkább megértjük elhatározását.

Mikor betegsége már nagyon elfajult, orvosa tanácsára el kellett hagynia a nyirkos brit éghajlatot és Portugáliába hajózott.

Hogy mily állapotban búcsúzott el övétől — örökre, ő maga mondja el *Utazás Lisszabonba* című utolsó művében, melyről már megérzik, hogy a halál hideg érintésétől reszkető kézzel írta: «Ma, 1754 június hó 26-án, láttam meg a legszomorúbb napot az én fordhooki házamban. E derűs fénynél — gondoltam — látod ma utoljára kedveseidet, akiket úgy szeretted. Az én filozófiám, amely arra tanított, hogy vessük meg a halált és a fájdalmat, nem edzett meg eléggé. A természet erősebb volt és arról győzött meg, hogy nekem jogom van még egy kis boldogságra. Így töltöttem az utolsó nyolc órát kis gyermekeimmel és bizony mondom, hogy többet szenvedtem ezen rövid idő alatt, mint egész betegségemben. Pontban 12 órakor állott elő a kocsí. Sorra megöleltem gyermekeimet és magamon erőt véve, kocsiba ültem; feleségem és nagyobbik lányom elkísértek». Majd megszakadt a szíve fájdalmában . . .

Kéthónapi távollét után meghalt Lisszabonban 1754-ben, aránylag nagyon fiatalon, 46 éves korában.

Halála után egy évvel jelent meg Fielding utolsó műve *Journal of an Voyage to Lisbon*. Bájos művecske, amely a legjobb világitásba helyezi szerzőjét, mint embert. Bármilyen könnyelmű volt is ifjúkorában, naplója finomlelkű emberre vall, «aki odaadóan csüng családján, kötelességtudó, méltóságteljes és türelmes, ha baj éri, törhetetlen és bátor, vidám és reménykedő. A könyv telve van kedves személyi vonásokkal, amelyek őszinte természetének vonásait tárják fel».

Ha tekintetbe vesszük, hogy Fielding mily szomorú körülmények között tengette élete legnagyobb részét, mily könnyelmű hajlamai voltak — szinte csodálnunk kell, hogy oly mesterműveket alkothatott. Éleslátása és ítélőképessége páratlan. Egyik bírálója azt állítja, hogy Shakespeare óta senki sem ösmerte jobban az emberi természetet. Vele született tehetségét az ókor klasszikusaihoz küldte iskolába és értett hozzá, hogy mind a bírálók, mind a nagyközönség szájaíze szerint alkossa meg műveit. A humoros elbeszélést egyszerűre a tökéletesség legmagasabb fokára vitte. Homéros óta — mondják kritikussai — nem írt író művészebb mesét; a történetek és jellemek a legváltozatosabbak, meseszövése természetes, egyik esemény a másikból folyik és viszik a cselekményt a kifejlődés felé. Az olvasó figyelmét egyre ébren tartja és érdeklődésünk nemhogy lankadna a hatkötetes *Tom Jones* olvasása közben, ellenkezőleg, egyre fokozódik és kíváncsian lessük a történet fejlődését és végét. Amikor azután visszatekintünk az egyes részletekre, azt látjuk, hogy azokban alig van valami kivetni való.

Nyelve könnyed, humora utólérhetetlen és a jellemfestésben kevés író multa felül. Művei értékét minden dicsérő kritikánál jobban bizonyítja az a körülmény, hogy bár két század telt el megjelenésük óta, még ma is kedvelt olvasmányai a nagy irodalmi művekben gazdag angol nemzetnek, amely büszke Fieldingre, mint egyik legnagyobb lángelméjére.

Fielding első nagyobb regénye *Joseph Andrews* volt. Teljes címe: *The History of the Adventures of Joseph Andrews and of his Friend Mr. Abraham Adams*. (Andrews József és

barátja, Adams Ábrahám kalandjainak a története.) Richardson Pamelája bírta a mű megírására. Ő is olvasta ezt a nevezetes könyvet és mivel egyenes, nyílt jellemével nem egyeztek meg a regényben kifejezésre jutott erkölcsi elvek, elhatározta, hogy egy Pamela paródiát ír. Így született meg Joseph Andrews eszméje.

Lehetetlennek tetszett neki, hogy Pamela, aki annyit szenvedett annak a férfinak a csábításai következtében, aki utóbb férje lett, még szeresse is ezt az embert. Feltette magában, hogy Richardsont kigúnyolandó regényt ír, amelynek férfi hőse Pamelához hasonló.

Találékonyága és meseszövése mihamar messzire elvitték őt a kijelölt céltől, úgy hogy a könyvnek csak első része tekinthető az első Richardson-regény paródiájának. Ismerve Pamela történetét — körülbelül Joseph Andrewsnek a tartalmával is tisztában lehetünk. Joseph Andrews Pamela fivére és miként a bibliai Józsefnek, neki is van Putifárnéje Lady Booby személyében, kinek szolgálatában áll. Úrnője hiába veti ki rá hálóját. A nővéréhez méltó ifjú nem tér le az erény útjáról. De nemcsak Lady Booby, hanem komornája, Mrs. Slipslop is mindent elkövet, hogy az ifjút meghódítsa.

Mikor a két nő minden kísérlete hiábavalónak bizonyul, úrnője tehetetlen haragjában elbocsátja őt szolgálatából — állítólag erkölestelen élete miatt. Az állását veszített ifjú útnak indul, hogy kedvesét, Fannyt felkeresse, de sok baj éri. Rablók megtámadják, kirabolják és alig menti meg pusztá életét. Végre megtalálja Fannyt, de Lady Booby és Mrs Slipslop mindent elkövetnek, hogy a szerelmeseket elválasszák egymástól. Később kiderül, hogy nem is ő Pamela fivére, hanem Fanny Pamela nővére, akiket cigányok úgy cseréltek ki csecsemőkorukban. Joseph előkelő család gyermeke, aki végre is feleségül veszi Fannyt. Joseph Andrews kalandoknak a sorozata, a mű dramatis personái az alsó néprétegből és a felső tízezerből valók. A mű prototípusait már Cervantes burleszk-kalandjaiban és Lesagenak *Gil Blas*-ában megtaláljuk.

A regény teljes címében előfordul *Mr. Abraham Adams* neve is. És méltán. Mert bár nem ő a regény hőse, mégis az ő

története és jelleme érdekli az olvasót leginkább. Ez a falusi plébános mindig ugyanaz a jóságos, hiszékeny, tapasztalatlan, de vonzó jellem. Az egész ember élő ellentmondás: Aristoteles *Politikáját* könyv nélkül tudja, de a mai eseményekről és politikáról sejtelve sincs, mert újságot nem olvas. Nagynehezen rászánja magát, hogy Londonba utazzék, hogy híres prédikációit eladja és csak Londonban veszi észre, hogy otthon felejtette őket. Aeschylus műveit hosszú éveken át fordítja és egyszer tévedésből a kézirattal tüzet rak. Másnak nagyszerű tanácsokat ad arra nézve, hogy hogyan kell elviselnie az élet csapásait, mégis vigasztalhatatlan, mikor saját gyermeke ful a vízbe. Bár évi jövedelme csak 23 pound, amelyből hat gyermeket nevel fel, mégsem alázkodik meg soha. Sikerültebb jellemet nem sokat találunk a világirodalomban. Adams plébánost ma is jobban ismeri az angol polgár, mint a szigetország minisztereit. Goldsmith nem egy vonását vette kölcsön, mikor a világhírű wakefieldi lelkész történetét megírta.

Fielding szükségét érezte, hogy az előszóban megmagyarázza, miért használja az addig meglehetősen szokatlan műfajt. Ez az előszó ugyan nem oly értékes, mint *Tom Jones* fejezeteinek bevezető részei, de világosan rámutat az író céljára és jellemzési módjára. «Joseph Andrews — írja ebben Fielding — komikus epikai költemény prózában, cselekménye át van szöve nevetséges eseményekkel. Szereplői között vannak minden rendű és rangú emberek; olyanok, aminők komoly éposz, tragédia vagy komolytárgyú románc keretében nem fordulhatnak elő. A túlzott, eltorzított vonásokat azonban szigorúan kerültem olyan jellemek rajzolásánál, amelyeket az életből másoltam. Szükségtelen ugyanis a torz vonásokat, a természetellenest keresve-keresnünk, mikor az élet maga hozza a figyelmes szemlélő útjába a nevetségest». Meg is mondja, hogy az igazi nevetségesnek forrása a tettetés — akár a hiúság, akár az álszenteskedés ennek alap-oka. Azért még sem ezek az emberi gyöngeségek azok, amelyekkel leginkább megnevettet bennünket, hanem ily fonákságok és szögletességek, amelyek például Adams lelkész jellemének összetevő részei.

Bár tetszett a közönségnek Fielding műve, hatása még

sem hasonlítható össze Richardson Pamelájáéval, amely gyors egymásutánban négy kiadást ért el. Richardson természetesen sohasem szerette e művet és ahol csak tehetette, gáncsolta.

Fielding előbb a vígjáték terén működött elég sikerrel, de az író istenadta tehetsége regényeiben bontakozik ki igazán. Regényeiben is szívből kacag mindenben, ami közönséges és nevetséges. Bátran száll síkra a természetes, őszinte erkölcsi felfogás érdekében és főleg Richardson erkölcsi rendszerét állítja nagy lelki gyönyörűséggel pellengérré. Undorral fordul el Pamelának és Sir Charles Grandison-nak tettetett, önző erkölcsöségétől és fennen hirdeti, hogy ennek alapja a hazug önzés; csak az az erkölcs tiszta, őszinte és igaz, amelynek alapja a természetesség és szabadság.

A tettetett szemérmetet és rút önzést így ostorozza regényeiben: Andrews Józsefet megtámadták és kirabolták az útonállók; mindenét elvették, még ruháját is. Arra halad egy személyszállító postakocsi. Amint a kocsis meghallja az útszélen nyöszörgő embert, leszáll, hogy lássa, mi történt. Egy ember van az útszélen, de meztelenül, úgy ahogy az Őr-isten megteremtette. Egy meztelen férfi — kiáltja egy megbotránkozott lady — hajtson tovább, kedves, hagyja csak ott!» De az urak kiszálltak a kocsiból és József kérte őket, hogy könyörüljenek meg rajta, mert teljesen kirabolták és majdnem halálra verték őt. — «Kirabolták — kiáltja egy öreg úr — gyerünk gyorsan, mert különben minket is kirabolnak.» Egy fiatal törvénytudó ember megjegyezte, hogy kár volt a dolgot észrevenni, mert most már rájuk bizonyíthatják, hogy utoljára ők voltak társaságában, ha meg talál halni, gyilkosság miatt még nekik is lehet kellemetlenségük. Azért is azt tanácsolja, hogy már csak saját érdekükben is, mentsék meg ezt a nyomorult embert, legalább ha meghal, törvény nem sütheti ki rájuk, hogy elmenekültek. Tehát a kocsira teszik a szegény nyomorultat. A meztelen, didergő embert be is kellene takarni, de a finom úri utasok között egy sem akadt, aki nagykabátját odaadta volna. Végre is a kocsisban, a nép egyszerű fiában van a legtöbb emberség és egyetlen kabátjával takarja le meztelen felebarátját. Fielding ebben és a többi

regényében is irgalmatlanul suhogtatja maró gúnyjának ostorát az önző farizeusokon.

Nagy sikerén felbuzdulva, tovább dolgozik és mielőtt legnagyobb művét, *Tom Jonest* megírja, három kötet *Miscellanies* (Különfélék) jelenik meg tollából 1743-ban. Ezek közül főleg *Journey from Miss World to the Next* (*Utazás ebből a világból a másikba*) és *The Life of Mr. Jonathan Wild the Great* (*A nagy Wild Jonathan élete*) című elbeszélések érdemelnek figyelmet. Az elsőnek tárgya nem új: az író meghal és a másvilágon a megholtak lelkeivel találkozik és ez bő alkalmat nyújt a fiatal, de lángeszű szerzőnek, hogy sziporkázó elméjét csillogtassa és metsző gúnyjával csipkedjen. Másik darabja *Wild Jonathan* egy nagystílusú kalandor kalandjait adja elő. Ennek nyomán írja Thackeray *Barry Lyndon* című elbeszélését, de több szerencsével és nagyobb sikerrel, mint mestere, Fielding. *Barry Lyndon* nem oly visszataszító, mint *Jonathan Wild* és jobban közelíti meg a való életet, mint emez.

Fielding legnagyobb műve *Tom Jones*, mellyel nevét halhatatlanná tette, 1749-ben jelent meg. Írói tehetsége itt tetőpontját érte el és művészetének remeke ez az örökké szép regény. Az érett férfi bőséges tapasztalatát és életbölcsejét öntötte művébe. Életviszonyai olyanok voltak, hogy jobban alig ismerhette valaki az angol életet és társadalmat: előkelő család sarja, megfordul a felső körökben, Nagy-Britannia legnagyobb férfiaiival nevelkedik Etonban és külföldi egyetemen fejezi be tanulmányait. Mikor elszegényedik, bőséges alkalma van az alsó néprétegek tanulmányozására. Törvényszéki bíró, vígjátékíró, színházigazgató és falusi földbirtokos. Így szerzett tapasztalatait használja fel nagyszerű jellemei megalkotásánál. Műve nagy haladást jelent a regény fejlődésében: bűvös várak, kastélyok, bölcsőben elcserélt gyermekek és boszorkányok már nincsenek Fielding regényében. Története az igazság alapjára van felépítve és hősei nem túlvilági lények, hanem vérből és húsból való emberek, aminőkkel mindennap találkozunk.

Maga is úgy érezte, hogy egy új irodalmi világgrészt fedezett fel, amelynek törvényeit és jogait ő szabja meg, azért

a regénynek tizennyolcadik könyve, bevezető fejezetében velünk beszél meg tervét és célját művének egyes részeit illetőleg. Ezeket a könyveit bevezető essayket, műveinek becses alkotórészeinek tekinti és nyiltan vallja, hogy ezek milyen fáradságos munka eredményei: amíg más regényírók külön essayket írnak a regényírás művészetéről, Fielding ezt a regény keretében végzi el. Mindjárt műve első fejezetében feltárja előttünk elveit: «A szerző ne tekintse magát olyan úrnak, aki a saját asztalánál látja vendégeit vagy jótékony-sági lakomát ad, hanem vendéglősnek, ki saját pénzéért mindenkit szívesen lát. Az előbbi esetben, jól tudjuk, a házigazda szabja meg a lakoma rendjét és ha ez még olyan mindennapi és íztelen is, a meghívott társaságnak nem szabad benne hibát találnia . . . Az ellenkezője áll a vendéglősre. Emberek, akik megfizetik ebédjüket, az ő izlésöknek megfelelő ételt követelnek . . . Különben szidni fogják az ebédet . . . Azért elhatároztuk, hogy mint becsületes vendéglős, nemcsak általános étlapot fogunk nyújtani az egész lakomához, hanem részlegeset minden egyes fogáshoz, amelyet ebben és a következő kötetekben feltálalunk. Az étel, amit itt elkészítünk, az emberi természet . . . Ez különféleségében oly gazdag, hogy a szakács sokkal előbb meríti ki a világ mindenféle állataiból, növényeiből készített ételsorozatot, mint a szerző ezt a terjedelmes tárgyat . . .» És miként egy híres szakács először legegyszerűbb ételeit adta éhes vendégei elé és csak azután ragyogtatta művészetét: mi is először úgy fogjuk bemutatni az emberi természetet, amint azt a maga egyszerűségében falun találjuk, azután úgy, amint azt a romlott udvarok és városok állítják elibénk».

A 18. könyv elején ezt az invokációt találjuk: «Jöjj el, hírnév fényes szerelme, töltsd el ihlettel lángoló lelke-met — nem Téged hívlak, aki vér és könnyek hullámain viszed a hőst győzelemre, miközben milliók sóhaja dagasztja vitorláidat, hanem Téged, gyönyörűséges szűz, akit Mnésis, a boldog nimfa először szült a Hébrus partjain. Téged, akit Maenia nevelt és Mantua bájolt el, aki ott ültél Miltonnal azon a dombon, ahonnan a szem ellát Britannia fővárosára, édesen pengetvén a hősi lantot. Töltsd el lelkemet a jövőndő

századok bájos reményével, jósold meg nekem, hogy egy szépséges leány, akinek még a nagymama sem született meg, olvasván hősnőim szép jellemét, amely az én feleségemben, Charlotteomban valóban létezett, mélyen felsóhajt majd. Vigasztalj meg azzal, az ünnepélyes ígérettel, hogy ha majd az én kis szobám, amelyben most írok, már rég nem lesz, még akkor is olvasni fognak engem tisztelettel olyanok, akik sohasem láttak vagy ismertek és akiket én sem láttam vagy ismerem sohasem . . .» A költő jól tudja, érzi, hogy nagy feladatra vállalkozik és bizonyos benne, hogy műve túléli mesterét és annak korát.

A mű teljes címe : *The History of Tom Jones the Foundling (Tom Jones, a lelen története)*. E könyvről Gibbon azt jósolta, hogy «túléli majd az Escorial palotáját és az osztrák császári sást.» (!) Lássuk e mű rövid tartalmát és hogy megismerkedjünk Fielding írásmódjával, lássunk egy részt fordításban.

«Ennek a királyságnak nyugati részében, amelyet Somersethirnek hívnak, élt vagy talán még most is él egy nagy úr, kinek neve Allworthy. Méltán nevezhetjük őt úgy a természet, mint a szerencse kedvencének, mert mindkettő vetekedett abban, hogy melyikök gazdagítsa és halmozza el őt bővebben áldásaival. Legtöbben azt vélik, hogy ebből a versenyből a természet került ki győztesen, mert igen sok ajándékkal halmozta el őt. A szerencse csak gazdagságot juttatott neki, de ezt oly bőségesen, hogy szinte túltett a természet bőkezűségén.

Ez az úr mint ifjú ember feleségül vett egy igen derék és szép hölgyet. Három gyermekök volt, de mindannyi még csecsemőkorában halt el. Feleségét is mihamar eltemette, de ezt a csapást is erős férfihez méltón viselte el. Mégis sokszor mondogatta, hogy ő nem özvegy, felesége csak előrement oda, hol ismét találkozni fog vele, hol nincs többé elválás.

Azután egészen félrevonultan töltötte életét. Nővére lakott vele, akit szívből szeretett. Ez a hölgy már túl volt a harmincon, túl azon a koron, amelyben a rossz nyelvek már vén leánynak szeretik nevezni a pártában maradt hölgyeket és bizony nem minden ok nélkül. Olyan nő volt Miss Bridget,

aki inkább jó tulajdonságai, mint szépsége miatt volt vonzó. Nem is említette soha a szépséget bizonyos megvetés nélkül és nem egyszer adott hálát az Istennek, hogy nem oly szép, mint ez vagy az a lány, akit talán szépsége csábított le a helyes útról, amelyen különben megmaradt volna.

Mr. Allworthy egy negyedévet töltött Londonban valami hivatalos ügyben, jóllehet néha évekig sem hagyta el úri otthonát. Késő este jött meg, rövid vacsora után, amelyet nővérével, Miss Brigittával költött el, hálószobájába ment. Mielőtt a hatalmas úr nyugalomra tért, térdre ereszkedve mondott imát — anélkül sohasem feküdt le, — azután ágyába akart feküdni. De amint a takarót felemelte, legnagyobb meglepetésére egy szegényesen bepolyázott csecsemőt talált ott. Néhány pillanatig csodálkozással állt ágya előtt, de jó szíve mihamar megszánta az ártatlan férget; csengetett és a további intézkedésig öreg nőcselédjére bízta a kicsi hivatlan jövevényt.

Ilyen modorban beszéli el Fielding a történetet elejétől végig. Megindul a hajsza az anya után; legalább ezt szeretné ismerni Mr. Allworthy és szomszédjai. De hiába. Az anyasággal ezt is, azt is gyanuba fogják. Persze atyjának mindenki Mr. Allworthyt tartja, különösen mikor látják, hogy mily gondos nevelésben részesíti a kis fiút, akit Tom Jonesnak kereszteltek el.

Aztán a nagy mesterhez méltó művészettel mondja el az író, mint fejlődött a gyermek szép ifjúvá; mindenki szereti jóságos, nemes szívéért, bár nem Richardson-féle erényhős, hanem igazi ifjú, aki sokszor esetlik, botlik és aki gyakran sérti meg szigorúan erkölcsös környezetének felfogását.

Mély és benső szerelem fejlődik közötté és a szomszéd földbirtokos bájos lánya között.

Főleg e két jellem fejlődésének és szerelmének története tölti meg a regény lapjait és csak a legvégén tudjuk meg és tudja meg Mr. Allworthy, hogy Tom Jones nővérének, Miss Brigittának a fia, aki sírba vitte titkát és Mr. Allworthynak Brigitta hűséges cselédje fedi fel a valót. Tom Jones feleségül veszi Zsófiát és boldogabb, kedvesebb párt Fielding nem ismer egész Angliában.

Ami a regény meseszövegét illeti, arra nézve nagyon eltérők a nézetek. Maga Scott Walter úgy nyilatkozik a műről, hogy ez Angliának legjobb regénye és hogy egy regény sem ábrázolja oly híven az emberi természetet, mint Tom Jones. Coleridge szerint a meseszövegnek nincs párja az egész világirodalomban — persze akkor még nem írták meg regényeiket Thackeray, Hardy, Flaubert, George Eliot vagy Jókai. De tekintve azt, hogy amikor Fielding e művét írta, a regény még gyermekkorát élte, el kell ismernünk, hogy az író valóban nagy munkát végzett.

Hibául rovandó fel, hogy gyakran vét az igazság és valószínűség ellen: véletlen események nagy számban fordulnak elő, a kívánt szereplők mindig a kellő pillanatban jelennek meg, mintha rendező küldené ki őket a kulisszák mögül.

Fielding első nagy jellemalkotása Adams plébános, *Joseph Andrews* című regényében. Későbbi regényeiben több oly jellemremeket alkotott, aminőt utána is csak keveset találunk a regényirodalomban.

Fielding második regényében nagy haladást észlelünk a jellemfestés terén. Első művében fő törekvése és főcélja mégis csak kalandok elbeszélése volt és ezekhez keresett és alkotott jellemeket. Ennek következménye, hogy a kalandok és jellemek nincsenek összhangban és ez a díszharmónia gyakran kirívó. Második regényében már a jellemekhez alkalmazza a történetet, bár itt is vannak túlzott jelenetek, mégis összhangban állanak a jellemekkel.

A Fielding alkotta jellem nagy haladást jelent a maga nemében. Az eddigi írók, akár angolok, akár franciák, inkább típusokat, mint egyéni jellemeket alkottak. Molière is ezekhez tartozik. Fielding jellemei már nem típusok. minden jellemének fővonása a természetesség — vagyis az egyes hősök nem tisztán az erény vagy tisztán a bűn képviselői, szóval nem emberfeletti emberek, hanem oly egyének, akiknek erényeik és hibáik vannak, akik nem csupa angyali vagy ördögi tulajdonságokkal vannak felruházva.

Ilyen Tom Jones, a főhős is. Nem túlvilági lény, nem félisten, hanem igazi ember, olyan, aminő százával jár közöttünk. Kedvenc lovát adja el, hogy egy nyomorba jutott csalá-

don segítsen, de nem egy ízben legfontosabb kötelességeit mulasztja el. Tom Jones jelleme ellentétes elemekből van felépítve, de oly szerencsésen, hogy gyarló és mégis vonzó, igaz ember fejlődik előttünk, kinek egész alakja és minden cselekedete természetes és valószínű. A kritikusok sok kifogást emeltek ellene. Ennek főleg az volt az oka, hogy hősét az író gyakran a leghevesebb érzéki kísértéseknek teszi ki, ami az akkori angol olvasót megbotránkoztatta. Fielding pedig csupán az életből vett tapasztalatait örökítette meg. Ő ismerte az emberi nem gyöngeségeit és volt bátorsága hozzá, hogy tapasztalatait már másfélszáz évvel ezelőtt leírja. Tagadhatatlan, hogy egyes jeleneteknél kelleténél tovább időzik és ezért nem adható lányok kezébe.

Allworthy az igazi, méltóságteljes nagy úr, de már inkább típus, mint egyén, túlságosan finom és előkelően rideg.

A nemesszívű ember mintaképét rajzolja Fielding Mr. Allworthyban. Mesteri a kép, mikor a nemeslelkű úr egy májusi reggelen ott sétál kúriája terraszán, ahonnan messzire ellát és mélyen elgondolkozva jár fel s alá és egy nemes terv megvalósulását hányja-veti meg, éppen mikor a nap teljes pompájában felkel.

Házában két ifjú nő fel: Tom Jones és Blifil. Az első a megtestesült önzetlenség, a másik maga az önzés. Tom Jones csupa önfeláldozás és szeretet, de a megfontoltság és vallásosság hiánya sok bajba sodorja őt. Jóltevője egyre korholja hibáiért, de mi érezzük, hogy szíve nemes és lelke romlatlan. A másik ember merő óvatosság és minden igyekezete oda irányul, hogy felettesei rendelkezéseit pontosan betartsa, de lelke hazug és szíve romlott. Gondosan ügyel arra, hogy cselekedetei becsületes színben tűnjenek fel és külsőleg vallásosnak és becsületesnek lássék. Ha jót is tesz, tettének rugója gonosz. A két ellentétes jellem még inkább kidomborítja egyiknek a nemességét és a másiknak lelki romlottságát.

Western földesúr valóságos Mokány Berci, csupa élet és valóság. Ilyen egyéniséget csak az élet teremt. Megvan benne a falusi földesúr minden ferdesége. Gyűlöli a királyi udvart, maga sem tudja miért. Szűk látköre, parasztos ízlése a legkomikusabb helyzetekbe sodorja. Humora és bárdolatlansága,

nevetése, esküdözései és szólásmódjai páratlanok. Mikor Tom Jones megmenti leánya életét, mindenét odaadná neki — két lovát kivéve. Unokája sírása és gagyogása édesebb zene neki «a legnemesebb fajkutya vonításánál» is. Mindvégig ugyanaz: féktelen, erőszakos, joviális és utánozhatatlan.

A többi szereplő is az életből van véve: remek jellemek Mr. Square, a filozófus és Thwackum, a lelkész. Folyton együtt vannak és folyton vitatkoznak. Folyton érvelnek, de sohasem tudja egyik a másikat meggyőzni.

A regény hősnője Zsófia, az angol Mokány Berci leánya. Főlséges női jellem. Alakja oly finom, mintha ködfátyolból volna szöve, csupa báj és kellem. Az a másfélszázad, mely elsuhant fölötte, érintetlenül hagyta szépségét. Ma is megcsodáljuk és sok modern regényben akadunk hasonmására.

Az életbölcseségnek gazdag tárháza ez a regény. Fielding kacag az emberek hibáin, de sohasem sérti meg az erényt. Leghevesebben az álszenteskedést ostromozza.

Regényének igen nagy volt a sikere és az emberek feledni kezdték Richardson műveit. Pedig Fielding ezt a humorral teli regényt betegesen írta; akkor, amikor kilincse egyre-másra a hitelezők kezében volt és közel állott az anyagi katasztrófához.

«*Tom Jones* tökéletes munka a maga nemében — írja Thackeray — olyan tökéletes regény, mint amilyen tökéletes drámák Shakespeare művei. Tökéletes a szerkezete, tökéletes a benne lüktető élet festése és jellemrajzolása. A kritikusok legnagyobb dicsérete és elismerése sem túlzott — de a mű tartós élete más valamitől is függ, ami még fontosabb a szerkezetnél is — a feldolgozott anyag elpusztíthatatlan jellegétől és attól a biztos alaptól, amely az olvasók szívébe van lerakva. Az író a gúny fegyverét a ravaszságnak és ennek különféle formáinak szegezte és teljes erejével nekitámadt a hazugságnak.

Regényeiben, a *Tom Jones*-ban is, elnéző minden emberi gyöngeséggel szemben; szerette az emberi jóságot, s gúnyját és megvetését csupán annak tartogatta, ami álnok és hazug. Az életet széles alapon rajzolja s a színtér a falu és város között oszlik meg. A történetet az emberi természet örök

igazságára építette és azt finom és szellemes humorával csiszolta símára.

Az angol társadalom kinövéseit és ferdeségeit nem üres szónoklással, hanem meggyőzéssel akarta megszüntetni. *Tom Jones* bizonyosága Fielding művészetének és becsületes, férfias gondolkodás módjának egyaránt. Ebbe sűrítette bele gazdag élettapasztalatait, megfigyeléseit és érett gondolatait. Amint maga mondja, ezer és ezer órát töltött el a mű megírásánál.

Fielding *Tom Jones*-ban valósította meg korábbi tervét, hogy a vígjátékot átalakítja kómikus eposzá. Olvasóinak sokáig nem árulja el Tom Jones származása titkát és ezt nagyobb művészettel teszi itt, mint *Joseph Andrews*-ban. Titkolódzása irányító hatással van az eseményekre és fokozza az olvasók érdeklődését. Mikor felfedi a titkot, nem ejti az olvasót ámulatba, mert már előkészült rá és szinte érzi, hogy Tom Jones anyja nem lehet más, mint Miss Brigitta. A jelenetek felépítése a vígjátéokra emlékeztet és olvasója úgy érzi, mintha vígjátéksorozatot nézne végig.

Fielding előtt a szintér nem volt fontos. Richardson *Pamelájá*-ban még bizonytalan a történet helye, de az olvasók már annyira érdeklődnek eziránt, hogy kutatva kutatnak a tó után, hol Pamela öngyilkosságot akart elkövetni. Joseph Andrews története valahol Anglia nyugati részén, ismeretlen helyen történik. *Tom Jones*-ban már nagyobb gondot fordít a szerző a topografiára és részletesen írja le Mr. Allworthy kúriáját, annak környékét, a folyót, a dombokat és egy kolostor romjait. Az olvasó pontosan követheti a regény hőseit Gloucestertől Londonig.

A természet szépségei nem tudják Fieldinget magukkal ragadni és legfeljebb a végtelen tenger hat rá különös erővel. Ennek tulajdonítható, hogy oly fönséges tájképeket, aminőket később Wordsworth költészetében vagy az angol regény későbbi mestereinek műveiben találunk, Fieldingnél még hiába keresünk.

A XVIII. század nagy írói mind moralisták, Fieldinget sem véve ki. Míg Richardson a külsőségek és tettek után ítél, addig Fielding a belső ösztönökre, a szív nemességére, a lelki indító okokra helyezi a fősúlyt. Sokszor mutat rá arra, hogy

mily visszataszító bűnös motivumai lehetnek a látszólag nemes tetteknek. Gonosz jellemei nagy emberismeretről tanuskodnak és az emberi természet beható tanulmányozásának eredményei. Javarészők hypokrita. Azok a bűnök, amelyeknek nyomában a kegyetlenség és csalás jár, szerinte a legsúlyosabbak, míg az emberi gyarlóságból fakadó kilengésekre nincs korholó szava.

Hogy Fielding alakjai nincsenek mélyebbre vésve olvasói szívében, főleg úgy magyarázható meg, hogy a későbbi nagy írók átvették alakjait, azokat saját művészetükkel még nagyobbakká tették és elhomályosították az eredeti Fielding-jellemeket. «A leszűrt ó-bort — írja Raleigh — új üvegekbe húzták le oly művészettel, hogy a régi edények abban a veszedelemben forognak, hogy teljesen elfelejtik őket. Fieldinget és Smollettet nem rejtik el többé a dívánpárnák közé, hanem a könyvespolc tetején felejtik őket.»

Raleigh azt mondja *Tom Jones*-ről, hogy ez a regény az ifjúság éposza, amelyet egy vígjátékíró írt. «Akár a művészet szempontjából tekintjük a könyvet, akár annak alap gondolatát vagy felépítését, józanabb, őszintébb könyvet ennél még nem írtak. *Tom Jones* nem is könyv: aki ezt tanulmányozza, az embert tanulmányozza» — mondta egy amerikai kritikusa.

Utolsó regénye *Amelia*, egy házaspárnak szomorú története. A férj, William Booth, szegény hadnagy, a felesége, Amelia előkelő családból való nő, akit nagy szerelme arra indít, hogy fényes otthonát otthagynja és a szegény katonatiszttal megszökjék. A férj azonban könnyelmű és méltatlan az ideális nő szerelmére: szenvedélye a kártya, mely őt is, feleségét is a legnagyobb nyomorba taszítja. William már a fogházba jutott, amikor megjelenik a «deus ex machina» Dr. Harrison személyében, aki megmenti őket a végromlástól, ismét vagyonhoz jutnak és üldözőiket utóléri a sors sújtó keze.

Fielding utolsó regénye mögötte áll *Tom Jones*-nak. Nagy regénye megjelenése után alig telt el harmadfél év, amikor *Amelia* a könyvpiacra került 1751-ben. Az írónak tehát ideje sem volt ahhoz, hogy *Tom Jones*-hoz méltót alkosson, melynek megírásával, mint maga mondja, sok ezer

órát töltött el. Meglátszik a mű szerzőjén, hogy teste, lelke fáradt, hogy elérkezett az idő, amelyben ifjúkori könnyelműségéért lakolnia kellett. Fielding hírneve biztos alapon nyugodott és ezt a könyvét is rövidesen széthordták; még az első kiadás megjelenése napján fogtak hozzá a másodikhoz.

Ez időtájt az írók inkább gyakorlati, mint irodalmi kérdések foglalkoztatták. Honfiúi aggodalommal töltötték el az uralkodó közállapotok. Az előkelő családból származó bíró, az ünnepezt író előtt minden ajtó megnyílt és saját tapasztalatai alapján győződhetett meg arról, hogy milyen bizonytalan alapokon nyugszik Anglia társadalmi berendezkedése. A bírák nem voltak megvesztegethetetlenek, a kapzsi börtönfelügyelők pénzért mindenre kaphatók, a büntetések pedig kegyetlenek voltak, anélkül, hogy a bűnösök megjavítását eredményezték volna.

A regény heves támadás volt az alkotmányos Anglia ellen. Fielding, a bíró, mint az angol igazságszolgáltatás egyik számottevő tagja, érezte és látta hazája törvényeinek és igazságszolgáltatásának fogyatékosságait és művészi tollával ezekre hívta fel honfitársai figyelmét. Rámutat arra, hogy mennyi kibúvó van az angol törvények szabta büntetések alól, mennyi visszaélés történik a bírói kar részéről és milyen rendezetlen Anglia börtönügye. Így lesz Fielding utolsó regénye irányregénnyé.

Hősnője, Amelia, Fieldingnek egyik legsikerültebb női alakja és sokkal közelebb áll a reális élethez, mint Sophia *Tom Jones*-ban. Igazi nő, akinek lelke és türelme a bibliai Jobéhoz hasonló. Nemesak megbocsát, hanem felejt is. Férje botlásai még jobban kidomborítják a tökéletes nő erényeit. «Valóban nem tudom — írja Raleigh — hogy van-e még az angol irodalomban ilyen szép és mégis oly tökéletesen élethű női alak, mint Amelia.» Páratlanul szép hely regényében a vacsora leírása, amelyet Amelia készít urának, aki valahol éppen a kártyaszenvedély karmai között vesztí el utolsó filléreit és akit felesége hiába vár haza.

Ha Zsófia jellemét és alakját ködfátyolból szőtte meszteri kézzel az író: Amelia jellemét kemény márványból faragta és ennek modellje maga az élet volt. Amelia jelleme

mesteri alkotás. Az író megmutatta benne, hogy az az igazi nagy nő, aki nem esik kétségbe, ha gond és szükség költözik házába. Amelia hőiesen tart ki csél-csap férje oldalán és elfojtja utálatát a tolakodó emberrel szemben, csakhogy ura észre ne vegye és miatta bajba ne keveredjék. Alakjának mása újra és újra fel támad Dickensnél, George Eliotnál és másoknál.

Meghatóan szép jellem még egy mellékalakja, Atkinson, aki odaadással csüng Amelia férjén. Érette életét teszi koc-kára, mindenét felajánlja neki, hogy rajta segítsen ; e mellett forró szerelemmel szereti Ameliát, de szenvedélyét magába fojtja és csak halálos ágyán árulja el.

Élénken festi a korabeli angol börtönügyeket : az újonnan érkezett elítélttől pénzt zsarolnak ; ha jómódú, olyan szabadon élhet itt, mint odakint. A felügyelő kénye-kedve szerint használja ki a gondjára bízott foglyokat és eszeágában sincs, hogy őket jó útra térítse.

Ami a regény technikáját illeti, Fielding magasan felette áll Richardsonnak és Defoenak. Látköre sokkal szélesebb, mint amazoké. Alakjai nagyobbára a jómódú középosztályhoz tartoznak, de a nép fiai és a felső ezrek képviselői is jellegzetesek. A páthoszt nem szereti és a pathetikus jeleneteket nem aknázza ki, sőt kerüli őket.

A humor mezején úttörő. (Mind Defoe, mind Richardson nagyon szegények e téren.) Az angol regényírók között ő az első humorista. A helyzetkomikumot felette szereti. Adams furkósbotját, amellyel a kutyákat szokta kergetni, oly eposzi lendülettel írja le, mintha Achilles pajzsáról vagy az angol király jogaráról volna szó.

Fielding művészete ép oly ellentétben áll Richardson művészetével, mint a két író egyénisége. Nem is Richardson művészetét, hanem inkább Defoe elbeszélései és a régi selma-regények irányát fejlesztette. Ezek még teljes rendszertelenségben halmozták egymásra a legkülönbébb kalandokat. Fielding véget vetett ennek azáltal, hogy az események középpontjába, mint főmotívumot, a szerelmet állította. Első regényében még nem hajtotta végre e tervét következetesen, (mert a történet legnagyobb része kívül áll a szerelmi történe-

ten), de *Tom Jones*-ban minden fontosabb esemény Tom és Zsófia szerelmét viszi előbbre és attól kezdve, hogy Tom és Zsófia megszeretik egymást, mindig ők állnak az események középpontjában.

Fielding arcképcsarnoka nagyon gazdag ; műkincseiből nem egy későbbi író merített.

Az angol regény fejlesztésében nagy érdemei vannak Fieldingnek. Főleg két tekintetben volt nagy mester : a legbonyolultabb cselekmény művészi felépítésében és az emberi természetnek hű festésében. Előtte csak rövid történeteket mondtak el jól az angol prózáírók. Fielding volt az első, aki regényében a klasszikus eposzt választotta mintájául. Erre emlékeztetnek invokációi is. Realizmus is nagy haladást jelent. Richardson még szemére vetette versenytársának, hogy csupa olyan zálogházat, börtönt, vizsályt és veszekedést ír le, amit saját szemével látott és büszke volt saját fantáziájára, amely gyakran soha nem látott helyeken mozgott.

Azóta majd két század telt el és az idő Fieldingnek adott igazat. A regény fejlődése abban az irányban haladt, melyet Fielding jelölt ki számára.

Bár Johnson Richardsont Fieldingnek elébe helyezi, a későbbi kritika egyhangulag Fieldinget tartja a nagyobb regényírónak és ma már nem kétséges, hogy az angol regény legnagyobb mestereinek névsora Fieldinggel kezdődik.

Fielding korában nekünk még nem volt regényirodalomunk. Nálunk akkor nem ismerték sem Richardsont, sem Fieldinget. Csak amikor Bécsben német nyelven jelentek meg az első angol regények, szereztek nálunk is tudomást róluk. Kazinczy leveleiből tudjuk, hogy ő ismerte a német fordításokat. De hogy mily távol állott ezektől az íróktól és műveiktől, bizonyítja az a körülmény, hogy egyik levelében *Tom Jones*-t angol írónak nevezi . . .

KUNDT ERNŐ.

A BJELOKONSZKI URADALOM.¹

I.

A lombjavesztett parkon keresztül sokáig nézett a nap a szalón ablakaira. Az őszi csendet a pusztában csak a varjú-sereg, a nép nyelvén «varjúlakodalom» káromása törte meg. Ezt az udvarházat, amelyben egész életét töltötte, most örökre el kell hagynia: maga az elnök, Koloturov Iván, személyesen adta át az utolsó parancsot. Az új lakók, az idegenek már letelepedtek a konyhában. Hajnalhasadáskor kelt föl. Verőfényes, ragyogó nap volt, az ég kékllett. Azelőtt atyái az ilyen napokon kutyákkal vadásztak. A mezők le vannak tarolva, kiáll a rozs szalmájának a töve. Valószínűleg üvöltenek már a farkasok. Tegnap este a homlokzat kapuja fölé egy táblát szögeztek ki ezzel a felirással: «A bjelokonszki szegények bizottsága». Egész éjjel úgy dörömböltek a szalónban, mintha rendezgettek volna valamit. A kis szalónban még minden a régi helyén van, a dolgozószobában még ott ragyognak a könyvek aranyozott hátai; ó könyvek, lehetséges-e, hogy kiapadjon a mérgetek és a gyönyörűségtek?

Reggel hajnalban kelt föl Pozorovszkij herceg, kiment a mezőre, egész nap bolyongott, magába szívta az utolsó őszi mámort s a varjúlakodalom káromását hallgatta. Valahányszor gyerekkorában látta a varjúkarnevált, tapsolt s torkaszakadtából kiáltotta: Jertek majd el a lakodalmamra! Jertek el a menyegzőmre! Sohase volt menyegzője. Élete hátralevő napjai már meg vannak számlálva. A szerelemnek élt, számtalan szerelemben volt része, átélte a fájdalom keservét s most csak szomorúságot érzett. Megízlelte Moszkvá-

¹ A *mult* c. elbeszélő kötetből.

ban a Povárszkája-utca mérgét, a könyvek és a nők mérgét. Most a bjelokonszki ősz szomorúságát élvezte. Az őszt minden évben Bjelokonszokban töltötte. Az úttalan mezőkön ment előre. A mélyedésekben bíbortűzben égtek a rezgőnyárfák, a háttérben a fehér kastély állott a lilaszínű, ritkuló park közepén. A kék, kristályos látóhatár végtelen távolban látszott. A herceg halántéka már ősz és kopasz volt. Nem állíthatod meg az öregedést, nem tér vissza ifjúságod.

A mezőn egy muzsikkal találkozott. Olyan közönséges muzsik volt, mint a többi. Rövid báránybunda volt rajta. Egy zsákkal megrakott szekér mellett ballagott. Levette sapkáját, megállította gebéjét, míg az úr el nem haladt előtte.

— Jó napot, fenséges uram! — Csettintett a nyelvvel, megrántotta a gyeplőt s elindult, azután ismét megállott s odakiáltott :

— Uram, jer ide. Mondani akarok valamit.

A herceg visszafordult. A muzsik arca ráncos és szőrös volt, öreg volt már.

— Mit fogsz most csinálni, uram?

— Magam se tudom.

— Mikor mégy el innét? . . . A szegények bizottságai elkobozzák a gabonát. Nincs se gyufám, se szövetem s forráccsal világítok . . . Megtiltják a gabona eladását. Figyelj ide, titokban viszem az állomásra. Moszkvából jöttek ide, a . . . Harmincötöt, harmincötöt fizetnek a gabonáért! Ugyan mit lehet venni ezen a pénzen? . . . de sebaj, . . . mégis jókedvű vagyok . . . Gyujts rá uram!

A herceg cigarettát sodort a kapadohányból. Mivel körs-körül a pusza volt, senki se láthatta meg s érezte, hogy a muzsik részvétellel van iránta. Kezet nyújtott neki, gyorsan megfordult, hazament. A park tavának a kék vize hideg s oly átlátszó volt, mint az üveg. Még nem volt itt az ideje, hogy befagyjon. A nap már áthajlott a nyugati oldalra.

Bement a dolgozószobába, leült az asztal mellé s kinyitott egy levelekkel teli fiókot. Benne volt az egész élete, ezt nem vihette magával. Kiöntötte az asztalra, bement a szalónba a kandallóhoz. A kerek asztalkán kenyér s egy köcsög tej volt. Begyujtott a kandallóba, elégette a leveleket s

állva ivott a tejből s evett a kenyérből. Megéhezett az egész-napi barangolásban. Már az esti kékes árnyék szállt be a szobába, künn már kékes pára ereszkedett le. A tej savanyú, a kenyér száraz volt.

A folyosó csendjét csizmakopogás zaja törte meg, belépett Koloturov Iván elnök. Katonaköpeny volt rajta s revolver lógott az övében. Koloturov Ivánnal együtt játszott gyerekkorában, Ivánból azután komoly, dolgos és megfontolt muzsik vált. Megállott a szoba közepén s szótlanul átnyújtott egy írást.

A gépírásos papiroson ez állott: «Pozorovszkij föld-birtokosnak. A bjelokonszki szegények tanácsa megparancsolja, hogy azonnal hagyja el a szovjet bjelokonszki birtokát és a járás területét. Koloturov I. elnök».

— Rendben van. Ma este elutazom.

— Nem kap kocsit.

— Gyalog megyek.

— Amint tetszik. Semmit se vihet el innen. — Megfordult, egy percig várakozott, azután kiment.

Éppen ebben a pillanatban háromnegyedet ütött az óra. Kuvaldinnak, egy tizennyolcadik századbéli mesternek volt a műve. Először Moszkvában volt, a kremlj¹ palotában, onnan a Kaukázusba került Vadkovszkij herceghez. Vajjon mennyit tikk-takkozott két évszázadon keresztül? Az ablakhoz ült s a megritkult parkot nézte. Körülbelül egy óra hosszat ült mozdulatlanul az ablak márványpárkányára kikönyökölve s a multakon merengett. Álmodozását félbeszakította Koloturov. Szótlanul bejött két legénnyel, bementek a dolgozószobába s fölemelték az íróasztalt. Valami reccsent.

¹ Kremlj eredetileg a két folyó összefolyásánál kiemelkedő sziklás magaslatot jelenti. (Alapszava: kremy; kremenj=silex.) A régi orosz városok rendszerint ilyen helyeken épültek, pl. Moszkva a Moszkva folyó mellett a Janza torkolatánál, Kolonna az Oka mellett a Moszkva-folyó torkolatánál, Nizsnij-Novgorod a Volga mellett az Oka torkolatánál. Ma Kremlen a város magasan álló, falakkal körülvett s esetleg más módon is megerősített részét értik. Tehát nemcsak Moszkvának van kremlje. A modern városoknak (pl. Szt.-Pétervár, ma Leningrad) nincs kremljük.

A herceg fölállott s kisietett. Magára kapta bő, szürke kabátját, fejére tette nemezkalapját, átment a terrazon, áthaladt a gazdasági udvar zizegő levelei közt a lóistálló előtt, leereszkedett az árokba, a túlsó oldalon ismét fölkapaszkodott s mivel kissé fáradtnak érezte magát, elhatározta, hogy nem fog sietni. Húsz versztnyi utat kellett megtennie és pedig életében először gyalog ezen a helyen. Milyen egyszerű dolog ez magában véve s éppen egyszerűsége miatt oly rettenetes.

A nap már leáldozott, bíborfényben ragyogott az ég. Elszállt az utolsó varjúlakodalmom s beállt az őszi, pusztai csend. Egyforma léptekkel, yidáman ment az alföldi dülőúton. Életében most ment először ily könnyen minden teher nélkül s nem tudta, hogy hová és miért. Valahol messzi a pusztában kutyák ugattak. Leszállt az őszi, hangtalan sötétség és az éjszaka gyenge faggyal.

Nyolc versztet ment fáradság nélkül, észrevétlenül, de ekkor egy percre megállott, hogy bekösse cipőzsinórját s hirtelen rendkívüli fáradságot kezdett érezni. Lábai fel voltak törve — a mai napon már csaknem negyven versztnyi utat tett meg. Előtte volt Machmytka falu. Diákkorában gyakran látogatott el ide egy katona feleségéhez, vele hált titokban, de most a világ minden kincséért se térne be hozzá. A falu a földhöz tapadt, óriási szalmakazlak emelkedtek rajta s gabona- meg trágyaszag áradt szét. A kutyák ugatással fogadták, egész falka rohant lábai elé, mint valami fekete foltok.

Bezörgetett az első izba ablakán. Az izbában vékony fenyőforgáccsal világítottak. Nagysokára megkérdezték :

— Ki az ?

— Fogadjatok be éjszakára jó emberek.

— Ki az ?

— Vándor.

— Jól van, rögtön.

Egy mezítlábas, rózsaszínnadrágos muzsik jött ki s a forgács világa mellett megnézte a vándort :

— Te vagy az, fenséges herceg? Benne vagy a csávában? Rajta, menjünk be.

Nagy köteg szalmát terítettek a földre. Círpelt a tücsök ; füst- és trágyaszag volt a szobában.

— Feküdj le, herceg, jó éjszakát.

A muzsik felmászott a kemencére, mire a felesége sugdosni kezdett valamit. A muzsik morgott, majd hangosan lekiáltott :

— Herceg, éjszakázzál meg nálunk, de reggel még virradat előtt menj el, hogy meg ne lássanak itt. Jól tudod, milyen zavaros idöket élünk. Bizonyos, hogy te úr vagy, az urakkal pedig most végeznek. Az asszony fel fog költeni, ahhoz tartsd magad.

A tücsök muzsikált, a sarokban malacok sivítottak. Ruhástul feküdt le, kalapját a feje alá tette s abban a pillanatban egy svábbogarat fogott a nyakán. A gabonával és szalmakazlakkal behintett pusztán, ahol tetves, bolhás, poloskás, svábbogaras, füstös és bűzös izbakban emberek, borjak és disznók laknak együtt, feküdt a szalmán a herceg. Forgolódott a bolhák miatt s arra gondolt, hogy néhány század mulva szeretettel, bánattal s gyöngédséggel fognak írni a mai napokról, mint az emberi szellem nagyszerű megnyilatkozásainak a napjairól. Egy malac jött hozzá, megszagolta, azután elment. Egy csillag világított be az ablakon, — mily végtelen a világ. A faluban kukorékoltak a kakasok.

Nem vette észre, hogy s mint aludt el. Virradat előtt felköltötte az asszony s egy mellékutcába vezette. A hajnal kék és hideg volt, szürke dér lepte be a füvet. Fejére gyúrte kabátja gallérját s botját lóbálva gyorsan útnak indult. Az ég csodálatosan mély és kék volt. Az állomáson egy fütött marhakocsiba furakodott be, amely tele volt batyuzókkal és lisztes zsákocskákkal s a falhoz szorítva s fehér liszttel behintve utazott Moszkva felé.

II.

Koloturov Iván elnök húsz éven keresztül túrta földjét, pitymallatkor kelt föl s egyre dolgozott : kapált, boronált, csépelte, gyalult és javítgatott. Izmos, nagy kezeivel dolgozott. Amint fölkel s jóllakott kenyérral meg burgonyával, azonnal

kiment az izbából, hogy fával, kővel, vassal, földdel, állattal dolgozzék. Munkaszerető, becsületes és józan gondolkozású muzsik volt. 1905-ben történt, hogy amikor az állomásról hazafelé hajtatott, egy munkászubbonyos embert vett föl a székerére s ez azt beszélte neki, hogy minden ember egyenlő Isten előtt, hogy a föld az övék, a parasztoké, hogy a birtokosok ellopták tőlük s hogy eljön az idő, amikor majd cselekedni kell. Koloturov Iván nem értette meg, hogy mit kell majd cselekedni, de amikor kitört a forradalom s a pusztába is eljutott a híre, akkor elsőnek csatlakozott hozzá, hogy cselekedjék. De nemsokára csalódott. Mindent becsületesen szeretett volna csinálni, de csak kezeivel, csak izmaival tudott dolgozni: kapálni, szántani, javítgatni. Bevásárolták a járási tanácsba. Hozzá volt szokva, hogy hajnalban keljen s azonnal munkához lásson, de most tízig nem volt szabad dolgoznia. Tíz órakor a hivatalba ment, ahol nagy kínnal aktákat írt alá, de ez se volt munka: az iratok akaratán kívül érkeztek és mentek, nem értette tartalmukat, egyszerűen csak aláírta.

Dolgozni szeretett volna. Tavasszal hazament szántani. Ősszel a szegények bizottságának elnökévé választották meg, beköltözött a hercegi kastélyba. Fölvette bátyja katonaköpenyét s egy revolvért dugott öve mögé.

Estéknként hazament. Felesége ridegen fogadta, hadonászott a kezeivel, vacsorát főzött. A gyerekek a kemencén ültek, a sarokban malacok visítottak. A fenyőforgács füstölt.

— Azt hiszem, hogy már enni se fogsz többé velünk, miután megízlelted az úri életet. Úr lett belőled.

Egy szót se szólt. A szoba sarkában a szentkép alatt ült.

— Gondold meg, hogy kikkel kerültél össze. Csupa ellenség gyűlt össze. Zavaros agyú emberek bandája.

— Hallgass, együgyű. Nem érted, hát hallgass!

— Szégyeled magad előttem, azért bujkálsz.

— Jer velem, lakjunk együtt.

— Nem megyek.

— Félkegyelmű!

— Szájaskodni már megtanultál . . . Egyél, itt a vacsora.

Vagy már nem is tudod, hogyan kell ezt enni, amióta úri malacpecsenyét eszel?

Az asszony eltalálta. Férje már jóllakott disznóhússal. Teleette magát.

— Félkegyelmű!

Azért jött, hogy a gazdaságról beszéljen s tanácskozzék. A nélkül ment el, hogy valamit végzett volna. Az asszony a fájó oldalát érintette: az összes tisztességes muzsikok kezdtek félreállani s csak olyanok maradtak a tanácsban, akiknek nem volt veszítenivalójuk. Körülment a falun, a parkon. Az istállóban világosság volt. Bement, hogy körülnézzon. Legények kártyáztak és dohányoztak. Egy ideig szótlánul állott, azután nyersen rájuk szólt:

— Nem jó dolgot műveltek fiúk! Felgyujtjátok!

— Nos, és aztán? Hogy véded a más vagyonát.

— Nem a másé, hanem a mienk.

Sarkonfordult s tovább ment. A legények utána kiáltották:

— Iván bácsi! Nálad van a pincekulcs? Pálinka van a pincében, ha nem adod ide, betörjük az ajtót.

A kastélyban csend és sötétség volt, de a szalónban lakott még a herceg. Koloturov rosszul érezte magát a tágas szobákban. Bement az irodába, a volt ebédlőbe s meggyújtotta a lámpát. Folyton vigyázott a tisztaságra, mégis a padlóra csizmaikon behordták a sarat. Sehogy se tudta megérteni, hogy az urak cipői miért nem hagynak nyomot maguk után. Letérdelt a padlóra, fölszedte a kis sárdarabokat s kidobta az ablakon, majd kezét hozott s feltisztította a padlót. Ezután bement a konyhába, ruhástól a lócára feküdt, sokáig nem tudott elaludni.

Reggel még mindenki aludt, amikor fölkelt és park körülsétált. A legények még mindig kártyáztak az istállóban.

— Miért nem alszol?

— Már kialudtam magam.

Felköltötte a gazdasági udvar személyzetét. A béresek vezetője, Szemjon kijött, haragudott azért, hogy felköltötte, szótlánul hámult egy ideig, vakarózott, majd káromkodott, azután így szólt:

— Ne üsd bele az orrodát a más dolgába. Jól tudom, hogy mikor kell őket felkölteni.

A virradat kék, világos és hideg volt. A szalónban gyertyát gyújtottak. Láтта, amikor a herceg a terraszon keresztül a pusztába ment.

Tíz órakor beült az irodába s véleménye szerint a leg-haszontalanabb s a legkínosabb dologgal foglalkozott: összeírta a muzsikok búza- és rozskészletét. Haszontalan munka volt, mert könyv nélkül tudta, hogy kinek miye van s kínos, mert sokat kellett írni. Telefonáltak a városból, hogy üzze ki a herceget. Egy óra hosszat írt a gépen, amíg megírta a hercegnek a parancsot.

Este elment a herceg. Hozzáláttak a bútorok átrakásához, letépték az íróasztal burkolatát. Az órát az irodába akarták átvinni, de valaki észrevette, hogy csak egy mutatója van — senki se tudta, hogy a régi Kuvaldin-óráknak csak egy mutatója van, amely ötpercenként ugrik, mert régente nem törődtek a percekkel, — egy másik valaki észrevette, hogy az óra kivethető tokjából, mire Koloturov Iván imígy rendelkezett:

— Vedd ki az órát a tokjából. Mondd meg az asztalosnak, hogy polcokat tegyen a tokba, jó lesz irodai szekrénynek... Ne kopogjatok úgy a csizmáitokkal, ne kopogjatok!...

Este egy asszony rohant hozzá. Nagy esemény volt a faluban, mult éjjel erőszakkal megbecstelenítettek egy leányt. Nem tudták, hogy falubéliek vagy azok a moszkvaiak voltak-e a tettesek, akik lisztet jöttek vásárolni. Az asszony panaszt emelt a tanács előtt. Az ablak alatt állott s torkaszakadtából jajveszékelt. Koloturov Iván nyakonütötte s elkergette. Az asszony zokogva távozott.

Már teljesen besötétedett, a kastélyban csend volt, az udvaron a gazdasági cselédek kurjongattak. Bement a dolgozószobába, egy ideig a divánon ült, kipróbálta ruganyosságát, majd észrevett egy otffelejttett villamoslámpát, játszadozott vele, megvilágította a falakat, észrevette a padlón az órát s azon gondolkodott, hogy hová tegye! Fölvette s bedobta az árnyékszékbe. A kastély másik felébe berohantak a

legények s valaki közülük a zongorát kezdte verni. Koloturov Iván ki szeretne volna őket kergetni, hogy ne rendetlenkedjenek, de nem volt mersze. Hirtelen szánalmat kezdett érezni önmaga iránt, a felesége iránt s haza szeretett volna menni a kemencére.

Vacsorához csöngettek. Titokban belopózott a pincébe, megtöltött egy korsót pálinkával s egy hajtásra kiitta. Arra még ráért, hogy a pincét becsukja, de a házáig nem jutott el. Lerogyott a parkban, sokáig feküdt, próbált fölemelkedni, mert valamiről beszélni, valamit megmagyarázni szeretett volna, de bezáródtak a szemei. Fekete, rideg őszi éjszaka ereszkedett le a letarolt hideg és vad pusztára.

Pilnyák Borisz után, oroszról

BONKÁLÓ SÁNDOR.

KÖLTEMÉNYEK.

A négy szobor előtt.

I.

Gyászunk jelképei, oh négy szobor,
Mik bússá teszitek e szép teret,
Hirdetve, népünk pusztulásakor
Vesztett Dél s Észak, Nyugat és Kelet :

Nem kíván emlékeztetőt e kor
Oly gyászra, mit magyar szív nem feled —
Hisz tegnap volt csak a halotti tor,
A tor, amelyből inségünk eredt!

Oh boldogok, kik gyászunk' meg nem érve,
Midőn kiömlött szívök hősi vére,
Hihették, azzal mentve már a hon.

Még boldogabbak, kik egy szent napon
E helyre jönnek friss koszorúval
És itt zeng ajkukon győzelmi dal!

II.

Isten, Árpádot és a hét vezért
Ki hajdan Ázsiából idehoztad,
Ki szívök s karjaik megacéloztad,
Hogy elsöpörjenek ezer veszélyt,
Kinek fájt szíved szittyá népedért,
Midőn török- s tatártól összeroskadt,
Ki elhárítád rólunk mind a rosszat,
Mi bécsi kényurak dölyfétül ért :

Ime könyörgve borulunk a porba,
Szentséges áhitatban összeforrva :
E négy szobornak adj varázserőt!

Ők edzzék népünk' ama harcokig,
Mik összehozzák úgy, mint azelőtt,
Mi ezer éve összetartozik!

RADÓ ANTAL.

Románok

a hét Lara úrfiakról, meg Mudarráról, a fattyuról.¹

Széphistória a XV. századból.

I.

(*Ay Dios, qué buen caballero! . . .*)

Be derék levante is volt
Az a Rodrigo de Lara!
Háromszázzal ment a mórra
S háromezret kaszabolt le.
Hogyha akkor éri végít,
Most szép híre-neve volua!
Hét szép Lara úrfiakat,
Hét szép öccsét el nem veszti,
Fejüket is el nem adja,
Hogy a mór lekanyarítsa.

Állott már a lakodalma.
Szép arája Doña Lambra.
Menyekzött Burgosban ültek,
Lakzit meg Salasban laktak;
Hegyen-völgyön hét hétig folyt
A menyekző, meg a lakzi.

A menyekző makulátlan,
De a lakzi nem hibátlan.

Jön a vendég Castillából,
Castillából, Navarrából;
Tenger nép sereglik össze,
Már fogadó se fogadja,
S mégis késnek, mégse jönnek
Hét szép Lara úrfiak.

— Ahol jönnek, ahol jönnek,
Ott azon a völgyi rónán;
Menj elébük, fuss elébük
Édesanyjuk, Doña Sancha!

— Hozott Isten, én fiaim,
S mind csak jóra hozott legyen!
— Hozott Isten mielőbünk
Édesanyánk, Doña Sancha!

Kezefejét csókolgatták,
Ő meg sorra orcáikat.

¹ Agustin Durán *Romancero General*-jának I. kötetében a 665—694. számok alá foglalt teljes széphistória harminc darabból áll. Legtöbbje azonban csak változat a történet egy-egy főbb mozzanatáról és akad közöttük nem egy későbbkori (XVI. századbéli) tudálékos mű-együgyűség is. A lefordított darabok megválogatásában mindenekelőtt az vezetett, hogy magát a történetet kerekén s amennyire csak lehetéséges: elejétől végig a legrégebb, legnaivabb, hamisítatlanul népies zamatú anyagra szorítkozva mondjam el.

—Csakhogy együtt látlak immár
 És nincsen a hétnek hijja,
 Gonzalvico, szememfénye,
 Én szerelmes fiaim!
 De most lóra, újra lóra,
 Föl a páncélt, föl a vértet,
 Szállástok még jó-amoda,
 Cantarranas negyedében.
 De az Isten szerelmére,
 Ne igen mozduljatok ki,
 Sokadalmas lakzin sok az
 Ármányos agyarkodó!

Fölpattantak a nyeregbe,
 Szállásukra eljutottak,
 Terített asztalt találtak,
 Jó fogásokkal rakottat.
 Ettek, ittak, s hogy jóllaktak,
 Mind ostáblát parancsoltak,
 Csak az egy Gonzalvico nem,
 Ő a lovát parancsolta.

Fölpattant a paripára.
 Fölnyargalt a főpiacra,
 S don Rodrigot ott úgy lelte,
 Hogy gerelyt hajít gerelyre.
 Temérdek erővel sújtá,
 S túlröpíté mind a tornyon.

Kedvet kapott Gonzalvico,
 S elhajítá a magáét ;
 De mivelhogy mázsásabb volt,
 Nem ért a toronytetőig.

Meglátta ezt Doña Lambra,
 S nagy fenszóval így kiáltott :

— Ide gyertek, nőcselédim.
 Úrfi-látni ide gyertek,
 Lovagomnak nincsen párja.
 Négy salasival fölér!

Meghallotta Doña Sancha,
 S nagy-boszúsan odavágta :
 — Hallgass Lambra, hallgass,
 [hallgass,
 Szádon ki ne szalaszd többet.
 Mert fiaim ha meghallják,
 Szemed láttára szedik szét!

— Te hallgass, te, Doña Sancha,
 Van okod a hallgatásra,
 Hét kölyökkel ellettél meg.
 Mint a koca a szeméten!

Meghallotta Gonzalvico,
 S odakiáltotta néki :
 — Ott szaggatom meg szoknyá-
 [dat,

Hol a gyalázatosokét :
 Térden fölül egy arasszal,
 Jó arasszal, vagy még föllebb!

Doña Lambra sírására
 Doñ Rodrigo nála termett.
 — Ki bántott meg, Doña
 [Lambra?

Ki mert megbántani téged?
 Mondd, ki volt és lesz rá gondom,
 Hogy megkeserülje, bárki!
 Mert ily nemes úrihölgynek
 Csak tisztesség s hódolat jár.

II.

(Acabadas son las bodas . . .)

Megülték már a menyekzót,
A lakzit is végiglakták ;
Doña Lambrával kelt egybe
Don Ruy Velazquez de Lara.¹

Doña Lambra odahagyta
Bargost, sógorasszonyával.
Velük tartottak a Larák,
Hét szép Lara úrfiak,
Szemenszedett szál leventék,
Gonzalo Gustios fiai,
S velük Nuño Salido is,
Az úrfiak nevelője.

Ruy Velazquez uradalmát,
Barbadillot hogy elérték,
Sógor-nénjük kedvét tenni,
Az Arlanza folyó mentén
Sólýmaikkal vadra mentek
Hét szép Lara úrfiak.

Sólýmásgattak, vadászgattak,
Megfordultak, meg is tértek,
S a virágos kert aljában,
Barbadillo fái alatt,
Az árnyékban, a hűvösön
Vígán gyepre heverésztek.

A legkissebb Lara-úrfi,
Gonzalvico volt a neve,

Sólýmát hüvelykére vette,
Mégmártotta, megfürdette,
Simogatta, törölgette,
Játszadózva becézgette.

Meglátja ezt Doña Lambra,
S mivel épp őt nem állhatta,
Odaint egy szolgálégényt
S nagy-titkon ezt mondja néki :
Kenj be vérrel egy uborkát
S vágd közibük ; csapd arcába
Gonzalonak, annak, aki
Épp sólýmával játszadozik.
Azután fuss ide hozzám,
Nem lesz semmi bántódásod.

A legény szerzett uborkát,
Vérrel végigföccsentette,
Még jól meg is mártogatta,
Meglóbálta, elvetette.

Hogy ily szörnyü szégyent értek,
Gyászos haragba borultak,
Nagy boszúra gyulladoztak
Hét szép Lara úrfiak,
Majd keserű búsulással
Egymás közt kitanakodták :
Csatoljuk föl kardjainkat ;
De nehogy megsajdíthassák,
Vessünk vállunkra palástot.

¹ Ruy csak a Rodrigo név családiasabb formája. Don Ruy Velazquez de Lara ugyanaz a személy, akit az előbbi románc Don Rodrigo de Lara-nak nevezett.

— Ne öljön a bú, feleség,
 Válaszolta Ruy Velazquez,
 Olyan igazságot osztok,
 Hogy megretten a világ!
 S küldötte is már követét
 Don Gonzalo Gustiosért,
 Kérve: jönné tüstént hozzá,
 Volna némi szava véle.

Don Gonzalo ott is termett
 Fiaival, mind a héttel.
 Don Rodrigo úgy fogadta,
 Hogy az asszonyt meg ne lássák.
 Szíves szókkal köszöntötte,
 Mint akik szívéhez nőttek;
 Győzte szóval, s gondja volt rá,
 Hogy gyanut ne fogjanak
 Hét szép Lara úrfiak.
 Az apjukhoz pedig így szólt:
 — Gonzalo Gustios sógor,
 Tenger pénzt nyelt ám el ez a
 Hegyen-völgyön lakodalom!
 Magaméból alig futja.
 De Almanzor, Cordobának
 Ama széphirű királya
 Úgy ígérte, hogy jó pénzzel,
 Szót szóljak csak, kisegít.
 Én hát arra kérlek, vinnél
 Egy pecsétes írást hozzá,
 S mondanád meg, hogy köszön-
 [töm,
 S várom, hogy szavát beváltsa.

Gonzalo Gustios ráhagyta,
 Hogy jószívvel megcselekszi.

Ruy Velazquez goncszt forralt,
 S így fogott az áruláshoz:

Bezárkózott egy arabus
 Betűt vetni tudó mórral,
 S Almanzornak megíratta
 Véle ezt a levelet:

— Almanzor, jó egészséget
 Kíván néked Ruy Velazquez!

Gonzalo Gustios fiai,
 Azé, ki ez írást viszi,
 Rútul megcsufoltak: vérig
 Sértették a feleségem.

Rajtuk én keresztény földön
 Bosszut soha sem állhatnék,
 Hozzád küldöm hát az apjuk,
 Add bakó kezére menten!

Én portyázó csapatommal
 Megindulok Cordobának,
 S bizton vélem tartanak
 A hét Lara úrfiak.

Almenarban lesz rá gondom,
 Hogy kezedre játsszam őket;
 Rajtuk üthetnek vitézid,
 S el is bánhatnak velük.

Üttesd csak le a fejüket,
 Magad jóvoltára kérlek,
 Mert az úrfiak vesztével
 Könnyű megvenned Castillát,
 Hiszen egész Castillában
 Sincs ádzabb mórpusztító,
 Nem hiába szemefénye
 Mind a hét Don Garcíanak.

Megvolt, pecsétet ütött rá,
 S mór deákját megölette.

Sógora, Gonzalo Gustios
 Útnak eredt az írással,
 S el is jutott Cordobába,
 Almanzor király lakába.

Az írást kezébe adta,
S néki még ezeket mondta :
— Ruy Velazquez, Lara-nemzet,
Köszönt téged az én számmal,
S arra kéret, teljesítnéd,
Amit az írása kíván.

Almanzor veszi az írást,
Elolvassa, összetépi.
— Kár volt, Gonzalo Gustios,
Kár volt néked idejőnnöd!

Tudod mi van ez írásban?
Ruy Velazquez arra kér, hogy
Üttessem le a fejed!
Ily gonoszt én nem cselekszem.

Mégis tömlőcre vettette,
Lánkra, bilincsbe verette,
Ám melléje szolgálól
Édes testvérhúgát adta,
Aki jól gondját viselje,
Tisztelje és megbeesülje.

IV.

(Quién es aquel caballero? . . .)

Ki tudott vón oly förtelmes
Árulást más elkövetni,
Mint Ruy Velazquez de Lara,
Ki az öcseit eladta!

Almenar síkjára érve
Úrfiaknak ezt mondotta :
— Üssünk rajta a pogányon,
Csapjunk emberül közébük,
Tenger lesz a drága préda,
Tenger rabot ejthetünk!

Alig végzi, nagymesszirül
Jó csapatok sokasága ;
Tízezer mór, hadirendben,
Szélnék bontott lobogókkal.

Mely nép közeledik ottan?
Hét úrfiak tudakolják.

— Oda se nekik, öcséim,
Válaszolja Ruy Velazquez,
Csak afféle alja-mórság,

A leghitványabbjai!
Rúgtassatok csak közébük,
Egy-kettőre szétszaladnak!
S ha netán állnák a sarat,
Itt vagyok, gyámolítalak!
Sokszor volt már dolgom velük,
De biz eddig sohse állták!
Ne szálljon hát inatokba
A bátorság, rontsatok rá!

Csúrt-csavaros a beszéde,
Álnokság fészkel szívébe.

Hét úrfiak kapnak a szón,
Mennek mind a mórra menten,
Pedig sok, ha vagy kétszer száz
Csatlós-lófó csapatuk.
Ruy Velazquez meg nagy-titkon
Átoson a mórjaihoz,
S csak bujtogat : hét szép öcsét
Hogy szálíg veszejtenék el,
Fejüket is üttetnék el,
Hisz mindössze is ha kétszáz

Csatlós-lófó a csapat,
S ő maga veszteg marad.

Nuño Salido meglátta,
Nagy-titkon nyomon követte
És amikor meghallotta,
Mit mond nagybátyjuk a mórnak,
Akkorát bődült dühében,
Hogy szava az eget verte :
— Ruy Velazquez, áruló vagy,
Hitvány, hitszegő bitang!
Öccseidre alkuszol?
Larát adsz el a pogánynak?
E világ végezetéig
Élni fog gyász-Lara híred,
Tenvéred elárulója,
Öccseidnek eladója!

Aztán, hogy szivén könnyített,
Odakiáltotta nékik :
— Hajrá, Lara úrfiak!
Fegyverre! Elad bányátok!
Összesúgott a pogánnyal,
Fejeteke alkuszik,
Véreteke szomjazik!

Nagy sebtén fegyverre kapnak.
Tizenöt mór zászlóalja
Kanyarít kört körülök.

Don Nuño nevelte őket,
Kardot ránt s élükre áll :
— Csak azért se csüggedünk!
Csak azért is rajtuk rontunk!
Isten, irgalmazz nekünk!
Vesszen aki vész, vitézül!

Közibük ront, s kit elől ér,

Ott egy szálíg mind levágja ;
Aztán neki a zömének,
De már ott halálát lelte.

Lara úrfiak heten,
Csatlós-lófó csapatukkal,
Összecsapnak a pogánnyal,
S aprítják a mórt halomra.
Kevéske volt a keresztény,
Húsz jutott a mórbul egyre ;
Rendre hulltak, sorra hulltak,
Végül magvuk sem maradt ;
Pusztá-magukra maradtak
Hét szép Lara úrfiak.

Lelkük Istennek ajánlták,
Aztán : Santiago, segíts!
Megujra csak nekivágtak,
S megharcoltak emberül ;
Holtra vált feltibe még a
Legvitézebb is láttukra.
Hét Larák legidősebbje,
Fernan Gonzalez meg így szólt :
— Hét egytestvérim, csak rajta!
Neki százannyinak, bátran!
Mutassuk meg a pogánynak,
Hogy helyén van a szivünk!
Nincsen immár segítségünk,
Isten az egyedüli ;
Elhullt jó Nuño Salido,
Lófóink is, mind egy szálíg.
Rajta, Larák, haljunk bátran,
Hajrá, ameddig csak bírjuk!
És amikor már nem bírjuk,
Ott a hegység, odavágunk.

Megujra csak rajtuk ütnek
Hét szép Lara úrfiak ;

Tömérdek pogányt levágnak,
Még többet szabdalnak össze.

Fernan Gonzalez odavész,
Immár csak hatan maradnak.

Harcól holtra fáradoztak
Fölkaptattak a hegységbe.
S teli porral, teli vérrrel
Orcáik tisztára mosták.

V.

(*Cansados de pelear . . .*)

Harcól holtra fáradoztak
Roskadoztak le a porba
Maradék egytestvér-Larák,
Hat szép Lara úrfiak.
Úgy ellankadt már a karjuk,
Egy se tudta megemelni.

Galve meg Viara mórok,
Almanzor két kapitánya
Búsán bólogattak össze,
S bestyézték a bátyjukat.
— Így eladni szép, vitézlő,
Színejava daliákat!
Még hozzá egyetlen édes
Testvérhúga fiait!

Nem is kívánták haláluk ;
Mórok közül kiragadták,
Sátraikba elvezették,
Páncélból kivetkőztették,
Asztalukra bort rakattak,
Bor mellé cipót adattak.

Meglátja ezt Ruy Velazquez,
S rászól két mór kapitányra :
— Azt már nem jól cselekszitek,
Éltüket hogy meghagyjátok!
Innen ha kiszabadulnak,
Úgy én többé Castillába

Bé nem tehetem a lábam,
Mert ezek menten megölnék!

Két mór kapitányok ujra
Búsán bólogattak össze :
Úrfiak legifjabbika
Pedig így szólt, bús haraggal :
— Áruló, hitvány gonosz, te!
Förtelmes a hitszegésed!
Sereg élén biztatgattál :
Üssünk rajta a pogányon.
Szent hitünknek ellenségén,
S veszteg maradtál, eladtál,
Nincs nyugtod, míg holtan nem
[látsz.

Ekkora bűnt soha néked.
Sem a földön, sem az égben
Meg nem bocsát az Úristen!

Két derék mór kapitányok
Úrfiakhoz így szólottak :
— Nem tudjuk, mitévők légyünk :
Véletek, vitézlő Larák!
Hogyha szabadon bocsátunk,
Ruy Velazquez menten indul
Almanzorhoz, Cordobába.
Még tán mórrá is leszen,
De segítséget hoz tőle,
Ránk zúdítja a haragját.

S bennünket is elveszít, mert
 Álhokságra nincsen mása.
 Fáj a ti nagy árvaságtok!
 Nesztek, itt a kardotok,
 Csatatérig szabad az út,
 Vágjátok ki magatok!

Megujra vasba öltöztek,
 Csatatérre elrobogtak,
 S maguk Istennek ajánlták
 Lara úrfiak, hatan.

A mórság meglátja őket,
 Rájuk zúdul rivalogva,
 S áll a csata, áll keményen,
 Állják a Larák vitézen.
 Sűrű a pogány dandárja,
 Széles utat vágnak benne;
 Kétezer és hatszáz hullt el,
 S jó kétannyit szabdaltak meg.
 A legtöbbjét Gonzalvico,
 A legjobb, legifjabbik.
 Iszonyú rendeket vágott!
 Már ha adja, drágán adja!

Haretől holtra fáradottan
 Már a karjuk le-lelankad;
 Paripáik szügyön döfve,
 Jó kardjaik összetörve,
 Páncélingük megszagatva,
 Paizsuk cafatokra szabva.

Pusztá kézzel is lefogják,
 Vértjeiket lecsatolják,
 S szép fejük sorra elcsapják.

Ruy Velazquez nézte, látta,
 S mert hogy ő volt legfőbb

[gondja:

Gonzalvicot alig várta.

Mikor a hetedik Lara
 Véreit fejetlen látta,
 Iszonyút nyilallt szivébe,
 Iszonyút villant szemébe,
 S uj erőre kapott karját
 Egy rándítással kitépte.
 Aztán neki a bakónak,
 Öklével fejét beverte,
 Megragadta pallosát és
 Hús pogányt hányt élire.

Százan mégis csak lefogták,
 Az ő fejét is elcsapták,
 S ott heverték rendre holtan
 Hét szép Lara úrfiak.

Ruy Velazquez megnyúgodott,
 S mint ki dolgát jól végezte,
 Hazament Buruevába.

Árulásának nincs mása.

VI.

(*Los siete infantes de Lara . . .*)

Lara úrfiak heten,
 S mesterük, Nuño Salido,
 Almenara csatasíkján
 Heverték halomba holtan.

Ruy Velazquez adta el mind
 A pogánynak, a halálnak;
 Igaz, drágán, mert tenger mórt
 Hánytak kardjuk élire.

Alig hogy fejük elcsapták,
Tüstént vitték Cordobába,
Almanzor király lakába.
Király hogy meglátta őket,
Szívét bánat hasogatta.
Rájuk ismert; orcáikat
Vértől megtisztogattatta,
Borral tisztára mosatta,
Földre gyolcsot terítettett,
S nyolcukat arra rakatta.

Ennek utána benyitott
Don Gonzalo tömlöcébe,
Mitssem sejtő úratyjához
Hét szép Lara úrfiaknak.
— Nos, hogy szolgál az egészség,
Gonzalo Gustios? kérdezte.
— Megvolnék, Almanzor király,
Megvolnék, szolgálatomra!
De ha már meglátogattál,
Úgy ki is bocsátsz te innen,
Ismerem jól a szokásod:
Búcsú a látogatásod.
Úgy látom, ma szabadúlok.
Isten tartsa jó szokásod!

Szólt Almanzor: — Don Gonzalo,
Castillából jött meg népem;
Castillából, hol keresztény
Csapatokkal csatát vittak.
Almenar tájt mind egy szálíg
Odaveszett a keresztény.
Nyolc elcsapott fejet hoztak;
Egyikük dereshajú már,
Többijük legényke-fő mind.
Kik légyenek: nem tudom.
Azért is bocsátalak ki,
Tán te fölismernéd őket.

Hadnagyim úgy erősgetik,
Hogy a Lara-nemzetségből,
Salasból valók volnának,
Épp csak hogy nevük nem
[tudják.

— Egy pillantás és én tüstént
Megmondom, hová valók — szólt
Don Gonzalo, — ki fiai,
S mely ágból lett származásuk.
Nincs levante Castillában.
Akit én jól ne ismernék,
Ágát, nemzetét ne tudnám,
Törzsökét ki ne bogoznám.

Tömlöcéből kiengedték,
Tetem-látni elvezették.

Fejüket hogy megpillantá,
Orcáikat fölismerte.
Azután csak elhanyatlott,
Azt hitték, a bú megölte.

Nagysokára éledett föl,
S ily szók szakadtak ki száján:
— Mindet ismerem, királyom.
Hej, nagyon is jól ismerem!
Én szerelmes szép fiaim,
Hét szép Lara úrfiak!
Az az egy csak a mesterük.
Hűséges Nuño Salido,
Mind a kezén nevelődtek.
Oly igen szerette őket!

Azután sírásra fakadt,
Hullt a könnye, mint a zápor,
Nem is maradt körülötte
Egyetlen szem szárazon;
Mindenik sirt, hogy ne kelljen

Ily keservet látnia,
S hogy ne lássa, mint cirógat
Fő után főt az öleiben,
Hogy siratja el egyenkint
Hét szép dalia fiát.

Minden szem csak rajta függött,
Mégsem őrizték eléggé.
Nekiment egy mór vitéznek,
Jól fent kardját kicsavarta,
S hét pogányt sujtott le véle.
Megrettentek, de lefogták.

Hogy lefogták, egyre azon
Könyörgött a mór királynak :
Csapnák el az ő fejét is,
Minek néki már az élet.

Almanzor vigasztalgatta,
Rabságtól szabaddá tette,
Dúsan megajándékozta,
Jó szóval meg is tetézte,
S hazaküldte Castillába.

Don Ganzalo megköszönte,
S hálás szívvel búcsuzott el
Cordobának királyától.

VII.

(*Ese bueno Gonzalo Gustios . . .*)

Jó Don Gonzalo Gustios
Útra készül Cordobából
Haza, ősi úrlakába.
Hej, be siralmas az útja!
Drága gyolcsba takargatva
Hét szép Lara-fő kíséri ;
Nyolcadikul mesterüké,
Jó Don Nuño Salidoé.

Hogy búcsút vett Almanzortól,
Megszólalt királyi húga :
— Don Gonzalo, szívem alatt
Hordozom már a te sarjad ;
Mondd meg, mi a kívánságod,
S az lesz, aminek te szánod.

— Ha fiút támaszték benned,
Válaszolta Don Gonzalo,

Neveljétek leventének,
Lovagok törvénye szerint
És ha daliává serdült,
Küldjétek Salasba, hozzám.

Így szólt, s ujjáról levonta
Gyűrűjét, a legszebbiket.
Jó kardjával kettévágta
És felét Axának adta.

— Ha egyszer e félkarikát
Egy mór lovag fölmutatja,
Megtudom, hogy Axa küldi,
Megtudom, ki fia légyen.

Elment, s el is érte Salast,
Hol gyászpompával fogadták.

VIII.

(Sentados á un ajedrez . . .)

Sakkjátékhoz készülődnek,
S bábjaikat állongatják
Aliatar, Segur királya,
S széphírű, fattyú Mudarra.

Ott van Almanzor király is,
S Aliatar udvarlására
Axa is, királyi húga ;
Csupa báj s ragyogó szépség.

Minden lépést megfontolnak,
Cselre csellel válaszolnak.
Aki veszt, tömérdeket veszt,
Aki nyer, töméntelent nyer.

Aliatar szeme szép Axán
Rajta-rajta feledkezik ;
Elvéti egy főbbik bábját
S tiltott lépést tesz vele.

Mudarra, ki nem gyanítja,
Mért remeg a király keze,
Meg hogy nem is jött egyébert,
Mint hogy szép Axát láthassa,
Felpattan, feldönti székét,
Bábjait összezavarja,
S öklével közikbe csapva,
Nagy fenszóval elkiáltja :
— Aki énvélem mérkőzik,
Annak itt legyen az esze!
Mert ha király nem vagyok is,
Mebánja, ki megharagít!

Aliatar fejét fölszegte,
S csak úgy foghegyről gyalázta ;

Fattyúnak, ringy-rongynak
Senkifának nevezte. [mondta,

Szót se szólt, de a válasszal
Nem maradt adós Mudarra ;
Fölragadta a sakktáblát,
S bábostul és mindenestül
A király fejéhez verte.
Szörnyet is halt őkegyelme.

Aztán ment az anyja után,
Ment a szomszédos terembe ;
Ott sirt mór királylány-anyja,
S reszketett a félelemtül.

Kardját két marokra kapva,
Ilyen szókra fakadott :
— Édes anyám, kedves anyám,
Nagy dolgomban csak mostohám,
Mondd meg, mondd, ki nemzett

[engem,
Tudnom kell, hogy ki az apám!
Tudom én, hogy nem akárki,
Lelked úriságán érzem!
Tudom én, hogy ősi nemzet,
Lelkem úriságán érzem!
De tovább már nem tűrhetem,
Hogy a szemembe vágassák :
Sehonnai, senki fia!
Kinek vagyok hát a fia?
Ha meghagysz senki fiának,
Nekivágok a világnak,
Tetteim lesznek az apám,
Pusztá kardom a törzsökfám!

Elbúsul királylány-anyja,
 Hogy szerelmes szép fiának
 Ajkáról csak keserű vád
 S fenyegető szó fakad.
 Vágyott vón föltárni mindent,
 De a szava elakadt,
 Nem talált sehogyse régi
 Botlására szavakat.

De amikor elgondolta
 Mily nagyhírű hős nemzette,
 Megeredt szava s fölfedte
 Gustios siralmas rabságát,
 Hét szép Lara úrfi sorsát,
 S úgy szívéből szólt felőlük,
 Hogy Mudarra hét bátyjáért
 Szörnyü bosszút esküdött.

IX.

(*A czar va Don Rodrigo . . .*)

Vadra indult Ruy Velazquez,
 Másként Rodrigo de Lara ;
 Bükkfaliget hűvösében
 Dőlt le déli pihenőre.

Akit várok : Mudarrillo,
 Hitehagyott mór lány fattya,
 Arra vár csak ez a két kéz,
 Hogy a lelkét kiszaggassa!

Mudarrillo járt eszében,
 Hitehagyott mór lány fattya :
 Kerüljön csak a kezébe,
 Még lelkét is kiszaggatja!

[quez,
 — Hogyha neved Ruy Velaz-
 Másként Rodrigo de Lara,
 Enyém González Mudarra,
 Mór királyleány szülötte,
 Don Gustios édes fia,
 Doña Sancha mostohája,
 S vérem vére voltanak
 Hét szép Lara úrfiak!
 Áruló, eladtad őket
 Almenara csatasíkján!
 De ha van Isten az égben,
 Megfizetsz értük ma nékem!

Mudarrillo járt eszében,
 S egyszer csak előtte termett.

— Adjon Isten, lovag uram,
 Bükkfaliget hűvösében!

— Fogadj Isten, jó levante,
 Isten hozott ligetembe!

— Jó lovag, nem mondanád meg,
 Úri személyed ki légyen?

— Várj meg, várj meg, Don
 [Gonzalo,
 Hadd öltöm fel jó páncéлом!

— Az én nevem Ruy Velazquez,
 Másként Rodrigo de Lara ;
 Sógorom Gonzalo Gustios,
 Doña Sancha testvérbátyja
 És öcséim voltak
 Hét szép Lara úrfiak.

— Az vár csak, kit te váratnál
 Hét szép Lara úrfiakra!
 Rút halált halsz, hitszegő te,
 Doña Sancha megölője!

X.

(Despues que Gonzalo Gustios...)

Azóta, hogy Don Gustios
 Odahagyta Cordobában
 A király lakát, Salasban
 Éldegélt bús aggságában.
 Bánat ölte, bú gyötörte,
 Mindig gyászos álmot látott,
 S béna két karját átkozta,
 Hogy még mindig bosszulatlan.

— Puszta törzsök, hajtás nélkül!
 Hej, be magadra maradtál
 Azóta, hogy mind lemetszé
 A leggazabb áruló!
 Boldog idők boldog fáján
 Hét gyönyörű rügy fakadott,
 Most még csak egy csenevész
 Aki ellézenge rajta. [sines,
 Én gyönyörű daliám,
 Minden percben visszavárlak,
 S minden percben újra látom,
 Hogy hull porba fejetek.
 Omló véretek ma is még
 Frissen folydogál szívemre,
 S ott is fagy meg, valahányszor
 Látnom kell a hitszegőt.
 Egy levegőt szívok vele,
 Kegyelemkenyerén élek,
 S várom, hogy vérem kiontsa
 Bosszúból, vagy irgalomból.
 Jaj az elárvult öregnek,
 S százszor jaj, ha a balvégzet
 Csúful elvesztett pörében
 Bakóját teszi bírának! [kem,
 Jobb volt nékem, jobb volt né-
 Jobb volt a pogányok földjén,

Ott akadt még, aki megszánt,
 S megesett a szíve rajtam!

Kőszékébe roskadottan,
 Fehér fürtjeit fűrösztve,
 Tornáca könyöklőjén így
 Búslakodik Don Gonzalo.
 Mikor a tágas síkságon,
 Castillai rónaságon,
 Tüzes andaluz paripán
 Mór vitézt lát közeledni.

Ifju, szép, deli levente,
 Nyájasképuú, nyiltszivú,
 Bátor, elszánt, sasszemű,
 Lobogó tekintetű.
 Paizsán félhold, kék mezőben,
 Benne vörös G-betű,
 S körülötte félfüzérben,
 Aranyszegekkel kiverve
 Ez az írás: — «Fölkutatlak,
 S nincs nyugtom, míg föl nem
 [lellek!]

Kopjacsúcsán lobogócska,
 Zöld kereszt, fehér mezőben,
 Szügyellőjére aggatva
 Meg egy fő, vértől csöpögő,
 Egy csapásra metszett nyakkal,
 Égre borzadó hajakkal.

Megtorpant. Megállt. Főt hajtott;
 Homloka a kápát érte.
 Majd kopjáját földbe szúrva
 Rátámaszkodott nyelére,

S így szólt : — Úgy látom, te	Mudarra vagyok, nagyuram,
[volnál	S rég készülök én már arra,
Salas híres, nevezetes	Hogy a te nemes törzsfádról
Nemes Ura, Don Gonzalo,	Ezt a vadhajtást levágjam!
Életemnek kútforrása!	
Ruy Velazquez, hét testvérem	Agg Gustios nagyot rikkant :
Árulója küldi néked	— Édes fiam, a szivemre!
Általam e zálogot!	Most, hogy a szivemre vonlak,
Úgy kárhozzék, mint hogy övé!	Vége minden bánatomnak!

Spanyolból fordította :

HARSÁNYI KÁLMÁN.

S Z E M L E.

Smith Ádám.

— Elnöki megnyitóbeszéd a M. T. Akadémia ülésén. —

Nemzetgazdasági bizottságunk javaslatára mai összes ülésünket amaz emlékezetes tény megünneplésének szenteltük, hogy ez évben telt le 150 esztendő azóta, hogy Smith Ádám halhatatlan és világhírű műve: *Inquiry into the nature and causes of the Wealth of nations* 1776-ban megjelent. A magyar közgazdasági tudomány, melynek neves művelői Akadémiánk fennállása óta majdnem kivétel nélkül Akadémiánkhoz tartoztak s annak körében is érvényesítették munkásságukat, úgyszólván ellenmondás nélkül elismerte mindig, hogy Smith Ádám e műve által megalapítójává lett a tulajdonképpeni közgazdasági tudománynak s hogy e műre és szerzőjére minden időkbén alkalmazhatók lesznek Wilhelm Roscher-nek szép szavai, hogy «nem képzelhető nagyobb dicsőség egy íróra nézve, mint az, hogy minden, ami ő előtte íratott, csak mint előkészítés ő reá, és minden, ami utána íratott, csak mint az ő tanainak továbbfejlesztése tűnik fel».

Smith Ádám és az ő műve legilletékesebb tagtársaink részéről a mai ülés folyamában oly beható szakszerű méltatást fognak találni, hogy részemről, midőn az ülést megnyitom és tagtársainkat, meghívott vendégeinket s a közönséget tisztelettel üdvözlöm, csak ünneplő megemlékezésünk rövid indoklására kell szorítkoznom.

Kétségtelen, hogy a gazdasági életnek a nemzetösszeséggel összefüggő problémáit Smith Ádám elsőként foglalta össze tudományos tantételekbe és rendszerbe. Felfogására befolyással voltak egyes kortársainak, különösen a francia fiziokratáknak és enciklopédistáknak munkái és tudományos elvei, de ő azokkal szemben is egészen önállónak és eredetinek mondható, sőt sokban az azokétól eltérő következtetésekre jutott.

Éppoly kétségtelen, hogy tantételei a javak termelésének tényezőire s azok összehatására, főleg a munkafelosztásra, az árképződésre és a nemzetvagyon megoszlására, de az államháztartás alapelveire nézve is, döntő hatással voltak a tudomány továbbfejlődésére és

bizonyos tekintetekben annak ma is alapjául szolgálnak. Az előzmények és a korviszonyok által is magyarázható állásfoglalása az állami beavatkozás ellen s a forgalom teljes szabadsága mellett különösen a saját nemzete gyakorlati közgazdasági fejlődésére elhatározó befolyással bírt s tanainak némely félreértései és túlhajtásai által ő még a saját szándékán túlmenőleg is befolyásolta a közgazdasági elméletek képződését és azok harcait úgy tudományos, mint politikai és szociális téren.

A tudományban, különösen a gyakorlati élet jelenségeire alkalmazott tudományban megállás nincs, és 150 év nagy idő, amely alatt az életviszonyok fejlődése óriási változásokat idéz elő s e változások új szükségletek, új szempontok, új felfogások és új törekvések szülőivé lesznek. Smith Ádám tanításának elvülhetetlen értékét bizonyítja az, hogy ma is hivatkozunk reá, úgyszólván ma is belőle indulunk ki és ma is mindent reá vonatkoztatunk. De viszont természetes, hogy ma sokat másképp ítélünk meg, mint ő és következtetéseinek érvényét szűkebb körre szorítjuk, mint ő tette. A közgazdasági élet jelenségeivel szemben a szociális felfogás érvényre emelkedése a merőben individualistikussal vagy államival szemben a dolgoknak új oldalát tárja föl, melyekkel szemben a Smithianismusnak magukban véve helyes elvei sem nyújtanak teljesen kielégítő eligazodást. Nem váltjuk ki a tőle letett alapokat, de tovább építünk rajtuk oly irányokban is, melyekre ő a maga korában nem gondolhatott; azonban bármily büszke arányokban épüljön is ki a közgazdasági tudomány, annak művelői és hirdetői sohasem fogják megtagadni a nagy alapvető nevét és kisebbíteni az ő dicsőségét.

Midőn Akadémiánk, mely ezelőtt harmincöt évvel adta ki néhai másodelnökünk, Kautz Gyula bevezetésével a Smith Ádám örökbecsű művének első magyar fordítását, mai ünnepi ülése által hódol a nagy férfiú emlékének, egyúttal lerójuk tiszteletünk és csodálatunk adóját ama nagy nemzet iránt is, mely őt szülte, nevelte, már életében méltatta és megértette s terveit megvalósulás elé vitte.

Berzeviczy Albert.

IRODALOM.

A magyar hirlapirodalom története a Bach-korszakban.

Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Szerkesztette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Angyal Dávid. Budapest. Kiadja a Pesti Lloyd-Társulat és a Magyar Történelmi Társulat. 1916. 8°. VIII+935 l.

Idestova egy év előtt (1926 március 21-én) mult 50 esztendeje annak, hogy Angyal Dávid, mint 19 éves ifjú a *Fővárosi Lapokban* közreadta első, Madáchról szóló tanulmányát. Ez alkalomból, mellyel épp összeesett Angyal legutolsó *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése* című nagy művének megjelenése, szerető tisztelettel ünnepelte őt az egész magyar tudományos világ. Külön házi ünnepe ez a *Budapesti Szemlének* is, melynek Angyal Dávid 1878 óta állandó munkatársa. Racine-ról írta e folyóiratba első értekezését, mely ma, közel egy félszázad multán sem veszített értékéből. Ugyanazok a jeles tulajdonságok, melyek jellemzik hosszú írói pályájának minden darabját, megvannak már ebben a fiatalkori tanulmányában is: az enciklopédikus tudás, a sokoldalúság, biztos ítélet, tiszta, egészséges világnézet, finom ízlés és kiforrott, szép, szabatos stílus. Ezeket, az együtt oly ritka írói képességeket méltányolta Gyulai Pál, a legnagyobb magyar kritikus, mikor Angyal Dávidot még egyetemi hallgató korában a maga szűkebb írói gárdájába vette. A tanítvány méltónak bizonyult a mester megkülönböztetett figyelmére. Gyorsan kibontakozó tehetségével nemcsak mint irodalomtörténész, hanem mint történétíró, kritikus, esztétikus és publicista is a legkiválóbbak közé emelkedett.

Folyton fölfelé haladó irodalmi pályájának egyik legbecsesebb alkotása alább ismertetendő jubiláris kötete. Maga a mű címe ugyan alig árulja el a gazdag tartalmat. Mert a nagy gondnal és temérdek vesződséggel készült munka nem csupán Falknak és Kecskeméthynek a Széchenyi és írói környezete ellen 1860 március 3-án lefolytatott váratlan házkutatások alkalmával elkobzott írásait adja közre, hanem — mint ezt a Magyar Történelmi Társulat előszava is meg-

állapítja — a 222 lapra terjedő bevezetésben a kutatás elől eddig teljesen elzárt, ismeretlen levéltári anyag alapján megírja az akkor szerepelt publicistáink kitűnő jellemzése mellett a Bach-korszak magyar újságírásának küzdelmes történetét is, mely méltóképpen egészíti ki Károlyi Árpádnak Széchenyi döblingi irodalmi hagyatékához írott nagyszabású tanulmányát.

Vida Károly *Figyelmezőjével* kezdi Angyal a bevezetést, vagyis a Bach-korszak újságírásának történetét. Az aradi gyásznap után öt héttel, 1849 nov. 13-án megindult lap azonban még két hónapot sem ért meg. Hiába volt a szerkesztő háromszéki székely létére őszinte híve a dinasztának és ellensége az Ausztriától elszakadni akaró függetlenségieknek, aki egyik későbbi röpiratában szinte látnoki erővel írja, hogy ha az osztrák birodalom valóban felbomlik, «nem tudom, hagynának-e nekünk egy kis magyar respublikát Pesttel, mint fővárossal s néhány mérföldnyi széles semleges territoriummal, hol fékezhetlen függetlenségi vágyunkat elérve, azt Európa népei tanulására örökös zúrvarban gyakorolnók, míg a ránk unatkozott néptömeg egyik szomszéd hatalomhoz bekebelezésért folyamodni kényszeritene». Igaz magyar érzése azonban, mellyel Bachot és «papíros rendszer»-ét bírálta és amellyel közreadta Falk bátorhangú bécsi leveleit a magyar nyelv és kultúra fejlesztéséről, mint a kormánynak a márc. 4-iki alkotmányból folyó kötelességéről, elégséges ok volt arra, hogy a lapot a kormány 1850 január 8-án végleg elhallgattassa.

Két nappal a *Figyelmező* után, 1849 nov. 15-én indult meg Haynau engedélye alapján Szilágyi Ferenc szerkesztésében a *Magyar Hírlap*. A lapnak némi hivatalos színezete is volt, de alig leplezett magyar érzése miatt, mellyel pl. 1849 dec. 2-án, Ferenc József trónralépésének évfordulóján, a trón és a nemzet érdekében szép vezércikkben általános amnesztiát kért, Geringer, polgári kormányzó új magyar lap alapítását határozta el, mely «függetlennek látszik s mégis egészen a kormányé». Így kelt életre, a nélkül, hogy a *Magyar Hírlap* megszűnt volna, 1850 március 9-én Császár Ferenc szerkesztésében a *Pesti Napló*, melynek legelső munkatársai között találjuk Lévay Józsefet, Garay Jánost, majd 1851-től Kemény Zsigmond bárót is. Ugyanez évben vette át a katonaságtól a sajtó felügyeletét a hirhedt Protmann, egy hiú, kitüntetésre vágyó gráci német, aki — bár egyébként tőle telhetőleg igyekezett a németiség térfoglalását előmozdítani, — magyar nőt vett feleségül. A kormánynak nem tetsző hírek közlése miatt egymás után mozdítja el Geringer a szerkesztőségéből Császár Ferencet, Bánffy Simont, majd Récsi Enult is. Így veszi át ezt a

kényes tisztséget Török János, ki alatt a lap a legelterjedtebb magyar ujság lett. Ennek ellensúlyozására adatta ki a kormány hivatalos lapokként, a címlapon a kétfejű sasos osztrák címerrel, 1853 január 1-től a *Magyar Hirlapot Budapesti Hirlap* és a *Pester Zeitungot Pest-Ofner Zeitung* cím alatt.

Közben, 1851-ben indul meg a Vas Gereben *Falusi Esték* című lapja, majd 1854-ben Pákh Albert híres *Vasárnapi Ujságja* és nem sokkal utóbb ugyancsak Pákh szerkesztésében a *Politikai Újdonságok*. Négy, tisztán szépirodalmi lap is tengette életét. De még több ujság alapításának terve bukott meg Kempen altábornagynak, a legfelsőbb rendőri hatóság főnökének elutasító végzésén Albrecht főherceg polgári kormányzó amaz álláspontja miatt, hogy ugyis elég lap jelenik meg már Magyarországon. Annál melegebben karolta fel a kormányzóság a német lapokat, melyek száma 1855-ben már hétre emelkedett. Egyébként az 1852. évi májusi sajtórendtartás értelmében a kormány lapengedélyt csak «megbízható» embereknek adott és minden «visszaélést» kétszeri írásbeli intés után felfüggesztéssel vagy az engedély megvonásával sújthattott.

Így kellett 1855 tavaszán Töröknek is távoznia a *Pesti Napló* éléről, mivel kétszeri megintése már-már a felfüggesztés veszélyébe sodorta a lapot, melynek új szerkesztője a rendőrség engedélye alapján Szenvey József lett. Török János ekkor Bécsbe megy, hol új lapot indít *Magyar Sajtó* cím alatt, melynek erős magyar szellemben írt cikkei főleg az iskolák német tannyelve kérdésében nagyon felingerelték Albrecht főherceget is. Szerencsére, az osztrák hivatalnokként Bécsben élő nagytehetségű, bár cinikus magyar publicista, Kecskeméthy Aurél, kihúzta a bajból az anyagi nehézségekkel küzködő lapot, melyet bécsi kiadója épp ez okból engedett át a pesti Heckenastnak kinek kezében Jókai főmunkatársi minősége adott a lapnak Pesten új jelentőséget.

Ezzel szemben a hivatalos lapként közreadott *Budapesti Hirlap* kitűnő munkatársai mellett (Csengery Antal, Gyulai Pál, Kemény Zsigmond, Salamon Ferenc, Toldy Ferenc stb.) sem tudott szélesebb körökben elterjedni, még pedig a Protmann jelentése szerint a közönség kormányellenes hangulata és erős nemzeti érzése miatt. Így járt a kormány németnyelvű hivatalos lapjával is. Viszont annál kapósabb volt a német közönség körében az 1854-ben megindult *Pester Lloyd*, míg a magyar értelmiség ujságja hovatovább a *Pesti Napló* lett, melynek 1855-ben lett először szerkesztője báró Kemény Zsigmond, kit a kormány is szívesen látott e helyen. Munkatársai közt ott voltak Arany, Brassai Sámuel, Csengery, Erdélyi János, Falk, Fényes

Elek, Gyulai, Hunfalvy Pál, Jókai, Pauler, Szalay László, Tompa stb. s a lap háta mögött állott Deák Ferenc is. 1858 februárjában Protmann javaslatára két hónapra felfüggesztették a lap megjelenését. Ennek ellenére is a nemzeti közvélemény tisztában volt azzal, hogy az elnyomatás már nem tarthat sokáig. Falk Miksa is, ki még 1857-ben hivatalos tárcaíróként végigkísérte az uralkodópárt magyarországi körútján, 1859 decemberében már «a történeti jog szilárd alapjáról» ír. A politikai helyzet megváltoztatását mutatta az a körülmény is, hogy a *Pesti Napló* egyre gyarapodó előfizetőivel jövedelmező vállallattá lett.

Angyal Dávid előtt Ferenczy József is megírta az abszolutizmus hírlapirodalmának történetét *A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig* címen 1887-ben megjelent művében. Ferenczy azonban mindössze 19 lapon foglalgozik könyve utolsó fejezetében ezzel a korról. Adataiban sem egészen megbízható, nem is szólva arról, hogy a napilapok közül jóformán csak a *Pesti Naplót* tárgyalja. Főleg ezzel a művel összehasonlítva, állapíthatjuk meg Angyal Dávid «bevezetésének» értékét. Mert Angyal nemcsak a lapok keletkezését és sorsát ismerteti, hanem akkori publicistáinkról, egymás közötti folytonos torzskodásukról és siralmas árulkodásaikról is kitűnő képet ad. Egyúttal vázolja azt a nemzeti missziót is, melyet a Bach-korszak magyar hírlapírói ama nehéz viszonyok között is teljesítettek a centralizáció és a beolvasztás ellen, a magyar közgazdaság fejlesztéséért és iskoláink magyar tannyelvéért. Ápolták a nemzeti összetartozás érzését és híven kitartottak a magyar tudomány, irodalom és művészet érdekei, valamint — amit első helyen kellett volna megemlítenünk — a területi épség gondolata mellett s ezzel előkészítették a területi épség helyreállítását és a nemzet feltámadását a kiegyezésben, valamint a nemzet politikai, szellemi és gazdasági erőinek, értékeinek érvényesülését a kiegyezést követő évtizedekben.

A kötet második, nagyobbik felét az elkobzott 204 darab írás, levél tölti be. 1850 március 24-én kelt az első és 1860 február 25-én az utolsó. Ennek a 10 évnek majd minden magyar fájdalmát, gondját, szenvedését, küzdelmét és reményét megtaláljuk ezekben a levelekben. Így olvashatunk bennük a nagy politika hírei mellett a kormánynak a magyar írók, hírlapírók és a M. T. Akadémia ellen tanúsított állandó gyűlölködéséről, az iskolák magyar tanítási nyelv-éért folytatott küzdelemről, a nehéz színházi viszonyokról, a konkordátummal szemben megnyilvánult aggodalomról, a birtokosok bajairól, a nagy adó mellett olcsó gabonaárakról, a drágaságról, fényűzésről, egy csehországi iparkamarának a Pesten létesítendő szabad-

raktár ellen a kormányhoz intézett felterjesztéséről, a csehek irodalomhamisításáról, tisztviselők tőzsdei játékaról. Napjaink története sajj szívünkbe, mikor a derék bunyevácok hazafias magatartásáról, vagy az úgynevezett szerb vajdaságban uralkodott szerb terrorról olvasunk, mikor pl. Zentán a hatóság oly útlevelet ad ki, melyen «édes nyelvünk tökéletes kizárásával cirill-betűk még a német elé biggyesztvék». Aktuálisan hatnak azok a sorok is, melyek a lakásdrágaságról, a tisztviselők létszámának csökkentéséről szólnak, bárha ez a Bach-korszak tisztviselőinek átlagos kevés értéke mellett csak előnyére válhatott a köznek. Jellemző adat az osztrák bürokráciára, hogy Falke helytartósági titkár, a magyarországi hivatalos lapok kiadója, az olasz háború kitörése idején, 1859 június 2-án Falk Miksától kért véleményt a dolgok állásáról és még jellemzőbb az a megítélése, melyben az olasz egységért folyó küzdelmet részesítette. Megismerjük továbbá e levelekből a nemzet egyre javuló hangulatát, mely előbb a Kazinczy Ferenc születésének századik évfordulója alkalmából rendezett ünnepélyeken nyilvánult meg, majd, egy hónappal utóbb, a Thun-féle protestáns pátens elleni küzdelemben egységes táborba sorakoztatta a hatalommal szemben a protestánsokat és katolikuskokat egyaránt.

De bármily becsesek is kortörténeti szempontból e levelek, magukban olvasva, szinte érthetetlenek volnának. Angyal Dávid azonban az egykorú magyar és osztrák lapokból évek hangyaszorgalmú munkájával összehordott nagyértékű anyaggal nemcsak a leveleket világította meg, hanem példás személyi adataival és kitűnő tárgyi jegyzeteivel úgyszólván életre varázsolta azt a kort. Magyarázatai, bár egyetlen fölösleges szava nincs, terjedelemben is meghaladják a leveleket. Semmi sem kerüli el figyelmét. Egyik jegyzetében egy rég elfelejtett színésről vagy kis kocsmáról avagy valami, ma már érthetetlen célzásról világosítja fel az olvasót, másokban az akkori külpolitikai helyzetről ad kimerítő, pontos tájékoztatást, egy továbbiban pedig pl. Keménynek a Scott Walter koldusáról mondott hasonlata ad alkalmat arra, hogy bámulatolvasottságával megjelölje Scott regényalakjai közül azt, akire Kemény valószínűleg gondolt.

Angyal Dávid e kitűnő kötetével nemcsak az abszolutizmus korát helyezte új megvilágításba, de azzal a drága tanulsággal is szolgálja a trianoni rabigába kényszerített magyar nemzetet, hogy az igazság erejének előbb-utóbb győznie kell a hazugságon és a szuronyokra támaszkodó erőszakon.

Az izléssel kiállított kötet *Magyarország újabbkori történetének*

forrásai sorozatában jelent meg a Pesti Lloyd-társulat nyomdájában, mely társulat a Pester Lloyd néhai kiváló főszerkesztője, Falk Miksa iránti kegyelethből dicséretre méltó áldozatkészséggel viselte a nyomtatás költségeit.

N. M.

Vörösmarty Mihály kiadatlan költeményei.

(Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Brisits Frigyes. Budapest 1926.)

Nehezen lehetett volna elképzelni, hogy Vörösmarty halála után hetvenegynéhány esztendővel a nagy költőtől még jelentékeny számú költemény kerülhessen a nyilvánosság elé. A Gyulai-kiadásról eddig is tudtuk, hogy egy-két ponton hiányos, de hogy száznál több költemény lappanghasson, azt senki sem gondolta. És íme, Brisits Frigyes sajtó alá rendezésében egy majdnem tíz íves füzet hagyta el a sajtót, amely csupa ismeretlen Vörösmarty-verset tartalmaz.

A szerencsés kezű kutató a kiadáshoz írt bevezetésében beszámol e kéziratok eddigi sorsáról. Eredetileg Zádor György hagyatékában voltak, majd átkerültek a premonstreiek nagyváradi gimnáziumába, innen meg Széll Kálmán birtokába jutottak s ezideig Bernrieder Jánosné Széll Ilonának családi ereklyéi között Rátóton rejtőztek. A költemények legnagyobb része Vörösmarty Mihály pesti diákkori jegyzetei között lappangott.

A legtöbb darab 1816 és 1820 között keletkezett, szóval a nagy költőnek egészen fiatalkori, még szinte gyermekkori kísérletei. Éppen azért nagy esztétikai igényekkel nem is foghatunk olvasásukhoz, de a későbbi fejlődés csiráinak nyomozása elsőrangú érveket ad nekik.

Vörösmarty e korabeli költeményei költőjük érzéseit és élményeit bizonyos általánosságban mutatják be, közvetlenség még kevés ütközik ki belőlük. A későbbi nagy romantikus itt még a klasszikai iskola híve s Berzsenyi, Baróti Szabó Dávid és Virág Benedek hangját halljuk akárhányszor a sorokból kicsendülni. A költemények elvontsága és külső alakja egyaránt a deákos iskolára mutatnak, de az antik mitológia képei mintha kevesebbszer tarkáznák nyelvét, mint mestereinek műveit. Ebben mintáinak némi önállósággal való követése nyilvánul meg, de azért nyelve még távolról sem a későbbi, a színes Vörösmarty-nyelv s verselésének sincs még zeneisége. Inkább korrekt és iskolás, mint egyéni színű. Későbbi verstechnikájához viszonyítva prozódiaja is avultnak tetszik.

A közvetlenségnek ez aránylag csekély mértéke, e klasszikus elvontság miatt azután a költemények életrajzi tekintetben sem any-

nyira kiaknázhatók, mint amennyire kívánatos volna. De mégis van egy-két olyan vonatkozása, amelyet a Vörösmartyval ezután foglalkozó kutatóknak okvetetlenül értékesíteniük kell. Ilyenek pl. barátairól írt költeményei, melyek a költőnek tanulóveire egy-két becses újjmutatást tartalmaznak, ilyen Czinke nevű tanáráról írt pár epigrammája, melyekben a rajongás hangján ír arról a férfúról, akit későbbi epigrammaiban olyan hevesen támadott. De legjellemzőbbek az édesapjához írt költeményei, amelyekből meleg fiúi szeretet s a betegsége feletti aggodalom őszinte hangokban tör elő. *A szegény asszony könyve* költőjének szülőihez való viszonyát e költemények egészítik ki.

De vajjon következtethetünk e fiatalkori darabokból a későbbi költőművészre is? Egy pár pontban kétségtelenül.

Egyik költeménye meglepően mutatja a későbbi pompás epigrammaíró. Ha e négysoros kis költeménynek, a gyűjtemény 34. darabjának hatását nyelvi és prozódiai avultságok nem rontanák, mérközhetnék legjobb e fajta későbbi költeményeivel.

Várna, Mohács, Rákos, magyaroknak bús temetői.

Hol sok ezer hősek nyugszanak hantok alatt.

Nem szomorúbb halmok bujaságink téres ölénél.

*Melybe sok élők (nem tévedés élőknek helyett?) sírja meg-
úsva ragyon.*

Egy másik darabból (98. sz.) a *Zalán futásának* előhangja csendül felénk :

Ki fogja méltán zengeni érdemes

Honnunk vitézit, s nagyjait, a setét

Óság ködéből visszahozván

Léteiket nagyobb egünkre!

A Salamon magyar király alakjával annyit foglalkozó költő érdeklődése is megszólal a 90. számú költeményéből, ahol antik strófákban a mogyoródi csata Salamonja és tanácsadói felett elmélkedik.

A verselés pozitívumáról már szóltunk : Vörösmartynak a klaszszikus formák iránt való nagy szeretete és technikai készsége már e darabokban is nyilatkozik. De a negatívum is jellemző : kiténik, hogy a rímelés terén sokkal bizonytalanabb. Ez a fejlett Vörösmartynak is mindvégig gyöngéje maradt. Itt kiadott ifjúkori költeményei között alig akad rimes darab s érdekes, hogy azért mégis éppen a legnehezebb rímelhelyezéssel mer próbálkozni. Így pl. egyszer (a 89. darab) a szonett-formával kísérletezik. Később még csak két szo-

nettet írt: az egyik *A féltékeny* című (Ö. M. I. k. 188. l.), a másik a *Szonett* c. (Ö. M. VIII. k. 56.), mely, elég furcsán, trochaikus lejtésű.

Érdekes ez ifjúkori költemények között a 80. számú, melyben Vörösmarty egy költészetünkben eladdig ismeretlen hangot üt meg: a városi élet szépségét zengi a falusi élet örömeivel szemben:

... engedd nekem azt, barátom!
 Hogy én e roppant város ékeit
 Zenghessem, ámbár minden verselők
 A csendes élet bájait védik
 És a mezőnek nevető nyugalmát.

E kiadásnak végén van tizenkét költemény, melyeknek keletkezését Brisits Frigyes jó okkal megtámogatva a költőnek 20. és 25. életéve közötti időre teszi. E darabok valóban sokkal magasabb fejlődését mutatják Vörösmartynak, mint az eddigiek. *Az ifjúság* címűben a nagy költő drámáinak dikciója már feltűnő erővel zendül meg. Egy-két költeményében meg népies hangot üt meg, sőt közülük egyikben olyan tisztán és olyan frissen, hogy e darab egyáltalában nem méltatlan a *Haj, száj, szem* vagy *A szeretők* költőjéhez:

Szép az élet az erdőben — Ideki.
Sári babám, falu végről — Gyere ki.
Itt virágzik a kakukfű — Szarkaláb.
Itt nem porzik, puha fűben — Jár a láb.
Kis pintyőke énekelget — Kis ágon.
Jó a fekrés itt alatta — Zöld ágyon ... stb.

Megkapóan érdekes az a darab (a 134. sz.), mely Napoleon egyiptomi hadjáratából veszi impresszióit. Vörösmarty később is sokat foglalkozott Napoleon alakjával. Két epigrammját szentelte neki, a *Napoleon* és a *Világzaj* címűeket, sőt színdarabot is tervezett róla. E drámának nagyon is vázlatos terve fennmaradt (Gyulai-kiadás I. k. 403. l.), s benne egy-két célzás a *Csongor és Tünde* bukott fejedelmének szavaival mutat rokonságot. A Napoleon-nal való foglalkozás első nyomaini tehát a Brisits-féle felfedezés 134. darabjáig nyúlik vissza.

A gyűjtemény 130 darabjának ötös trocheusai a hozzáunk Vitkovics Mihálytól közvetített szerb hatásra mutat. E versformát alkalmazza Vörösmarty később a *Szép Ilonkában* és a *Hedvigben* is.

Legszebb költeménye e kiadásnak s egyúttal Vörösmarty egész költészetének is értékes darabja a 124. sz., melyben a tartózkodó feszességet levetve, igazán önmagát mutatja be a költő. A külső forma még antik strófa, de az érzések erőteljessége a nagy romantikust mutatja.

... Kíhez sohajtsam kínaim ezredét?
 Ki nyujt bajomban szánakodó kezét?
 Ég, föld, miért nem lettem eddig
 Kebleteken. ha vagyon, nyugalmat?
 Belől hevülten, félfagyosan kívül...
 ... Ekkép panaszlám életi terhemet: stb.

Vörösmartynak e gyűjteményben közölt költeményei közül ez a legvalomásszerűbb, ez az önmagát legmélyebben adó. Egyéniségének ellentétes vonását: kifelé nyugodt, de belül szilajon forrongó temperamentumát máskor is többször érinti. *Salamon* drámájának hősébeu is így jellemzi magát:

*Én harccal álmodom bár éjimen,
 Békén köszöntöm a kelő napot.*

... Brisits gyűjteményének értéke, ez egy-két utóbb említett költeményt leszámítva, tehát inkább irodalomtörténeti, mint esztétikai. Ez azonban jelentékeny és a Vörösmarty-kutatást előbbre viszi. A magyar szellemi élettel tudományosan foglalkozók éppen ezért nagy elismeréssel adózhatnak Brisits Frigyesnek, aki felfedezte és tudományos alaposággal magyarázott, gondosan rendezett kiadásban tette hozzáférhetővé ez eddigi ismeretlen alkotásokat.

Galamb Sándor.

Az új francia irodalom.

(1870—1924.)

René Lalou: *Histoire de la littérature française contemporaine.* [1870 à nos jours] Édition revue et augmentée. Paris, G. Grès et Cie, 1924, 755 lap.

René Lalounak az a célja, hogy a francia irodalom fejlődését megrajzolja 1870-től 1924-ig. Számot kell vetnünk e mű eredményeivel már azért is, hogy tisztán lássuk, mi forrong abban az irodalomban, mely Európa szellemi életében évszázadokon át vezető szerepet játszott.

*

A parnassusi iskola fejének, Leconte de Lislenek, költészetében jellemző mozzanat: a személyiség kiiktatása. Az első szimbolisták vezérszelleme Baudelaire volt. Stendhal tárgyilagosságának is nagy volt a kelete. A tudományos szabatoság felé való törekvésben jelentékeny Comte, Claude Bernard, de kivált Taine és Renan hatása.

A parnassusi költők közül kiemelkedik José Maria Herédia. *Trophées* c. költeménykötete újabb *Légende des siècles*: minden epizódja egy-egy szonett pántjai közé tömörül. François Coppée költészete egy Párizsban ódöngő bourgeois lelkivilágának hűsleges tükre. Catulle Mendès virtuóz, de nem mély költő, Jean Richepint pedig utánzó készség jellemzi. Léon Dierx már első kötetével is válogatott olvasók tetszésére vágyik. Sully Prudhomme-nak kivált *Bonheur* c. alkotása tesz tanúságot művészi vé finomodott bölcselmi törekvéseiről.

A romanticizmust kikezdő visszahatás kivált a prózában nyilvánul. A Goncourt-ok remekműve a *Journal*. Regényeikben szerelmi klinika képét nyújtják. Daudet *Lettres de mon moulin*-jéből hajlékony kecsesség varázsa mosolyog felénk, míg az *Arlésienne* ijesztő délvidéki szenvedély rajza, *Tartarin*-je pedig egy a maga álmait valóságul látni kész típus halhatatlan megtestesülése. Zola műveiben, minden realista törekvése ellenére is, sok a romantikus mozzanat. Guy de Maupassant egyike a legkiválóbb francia elbeszélőknek. Már *Boule de suiffe* is kitűnő megfigyelő erejével jeleskedik. Legjelentősebb alkotása *Pierre et Jean* (1888). Kegyetlen betegsége hatásáról tanuskodnak: *Lui*, *La Horla*, *On sait*. Sohasem volt könyörtelenebbül szabatos, mint a kikökönt agy rénlátásainak ecsetelésében. J. K. Huysmans *A rebours*-jában az igazságról való álmodat akarja az igazság helyére tenni. Hovatovább erősebben nyilvánul katolikus hite is (*La Cathédrale*, stb.). Jules Renard-t epigrammaszerű naturalizmus jellemzi. Legkiválóbb alkotása: *Poils de Carotte*, egy morcos anya, önző apa, haszonleső testvérek elnyomta szerencsétlen gyermek története. *Les tablettes d'Eloija* erős vádirat a modern élet képmutatásai ellen.

A színpad két mestere 1880-ig Émile Augier és ifjabb Alexandre Dumas. A polgári színművet és a komolyabb vígjátékot művelik. A konzervatív Augier, a családi tűzhely védője, jól megépített drámaiban kissé unalmassá válik. Dumas a szerelem szentségét hirdeti, noha nyers ötletei, szúrós élű szavai, hosszas tirádái ma már szokatlannak hatnak. A realista dráma legkiválóbb művelője Henri Becque, (*Les Corbeaux*, *La Parisienne*) a mindennapi élet kegyetlenül hű színpadra-vetítője.

Csakhamar feltámad a visszahatás a realizmus ellen. Barbey d'Aurevilly bírálatáiból s fejtegető munkáiból kedves varázs sugárzik. Idegenkedett a realizmustól, kivált Zolától. Villiers de l'Isle Adam Chateaubriand szellemi örököse. Lelkét magasröptű romantizmus hatja át. Változatos zenéjű prózát teremtett magának. Gyűlölte a korabeli bűnöket. (*Tribulat Bonhomet*). Titokzatos tárgya-

kat kedvel s a katolikus képzelet lendítő erejével igyekszik eligazodni bennök. Legmesteribb elbeszélései: *Maison du bonheur* és *Akédysseus*. *Elèn* című drámája hegelianus álmodozóra vall, a Wagner ihlette *Axel* pedig az európai romanticizmus legnagyobbszerű kifejezése, az alkonyodó XIX. század *Faustja*.

A lélektani regénynek Paul Bourget a mestere. *André Cornélisa* Hamlet története mai környezetben. Első remekműve, *Le Disciple*, nagyon kivételes lélektani összeütközésével ragad meg. Maurice Barrès regényeiben jelentős az *En cultusa*. *Sous l'oeil des Barbares*-jának az az eszméje, hogy a hős a maga énjéért erős küzdelmet fejt ki a barbárok között, kik a maguk képére akarják átteremteni. Ismert műve még az *Homme libre* is: ennek az a célja, minél többet érezzen, hogy minél többet elemezhesen. Az *Ennemi des lois*ban a mai ifjúság «széles szintézisé»-re törekszik.

Anatole France *Thaïs*ában (1890) minden természetesnek látszik, még az elbeszélés legcsekélyebb részeinek klasszikus tökélye is. *A Rôtisserie*ben az Ezeregyéjszaka meséire emlékeztető bűbáj mögül a gúny szuronya villan elő. Az *Opinions de M. Jérôme Coignard* kérelhetetlen taglaló elmére vall. Az érzelmes regényben egyedüli próbálkozása a *Lys rouge*.

Az exotikus regényben Pierre Loti válik ki. Alakjai megteremtésében nincs lélektani finomság. A *Pêcheur d'Islande* (1886) hősei is általános fajképek. Exotizmusa csupán balzsam unalma és örökösen kísértő halálfélelme ellen. A regényes regény is új életre támad Marcel Prévost műveiben. Nagy lendülettel indul meg a regionalista irány is Cladel-lel, Theuriet-vel, Pouvillon-nal. Kivált Eugène Le Roy périgordi regényét kell kiemelnünk: *Jacquou le Croquant*-t. Az erkölcsi és társadalmi regény terén Édouard Rod érdemel figyelmet. Arra törekszik, hogy kötelességeinket szabatosan elhatárolja. *La vie privée de Michel Teissier* (1892) tisztességet foglal el az erkölcsi regény történetében.

A dráma terén François de Curel vívott ki magának becsült nevet. *Les Envers d'une pièce* főhősének kérelhetetlen logikával adott életet. *Les Fossiles*-jének tárgya: a haldokló nemesség vonaglása, mely annyival mégis csak tartozik magának, hogy nemesen múltjék ki. (1892). *L'Amour brodé*ban a szerelmi hazugság a főmozzanat. *La Figurante*-ja az alakításban való elmélyedéssel és a párbeszéd hajlékonyságával jeleskedik. A *Nouvelle idole* és a *Repas du lion*: széles freskók a mai társadalomról.

A lélektani drámának Georges de Porto-Riche a mestere. *La Chance de Françoise* azt a balhitet akarja eloszlatni, hogy a szere-

lemben lehet boldogság. *L'infidèle*je még inkább túltesz ezen a fel fogáson. *Amoureusee* azt fejezi ki, hogy a szerelem ügyetlenné teszi azt az asszonyt, aki szeret és kegyetlenné azt a férfit, ki engedi, hogy türelmetlenül szeressék. Legtökéletesebb műve *Le Passé*, az előkelő, behálózó, áldozatával gúnyolódó, hivatásos szeretőről írott drámája.

Maurice Donnay minden darabjával az alkalmosságoknak áldoz, pillanatnyi hatásra törekszik. Az iránydrámának is van néhány művelője. Így Brieux-t őszinte erkölcsi és társadalmi töprengések zaklatják (*Robe rouge*, stb.). Természetes könnyedség kap meg Georges Courteline színműveiben. Az életet festi. Esze ágában sincs, hogy a színpadot szöszékeknek tekintse (*Le Commissaire est bon enfant*, *Hortense, couche-toi!*). Fontos indítéka a cselekvő humanitas (*Boubouroche* [1893] stb.).

Jelentős iránya a XIX. század második felének a szimbolizmus. A dekadens és szimbolista költők lapok és folyóiratok köré tömörülnek (*Lutèce*, *Symbolisme*, *Le Décadent*, *Mercury de France*). Szívesen szövetkeztek a Parnasse és a naturalizmus elleni harcra, de összetaláltak az álom és a zene szeretetében is. A szimbolizmusnak sikerült felszabadítania a francia verset. Kengyelfutói: Tristan Corbière, Isidore Ducasse és Jules Laforgue. Tristan Corbière néhány hosszú költeményében a ritmus elvész, a nyelv is elízletlenedik. Ducasse alkotásaiban felülrik a mohó eredetieskedés, mely olykor szadista gyermekeséggé fajul. Jules Laforgue eredetisége abban áll, hogy a francia verset kimarjítja.

Arthur Rimbaud-t érzelmi tépelődések nem háborgatják, szellemi válság gyötri. Paul Verlaine eleinte a Parnasse hatására ír (*Poèmes saturniens*), a *Fêtes galantes* (1870) kötetét pedig a Goncourt-ok és Watteau sugalmazzák. Költészetében naiv vallásosság és zabolátlan erotizmus mozzanatai találkoznak. Érzelmi közvetlensége, szakítása a megszokottal, meghitt költeményei egyszerűsége nagy költőre vallanak. Az isteni szeretet előtt való hódolatában mi sem fogható inái lírai erejéhez. Nemcsak a lélek költője, meglepően változatos művésze a verselésnek is.

A kor másik kiváló szelleme Stéphane Mallarmé. Wagner hatására zenei mozzanatok ragadják meg. A konkrét és elvont mozzanatok nehezen békélnek össze nála. Az idő és a tér jelenségeit éppen úgy összekúsálja, mint az álmat a valóval.

Gustave Kahn a szabad vers harcosa. Francis Viélé-Griffin zenei könnyűségével válik ki, de nem egyszer zuppan a sekélyes fecsegés ingoványába. Henri de Régnier a szónoki alexandrinus mestere. Legkedveltebb gyűjteménye a *Médailles d'argile*. (1900). Francis

Jammes élete mindennapi mozzanatait énekli meg. Megkap hite őszinteségével (*En Dieu, L'Église habillée de feuilles*). Erősen sugalmazza a természet is (*Dans la grange*, stb.). A belga Grégoire Le Roy a szomorú falu s a méla szív költője, a szintén belga Max Elskamp a jelképes álmódosítások s hallucinációk énekese. Georges Rodenbach divatba hozza a halott Brügge városát (*Bruges La Morte*). Albert Samain fértias hangot üt meg a *Symphonie héroïque*-ben. Samain nemcsak a mai érzékenység erét aknázza ki, visszatér a galans metaszetek kecsességére is (*Watteau, L'Agréable Leçon*). Egyike a legjelesebb elegia-költőknek.

Émile Verhaeren költészete gazdag ellentétekben. Már felléptekor feltűnik azzal a szabatos meglátással, mely semmiféle részlet nyersége előtt sem torpan meg (*Les paysans, La cuisson de pain, L'Abreuvoir*). Drámája, *Le Cloître*, őrjöngő lelki harcot fest. Híres trilógiájában (*Les Soirs, Les Débâcles, Les Flambeaux noirs*) romantika és realizmus találkoznak. Újabb kötetekben a paroxysmus és a hallucinációk hatalmasodnak el rajta. Mind ritmusában, mind gazdagomlású szókinésében a szabadság híve.

A szimbolizmustól a klasszicizmushoz való visszatérésnek a görög származású Jean Moréas a legkiválóbb képviselője.¹ *Stances* (1901) kötete nagy klasszikai költőre vall. Nincs táj, melyet érzelmi heve át ne hatna s művészien meg ne rögzítene. A szimbolizmus diadalmas napjaiban más költők is visszatérnek a klasszikai irányhoz, így Raymond de La Tailhède, Maurice Du Plessys, Fernand Gregh, Louis Ménard (*Poèmes et Réveries d'un païen mystique*) az antik hitregéket támasztja fel. Auguste Angellier kötetében (*Dans la lumière antique*) római ékesszólás nyilvánul, míg egy másikban (*A l'amie perdue*) finomszövetű elnélkedés s raffinált gyöngédség.

A szimbolista dráma terén Maurice Maeterlinck tűnik fel. A *Princesse Maleine* alakjai alvajárók, kellékei elavúltak, egészben mesterkelt. Az *Intruse*-ben írói módja nyersen tárul elénk, így az *Aveugles*-ben is. A *Pelléas et Mélisande*-ben egy alak vall haladásra: Askel, az egyetlen tudatos lény a végzetszerűség áldozatai között. *Monna Vann*ájára jellemző az a meggyőződés, hogy az ember a végzet ellen felemelheti fejét. Legfontosabb töprengése: a lélek ébredése, ezért foglalkozik szívesen a misztikusokkal (*Trésor des humbles* c. gyűjt.).

A szimbolizmusnak két jeles prózaírója van: Marcel Schwob és Rémy de Gourmont. Mindkettő kiválik műveltsége szélességével, teremtő hatalmával és kritikai készségével. Schwob feltűnik a *Rire*

¹ Eredeti neve: Papadiamantopoulos.

és a *Perversité* kérdéseit tárgyaló nagyszabású essay-ival, a görög courtesane-okról írott tanulmányával (*Plaugon et Bacchis*), kereszties legendáival (*Saint Julien l'Hospitalier*). Bámulatosan sokoldalú tudását mesemondó képzelete szolgálatába állítja (*Le livre de Monelle, Cœur double*, stb.). Az a meggyőződése, hogy az emberiség a történelem útján a terrortól a szájalomig halad. Minden elbeszélés-gyűjteménye gazdagságról és alakító erőről tanuskodik. Kiválik a nagy szintézisekben is (*Empédocle, Lucrèce*). De legmegragadóbbak azok a látóerőről és stilusművészetről tanuskodó elbeszélései, melyek a történelmi idők keretéből kiesnek (*L'Incendie terrestre. La Mort d'Odjigh*, stb.).

Rémy de Gourmont egyes kötetei (*Histoires magiques, D'un pays lointain*) nem annyira valódi elbeszéléseket tartalmaznak, mint bizonytalan eszmékről álmodozó irodalmi ember finnyás kedvcsapongásait. Rémy de Gourmont többször megbirkózott a szerelem problémájával. Tudományosan boncolja a *Physique de l'amourban*. *Lettres à l'amazonia* is érdekes műve e nemben. Munkáiban a szerelem egyszerűsége, titokzatossága vagy elfajulása foglalkoztatja. Több könyvében a test és az agy szövetségének fontosságát fejtegeti (*La Culture des Idées*, stb.). Nincs meg benne Anatole France tudós bája, de eredetiségével s mélységével túlszárnyalja (*Épilogues, Promenades littéraires, Promenades philosophiques*). Mélyen érdeklődött a szavak élete iránt is (*L'esthétique de la langue française*).

Bruneti re 1897-ben felveti a tudomány és vallás dilemmáját s az utóbbi javára oldja meg. Az új elmélet főképviselője Paul Bourget. *Étapejének* főhőse hitben és politikában egyaránt hagyományhoz ragaszkodó. Legjobb műve a *Disciple* után a néhány művészien rajzolt alakjával jeleskedő *Démon de midi* (1914). A régi hagyományhoz szító doctrinarizmusnak 1897-től kezdve Barrés az egyik főképviselője (*Roman de l'énergie nationale*). Neve, mint a Déroulé-de-é is, összeszövődött a revanche eszméjével. Regényei lazák, elméleti mozzanatokkal megterheltek. Leleménye is szegényes. Charles Maurras elbeszélőnek és kritikusként indul, de dialektikai böleselővé fejlődik (*Enquête, L'Avenir de l'Intelligence*).

A XIX. század végének belső széthúzásai a francia írókat jobbra és baloldali pártokra osztják. Anatole France regényeiben sokrétű társadalomhoz tartozó alakok tűnnek fel (*L'orme du mail, Le mannequin d'osier*). Bergeret úr jellemének rajzában ugyanaz a finom művészet nyilvánul, mint Jérôme Coignard alakításában. A legnagyobb hatást France alakjai társalgásának szövésében éri el. Szellemes gúny, színes tanultság, lélektani finomság s meglepő elmélet világlik

ki belőlük. Lángelméjének legtökéletesebb összefoglalása *Les dieux ont soif* c. regénye (1912).

Jean Jaurès prózájára jellemző a szónoki ritmus. Gazdag kép-teremtő. Erejének két pillére: a bölselet és a történelem. *Histoire de la révolution*-ja nemcsak alaposságra vall, hanem csodálatos elevenítő készségre is. Romain Rolland erkölcsi hite az internacionálizmusban gyökerezik. Beethovenben, Michel Angelóban s Tolsztojban hősi cselekedetek apostolait látja. A színpadot eleven meggyőződések szolgálatába fogja. *Jean Christophe*-ban (1904—1912) lépésről-lépésre festi azt az utat, melyen lázongások, bukások, energia-nekilendülések nyomakodnak egymásra; barátságok, szerelmek, villongások s töprengések akasztanak meg egy pályát, de mindezek ellenére a lángész nemes megbékélésben találja meg jutalmát.

Feltámad az internacionálizmus iránya is. Verhaeren *Aubes* c. drámájában a hős, Hernieu, arról álmodik, hogy megöli a háborút. Noha Verhaeren európaivá lett, flamand érzése is eleven életet él benne (*Toute la Flandre*). *Les Ailes rouges de la guerre* kötete V. Hugo *Châtiments*-jával versenyez. Nemes lendülettel magasztalja honfitársai vitézségét s bosszút villámlo sorokban bélyegzi meg Németországot.

Verhaeren és Maeterlinck évek során át küzdöttek az emberi testvériségért. *Inquiétude de notre morale*-jében Maeterlinck azt a gondolatot fejezi ki, hogy az emberben a fenségést kell felébreszteni. *L'Oiseau bleu*-jében humor és kedély nyomúl a drámai és bölseelmi jelenetekbe.

Charles Péguy eleinte szocialista meggyőződést vall, de később szakít Jaurésszel. Csakhamar a hazaszeretet és a hagyomány védelmezője lesz s eljut a katolicizmusig. Az újabb költészetben figyelmet érdemel Théo Varlet: szimbolista költeményeket és csillagászati regényeket ír. Charles Grolleau a misticizmus és érzékiség szövettségét énekelte meg. Paul Fort balladáit kedvezően fogadták. A közepkor alakjait kelti életre bennök. Moréas nyomán Jean-Marc Bernard tradicionalista úton halad. Roger Allard az ifjúság költője. Joachim Gasquet a pindarosi ódában próbálkozik. Louis Mercier vallási költeményeiben evangéliumi egyszerűsége törekszik. Paul Géraudy *Toi et moi*-ja az enyelgő szerelem könyve.

Hadi költeményeiben Madame de Noailles meghatottan szól a hősokról, de megragadja az emberi nyugtalanlás s önmagunk mérhetetlensége is. Regényeket ír. *Le visage émerveillé*-je gyermekes anarchiáról tanuskodik.

A meghittség költői közül figyelmet érdemel René Salomé. Léon Larguier Lamartine *Jocelyn*-je szellemében írta *Jacques*-ját. Nagy

technikai készség nyilvánul François Paul Alibert verseiben. Tristan Klingsor raffinált művészettel folytatja Laforgue hagyományát. Mély fájdalom ihleti Léon Paul Fargue-ot *Aeternae Memoriae Patris* kötetében. A fantázia is benyomul a költészetbe, így Jean Pellerin és Henri Levet költeményeiben. Az exotismuskedvelő Paul-Jean Toulet rímei tökéletes mesterségtudásról tanuskodnak. Felüti fejét a kubizmus és a dadaizmus is. Így Guillaume Apollinaire kubizmusa képtelen nagyobb teremtő lendületre. Jean Cocteau dadaista, Nicolas Beauduin szinoptikus verseket ír. A filozófiai és társadalmi költészetet Jehan Rictus, Roger Dévigne, André Spire, Edmond Fleg művelik. A kosmikus költésben Blaise Cendrars kubista módszert követ. Charles Vildrac az élet kérdésein töpreng egyensúlyozatlan költeményeiben. Romanis-t, Duhamel-t, Vildrac-ot, Chénnevière-t, Durtain-t és Jouve-ot unanímista költőknek szokás nevezni. Sajátságai: a költői formának ugyanaz a felfogása, szimbolum és allegoria mellőzése s a szabad vers rugalmassága.

Paul Claudel nagy katolikus költő. Metafizikai szemlélődés uralkodik minden alkotásán. Istenből indul ki s Hozzá jut el. Kosmikus látomása lesz úrrá rajta s valóját misztikus meggyőződés hatja át. Ismeri a «grandiose élan lyrique» mámorát. Költeményeiből olyan zene csendül, mely eleddig ismeretlen volt a francia költészetben (*Cantique de l'ombre*, stb.). Paul Valéryt kivált az intellectus érdekli. «A lángész — írja — logikus, semmiképp sem titokzatos». Ezt a felfogást *La Soirée avec M. Teste* drámai alakban fejezi ki.

A mai drámában Currel érdemel figyelmet. *Le coup d'aile* tisztán szimbolikus dráma; a *Danse devant le miroir*nek az az eszméje, hogy a szerelmes a másik szemében nem egyéb, mint eleven tükör. *La comédie du génie* mintegy betetőzi azt az anarchiát, melyet Currel újabban annyira kedvel drámáiban. Henri Lenormand a lélektani drámát újítja fel, orosz regényírók hatására (*Terres chaudes*, *Les Possédés*). Alfred Capus színműveiben csípős szellem nyilvánul. Henri Bataille a lyrisme exact drámai érvényesüléséért küzd, Henri Bernstein híret idegrázó drámái teremtik meg. A modern drámaírók között csupán Octave Mirbeau versenyezhet Becque-vel. A *Les affaires sont les affaires* főhősében felhalmozta mindazt, amit a mai társadalomban gyűlöl. Az üzletemberről örök értékű, nagyszabású képet festett benne. A vígjáték terén Tristan Bernard jeleskedik bájosan oda vetett silhouette-jeivel. Flers és Caillavet *Le Roi*jában Baumarchais csípőssége a revuek lazaságával társul. Sacha Guitryt kezdetben tréfás ötletek, később komoly kérdések foglalkoztatják.

Nagy lendületet vesz a regény és a novella. A Tharaud testvérek

kitűnő elbeszélők. Mintegy a riportage-t vezetik be az irodalomba. Henri de Régnier *Peur de l'amour*-jában megkap Velence mélabúsan színezett rajza. Kortámasztó hűséggel rajzolja XIV. Lajos korát *Bon plaisir*-jében. Pierre Lonys « nagy görög érzékiség » írója (*Aphrodite*, stb.). Claude Farrère alkotásainak kerete a Kelet, majd kalandregényeket ír: hatása nem egyszer melodramai. Pierre Benoît is írt néhány szegényes kalandregényt. Jean Ajalbert exotikus regényei kedvesek (*Sao-Van-Di*, stb.). Erővel teljes Louis Hémon kanadai tárgyú *Marie Chapdelaine*-je. Messze földre száll Bernard Combette, Victor Segalant s Louis Bertrand regényírók képzelete is. A két Rosny könyvei akkor a leglebilincselőbbek, mikor szabadon csapong képzeletük (*Nipéhu*, *Cataclysm*). Szeretik a praelistóriát is (*Famireh*, stb.).

A hadi regényben Henri Barbusse emelkedik ki. *Enfer*-je erőre vall, teljes, *Feu*-je emberszerető realizmusának minden tulajdonságát egyesíti. Georges Duhamel cikornyátlanul festi a kórházi élet egyes mozzanatait. Roland Dorgelès háborús novellákat írt.

A társadalmi és satirikus regény terén meg kell említenünk Henri Céard jeles könyvét: *Terrains à vendre au bord de la mort*. Bretagne különböző társadalmi rétegeit mutatja be itt, sötét színezésben. A két Margueritte több regénye valóságos korkép. Legjobb művük: *Poum*. Paul Adam hatalmas életrehívónak mutatkozik (*Irène*, *Les Eunuques*). A *Temps et la Vie* a francia liberálisizmus eposza, a *Ville inconnue* a francia gyarmati csapatok magasztalása. Lucien Descaves műveiben a XIX. század forradalmi eszményeinek történetét nyújtotta. Nau a naturalisták tanítványa. A két Fischer könnyed elbeszéléseket ír. Edmond Haraucourt *Trumaille et Pélisson*-ja aprólékos megfigyelésről tanuskodik. Abel Hermant a gúnyos elképzelések különleges írója (*Cavalier Misery* stb.). Léon Werth regényei (*Clavel soldat*, *Clavel chez les majors*) a militarista eszményt támadják. Léon Bloy hadban élt a maga korával, erről szól két nagy önéletrajzi regénye (*Désespéré*, *Femme pauvre*).

Kedvelt a regionalista regény is. René Bazin két munkája révén jut hírre (*La terre qui meurt*, *Les Oberlé*). A konzervatív szellem szépsége él René Boylesve alkotásaiban, Louis Pergaud-t Franche-Comté ihleti, Louis Codet *César Capéran*-ban rokonszenves gascogneit rajzol. Ernest Pérochon-t Vendée-ben játszós *Néne* című regénye tette híressé. Szolgálóról szól, ki rájön az emberek hálátlanságára. Erő nyilvánul a belga Lemonnier regényeiben is.

Az elemző regényben feltűnést keltett Edouard Estaunié (*L'empreinte*, *Les choses voient*). Estaunié-nek ez a főszemeje: bevallott

életünk csak homlokzat, bensőbb, fontosabb életünk mögötte lappang. Émile Clermont a lelki töprengés írója (*Laure, Amour promis*). A megzavart egyensúly mozzanata jellemzi François Mauriac regényeit (*La Chair et le Sang* stb.). Louis Thomas *L'Espoir en Dieu*-jének az a tárgya, hogy egy gyönyöröktől megcsömörlött ember Isten felé sóvárog, de minthogy nem találja meg, kétségbeesésbe sülyed. Pastellfinomságúak Edmond Jaloux regényei, míg Émile Henriot elemző modora kecsességgel párosul (*Les temps innocents*). Charles Géniaux a megvalósíthatatlan szerelem tárgykörét kedveli. Binet-Valmer-t Balzac nyűgözi le, míg Henri Duvernois az elemző regényt a vaudeville-lel frissíti fel (*Crapotte*).

Van néhány ismert nőíró is. Marcelle Tinayre a kellemes és könnyű regény művelője. Kár, hogy nincs egyéni stílusa. Sajnálatos hiány ez a többi nőírónál is. Egyesek az exotismust kedvelik, így Judith Gautier a kínai és japán tárgyú *Parfums de la pagode*-ban. Neel Doff már lázadó (*Contes farouches*). Jeles tehetségnek bizonyult Marguerite Audoux. Rachilde *Tour d'amour*-ja komor szépségről tanuskodik. Colette érzékletei mélyek és finomak. Remekel az állatrajzokban (*Les sept dialogues des bêtes, La paix chez les bêtes*). Nem kevésbé művész a fizikai gyönyör rajzában (*Minne, Égarements de Minne*).

A próza mesterei között is jelentős helyet foglal el Arthur Gobineau. Az a célja, hogy válogatottaknak való morált találjon (*Essai sur l'inégalité des races humaines*). Jellemző sajátságai: a gúny s könnyűség a megértésben. Szeret foglalkozni az ázsiaiakkal (*Vie de voyage*). Írt egy rendkívüli lélektani és lírai regényt is: *Les Pléiades*. A *Renaissance* erejével, drámai rugalmasságával, politikai és művészeti nézeteinek szélességével válik ki.

A bölcséletben Henri de Bergson tűnt fel intuitív eméletével. A szimbolisták, sőt a dadaisták is, szeretnek hivatkozni reá. André Suarès essayiben élelátás nyilvánul (*Sur le vie*). Élie Faure így jellemzi gondolkodását a *Danse sur le feu et l'eau*-ban: «Mindent tragikusan kell venni, semmit sem komolyan.»

Újabban nagy hírre jutott Marcel Proust *A la recherche du temps perdu*-vel. Elbeszélése alanyi. Az a célja, hogy az elbeszélés útján támasszon fel egy életet. Területe a múlt. Jacques Chardonne az *Épithalame*-ben arra törekszik, hogy az Én fojtó köréből kiemelkedjék. Valéry Larbaud könyveiből illat varázsa árad. *O. Barnabooth*-ja korunk törekvéseinek összességét tartalmazza.

Emberöltőjének André Gide a legkiválóbb prózaírója (*Nourritures terrestres, Nouvelles nourritures, Retour de l'enfant prodigue,*

La Porte étroite, L'Immoraliste, Prétextes, Nouveaux prétextes, Les Caves du Vatican). A képzelet villózó szeszélyein át is Istent kereste. Néha az ünnepiest a gyermekessel fűzi össze. Az az esztétikai hitvallása, hogy a művészet mindig kényszer eredménye (*L'Immoraliste*). Prózája klasszikus, nem túlzó nacionalista, érdeklődése egyetemes. Humanizmusa teszi elmélyedő kritikussá. Nietzsche-t, Dosztojevszkit, Baudelairet olyan behatóan magyarázta, mint senki más. Csodálatos művésznek bizonyult mindazokban a műfajokban, melyekhez hozzáfogott. *Porte étroite*-ja egyike a francia irodalom legkiválóbb lélektani regényeinek. *Retour de l'enfant prodigue*-ja valóságos remekmű.

A kritika terén Faguet, Sarcey és Lanson válnak ki, a történelemben Fustel de Coulanges, Albert Sorel, Gaston Boissier, a filozófiában Fouillé, Renouvier, Guyau.

*

René Lalou gazdag könyve becsületos szorgalommal igyekszik képet adni az utolsó 5—6 évtized francia irodalmi mozgalmairól. Felöltő sajátsága, hogy «sine ira et studio» jellemez minden ízlést. Megjelöl az irodalom erdejében minden ösvényt, nem feledve a vadcsapásokat sem. Tárgyi uyugalmát megőrzi még akkor is, mikor olyan csodabogarakról ír, mint a nálunk is handabandázó futurizmus s feldudvásodó dadaizmus. Rengeteg anyaga okozza, hogy egy-egy fejezetben szédítően sok íróval és költővel foglalkozik. Tiszteletreméltó az a tudós kötelességtudása, mellyel nem egyszer vágott neki a középszerűségek és gyarlóságok Szaharájának. Egy-egy író t neha többször is tárgyal, aszerint, amint iránya változott, fejlődött vagy módosult. Ítéletei biztosak, noha e tekintetben a gazdag francia tanulmány- és kritikai irodalom is támogatja. Kár, hogy ezek elnyúló idézetei közepett nem egyszer elmálladoznak. De ez csekélyebb súlyú kifogás. Tagadhatatlan, hogy az új francia irodalomban való eligazodásnál Lalou mellőzhetetlen vezetőnek bizonyul.

Elek Oszkar.

GRÓF KLEBELSBERG MINISZTER TÖRVÉNYJAVASLATAI

A TUDOMÁNYOS KUTATÁS ÉS A MAGAS MŰVELTSÉG
INTÉZMÉNYEIRŐL.

I.

A történelemből tudjuk, hogy nagyjelentőségű kultúresemények minden feltűnés nélkül szoktak megszületni, a köztudatba csak akkor mennek át, mikor a közönség már élvezi jótékony hatásaikat. Ilyen nagyszabású, zajtalan kultúresemény volt az a két törvényjavaslat, amelyet a kultuszminiszter úr múlt évi (1926) május és június havában terjesztett a nemzetgyűlés elé. Az egyik szól «a természettudományok fejlesztése érdekében teendő intézkedésekről», a másik «a külföldi magyar intézetekről és a magyar műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról». Hogy mit jelent ez a két javaslat a magyar műveltség és a magyar jövő szempontjából, arról tiszta fogalmunk csak akkor lesz, ha majd áldásos hatásaikat fogjuk észlelni. Ma csak azt mondhatjuk, hogy oly nagyarányú és széles látkörű kultúrprogram áll előttünk, aminőt a multban keveset találunk, s hogy a történelem a két törvényjavaslat megalkotójának nevét a magyar nemzet legfényesebb kultúrnevei mellé fogja iktatni.

A két törvényjavaslatnak végeredményben közös célja van. Mind a kettő a magyar tudományosságot akarja magasabb színvonalra emelni. Nem pusztán az a céljuk, hogy a magyar általános műveltséget emeljék magasabb színvonalra. Ennél többre törekcsenek, a szakembereknek és a tudósoknak saját szakmabeli tudományos képzettségét kívánják magasabb fokra emelni. Talán minden kérdés nélkül elmondhatjuk, hogy a magyar tudományos szakképzettség ma is igen jelentékeny s a magyar tudományosságnak számos abszolút értékű képviselője van, a nélkül, hogy ennek biztosításáról az ország intézményesen gondoskodott volna. S ez annál

értékesebbekké teszi az elért eredményeket, mert kétségtelen tanuságot tesznek arról, hogy a nemzet rendszeres kormányzati támogatás nélkül, egyedül saját őseréjéből is ki tudja termelni a legmagasabb műveltség szellemi tényezőit. De téves volna azt hinni, hogy ezzel be lehet érniünk. Sokkal többet tudtunk volna elérni eddig is, ha a legmagasabb tudományos szakképzésről intézményesen gondoskodtak volna. A mai rendkívül súlyos viszonyok között pedig valósággal a nemzet életérdeke, hogy ennek biztosításáról intézményesen történjék gondoskodás. A két törvényjavaslat a nemzet számára egészen új gondolatvilágot nyit meg s a magyar kultúrmozgalmakban egészen új útra lép, midőn erre vállalkozik. Ez már magában véve is, elvonatkozva áldásos gyakorlati kihatásaiktól, a két törvényjavaslatot legértékesebb kultúreredményeink sorába emeli.

Ami a két törvényjavaslatnál legelőször ötlük szemünkbe, ez azok nagy rövidsége. A természettudományi törvényjavaslat mindössze tíz, a külföldi magyar intézetekről szóló pedig éppen csak hét szakaszból áll. Első tekintetre azt hittük volna, hogy a célok nagyságához képest terjedelmes, sok paragrafusból álló munkálatokat kapunk. Erről szó sincs. A törvényjavaslatok beterjesztője a lehető legrövidebb, s nézetem szerint is, leghelyesebb formát választotta a nagy célok elérésére. A törvényhozás csak az alapelvekhez adja meg hozzájárulását, a kivitel részleteit, amelyek sokszor változnak, bízza az arra hivatott kormányzati tényezőkre.

A két törvényjavaslat másik meglepő mozzanata azok általános indokolása. A jegyzetből megtudjuk, hogy a javaslatoknak ez a része a miniszter személyes munkája. Mind a két általános indokolás terjedelmes kultúrtörténeti és kultúrpolitikai tanulmány, amelyek irodalmi értéke is rendkívül nagy. Egészen szokatlan, hogy a törvényjavaslatok indokolását a beterjesztő miniszter önmaga írja. Most ez is megtörtént, mert a miniszter kifejezést kívánt adni annak, hogy a törvényjavaslatokban foglalt kultúrprogramm saját legégyénibb alkotása, melyet közvetlenül saját szavaival kíván a nemzet felfogásához közelebb hozni. Azokat a nagy igazságokat és új kultúrirányokat, melyeket a két indokolás fel-

tár. mindenkinek mélyen be kell vésnie lelkébe. E tanulmány is behatóan fog velük foglalkozni.

Végül az is igen jellegzetes-sajátsága a két törvényjavaslatnak, hogy elkészítésük előtt, a múlt év első napjaiban, a miniszter természet-, orvos-, műszaki- és mezőgazdaságtudományi országos kongresszust tartott, s ennek a tanácskozásnak rendkívül tanulságos gazdag eredményeit nemcsak, hogy figyelembe vette a javaslatok elkészítésénél, hanem a tanácskozások anyagát a törvényjavaslatokkal egy kötetbe foglalta össze. Ekként a törvényhozás s a közönség is oly nagy kultúr tanulmányi anyag birtokába jutott, aminőben eddig még alig volt része.

A két törvényjavaslat általános jellemzése gyanánt még azt kell felemlítenem, hogy míg a természettudományi javaslat, mint neve is mutatja, csak a természettudományokat tartja szem előtt, addig a tudományos intézetekről szóló a tudomány minden ágára gondol. Itt tehát valóban egyetemes program bontakozik ki előttünk.

Most pedig vizsgáljuk a két törvényjavaslatot egyenkint.

II.

A természettudományok fejlesztéséről szóló törvényjavaslatnál mindenekelőtt az a kérdés vetődik fel előttünk, miért szükséges nálunk a természettudományok hatályosabb fejlesztéséről gondoskodni?

Erre a kérdésre az általános indokolás igen találóan azzal válaszol, «hogy a XX. századra a természettudomány nyomja rá a maga bélyegét», szükséges tehát, hogy ezzel a tudományos korszellemmel összhangba hozzuk a magyar kultúrpolitikát. Állapodjunk meg egy pillanatra az indokolás ezen elvi tételénél.

Alig lehet valakinek kétsége az iránt, hogy ez a megállapítás helyes. Minden kornak, mondjuk minden századnak, megvan a maga jellegzetes sajátsága, a XX. századé a természettudományok óriási előretörése. Még pedig két irányban. Először is, jobban ismerjük a természetet és másodsor, jobban tudjuk uralmunk alá hajtani és saját céljaink szolgálá-

latába állítani a természeti erőket, mint bármely más korban ezelőtt. Rövid néhány évtized alatt az emberiség a természeti törvények megismerése terén nagyobb haladást tett, mint előbb évezredek alatt. És sohasem tudta magát az ember annyira a természeti erők urává tenni, mint napjainkban. A természeti törvények tökéletesebb megismerése és a természeti erők teljesebb uralma alá vetése az ember helyzetét is teljesen megváltoztatta az őt környező mindenséggel és embertársaival szemben. A mai ember, aki teljes tudatában van annak, hogy a tökély mily magas fokára emelkedett a természet megismerésének és uralma alá vetésének, sokkal öntudatosabb, sokkal önérzetesebb, önmagát sokkal nagyobb egyéniségnek tartó lény, mint bármelyik elődje. A természet titkaiba mélyen bepillantani tudó ember több ember, értékesebb és eszményibb lény, mint voltak elődei. Ez nem önteltség és nem elbizakodás, hanem csak helyes felismerése annak, amivé az embert az isteni gondviselés kezdettől fogva tette, hogy ő a teremtés legnagyobb alkotója, a teremtés koronája.

Emellett a teljesebb ismeret és teljesebb uralom a természet fölött megtanította őt annak felismerésére is, hogy ő csak elenyésző parány a gondviselés háztartásában és hogy még végtelen száma van természeti törvényeknek, melyeket felismernie nem sikerült és teljesen soha sem fog sikerülni. A természet alaposabb ismerete megtanít a végtelenség felismerésére s az embert a gondviseléssel szemben alázatosságra és szerénységre neveli.

De lényegesen megváltozott a társadalmi, az állami és jogi rend is. Annak az emberi együttlétnek, hol a természet megismerése és a fölötte való uralom oly magas fokon áll, szükségképpen másképpen kell felépítve lennie, mint előbb. Az az ember, aki felismerte nagy egyéni értékét a természettel szemben, az tudatára ébredt egyéniségének embertársaival szemben is. Itt az egyén tisztelete és értékelése központjává válik minden társadalmi berendezkedésnek. A jog és igazságosság legteljesebb uralma és mélyen meggyökerezett egyenlőség és demokratikus szellem az, ami a társadalmi és állami berendezkedésben következmény gyanánt fűződik ahhoz, hogy

az ember a természet megismerésében és a fölötte való uralomban a tőkély magas fokára emelkedett.

De nem folytatom tovább ezt a gondolatmenetet, nehogy túlságos terjedelmes legyek. Kiemelni csupán azt óhajtom, hogy a nagy haladás a természettudományok terén kihatásaiban nem elszigetelt, hanem egyetemes, befolyással van az embernek sorsára a természettel szemben és minden társadalmi, állami és jogi berendezkedésre egyaránt. Ennek világos felismerése egy okkal több arra, hogy a természettudományok fejlődését mindenki élénk figyelemmel kísérje, s hogy az illetékes tényezők mindent elkövessenek haladásuk előmozdítására.

Bizonyára a törvényjavaslat megalkotója is ennek megfontolásából indul ki, midőn az általános indokolás további folyamán igen részletesen kimutatja, hogy mennyire fontos a természettudományok beható művelése a magyar nemzet szempontjából, hol elmaradottságunk, sajnos, nagyon szembeszökő. Különös nyomatékkal utal arra, hogy a magyar nemzet a természettudományok művelésében hibáján kívül elmaradt, és hogy ennek a tudományos munkának nemcsak elméleti, hanem nagy gyakorlati jelentősége is van. E tekintetben igen helyesen utal báró Eötvös Lóránd korszakos találmányára és a német kutatóintézetek munkájára, amelyeknek minden nagy elméleti értékük mellett óriási gyakorlati kihatásaik is vannak. Most, hogy népességben és területben az ország megcsonkultan áll, különösen is érdeke, hogy a természeti erőket célszerűen tudja gazdasági céljaira felhasználni.

Minden nagy eszme érvényesülése attól függ, hogy milyen szervezetet és milyen eszközöket használunk fel megvalósítására. A törvényjavaslat igen helyesen mind a kettőről gondoskodik. A legbehatóbb figyelmünket igénylik a törvényjavaslat idevonatkozó intézkedései.

A szervezet két tagozatból áll: az *Országos Természettudományi Tanácsból* és a megfelelő tudományos intézetekből.

Annak a nagy célnak elérésére, hogy a természettudományok művelése hazánkban intenzívebb legyen, a törvényjavaslat a művelés irányítását egy új, önálló szervre, az *Or-*

országos Természettudományi Tanácsra kívánja bízni, melynek hatásköre az ország egész területére kiterjedne. Ez kétségkívül rendkívül üdvös gondolat, mert nagy célokat csak tervszerű, egységes irányítás mellett lehet elérni, melynek egy központból kell kiindulnia. A törvényjavaslat szerint tehát állami közigazgatásunk egy új kormányzati szervvel fog gazdagodni a természettudományok gondozására. Hogy ezzel nagy lépést fogunk tenni a kulturális haladás terén, az első tekintetre is nyilvánvaló.

Az *Országos Természettudományi Tanács* hatáskörét a törvényjavaslat igen helyesen állapítja meg, még pedig három irányban: a kormánnyal, a tudományos intézetekkel és a külfölddel szemben. Ennek megfelelően ez a hatáskör három különböző elemből áll.

A kormánnyal szemben, a dolog természeténél fogva, az *Országos Természettudományi Tanács* hatásköre csak véleményezésből állhat. A Tanács nemcsak a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, hanem a kormány bármely más tagjának is köteles véleményt mondani természettudományi kérdésekben, felhívás folytán, esetleg saját kezdeményezéséből is.

Sokkal fontosabb ennél a tudományos intézetekkel szemben megállapított hatásköre. Ezek tudományos munkáját szszhangzatosan irányítja, kezdeményezi, működésükre felügyel, azt ellenőrzi. Különösen felügyel arra, hogy műszerekkel és más eszközökkel kellően fel vannak-e szerelve. A természettudományi intézetek tehát működésükben egészen a Tanácsnak lesznek alárendelve, ők tudományos működésükben mindenben a Tanács rendelkezéseihez lesznek kötelesek alkalmazkodni. Fokozza ezt a függésüket a Tanácstól az a körülmény is, hogy a működésükhöz szükséges anyagi eszközöket a Tanács fogja adni, amennyiben ő határoz az *Országos Természettudományi Alap* fölött.

Igen jelentős lesz végül a Tanács hatásköre nemzetközi vonatkozásban is, amennyiben természettudományi kérdésekben a külfölddel szemben ő fogja képviselni az országot. A világháború óta feltűnő nagy az egész világon a törekvés a tudományos mozgalmaknak egységes organizálására. Ameny-

nyiben természettudományi kérdésekről lesz szó, az összeköttetést a külfölddel a Tanács fogja fenntartani.

A törvényjavaslat szerint az *Országos Természettudományi Tanács* nagyon népes testület lesz, 80 tagból fog állani, akiket 5—5 évre a vallás- és közoktatásügyi miniszter fog meghívni. Összetételére nézve annyit tudunk meg, hogy benne képviselve lesznek «az elméleti természettudományok, valamint az orvosi, technikai és mezőgazdasági tudományok, továbbá az egyetemi karok, a főiskolák és nagyobb tudományos intézetek». Ezekén felül a Tanácsba meghívandók lesznek: «két tudománypolitikus és a Tanács céljainak előmozdítására alakult társadalmi egyesüléseknek legfeljebb három képviselője». Szóval, a törvényjavaslat a Tanácsban helyet kíván biztosítani mindenkinek, aki a természettudományokkal valamely vonatkozásban áll. Ez elvileg helyes is. Kétségtelen azonban, hogy oly sok tagból álló testület, mint a Tanács, csak ritkán ülhet össze, s a maga teljességében nem is járhatna el mindig a kellő szakszerűséggel, ennél fogva a Tanács az egyes tudományszakok szerint albizottságokra fog oszlani. Több albizottság egy csoportba is foglalható. Sőt a Tanács feladatait voltaképpen nem is önmaga, hanem annak végrehajtó szerve, a tíz tagból álló Intézőbizottság fogja ellátni, amelynek tagjait a vallás- és közoktatásügyi miniszter fogja kijelölni. Az Intézőbizottság az albizottságok, illetve csoportok javaslata alapján fog határozni.

A szervezet másik tagja a tudományos intézetek. Ezek kétségtelenül az új intézmény legfontosabb tényezői, mert a tulajdonképpeni tudományos munkát ők lesznek hivatva végezni. A törvényjavaslat szerint a következő intézetek fognak tartozni az Országos Természettudományi Tanács hatáskörébe:

a) A budapesti matematikai és természettudományi kar és telep. Ez az intézet a Pázmány Péter tudományegyetem bölcsészeti karának kettéválasztásából keletkező új kar lesz.

b) A szegedi matematikai és természettudományi kar és telep. A vidéki egyetemeken ez idő szerint még nincsenek ilyen karok. Volt a kolozsvárin, de azt elvesztettük. Most legelőször Szegeden van tervbe véve ilyen kar létesítése.

c) A svábhgyi csillagvizsgáló és a tihanyi élettani intézet. Itt voltaképpen két egészen különböző természetű intézetről van szó, de a törvényjavaslat együttesen egy szakaszban rendelkezik róluk, mivel mind a kettő a Gyűjteményegyetem kötelékébe tartozik, s ezentúl is megmarad abban. A tihanyi élettani intézetre nézve a törvényjavaslat még azt a különös intézkedést teszi, hogy biztosítani kívánja ezen intézetnek az egyetemek és főiskolák érdekelt természettudományi tanszékeivel való együttműködését. Ennek rendezése céljából a Gyűjteményegyetem tanácsa és az érdekelt karok tárgyaló szakbizottságokat fognak kiküldeni.

d) Az Országos Természettajzi Múzeum. Ez az intézet a Nemzeti Múzeum természettajzi tárainak felhasználásával a jövőben lesz felállítva, a törvényjavaslat által kijelölt telken.

e) Az Országos Növénykert. Ez szintén a jövőben létesítendő a törvényjavaslat által megjelölt telken (Nádorkert), mely telek tulajdonjogilag a Gyűjteményegyetemre lesz telekkönyvezve.

Ezen öt, illetve hat tudományos intézet alakjában egy egészen új tagozat kapcsolódik be a magyar tudományos intézetek sorába, t. i. a természettudományi kutató intézetek. Ezek az egész tervnek leglényegesebb részét teszik ki.

Nem lehet kétséges, hogy a természettudományokat csak megfelelő intézetek útján lehet művelni. Az általános indokolás négy ilyen intézetet sorol fel: az egyetemeket, a tudományos akadémiákat, az önálló tudományos kutatóintézeteket és a múzeumokat. Az első kettő régi ismerősünk. Hogy az egyetemek és a tudományos akadémiák mily hatalmas és nagy érdemeket szerzett tényezői a természettudományok, s általában a tudományok művelésének, azt alig szükséges bővebben taglalni. Újak azonban a kutatóintézetek. Ezeket a miniszter a kitünően bevált porosz mintára kívánja megteremteni, vagyis, hogy az ő szavaival éljek, létesíteni kívánja a magyar Dahlem-et. Egészen új s nagyon életrevaló gondolat a miniszteri koncepcióban, hogy a múzeumokat is szervesen be akarja állítani a természettudományok művelésének eszközei közé. Igen jelentős, sőt egyenesen korszakalkotó a törvényjavaslatban a természettudományi kutató-

intézetek alkotása. Felismerése rejlik ebben annak, hogy az egyetemek és tudományos akadémiák, bármily nagyok és kétségtelenek is érdemeik a tudományok művelése körül, ma már egymagukban a természettudományok óriási fejlettsége és sokfélesége mellett nem képesek minden feladatot megoldani. Egy új munkatársra van szükségük az önálló természettudományi kutatóintézetek alakjában. Ezeket kívánja a törvényjavaslat megalkotni, s ez annak legkiemelkedőbb része. Budapesten egységes vezetés mellett a műegyetem szomszédságában levő nagy telken, egymás közvetlen közelségében kívánja a kutató intézeteket felállítani. Ez lesz majd a magyar Dahlem, egyúttal egy nagy darab a boldogabb magyar jövőből. Egyelőre azonban a törvényjavaslat erre a célra a Pázmány Péter tudományegyetem és a Műegyetem intézeteit kívánja felhasználni. Szűkös viszonyaink mellett csak egészen kivételesen lehet gondolni arra, hogy az egyetemektől független kutatóintézeteket létesítsünk. Ilyenek volnának, legalább egyelőre, a tihanyi élettani intézet és a svábhegyi csillagvizsgáló.

Nagy célokat megvalósító nagy intézmények fenntartásához azonban igen jelentékeny anyagi eszközök is szükségesek. A törvényjavaslat ezekről sem feledkezik meg, amennyiben létesíti az Országos Természettudományi Alapot, melynek kezdővagyonra egy igen jelentős összegben, 1.000.000 aranykoronában van megállapítva.

Van azonban ennek a törvényjavaslatnak két pontja, amelyek kételyeket, sőt nagyobb aggodalmakat is ébresztenek fel bennünk, s amelyeket éppen e miatt a fényoldalak mellett kötelességünk szóvátenni.

Az egyik a Pázmány Péter tudományegyetem bölcsészeti karának kettéválasztására vonatkozó felhatalmazás. Mint-hogy az egyetem valamennyi fakultása, különösen a legközvetlenebbül érdekelt bölcsészeti fakultás is, nemkülönben az egyetemi tanács teljes egyvértelműséggel foglaltak állást a kettéválasztás ellen, és minthogy kitűnő felterjesztéseikben minden érvet felsorakoztattak, mely a kettéválasztás ellen szól, én e helyütt csak annak kijelentésére szorítkozom, hogy legbensőbb tudományos meggyőződésemet követve, mindenben ma-

gamévá teszem a legilletékesebb tényezők felfogását. És teljesen magamévá téve azt az okfejtést is, amellyel a Pedagógiai Társaság őszi ülésén tartott szép megnyitó beszédében a kettéválasztás ellen Kornis Gyula¹ szállott síkra, csak annak kiemelésére szoritkozom: ha egészen kétségtelen, hogy egy szerve a tudományos életnek teljesen meg tud felelni a legmesszebbmenő követelményeknek, akkor minden célszerűségi szempont mellett szól, hogy annak a szervnek egységét ne bontsuk meg s hagyjuk meg azt változatlanul eredeti alakjában. Már pedig valamennyiünk meggyőződése, hogy egyetemünk bölcsészeti fakultása abban a szervezetében, amelyben háromszáz éves fennállása óta ma működik, erre a legteljesebb mértékben képes. Ezzel a megdönthetetlen ténnyel szemben semmiféle elméleti, bár különben igen tiszteletreméltó okfejtés nem képes minket arról meggyőzni, hogy a kettéosztás szükséges. És én meg vagyok győződve, hogy a miniszter úr nem fog elzárkózni az egyetemnek a legteljesebb egyértelműséggel kifejezett kívánsága elől.

A másik kételyünk az egyetemeknek és természettudományi intézményeiknek az Országos Természettudományi Tanácshoz való viszonyára vonatkozik. Bármily nagy örömmel üdvözljük is a magyar kultúrának ezt az új adminisztratív szervét, épp oly féltő gonddal kell ügyelnünk arra, hogy általa az egyetemeknek a törvény által biztosított jogállása valamiképpen el ne homályosíttassék. Az 1848: XIX. t. c. értelmében az egyetemek minden más adminisztratív közeg kikapcsolásával közvetlenül a vallás- és közoktatásügyi miniszternek vannak alárendelve. Továbbá az egyetemi oktatás és kutatás céljaira szolgáló intézetek kizárólag az egyetemi hatóságoknak vannak alárendelve. Nincs az a tudományos szempont, amely ezektől a tételektől az eltérést indokoltta tenné. Az egyetem nem tölthetné be többé rendeltetészerű hivatását, ha akár az egyik, akár pedig a másik elvtől eltérnénk.

Nem mondom, hogy ez a törvényjavaslat határozott célja. Sőt nagyszabású kormányzati férfiról nem is tudom

¹ *Magyar Pedagógia* XXV. 145—151.

feltételezni, hogy ilyen gondolattal foglalkoznék. Mindazáltal vannak a törvényjavaslatban rendelkezések, melyek az aggodalmat nem oszlatják el. Csak két mozzanatot kívánok kiemelni. Az Országos Természettudományi Tanács hatásköre többi közt kiterjed arra is, hogy a természettudományi tudományszakok intézeteinek és kutatóinak összehangzatos együttműködését biztosítsa és az intézeteknek és laboratóriumoknak műszerekkel és más eszközökkel való felszerelését figyelemmel kíséresse. Alább pedig a budapesti és szegedi egyetem matematikai és természettudományi karáról és telepéről van szó. Ki ne gondolna arra, hogy a Természettudományi Tanács említett hatásköre ezekre is fog kiterjedni? És ezt az aggodalmat azzal sem lehet eloszlatni, hogy a Természettudományi Tanácsban az «egyetemi karok» is képviselve lesznek. Mert az az alapvető egyetemi tétel, hogy az egyetem vagy annak intézményei semmiféle közbeeső adminisztratív organizációba ne legyen bekapcsolva, ekkor is elhomályosulna. A másik, hogy az említett karok részére megszerzendő telkek nem az egyetem, hanem egy más jogi személy, az Országos Gyűjteményegyetem nevére fognak telekkönyveztetni. Én nem zárkózom el az elől, hogy az egyetemek más tudományos intézetekkel közös tudományos tevékenységet fejtsenek ki, sőt ezt kívánatosnak is tartom. A miniszteri indoklás nagy nyomatékkal száll síkra a karok partikularizmus ellen, s helyesen kiemeli, hogy a karoknak egymást kiegészítő tudományos tevékenységet kell kifejteniök. De még több is igaz, az egyetemi partikularizmus sem helyes. Az egyetemeknek minden alkalmat meg kell ragadniok, hogy más tudományos intézményekkel karöltve fejtsék ki tevékenységüket. Azonban az egyetemek jogi és tudományos önállóságát mindenestre meg kell őrizni. És ezt a célt a nélkül is el lehet érni, hogy a törvényjavaslat nagy koncepcióját meg kellene bontani.

III.

Elismerésünk a miniszter úr nagy koncepciója és nemes gondolkodása iránt csak fokozódik, ha a természettudományi törvényjavaslat után a külföldi intézetekről és az ösztön-

díjakról szóló törvényjavaslatot vesszük vizsgálat alá. Ez utóbbi az egész magyar közműveltséget fogja át, s jobban is hozzá tud férkőzni a magyar lélekhez, mint bármely más, különben nagyjelentőségű alkotás. A törvényjavaslat szerkezeti elgondolása is valósággal mintaszerű. Míg a természetudományi törvényjavaslat szerkezeti rendelkezései itt-ott igen komoly aggodalmakat váltanak ki belőlünk, addig a szóban levő javaslatból nemcsak a legnemesebb cél bontakozik ki, hanem rendelkezései is a legteljesebb összhangban állanak előttünk.

Voltaképpen, mint a neve is mutatja, a nagy közös cél érdekében két különböző intézményről van szó ebben a törvényjavaslatban, egyrészt külföldi magyar intézetekről, másrészt pedig ösztöndíjakról és kutatási segélyekről.

Legfelsőbb kultúránk szervezetlensége kulturális fogyatkozásaink egyik legfőbb okozója volt. Eddig, mint már szoltam róla, egészen a véletlenre volt bízva azoknak a férfiaknak kellő kiképzése, akik legfelsőbb kultúránk szolgálatába léptek. Ennek rendkívül sok kárát láttuk, és csak a nemzet nagy kultúrképeségének köszönhetjük, hogy a kiképzés szervezetlensége dacára is legalább a legfontosabb helyekre akadtak megfelelő erők. A törvényjavaslat ezen a bajon kíván segíteni az egyetemi szakkiképzést kiegészítő és meghaladó legmagasabb szakkiképzésnek szervezése által.

A legmagasabb szakkiképzés ezen alakjának szervezése új fogalom a mi kultúréletünkben. Nyugaton, ahol mindig kedvezőbbek voltak a kulturális viszonyok, jól ismerik, s mindenütt a kultúrmozgalmak legmagasabb fokát, mintegy azok betetőzését jelenti. Most Magyarország is beilleszti kultúréletébe a legmagasabb szakkiképzés ezen betetőző alakját. Fényes bizonyítéka ez az ő kultúrhivatottságának és örök érdeme a törvényjavaslat megalkotójának.

Igen szerencsésen választotta meg a törvényjavaslat ennek a legmagasabb kiképzésnek eszközeit is: egyfelől a külföldi magyar intézeteket, másfelől az ösztöndíjakat s a kutatási segélyeket. Mind a két rendbeli eszköz mintegy önként adódik a nemzet saját szerű helyzetéből.

A magyar nemzet nyugat felől körülvéve magasabb kul-

túrájú népektől, állandóan ezek kultúrájának behatása alatt állott. A törvényjavaslat általános indokolása ezt igen részletesen és behatóan kifejti. Míg azonban eddig a nyugati kultúrbefolyások nemzetünkre inkább a véletlentől függtek, most a törvényjavaslat ezeket a külföldi intézetek felállítása által intézményesíti. Ezeknek az intézeteknek óriási jelentősége éppen abban áll, hogy szerves kapcsolatot létesítenek a magyar és a nyugati kultúra között. A törvényjavaslat a külföldi magyar intézeteknek három válfaját veszi tervbe: a tudományos kutatóintézeteket, művészképző intézeteket és főiskolai kollégiumokat (Collegium Hungaricum), melyek közül azonban kettő, sőt mind a három is, mint egy intézet osztályai egyesíthetők. Ismét igen életrevaló gondolat ennek a három válfajnak szervezése. Míg a kutatóintézetek arra lesznek hivatva, hogy azok legmagasabb szakkiképzését előmozdítsák, akik az egyetemi kiképzést már elnyerték, addig a főiskolai kollégiumok egyetemi hallgatónak vagy egyetemet végzett hallgatónak fognak módot nyújtani arra, hogy látkörüket kiszélesítsék s magasabb szakképzésüket előkészítsék. A kultuszminiszter úr kormányzati úton már eddig is több igen sikeresen működő intézetet állított fel a külföldön. A berlini Collegium Hungaricum, mely kitűnő vezetése mellett rövid idő alatt valóságos mintaintézménnyé nőtte ki magát, a hasonlóképpen kitűnően működő bécsi és római intézeteink nemesak egy szerencsésebb magyar jövőnek jelentős előharcosai, hanem egyúttal a kultuszminiszter úr nagykoncepciójú kultúrpolitikájának legbeszédesebb hirdetői. Most arról van szó, hogy ezek, s a jövőben felállítandók egységes igazgatás alá kerüljenek. A törvényjavaslat szerint valamennyi az Országos Gyűjteményegyetem hatósága alá fog tartozni, a céljaikra szolgáló ingatlanok is a Gyűjteményegyetem nevére lesznek telekkönyvezve, bizonyos eltérésekkel a bécsi és a római intézetre nézve, amelyekről most bővebben nem szólhatok. Az intézetek élén az államfő, illetve a kultuszminiszter által kinevezett igazgatók állanak.

A legmagasabb szakkiképzés előmozdításának döntő tényezője az ösztöndíj. Azok is, akik valamely külföldi inté-

zetbe kerülnek, kiküldetésüket ösztöndíj alakjában nyerik el. De legmagasabb kiképzés előmozdítása céljából ösztöndíjakat és kutatási segélyeket mások is kaphatnak, nevezetesen olyanok, akik akár kül-, akár belföldön végeznek ilyen természetű tanulmányokat. Meggyőződésem szerint ez is igen helyes álláspontja a törvényjavaslatnak. Határozott állásfoglalás azzal a nálunk erősen meggyökerezett felfogással szemben, mintha a legmagasabbrendű szakkiképzés csak a külföldi tudomány emlőin volna szerezhető. Már számos ízben tapasztaltam, hogy fiatal tudósok, akik külföldre mentek magasabb tanulmányozás céljából, meglehetősen kicsinyléssel lelkükben a magyar tudományosság iránt, onnan csalódottan tértek vissza, mert nem kapták meg azt, amit vártak. Külföldi tartózkodásuk csak arra volt jó, hogy felismerték a magyar tudományosság nagy értékét és megtanulták azt becsülni. Mindenképpen helyes tehát, hogy a törvényjavaslat csupán belföldi tanulmányozás útján megszerzendő legmagasabbfokú szakkiképzésre is alapít ösztöndíjakat és kutatási segélyeket.

Ne tévesszük össze a szóban levő ösztöndíjakat az általános tanulmányi előmenetelnek előmozdítását célzó ösztöndíjakkal, melyek kultúránk régi, nagyjelentőségű és nagyon rokonszenves tényezői. Állapodjunk meg egy pillanatra ennél a pontnál. Évszázadokon át tartó küzdelmünkben nemzeti létünkért legtöbbet a nemzet az a rétege szenvedett, amely hivatva volt szellemi munkásokat adni a nemzetnek, s amely egészen magára hagyatva, már alig lett volna képes a szükséges szellemi erőket nyújtani a nemzetnek. Megérezte ezt, mintegy ösztönszerűleg, a nemzet számos nagyobb és kisebb jótévője, midőn vagyoni feleslegét, sőt sokszor egész vagyonát, nemes bőkezűséggel tanulmányi ösztöndíjak alapítására fordította. Legyünk igazságosak a nagylelkű hazafiak és emberbarátok iránt s őrizzük meg jól lelkünkben emlékeket és annak tudatát, hogy kulturális fejlődésünk rögös útja az ő nagyszámú alapítványaik nélkül sokkal rögösebb lett volna, s hogy ma is sokan vannak közéletünkben, akik egész tanulmányi idejükre kapott ösztöndíjuknak köszönhetik felemelkedésüket, amely nélkül ma talán két kezük munkájával volnának kényszerítve megkeresni száraz kenyerüket. Ezeket

az ösztöndíjakat is azonban, amelyek igazgatásában jóformán semmi rendszer sem volt, a világháborút követő pénzelérték-telenedés jóformán mind elsöpörte, most csak a hálás kegyeletet őrizzük lelkünkben a nemes adományozók iránt. A nemzet tehát ma egészen híján van annak a nagy kultúrképző tényezőnek, melyet korábban a tanulmányi ösztöndíjak képviseltek. Ezt a hiányt kívánja pótolni a kultuszminiszter úr egy újabb törvényjavaslattal, a «Nemzeti Közművelődési Alapítványról», amelynek benyújtásával nagy államférfi belátásának újabb jelét adta. Az a vagyon, amelynek legutóbbi élvezője a hazaárulás bűnét követte el a nemzet ellen, új rendeltetésében hivatva lesz legalább némileg enyhíteni azt a sok szenvedést, melyet ő a nemzetnek okozott. Jelen fejtegetéseim keretében azonban nem efféle ösztöndíjakról van szó, melyek csak mellékesen tértem ki, hogy azoknak az ösztöndíjaknak természetét jobban megvilágítsam, melyek fejtegetésem tulajdonképpeni tárgyai. Itt szó van csupán a legmagasabb szakmüképzést célzó ösztöndíjakról és kutatási segélyekről, amelyek abban a formában, amelyben őket a törvényjavaslat szabályozza, egészen új intézményként jelentkeznek kulturális törekvéseinkben.

A tudományos jellegű ösztöndíjak és kutatási segélyek ügyének igazgatása céljából a törvényjavaslat egy egészen új kormányzati szervnek, az Ösztöndíj-tanácsnak felállítását veszi tervbe. Ennek hatásköre a legmagasabb szakműveltséget szolgáló ösztöndíjügyekben igen tág felügyelet, ellenőrzés, véleményezés és kijelölés lesz. Különösen e legutóbbi ragadja meg figyelmünket. Az ösztöndíjak és kutató segélyek adományozása, a dolog természeténél fogva, a kultuszminiszternek van fenntartva, azonban csak igen jelentős, kormányzati jogunkban egészen szokatlan megszorításokkal. Nevezetesen, a miniszter csak az Ösztöndíj-tanács kijelölése alapján adományozhat. Másnak tehát, mint akit az Ösztöndíj-tanács kijelölt, nem adományozhat ösztöndíjat. Nem lesz tehát joga arra, hogy ösztöndíjat adományozzon olyannak, aki az Ösztöndíj-tanács kijelölő eljárásán nem ment keresztül, vagyis nem lesz joga az Ösztöndíj-tanács kijelölési eljárását mellőznie, de arra sem lesz

joga, hogy ösztöndíjat adományozzon olyannak, aki ugyan átesett a kijelölő eljáráson, de az Ösztöndíj-tanács őt nem jelölte. Viszont azonban a miniszter nem lesz kötelezve arra, hogy éppen az Ösztöndíj-tanács által kijelölt pályázónak adományozza az ösztöndíjat. Őt meg fogja illetni a visszavetési jog, de éppen csak ez. Ha a miniszter a kijelölést visszaveti, az Ösztöndíj-tanács újból köteles lesz jelölni, s ez mindaddig fog folytatódni, míg olyan jelölés nem történik, mely a minisztert is kielégíti. Ha megegyezés a két tényező közt egyáltalában nem lesz elérhető, akkor az adományozás is el fog maradni. Hogy miért tartja szükségesnek a törvényjavaslat a miniszteri elhatározást ily szokatlan módon, egy alsóbb kormányzati szerv akarától függően megkötni, arra igen tiszteletreméltó őszinteséggel az indokolás adja meg nekünk a választ. A miniszter ezzel védekezni akar a magyar miniszterek réme — a protekció ellen. Kívánatos volna, hogy ez az eszköz a kívánt eredményre vezessen.

Az Ösztöndíj-tanács különben szintén igen népes testület lesz, melyben főleg, mint ezt a dolog természete kívánja, a főiskolák tanárai találnak nagy számban helyet. Különösen is rokonszenves a törvényjavaslat az a rendelkezése, hogy az egyetemek s általában a főiskolák mint intézmények is képviselve lesznek az Ösztöndíj-tanácsban. A tanácstagok meghívása itt is öt évre szól. Az Ösztöndíj-tanács szintén albizottságokra oszlik, az ügyek intézését hasonlóképpen egy tizenkéttagú intézőbizottság fogja végezni.

Különös figyelmet érdemelnek végül a törvényjavaslat azon rendelkezései, amelyek azokra vonatkoznak, akik ösztöndíjban vagy kutatási segélyben részesültek. A törvényjavaslat igen jelentős jogokat biztosít nekik, amelyek fejében bizonyos kötelességeket ró rájuk.

Egyik jogosítványuk, hogy «az állami szolgálatban való alkalmazásnál előnyben részesítendőek». A másik, hogy az ösztöndíj élvezetében töltött idő az állami szolgálatba beszámítandó, ha a kinevezés legalább két éven belül történik. Minthogy az ösztöndíjban való részesítés gondos kiválasztás alapján fog történni, és minthogy az ösztöndíj élvezete az ösztöndíjasokat legtöbb esetben magasabbrendű képzettség-

hez fogja juttatni, a dolog természetében rejlik, hogy ezzel a hivatali pályán való gyorsabb előrehaladásuk biztosítva lesz. Ez egészbenvéve jogosult is és be is fog következni, a nélkül, hogy ezt a törvényben kategórikusan kimondani kellene. Teljesen elegendőnek tartanám, ha csak annyi mondatnék ki, hogy ösztöndíjas voltuk a kinevezéseknél figyelembe veendő, ha a hivatali pályán kifejtett szorgalmuk és ott tanúsított rátermettségük is ezt igazolja. Egy imperatív rendelkezés azonban, mely a kinevező közeg kezét egészen megköti, nagyon károsnak is bizonyulhat. Gyarló emberek vagyunk, s könnyen előfordulhat, hogy az ösztöndíjas későbbi viselkedése a legszebb reményeket meghazudtolja. Ekkor a neki kategórikusan biztosított előjog a kormányt hiába nehéz helyzetbe fogja hozni. De arra is figyelemmel kell lenni, hogy az előjogok mindig odiózusak. Sokan lesznek, akik nem voltak elég szerencsések, hogy ösztöndíjhoz jussanak, s akik nagy képzettségük és szorgalmuk folytán mégis teljes mértékben megérdemlik, hogy a szolgálati pályán jó előmenetelük legyen, ezek lépten-nyomon lesznek kénytelenek akadályként maguk előtt látni azokat az előjogokat, melyeket a törvényjavaslat az ösztöndíjasok javára kíván biztosítani.

Annál helyesebbek azok a rendelkezések, amelyek az ösztöndíjasok kötelességeit megszabják. Ezek: a jelentéstétel és a visszatérítés. Nagyobb jelentősége erkölcsi és gyakorlati kihatásainál fogva csak ez utóbbinak van. A törvényjavaslat azt a kötelességet rója az ösztöndíjasokra, hogy amennyiben az életben boldogulnak, az ösztöndíj vagy a kutatási segély összegét az Ösztöndíj-tanácsnak tehetségük szerint térítsék vissza. A törvényjavaslatból nem tűnik ki világosan, vajjon jogi, vagy csak erkölcsi kötelezettséget kíván-e az ösztöndíjasra róni. De ez nem is lényeges. Döntő az, hogy határozottan is figyelmeztetni kívánja az ösztöndíjasokat arra, hogy anyagi tartozásuk is van a haza iránt. A nemzet a legnagyobb erőmegfeszítéssel és önmegtagadással áldoz azok kiképzésére, akikről feltételezi, hogy szemefénye lesznek. Ezek, ha a sors nekik kedvez, ne feledkezzenek meg arról, hogy mivel tartoznak neki. Mélységes lélektani vonás van ebben a rendelkezésben. Olyan a mi sorsverte szegény nemzetünk, mint a

szegény falusi család, amely a legutolsó fillérét is odaadja, hogy a család tehetséges csemetéjét nagyobb műveltséghez juttassa. Mily elkeseredés támad ennek a szegény falusi családnak lelkében, mikor verejtékesen megszerzett filléreinek jó módhoz jutott kegyeltjük semmit sem akar tudni szegénységben sínylődő hozzátartozóiról. Ezt az undok képet, melyet az életben elég gyakran kell látnunk, akarja a törvényjavaslat bölcs rendelkezése szemünk elől eltávolítani. Rendelkezése annál rokonszenvesebb, mert hiszen a visszatérítés nem is közvetlenül az állampénztárba, hanem annak az intézménynek részére történék, amely az ő felemelkedését lehetővé tette. És ebben sok igazság van. Akit a nemzet áldozatkészsége a semmiségből magas polcra felemelt, az tekintse leg-
 elemibb kötelességének, saját erejéhez mérten anyagilag is támogatni a nemzetet abban a szent törekvésében, hogy mások felemelkedhessenek.

IV.

Az a két törvényjavaslat, amelyről eddig szóltam, bármily nagyarányú is mind a kettő, csak részét teszi még egy nagyobbarányú kultúrprogrammnak, mely által a miniszter kultúrtörekvéseinket betetőzni óhajtja. Az első láncszemét ennek a nagy kultúrprogrammnak a miniszter már az Országos Gyűjteményegyetemről szóló törvény (1922 : XIX. t.-c.) megalkotása által valósította meg. Erről az intézményről most nem óhajtok bővebben szólni, csak annyit emelek ki, hogy azt, igen helyesen, az új törvényjavaslatok is bekapcsolják szervezetükbe saját céljaik elérésére. A miniszter kultúrprogramjának teljes kiépítéséhez ezen kívül, valamint azokon az új szerveken felül, melyekről a két törvényjavaslat szól, még szükségesnek tartja az országos szellemtudományi tanácsnak és az egyetemközi bizottságnak létesítését is. Ezek szervezése a közelebbi jövő feladata volna.

Igen nehéz feladat kultúrát teremteni, de semmi sem olyan nehéz, mint egy ország kultúráját a legmagasabb fokra felemelni. A miniszter mindent átfogó, valóban a legnemesebb kultúregyetemességre törekvő elméje mind a két feladatot

tüzte ki céljául, nemcsak, hanem azokat jó részben már meg is valósította. A tanyai iskolától kezdve, a középiskolán keresztül fel az egyetemig, sőt még azon túl is az egyetemfölötti kultúrintézmények szervezéséig mindenre kiterjed figyelme, ami ezt a nemzetet minél műveltebbé teheti. Tiszteletet parancsoló lelkesedéssel törekszik erre abban az igaz meggyőződésben, hogy ennek a nemzetnek jobb jövőt csak akkor sikerül biztosítanunk, ha műveltségét minél magasabb fokra emeljük.

Vessünk most még futó pillantást arra a két kultúr-intézményre, amelyek kiépítése a jövő feladata. A szellemi tudományok minden részében egészen új problémák vetődtek fel. Ma már meghaladottnak tekinthetjük azt a felfogást, mintha a természettudományok és a szellemi tudományok közt fogalmi ellentét állana fenn. Minden emberi tudás egységes, csak tárgyai és módszerei különbözök. Éppen ma tapasztaljuk a kétrendbeli tudomány szoros kapcsolatát, mikor a természettudományok óriási előrehaladása felidézte a szellemi tudományok új problémáit s azok teljes átalakulását. Az egyik nagy probléma az ember lelki életének pontosabb megismerése. Végső elemzésében az emberi lélek a kutató véges elme előtt mindig rejtély fog maradni, de hogy helyes tudományos módszerek alkalmazásával az ember lelki világát jobban sikerül megismernünk, mint ma, az nem lehet kétséges. A másik nagy probléma az emberi együttlét formái. Régen felismert igazság, hogy az ember csak mások társaságában képes megélni. Sokáig azonban nem tudták, hogy az emberi társadalom éppen oly élő szervezet, mint az ember. Ma már nemcsak ezt tudjuk, hanem azt is, hogy az embernél is bonyolultabb és nehezebben kifürkészhető szervezet. Az emberi test és lélek minden rejtélye hatványozott formában áll előttünk a társadalom szervezetében. Az emberi társadalomnak is megvan a maga keletkezése, virágzása és hanyatlása, van lelki világa, törekvései, örömei és szenvedései. Mindezeket a jelenségeket azonban csak megközelítőleg is megismerni, rendkívül nehéz, mert hiszen az emberi társadalom szemmel nem látható, kézzel meg nem fogható. Legtöbbbet foglalkoztak eddig a társadalmi jelenségek közül az állami és

jogi intézmények berendezésével, s nem is szenved kétséget, hogy a jogtudomány minden ága a tökély igen magas fokára emelkedett, de nem kétséges az sem, hogy a demokrácia térhódításával minden vonalon, s a nagy világasszociációk keletkezésével nemzetközi vonatkozásokban az új problémák egész új tömege vetődött fel a jogtudomány terén is, melyek egyrészt a történeti fejlődés, másrészt pedig a társadalmi és nemzetközi vonatkozások gondos tanulmányozásával sürgős megoldást követelnek. Mindez azt mutatja, hogy a szellem-tudományi tudományos kutatásoknak nemcsak megvan a maga jogosultsága, de eljött az ideje annak is, hogy e kutatások szervezésére is gondoljunk.

Az egyetemek összehangzatos működésének biztosítása is a közel jövőben megoldandó feladatok közé tartozik. Az egyetemek helyzetét és jelentőségét az a körülmény, hogy a tudományok művelésére egy egyetemfölötti szervezet megalkotása mutatkozik szükségesnek, nem változtathatja meg. A tudomány tulajdonképpeni művelésének és előbbrevitelének tényezői ezentúl is az egyetemek lesznek. Jól mondja Grósz Emil egyik legutóbbi kitűnő értekezésében, hogy az egyetem a tudományos munka ősi vára.¹ Az ország egyetemei azonban ne egymásra való tekintet nélkül, vagy éppen egymás ellenére állítsák magukat a tudomány szolgálatába, hanem teljes megértéssel és közös munkával. Más oldalról pedig a tudomány művelésének egyetemfölötti szervezése, mint ezt már fentebb kifejtettem, ne jelentse az egyetemek eddig betöltött munkakörének korlátozását vagy éppen az egyetemek lefokozását, hanem a felállítandó új tudományos szervek csak az egyetemek tudományos működésének hasznos kiegészítői legyenek. Az egyetemek tudományos működése, s erre a célra okvetlenül szükséges önkormányzatuk sem a több egyetem léte, sem pedig az egyetemfölötti tudományos szervek felállítása által csorbát ne szenvedjen. Ez kell, hogy kiinduló pontja legyen minden mozgalomnak, mely a legfelsőbb kultúrintézmények kiépítésére irányul. Fontos ez minden egye-

¹ *Az egyetemek múltja és jövője.* A Tisza István Társaskörben 1926 november 19-én tartott előadás. *Budapesti Szemle.* 1927. jan. sz.

temünkre nézve, de különösen is nagy jelentősége van e tételnek háromszáz éves fejlődésre visszatekintő legrégebbi egyetemünk szempontjából. Ennek az egyetemnek megvannak sok szenvedés és viszontagság által megszentelt hagyományai, amelyekhez tudományos reformok címén hozzányúlni nem célszerű. Nem elzárkózás ez a haladás elől, hanem csak annak kifejezése, hogy minden lépésünk előre multunk tiszteletben tartásával történjék. Mindezek megfontolásából igen helyesnek tartom az egyetemi bizottság megalkotását, amelynek hivatása nem lehet más, mint az, hogy őre legyen az egyetemek szabad tudományos működésének és önkormányzatának.

A nemzetgyűlés elé terjesztett törvényjavaslatok, s általában a miniszter egész kultúrprogramja rendkívül fontosak a nemzet egész jövője szempontjából. Bármely nép csak erősen fejlett kultúrával biztosíthatja életét a jövő számára s emelkedhetik fel a virágzás magas fokára. Egészen kétségtelen, hogy a magyar nemzet is csak mint jelentős kultúrnép tarthatja fenn magát s remélheti annak visszaszerzését, amit a balsors tőle elragadott. A jövőben a népek sorsát nem annyira az ágyúk fogják eldönteni, mint inkább a kultúra eszközei. A népek szakadatlanul folyó küzdelméből az a nemzet fog győztesen kikerülni, amely a kultúra minden képzelhető eszközét legjobban tudja hatalmába keríteni.

A magyar nemzet mindig jelentős kultúrnép volt, s ez fejt meg, hogy annyi sorscsapás ellenére fenn tudta magát tartani. Azonban súlyos küzdelme a létért soha sem engedte meg, hogy fényes szellemi tehetségeit teljesen kifejleszthesse. Minden jelentősebb felemelkedése után eddig még mindig a visszaesés sötét évei következtek, amelyek a nemzetet majdnem egészen megfosztották minden elért eredményétől. Most is gyűlölettől elvakult ellenségeink odáig mentek, hogy sok évi fáradságos munkával megteremtett nagyszabású kultúr-intézményeinktől is megfosztották s azokat egy alsóbbrendű kultúrának bocsátották szolgálatába. S mindez az igazság nevében s az emberiség békéjének érdekében történt. Pedig államok életében alig lehet nagyobb bűn, mint egy magasműveltségű népet kultúreszközeitől megfosztani, ezzel őt a

hanyatlás és pusztulás útjára sodorni, s úgy feltüntetni a világ szeme előtt, mintha nem is volna kultúrképes.

A nemzet kiapadhatatlan életerején azonban ez a gonosz törekvés már is hajótörést szenvedett. Ma már minden elbizakodás nélkül mondhatjuk, hogy a legrosszabbat már kiállottuk. Valósággal a csodával határos az, ami nemzetünk életének legszomorúbb éveiben kulturális felemelkedésünk érdekében történt. Hogy többet ne említsek, Debrecen, Szeged és Pécs, valamint a külföldön létesített collegium hungaricumok ennek örök időkre szóló hirdetői lesznek. Most csak a felemelkedés vár reánk. S ez annál biztosabb s annál tartósabb lesz, minél inkább átérzi és követi a nemzet kulturális vezére nemes lelkesedését, amellyel jövő nagyságát megalapozni törekszik.

MAGYARY GÉZA.

MAGYARORSZÁG KÖZGAZDASÁGI FEJLŐDÉSE

I. FERENCZ JÓZSEF ALKOTMÁNYOS URALKODÁSA IDEJÉBEN.

I. Ferenc József dicső emlékű királyunk elhalálzásának 10. évfordulója alkalmával kegyeletesen alkalomszerű a tudomány fáklyájának világítása mellett vizsgálni, vajjon virágzott, fejlődött-e hazánk közgazdasága I. Ferenc József alkotmányos uralkodása idejében és milyen haladást ért el közgazdasági téren Magyarország.

A XVIII. század második felében indult meg az a nagy eszmemozgalom, amely a jogi és gazdasági megkötöttség minden alakját támadta és az egyén teljesen szabad mozgását követelte és ennek szükségességét hangoztatta. Ez a mozgalom az ipart és kereskedelmet békőiből megszabadítani törekedett és végeredményben a céhek megszüntetésére vezetett és a kereskedelmi és ipari szabadságot vívta ki, a mezőgazdaság terén pedig szintén minden megkötöttséget ostromolt és egyfelől a földtehermentesítést, a jobbágyfelszabadítást, másfelől a földbirtokforgalom szabadságát juttatta diadalra.

E győzelemre jutott eszmék és gondolatok a tudomány és irodalom világából indultak útjukra és mind megtalálhatóak Smith Ádám, a közgazdaságtudomány atyamesterének 150 évvel ezelőtt megjelent világhíres könyvében. Megvalósult a gazdasági szabadság, a gazdasági liberalizmus eszméje és ezzel karöltve feltartóztathatlanul érvényesült a népek politikai szabadsága, amelyet az Európaszerte lezajlott forradalmi mozgalmak során vívtunk ki.

A magyar szabadságharc leveretése után az egységes ausztriai császárság álma megvalósultnak látszott. De a magyar nemzet lelkének mélyén nem szűnt meg az ellenállás. Jogait elkobozhatták, de azokról nem mondott le. Vissza is nyerte jogait a kiegyezés nagy művében, amely helyreállította

a bizalmat a király és a nemzet közt. Az 1867 : XII. t. c.-be foglalt kiegyezésnek a koronázás mintegy szentesítése volt. 1867 június 8-án a budai egyházban Ferenc József és neje Erzsébet megkoronáztatott. Koronás királyunk I. Ferenc József minden politikai elítéltnak teljes kegyelmet adott és a koronázási ajándékot, 100,000 aranyat, a volt honvédek özvegyei, árvái és a honvédrokkantaknak segélyezésére ajánlotta fel. Viharos örömmáorban volt az ország. A magyar nemzet lelke összeforrott e pillanatban koronás királya lelkével. És az annyi szerencsétlenségen, megpróbáltatáson, esalódáson keresztülment, az alkotmányhoz vallásos kegyelettel ragaszkodó uralkodó azóta élvezte népe szeretetét, amely 1916 november 21-én, közel 50 éven át tartó alkotmányos uralkodás után bekövetkezett halálával sem szűnt meg. A magyar nemzet szeretetteljes kegyelettel őrzi nagy uralkodója emlékét. És ez a kegyelet az idők múlásával egyre mélyebb gyökereket fog verni a magyar nemzet lelkében. Mert egyre inkább fog a magyar nép meggyőződni arról, hogy ez alatt az 50 esztendő alatt mily hatalmas utat tett a nemzet a gazdasági fejlődés során, a gazdasági megerősödés felé.

Magyarország gazdasági fejlődését vizsgálva I. Ferenc József uralkodása idejében, mindenekelőtt szükséges, hogy megismerjük az állam hatalmi tényezőit : a területet és a népességet. A magyar szent korona országai egyfelől, másfelől az osztrák birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok külön-külön jogilag önálló államot alkottak ugyan, de egységes gazdasági terület gyanánt jelentkeztek, mert mindkét állam területe egy vám- és kereskedelmi területet jelentett, melyet közös vámhatár vett körül : közös egyetértéssel és egyöntetűen szabályoztatott a mérték- és pénzrendszer : a jegybankügy és egyéb, a kereskedelmi forgalom szempontjából fontosabb intézmény : de bizonyos mérvig közösek voltak a védelemhez tartozó ügyek és intézmények is, így részlegesen közös volt a hadügy, közös volt a külügyek igazgatási szervezete és ezek folyamányakép a külügy és hadügy körében előfordult közös ügyek költsége. Magyarország tehát egy Ausztriával közös, nagy gazdasági területen önálló állami életet élt.

A magyar birodalom 325.411 □ km területén az 1869. népszámlálás eredménye szerint a tényleges népesség 15,420.251 lélekből állott. Míg az 1910. népszámlálás szerint 20,886,487 volt a népesség száma, vagyis 5,466.236 lélekkel szaporodott.

A nép az ország lelke. Erejének, hatalmának, gazdagságának, dicsőségének forrása, ha jól, ha szerencsésen kormányozzák. Az állam e hatalmas tényezője 35·4 %-kal szaporodott. A népesség csak gazdasági jólét mellett mutat nagy szaporodást. A tapasztalat arra tanít, hogy egy ország ipara csak akkor fejlődhetik és virágozhatnak, ha a népsűrűség, mely a területnek a népességhez való viszonyából állapítható meg, bizonyos fokot elér. Az iparosodás előfeltétele, hogy egy □ km-en legalább 60 ember éljen. A viszonylagos népesség e fokát I. Ferenc József megkoronáztatásakor Magyarország még nem érte el, mert átlag csak 47 lélek esett egy □ km-re. De uralkodása végén már 64 lélek jutott egy □ km-re, hirdetve, hogy az industrializmus alapja meg volt vetve.

Az ország földterülete adott mennyiség. Az nem nagyobbítható, csak hódításokkal. A békeszerető uralkodó nem annyira a terület számszerű megnagyobbításában, mint inkább annak gondosabb megművelésében látta, kereste népének boldogulását, gazdasági megerősödésének útját. A mezőgazdasági politika egyik főfeladata volt tehát egyfelől a föld belterjesebb megművelése, több munka és tőke befektetésével és talajjavításokkal, másfelől pedig ármentesítés útján az eddig gazdaságilag nem hasznosítható földterületeknek mezőgazdasági művelésre alkalmas földterületekké való átalakítása. Ez vezetett a mezőgazdasági termelés fokozására. A kultúrmérnöki hivatal felállítása, vagyis 1879 óta 1915-ig a talajjavítási munkálatok óriási arányokat öltöttek. Hatalmas területeket vontak talajjavítási művelet alá. Lecsapolás, alagesövezés, öntözés, vízmosságok megkötése révén 1.591.760 hektár területet nyertek a földművelés javára, vagyis 2,348.080 kat. holdat. Másrészt a Duna-Tisza völgyében több mint 5½ millió kat. holdat ármentesítettek. Az a körülmény, hogy közel 8 millió kat. hold termőfölddel gazdagodott az ország területe, nem maradhatott hatás nélkül a

mezőgazdasági termelésre. A learatott búzaterület 1868-ban 2,002.910 hektár volt, 1915-ben 3,593.343 hektár; a learatott kenyértermény-terület pedig átlagban 3,717.771 hektárról 4,716.314 hektárra emelkedett. De nemcsak a kenyértermény-terület gyarapodott, hanem a többi mezőgazdasági termelésre szolgáló terület is. Így a learatott tengeriterület 1,404.441 hektárról 2,884.335 hektárra emelkedett. A learatott árpatereület 889,895 hektárról 1,188.582 hektárra. A termőterület gyarapodása már önmagában véve a terméseredmények emelkedésére vezet. Ehhez járul, hogy a belterjesebb művelés is fokozta a termésmennyiséget. Ezt bizonyítja az, hogy a terméseredmények nagyobb arányban emelkedtek, mint a termőterület. A termés összehasonlítása nem történhetik egy év eredménye alapján, mert az időjárás szeszélye az évi termést erősen befolyásolja. Ezért 5—5 év átlagát kell alapul venni. Az összes kenyértermelés az 1868—1872. évi átlag szerint 37·9 millió hektoliter volt, ami (átlagos 74·8 kg-ot számítva 1 hl kenyérterményre) 28·349 millió *q*-nak felel meg. Ezzel szemben az 1911—1915. évben a kenyértermények évi átlagos terméseredménye 53·456 millió *q*-t tett ki. Tehát csaknem megkétszereződött, ami a magyar mezőgazdaság hatalmas fejlődésének legékesebb bizonyítéka.

A földműveléssel elválaszthatatlan kapcsolatban van az állattenyésztés. Egyik a másik nélkül nem fejlődhetik. A földművelés szolgáltatja a takarmánynövényeket az állattenyésztésnek, viszont az állattenyésztés látja el a mezőgazdaságot az igáserővel és szolgáltatja az anyyira szükséges trágyát. Az 1870. évi számlálás adatait összehasonlítva az 1911. évi állatszámolás eredményeivel, ezen a téren is lendületes fejlődésről számolhatunk be. A szarvasmarhaállomány 5,279.193 dzbáról 7,319.111 darabra szaporodott. A fejlődés azonban nem annyira a marhaállomány számszerű emelkedéséből ítéhető meg, mint inkább az állomány minőségének folytonos javulásából látható, amely egyrészt a tejtermelés hatalmas fellendülését vonta maga után, másrészt az évi hústermelés mennyiségének és értékének emelkedésével járt, a szarvasmarha átlagos súlyának gyarapodása révén. A lovak száma 2,158.819 darabról 2,320.321 darabra, a sertések száma

4,443.279-ről 7,579.321 darabra emelkedett. A lóállomány csekélyebb számszerű emelkedése nem gazdasági okokra vezetendő vissza, hanem arra, hogy jelentősége, mint igaerő. a mechanikai energiák előrenyomulásával a nagyobb gazdaságokban csökkent.

A nyersanyagot szolgáltató őstermeléshez számítandó a bányászat és kohászat is. Az adatok összehasonlíthatósága szempontjából a gazdasági fejlődés méreteinek jellemzésére szolgáljon a kőszéntermelés, amely 1867-ben a magyar szent korona országaiban 13,163.231 q -ról 1911—15 évi átlagban 91,670.180 q -ra emelkedett és a nyers- és öntöttvastermés, mely 1,183.211 q -ról 5,154.658 q -ra emelkedett.

Ez a hatalmas fejlődés már következtetni enged a hazai ipar fejlődésének mérvére is.

Az 1867. év politikailag is közgazdaságilag is új korszak kezdetét jelenti. Magyarország akkor még határozottan agrárország volt, nyers-, segéd- és tüzelőanyagban gazdag. De gyér népessége, tökeszegénysége, a műveltség alacsony foka, a szükségletek viszonylagos csekély mérvé mellett ipara teljesen fejletlen volt. Csak a mezőgazdasági iparágak értek el bizonyos viszonylagosan magasabb fokot. Hogy mennyire nem lehetett a kiegyezés létrejöttékor hazánkban iparról beszélni, misem bizonyítja jobban, minthogy az iparral foglalkozó népesség az ország összes lakosságának akkor csak 4.19 %-át tette. Az 1910. évi népszámláláskor már a népesség 16.1 %-a foglalkozott iparral. Ékes bizonyítéka annak, hogy mily hatalmas és gyors fejlődést értünk el e korszakban az iparosodás terén. Az ipar megteremtéséhez tőke- és szakértelemmel párosult vállalkozási kedv szükséges, a belső fogyasztást biztosító bizonyos népsűrűség mellett. A hazai tőke hiányát pótolhatja a külföldi tőke. De a külföldi tőke nagyarányú behozatala csak megfelelő hitelszervezet mellett érhető el. Az ipar fejlesztése csak a hazai hitelügy megszerzésével indulhatott meg, a hitelintézetek alapítása útján, a tőketársulás előmozdításával, megkönnyítésével.

1867-ben a hitelintézetek alapítása általánosságban még nem vett nagy lendületet. A meglévő öt intézet mellé ez évben hét új bank alakult. 1868-ban további 14 új bank létesült.

1867-ben a bankok befizetett részvénytőkéje 4·5 millió frt, váltótárcája 6·1 millió frt, kölcsönállománya 1·8 millió frt, értékpapírtárcája 0·3 millió frt, takaréketétállománya 7·4 millió frt volt. (Vargha Gyula : *A magyar hitelügy és hitelintézetek története*, 364 l.)

Ezzel szemben 1915-ben a hitelintézetek száma 5849 volt (ebből 3809 szövetkezet). A befizetett részvénytőke 1·767 milliárd korona, saját tőke 2·583 milliárd korona volt. A váltótárca 3·302 milliárd, a kölcsönállomány (jelzálog-, lombard-; folyószámlakölcsön) 7·814 milliárd korona, értékpapírtárca 1·634 milliárd, takaréketétek 4·389 milliárd korona.

Ilyen hatalmas hitelszervezet kialakulása megtermékenyítette az egész közgazdasági életet. Nemcsak az évről-évre fejlődő gazdasági élet nyomán fokozódó kereseti lehetőségek révén eszközölt megtakarítások jutottak a hitelintézetek sűrű hálózata segítségével ismét produktív elhelyezkedések alakjában a gazdasági életbe, hanem a külföldi tőke is bőséges módon állott a magyar közgazdaság rendelkezésére.

Az ipar fejlődése Magyarországon túlnyomórészt a hitelintézetek közreműködésére vezethető vissza. A nagy iparvállalatok alapítása főleg részvénytársaságok alakjában ment végbe, amely iparvállalati részvények a hitelintézetek tárcájába kerültek és így az ipari vállalatok nagy része a hitelintézetek ellenőrzése alá került. A hitelintézetek gondoskodtak az ipari vállalatok hitelszükségleteinek kielégítéséről és szakszerű kereskedelmi szellemben való vezetéséről. Az ipar fejlődése oly arányokat öltött, hogy a magyar nemzeti jövedelemnek már jelentős részét teszi. A 60-as évek elején Czörnig 1·2 milliárd frt-ra becsülte az ipari termelés évi értékét Ausztriában és Magyarországon együtt. 1913-ban, részletes számításaink szerint, ez már 7·357 milliárd K-ra rúgott. Egyedül Magyarország ipari termelésének évi értéke 1·694 milliárd K volt.

A mezőgazdaság és ipar most vázolt hatalmas fejlődését nagyban előmozdította közlekedési eszközeink céltudatos, erélyes kifejlesztése. Államháztartásunk egyensúlyának megromlása, mely évtizedeken át nehezedett egész állami éle-

tünkre, nagyrészen arra az erőfeszítésre vezethető vissza, melyet a magyar állam az alkotmányos korszak első öt évében vasúthálózatunk kiterjesztése érdekében kifejtett. 1867-ben a vasúthálózat 2285 km. volt. 1915-ben 22,086 km. A vasúthálózat e példátlan megnövekedése maga után vonta a közutak kiépítésének szükségességét is. Minél sűrűbb a vasúthálózat, annál több tápcsatornára van szükség és ezek elsősorban az országutak. 1867-ben az állami és egyéb utak hossza 3150·4 mérföld volt, vagyis 23,898 km. A közúti hálózat 1915-ben már 95,660 km-re sűrűsödött. A forgalmat táplálják még a víziutak is 6011·4 km hajózható hosszban, mely 1867-ben még 4000 km-t sem tett.

Azon szoros kapcsolatnál fogva, amely a közgazdasági viszonyok és az állam pénzügyi helyzete közt mindenkor megvan, egy pillantást kell vetni az államháztartás fejlődésére is. Az alkotmányos aera állami háztartásának első teljes évében, 1868-ban 154·07 millió frt bevétel mellett, a kiadások 147·54 millió frt-ra rúgtak, tehát 6·53 millió frt felesleg mutatkozott. De ez a felesleg eltűnt már a következő évben és évek hosszú során át hiány mutatkozott, míg az 1890:XXXIX. t.-c.-ben az államháztartás egyensúlya helyreállott. Az állami kiadások 2·318 milliárd K-val, a bevételek 2·546 milliárd K-val mutatják, hogy 1915-ben az államháztartás arányai mily hatalmas mértékben növekedtek, lépést tartva a közgazdaság nagyarányú fellendülésével, amelyből végeredményben bevételeit meríti.

Íme futó vonalakban vázolva, előttünk a kép, mely feltárja hazánk hatalmas gazdasági fejlődését I. Ferenc József alkotmányos uralkodása idejében. És mégis voltak nem kevesen, akik türelmetlenül sürgették a gazdasági közösség megszüntetését Ausztriával, abból kiindulva, hogy a gazdasági kapcsolat főképp Ausztriának van hasznára.

Felmerülhet tehát az a fogas kérdés, amelyre befejezésül még válaszolnunk kell, hogy vajjon Ausztriának vagy Magyarországnak volt-e nagyobb előnye a gazdasági közösségből?

Magyarországnak egyik legjelentékenyebb előnye a gazdasági kapcsolatból az volt, hogy Ausztriának nagy hitele révén olcsóbban volt képes idegen tőkeszükségletét fedezni ;

ez azért volt fontos, mert Magyarország termelését nagy részben idegen tőkével folytatta. Ausztria a vámkülföldtől azért vett kölcsöntőkét igénybe, hogy azt Magyarországon gyümölcsözően elhelyezze és a vámkülföldön élvezett fokozott hitelével Magyarország tőkeszükségletét könnyebben kielégíthesse. Magyarország nagyrészt idegen, főleg osztrák tőke segítségével építette ki út- és vasúthálózatát, szabályozta a víziutakat, talajjavításokkal intenzívebbé tette mezőgazdaságát, marhaállományát és a holt leltárt gyarapította, beszerzett gépeket, építkezett, ipartelepkeket létesített stb. Magyarországnak fizetési mérlege, vagyis összes követelési és tartozási egyenlege a külfölddel szemben passzív volt. Viszont Ausztriáé lényegesen aktív. Ennélfogva — a vámkülfölddel szemben — a monarchia fizetési mérlege egyensúlyban maradt, ami koránknak — a nemzetközi forgalomban — értékállandóságot biztosított. Magyarország tehát pénzének értékállandóságát és ennek előnyeit az Ausztriával közös gazdasági egységének köszönhette. Magyarország továbbá mezőgazdasági termékefeleslegeit vámentesen, tehát monopólszerűen volt képes elhelyezni Ausztriában és így azoknak biztos piacot teremtett. Ez hozzájárult mezőgazdasági termelésének fellendüléséhez, mert a fokozott tőkebefektetés nem járt kockázattal, tekintettel arra, hogy az így elért nagy feleslegek könnyen és biztosan váltak elhelyezhetővé.

Viszont Ausztria így olcsóbban — mert vámentesen — jutott nyersanyaghoz és élelmiszerekhez, ami az ipari munkabér olcsóbságát biztosította. A nyersanyag vámentes beszerzése és a munkabér csökkentése versenyképessé tette az osztrák ipart. Így annak fellendülése biztosítva volt.

Magyarország külkereskedelmi forgalmának $\frac{3}{4}$ része Ausztriára esett, jeléül annak, hogy a két ország egymásra volt utalva. Ezt az egymásrautaltságot bizonyítja az, hogy ma, külön vámterület mellett is, Magyarország külkereskedelmi forgalmából a túlnyomó rész szintén Ausztriára esik. Magyarország mezőgazdasági termelésének feleslegeiből szerezte be a viszonylag elégtelen ipari termelése folytán hiányzó iparcikkeket, főképp Ausztriából, ez pedig ipari termelésének feles-

legéből biztosította a maga számára a hiányzó nyerstermékeket, főleg Magyarországból.

Így gyarapodott Magyarország nemzeti jövedelme és nemzeti vagyona oly arányokban e korszakban, amelyhez fogható gazdasági erőgyarapodást Európaszerte hiába keresünk.

Koronás királyunk, I. Ferenc József, 10 évvel ezelőtt bekövetkezett halálával a gazdasági fellendülésnek, nemzeti erőnket gyarapító korszaka letűnt. Mint oldott kéve, széthullt nemzetünk.

A nap is letűnik, de újra felkel. A sötétség után mindig virrad. Adja az isteni Gondviselés, hogy a mai nemzedék érezze mielőbb megint a nap melegét, fényét, ragyogását, a sötét éjszaka után, annak a napnak melegét, amely a magyar szent korona országainak egész területén nekünk magyaroknak érlelte a kenyeret adó kalászkokat.

FELLNER FRIGYES.

SALAMON FERENC ESZTÉTIKAJA.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

V.

(Álláspontja a művészi fölfogás és ábrázolás kérdésében. — Realizmus. — Történeti hűség a költői művekben.)

Salamon pszichológiai színezetű esztétikai álláspontja, mint minden filozófiai elmélet, lehet vita tárgya, de az nem, hogy ez az álláspont határozott, emelkedett, instruktív. A művészet megbecsüléséből fakadt s a művészet tisztaságának, szabadságának őre. Élő tilalomfa minden ellen; ami a művészeteket lealacsonyítja, vagy akár csak a legkisebb szennyfoltot is ejti nemes valóján — kivált a hazugság ellen, bármilyen formában jelentkezik. Mint Krisztus Urunk a kufárokat, Salamon is kiűzi a költészet szentegyházából a kontárokat és nyegléket. Az csak a tehetségek számára van nyitva, s azok is csak tiszta kézzel léphetnek be.

Az emelkedettségen kívül másik nagy érdeme ennek az álláspontnak a következetesség. Amilyen természetesen fejlődött a költészet hivatásának megállapításából tanítása a költészet öncélúságáról, épp olyan szoroson kapcsolódik hozzá nézete a művészi fölfogásról és ábrázolásmódról. Melyik fölfogás és ábrázolás helyes, a valószerű-e vagy eszményítő? Melyik jogosultabb álláspont, melyik irány művészibb, a realista vagy a romantikus költőké? Ezekkel a kérdésekkel nem sokat vesződött, még kevésbé gondolt nézetének elméleti megalapozására. Minek is: ő kötött marsrutával haladt, művészi elvei megszabták ízlésének útját. Az első kérdés eldöntése valóban nem okozott neki gondot, a dilemmából biztosan kivezette a művészetről adott meghatározása. A művészet hivatása híven, valószínűen, de eszményítve rajzolni az

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1927. évi 593. számából.

embert — a valószínűség és eszményítés tehát nem ellentétes, egymást kirekesztő fogalmak, hanem kiegészítik egymást s összeolvadnak egy nagyobb egységbe.

Vajjon eligazít-e ez a kétségkívül logikus és esztétikailag is értékes megállapítás a másik kérdésben is? Az Európa-szerte megerősödött realizmus éppen akkor döngette a romanticizmus erős várát: kapunk-e Salamon tételében biztos fogódzót arra, hogy eldöntsük, melyik irány az igazi, művészi szempontból az értékesebb? Nézzük előbb az eredményt, hogyan vélekedett erről a két irodalmi irányról — elgondolhatjuk, hogy nem rejtette véka alá nézeteit. Hogy a romantikáért nem lelkesedett, előre sejtethetjük, hiszen a fantázia szertelen csapongását nem sokra becsülte. (*DD.* I., 299.) Valóban egy-két, de igen határozott kijelentéssel elbánik vele, álművészetnek bélyegezván a romanticizmust, kivált a francia romantikusok költészetét, mert mind a regényben, mind a drámában a jellem rovására a cselekvényt emelik az érdek középpontjába. Csodálatos kalandokkal és rendkívüli eseményekkel akarnak hatni, nem pedig az emberi jellem rajzával és a szenvedélyek eleven festésével, s motiváció helyett a véletlenre bízzák a bonyolítást. (*ID.* II., 187.) Következetes álláspont: a romantika értékei silány ércce olvadtak Salamon esztétikai választóvízében. De a realizmusra sem vár külön sors Salamon kémiai konyhájában. Az ilyen kijelentések: «A realizmus a mai költészet egyik helytelen iránya» (*DD.* II., 205.), még a mérsékelt, objektív nyilatkozatok közül valók; ha szóba kerül a realizmus, akár megnevezi ezt az irányt, akár nem, olyan megvetéssel szól róla, amelyből kiérzik a nyílt ellenszenv. (Kivált két nagyobb tanulmányában, a Balzacról és Daudet *Immortel*-jéről írt kritikáiban (*ID.* II., 28—63. és *Budapesti Szemle*, 56. k. [1888,] 350—378. l., azonkívül *ID.* I., 218—219.).

A valóságosítást és az eszményítést összebékítette, a realizmust és a romanticizmust egyforma hévvel üldözte Salamon. Nem ellentmondás ez? Van ebből az esztétikai útvesztőből kivezető Ariadne-fonal? Van, s maga Salamon adja kezünkbe, mikor jellemzi a realizmust. Realizmus az a művészi ábrázolómód, mely a valóságot materiális feléről

mutatja be : pusztán az élet külsőségeit rajzolja, nem visz a művébe valami magasabb eszmét s nem tesz különbséget a rút és szép között (*ID.* I., 219.), vagy éppen a szép rovására a rútat emeli ki. De van egy másik faja is a realizmusnak, s a kettő hol külön, hol együtt jár. Ez a második az, «midőn a költő nem a lélekhez, hanem az *érzékekhez, indulatokhoz, úgyszólván a vérhez és idegzethez szól*», hogy fölkeltse a tömegek érzékiségét és vad szenvedélyeit. (U. ott.)

Ezek a határozott, kielezett ítéletek bevilágítanak Salamon fölfogásába, segítségükkel könnyen eloszlathatjuk az utunkba került ellentmondást. Salamon a realizmuson mindig az *egyoldalú, túlzó, szélsőséges* realizmust érti, vagy éppen a *naturalizmust*. A realizmus az ő szemében vagy «szolgailag másolja az élet lapított prózáját» (*ID.* I., 286—287.) és legapróbb részletekig híven festi a multat, vagy tobzódik a rútban, az aljasban, az élet piszkában, s az érzékiség fertőjében meríti meg magát is, olvasóit is. A Denner Boldizsárok és Jósikák realizmusa, a franciák naturalizmusa az, amire ráillik Salamon jellemzése, nem pedig az igazi, a művészi realizmusra, arra, amely Salamon legszűkebb baráti körének — Arany, Kemény és Gyulai — költészetében nyilvánult. Ezt a realizmust Salamon nagyrabecsülte, ez volt az ő költői eszménye, s elméleti álláspontja is valójában ebből a nemes realizmusból merítette erejét — észrevétlenül, de nyilvánvalóan. Salamon kevés terminussal dolgozott ebben a kérdésben s nem is használta őket szabatosan : innen a félreértés.

Egyébként is egész sorát lehet idézni kritikáiból azoknak a jellemző nyilatkozatoknak, melyek fölfogásunkat igazolják. A regényíró nem bízhatja magát egészen tehetségere, tanulmányoznia kell az emberi «*delket és szenvedélyeket, az életet és történetet, az állami és társaséletet*» (*DD.* II., 410.) : ezen ismeretei alapján olyan világot kell rajzolnia, amelyet jól ismerünk, magunkfajta, egyszerűbb érzésvilágú embereket. «*akik között bizalmasan otthon érezzük magunkat*» (*ID.* II., 188.); a cselekvény, amely ebben a világban, ezek között az emberek között lepörög, legyen «*olyan egyszerű, amilyen csak lehet*». (*ID.* II., 191.) Utal, mint követendő példákra, a nagy orosz és angol regényírókra, akik «*a társa-*

dalmat felforgatni akaró nagy koncepciók helyett mindinkább az egyéni és családi élet kisebb rajzával igyekeznek nem meglepni és megrázni, hanem vonzani». (*ID.* II., 254.) S ne gondolja senki, hogy ez az egyszerűség nem művészet! Ez az igazi művészet, «több erőt követel, mint zajos hangokkal, dissonance-okkal vagy kevert, kirívó színekkel ragadni meg a figyelmet». (*ID.* I., 79.)

Mi más ez, mint az igazi, a művészi realizmus esztétikai törvénykönyve!? Megvan benne a kódex minden paragrafusa : a tanulmány és megfigyelés — ezt fejlesztette később Zola «tudományos kísérletté» — mint alap ; a hétköznapi emberek szürke világa mint anyag ; a valószínűség mint követelmény. Realizmust hirdet e tételokban Salamon, de tiszta és nemes realizmust ; a bennük megszólaló művészi fölfogásnak nincs semmi köze a nyers realizmussal, még kevésbé a naturalizmussal, s a minden realista irányzatban közös tételket egészen másként értelmezi, mint a túlzó és egyoldalú realisták. A tanulmány nála valóban csak alap, s ő maga tiltakozik leghangosabban, hogy a valóság tanulmányozása túltengjen a művészi rovására (*DD.* II., 415.) s elnyomja a képzeletet (*DD.* II., 205.) ; az életet meg a költő ne külsőségeiben fogja föl és rajzolja — mintegy versenyre kelve a szemmel látható bemutatásában a fotografáló géppel (*ID.* I., 277.) — hanem «az élet belső forrását, az emberi lelket fesse» (*DD.* II., 129.) ; végül a materiális valószínűségnél értékesebb a szenvedélyek, a jellem hű bemutatása. (*DD.* II., 81.)

Nem az a hazug realizmus ez, melyet az életet másoló művészek hirdettek, ez Arany János realizmusa, úgy amint ő tanította — s még inkább megvalósította. Arany ennek az irányznak szélsőségeit azáltal iparkodott elkerülni, hogy a realizmust összeolvasztotta az idealizmussal s megteremtette az ideál-reál fogalmát ; Salamon, nem tudva semmit Arany elméletéről, de költői gyakorlatának hatása alatt, ugyanazon az úton járt, a valóság eszményítését követelte. De túl is ment Aranyon. Azáltal is mérsékelte a realizmust, hogy követelményeit mélyebb értelemben magyarázva, nem külső, hanem belső valójában ragadta meg jellemét. Esztétikai fölfogásának a lélekrajz lévén alapja, a realizmust is a lelki

élet rajzában kívánta érvényesíteni; az élet külsőségei, a testi mozzanatok, a fizikai állapotok eltörpülnek jelentőségben a lélek mozgalmai mellett, csak alárendelt eszközök (*DD.* II., 129.); a költő, ha «a külsőt külsőért» rajzolja s nem a lelki mozzanatok megértésére, «mesteremberré válik» (*ID.* I., 277.); az a költészet, mely pusztán a fizikai valóság rajzában törekszik élethűségre, s nem az eszme valószínű és erőteljes ábrázolására, az egyoldalú, túlzó, komoly óvást tesz ellene a jóízlés. (*DD.* II., 129.) A súly ebben a már idézett követelésben kétségkívül az ábrázolás valószínűségén és erőteljességén nyugszik, de az alap mégis az eszme: költői eszme — vagy mint ő mondja: főeszme, alapeszme — nélkül nincs művészi hatás, művészi érték,¹ nélküle a költő nem alkot, csak mesterkedik. (Szépirodalmi Figyelő, 1860/61., 616. l.) Az eszmének ez a kiemelése élesen elválasztja Salamont a két szélsőséges iránytól, a parnassienek eszmétlen formalizmusától s a naturalisták formátlan materializmusától.

A szélsőségek kerülése, a józan mértéktartás egyáltalán jellemző Salamon lehiggadt, művészivé nemesedett realizmusára. Érdekesen igazolja ezt álláspontja egyrészt a lélektani analízis. másrészt a romantikus mesék kérdésében. A költészet tárgya, hallottuk Salamontól, az emberi lélek, nem pedig az események. Azt várnók tehát, hogy nagy örömmel üdvözli a francia realistákat, Flaubert-t és követőit, az ő analitikus regényeikben a maga tanításának megvalósulását látván, és elítéli a romantikusok hihetetlen meséit, bármilyen formában jelennek meg. Csalódunk. Nem kárhoztatja ugyan amazokat, hogy meg-megszakítva az elbeszélést, maguk végzik szereplőik lelkének elemzését; elismeri, hogy az ilyen analízis, költői módon adva, emeli a regény értékét, de művészibb eljárás, ha a regényíró kevesebbet beszél, s «drámai jelenetekben» mutatja be hősei lelki életét. «akár beszéltetvén őket, akár elbeszélőleg mintegy utánozván magokviseletét, tetteit.» (*DD.* II., 413.) A másik eljárás eltávolítja az író tánygától (*DD.* II., 414.), könnyen csap mértéken túl szer-

¹ Arany is hangsúlyozza az *eszmét*, de ő nem költői, hanem bölcselmi eszméről beszél — s annak szerepe egészen más.

telenségbe, s még az önmagában jó analízis is hibává lesz, ha olyankor szerepel, amikor fölösleges, «ha t. i. az elénk állított személy szavai és tettei elég világosan beszélnek». (DD. II., 415.) Viszont az ellenkező véglet, a túlságosan regényes mese számára is talál mentséget, megjelöli az örök emberi rajzában azt az eszközt, amellyel a költő még a leghihetlenebb mesét is esztétikai hatásúvá teheti. Ha az ember híven van festve bennük, ha igazi lelki válságok tükröződnek a cselekvényben, akkor a csodálatos mesék is magukkal ragadnak, mert az élet, az igazság illuzióját keltik. (DD. II., 81.) Tanuk reá az *Ilias*-nak azok a jelenetei, melyekben az istenek emberileg vannak rajzolva, s az *Ezeregyjéj* buja fantáziájú regéi — az ember hívebben van e mesés elbeszélésekben festve, mint akárhány újkori regényben, noha ezek azt akarják velünk elhitetni, hogy magát az életet festik.

Mindez nem pusztán elfogulatlanságra vall, nem is csak arra, hogy Salamon az irányával ellentétes törekvésekben is fölismerte az igazi értéket. Mutatja azt is, hogy Salamon realizmusa más természetű volt, mint azé a vargáé, aki Apelles képein a sarunak egy hiányzó fűzőlyukát kifogásolta. Salamon nem fogódott el a részletekben és külsőségekben, hanem mindenütt a szellemet nézte. Az élet lényege szerint nem külső viszonyok, kicsinyes, formai mozzanatok szövedéke, hanem érzések és törekvések küzdelme, s az igazi realizmus az a művészi irány, amely az embert egész valójában mutatja be, értékesebb feléről, a lelkiről, rajzolva. Újra meg újra a belső igazság, a lélektani hűség gondolata bukkan elénk: a lelki mozzanat olyan hatalmas tényező, hogy élet-hűsége eltéríti a figyelmet a külső mozzanatok irrealitásától. Ezt az újszerű, merész, de alapjában igaz tételt Salamon a maga mesteri módján ismét egy páratlan szerencsével és erővel megfogalmazott mondatba tömöríti: «a lelki valóság hatalma nem engedi meg a kételkedést az anyagi valóságban». (ID. I., 278.)

Ugyanez a gondolatfolyamat formálta ki Salamon nézetét egy másik, kevésbé egyetemes, de szintén nagyjelentőségű esztétikai kérdésben, amely abban az időben csatasorba állította egymás ellen költőinket és esztétikusainkat. Ez a

kérdés a történeti hűség és költői szabadság viszonya : milyen mértékben köti a história kincsestárából dolgozó költőt a történet anyaga, a tudománytól föltárt históriai alakok és tények, s mennyiben szabad eltérnie a történeti igazságtól és képzeletével átformálnia vagy éppen újjá alkotnia a valóságot. Költőink, kivált a drámaírók, Lessing fölfogásának voltak hívei — a nélkül, hogy ismerték volna a német esztétikus fejtegetéseit — s a történelmet holt anyagnak tartották, amelybe életet a költő lehel. Egyikük, Dobsa Lajos, nyíltan kimondta, hogy «író és történeti tárgy között az a viszony van, mi a szobrász és márvány közt : a természet adja az anyagot. a szobrász a szellemet».¹ Majd, készpénzül véve e költői hasonlatot, azt tanítja, hogy a történelem élettelen anyagából az író tetszése szerint fejtheti ki a benne meglátott eszmét, p. o. tragikumot : tragédiává fejleszthet bármely eseménysorozatot, tragikussá emelhet bármely hőst — ha van ereje hozzá. Esztétikusaink sorra felemelték szavukat az efféle tanítások ellen : Gyulai emlékbeszédeiben és bírálataiban érintette a kérdést. Kemény Zsigmond elméleti, Salamon polemikus cikkeiben cáfolta a költők érvelését. Kemény, a történeti regény legjelesebb magyar művelője, inkább csak utasításokat ad az írók számára, de kitűnően megokolt örökérvényű normákat, hangosan szóló bizonyítékait művészi öntudatosságának és mélyen járó elméjének, Salamon sem mellőzi a gyakorlati szempontot, de gyökerében ragadja meg a problémát s jobban kiélezi a költők balvéleményével szemben.

Álláspontját ebben a kérdésben is vezető esztétikai szempontja determinálja, a lélektani igazságnak mint a művészi hatás alapjának követelése. Nyilvánvaló, ha valaki még a képzeletben fogant alakoktól is megköveteli, hogy lélektanilag igazak, s a költött eseménysorozattól, hogy valószínű legyen, az az igazság és hűség követelményét fokozott mértékben terjeszti ki a történetből vett hősökre és eseményekre, hiszen az előbbiek jelleme, az utóbbiak lefolyása tudományosan meg van állapítva. Egészen természetes, hogy Salamon esztétikája a főkérdésben határozott : a történeti költészet-

¹ Magyar Sajtó, 1862, jan. 25.

nek tiszteletben kell tartania a történet tanítását. Közkeletű álláspont volt ez abban a korban s éppen Arany körében, ezt vallotta a mester, s ezt vallották hívei. Sőt Salamon még tétele megokolásában is szorosán hozzájuk csatlakozik: a költő csak akkor tud történeti tárgyú művével illúziót kelteni, meséjét és alakjait csak akkor tudja valókul elfogadtatni, ha ragaszkodik ahhoz a képzethez, amelyet a közönség a történetírás alapján az akkori időről, eseményekről, hősokról alkotott. (DD. II., 476.) Egyéni megmunkálás csak annyi van ebben a tételben, hogy Salamon a «közönség» fogalmát tágabbra vette, mint általán szokás. Drámáról szólva nem pusztán a színház átlag-közönségét tette bíróná, amely jórészt valóban annyira műveletlen, hogy a történelem durva meghamisításán sem botránkozik meg — mert nem veszi észre: hanem a drámát az egész nemzet kincsének tartván, belefoglalta a közönség fogalmába a művelt, a tanult elemet is. S a magyar drámaíróra ebben a tekintetben nehezebb zebb föladat vár, mint a külföldire: nálunk a história nem pusztán «a tudósok curiositásának tápot szolgáltató anyag... nem kathedrai fölolvasás, hanem gyakorlat és a nemzet második bibliája». (DD. II., 209.) Nem mondja, de nyilván Eötvös gondolata lebegett előtte: a magyarságnak, a jelen sivár viszonyai között, egyetlen kincse a «szentelt fájdalom», az évezredes múlt emléke. A művelt magyar mind érdeklődik nemzete múltja iránt s ismeri azt, a drámaíró tehát szigorúbb ellenőrzés alatt áll, kisiklásai nem kerülnek el olyan könnyen a közönség figyelmét.

A történeti hűség követelménye Salamonnál — és ebben is méltó párja Keménynek és Gyulainak — nem merev, rideg, élettelen szabály, hanem rugalmas valóság. Ép úgy, mint a realizmusnál az élethűséget, itt a történeti hűséget a lényegre korlátozta. A történet szelleméhez kell hűnek maradni s nem a betűjéhez: a földolgozóban ragaszkodnia kell a költőnek a valósághoz, a részletekben vehet magának szabadságot, (DD. II., 239.) s a históriai faktumok nem kötik gúzsba az író képzeletét. Ha hű marad is a történetileg hagyományozott eseményekhez, viszonyokhoz és jellemekhez, egyéni fölfogását azért érvényesítheti (DD. I., 474.), sőt költői célja

érdekében eltérhet az igazságtól, változtathat a tényeken — de csak árnyalatokban. Koncentrálnak hősé jellemét, kiélezve egyes vonásait; színesebb, határozottabb képet adhat a korról, annak politikai és társadalmi viszonyairól, intézményeiről és szokásairól; kikerekítheti az eseményeket: az alapvonások, a lényeg azonban legyen hű a históriához. (DD. II., 206—207.).

Józan, világos tanácsok egészen Kemény Zsigmond szellemében,¹ de nem mérkőzhetnek Kemény fejtegetéseivel sem határozottságban, sem esztétikai megalapozásban. Eredetivé, jelentőssé akkor válik Salamon okfejtése, mikor egy fokkal mélyebbre ereszkedve, azt vitatja, hogy az a korlátlan szabadság, amelyet a történeti tárgyak alakításánál a költők maguk számára követelnek, nem segíti őket a művészi alkotásban, s ha élnek vele, ez nem emeli művük esztétikai értékét. A képzelet jelentőségét, láttuk, elsősorban az alakok kifejezésében kereste s ezen az alapon kimondja bátran: korántsem áll az, hogy a költő teremtő ereje annál nagyobb, mennél szabadabban bánik a történettel, mennél többet ad hozzá a maga «képzeletéből». (ID. I., 144.) A művészi becsnek mértéke az, mennyiben tud a költő *egészet* alkotni, egységes jellemet és következetes cselekvényt — az egészen mellékes, vajjon merőben képzeleti alakokkal kelti-e a valóság illúzióját vagy a történet elszórt vonásait foglalja megragadó képbe. (DD. II., 479.) Sőt — ezúttal még nem mondja ugyan ki, de a sorok között érezteti — ez az utóbbi eljárás a művészetnek magasabb foka, hiszen «éppen a legnagyobb költők használták fel leginkább a készen megadott meséket, alakokat mesterművek teremtésére — s éppen a legnagyobb képzelet mutatott föl minden időben legnagyobb előszeretettel kész mesékből és alakokból állítani össze művészi egészet». (DD. II., 480.)

Ezekben a fejtegetésekben nemcsak az akkor még újszerű eredmény a fontos, hanem az a szokatlan hadállás is, amelyből Salamon a történeti hűség járma ellen kapálódzó írókat támadja. A történeti hűség követelményét még az esztétiku-

¹ *Élet és irodalom* (1883) XII. (63—69. l.) Első ízben 1853-ban jelent meg a Pesti Naplóban.

sok is úgy fogták föl, mint az írók terhes kötelességét : érthető, hogy nem vállalják örömet vagy éppen ki akarnának bújni alóla — de az esztétika a maga logikájával rájuk kényszeríti : megérteti velük, hogy a történetnek megvan a joga tiszteletet követelni tényei iránt. Salamon, merészen, de igen helyesen, kimondja, hogy nem annyira a történet érdeke a történelmi hűség megtartása, hanem magáé a költészeté (DD. II., 211.) : sok erőt és fényt nyer a költészet, ha az író, kivált a tragédiaíró, elmerül a korok és nagy történelmi egyéniségek búvárlatába. Egyfelől látni tanul a múltból, megismeri a maga igazi valójában az emberi jellemet és szenvedélyeket, másfelől inspirációt merít, hiszen a történelmi tele van igazi tragikummal, egyesek, családok, nemzetek, sőt egész civilizációk megrendítő katasztrófaival. (DD. II., 238.) Másfelől a múlt eseményeibe elmerülő író megtelik történelmi szellemmel, fölismeri azt a rendkívüli erőt, mely a világrendben rejlik, eljut «az emberi lét azon mélyebb felfogására», amely dinasztikák és nemzetek sorsában tükröződik — s a végzeteszerű világrendben való élő hit, mely a nagy tragikusokat lelkesíti, alapjában ugyanaz, mint amelyet a történelmi tanulmányozója a letűnt korok életében tapasztal. (DD. II., 209.) Innen van, hogy az igazi tragédiaírók, Shakespeare, Schiller, Katona József, époly hévvel tanulmányozzák a történelmet, mint a nagy történelmi írók, (DD. II., 239.) s méltán, mert e tanulmány «nemhogy korlátozná a képzeletet, hanem elősegíti». (DD. II., 209.) Viszont a történelmi hűség elhanyagolása, a kor viszonyainak és szellemének semmibe vevése súlyosan megboszulja magát : a történelmi tárgyú költői mű, ha nem hű a történelmihez, ha főbb vonásaiban nem hordja magán a kor bélyegét, mindig korcszülött, s tán nincs példa rá, hogy költői tekintetben is becses volna». (Budapesti Hírlap, 1856 nov. 11.) Merész szavak¹, ilyen szorosra senki sem vonta a történelmi hűség és költői érték kötelékét, de alighanem igazak!

Mily könnyű volt ezek alapján kimutatnia : a költő nem

¹ Úgy látszik, Salamon maga is érezte ítéletének szokatlanságát, mert, amit nem szívesen tett, az egész mondatot, hogy felhívja rá a figyelmet, ritkítva szedette.

Mózes, hogy vizet fakasszon még a sziklából is. A költő bányász, le kell szállnia a múlt idők mélyébe s ott fáradságos munkával, a szorgalom és értelem csákányával kell kifejteni a követ, s csak azt hozhatja föl, amit ott talál. De nagyon sokat talál: anyagon kívül szellemet is, s e kettő egymástól elválaszthatatlan.¹ Azt állítani, hogy a história holt anyagába a szellemet a költő viszi bele, téves tanítás. Ha p. o. egy nagy embernek az élet nem adta meg azt, hogy tragikus hőssé legyen: akkor a költőnek sem áll jogában tragédiává fejleszteni sorsát, csak azért, mert ő meglátja benne a tragikumot. Ha joga volna hozzá, akkor egy másik költő ugyanazon a jogon meglátná a nagy ember életében a komikumot, s komédia hősévé faragná alakját. (DD. II., 236.)²

A történeti hűség tételének ez a megvilágítása éppoly frappáns, mint amilyen igaz, de termékenyítő is: rávezeti a drámaírókat a költészet «örökké friss kútfejére». (DD. II., 239.) Salamon éles elméje ezúttal nemcsak ellenfelein diadalmaskodott, hanem egy új igazságra is eljutott.

VI.

(A költői műágak értéke és hierarchiája: dráma, eposz, líra, regény.)

Végül az utolsó sarkköve Salamon esztétikájának: a drámának mint műfajnak nagybecsülése. Ebben sem áll egyedül: Lessingtől a legújabb korig az elméletírók jórésze azt tanítja, hogy a költészet legmagasabb rendű faja a dráma. Nem alap nélkül. Az esztétikai értékek a legnagyobb gazdagságban és a legmagasabb fokon a drámában, kivált a tragé-

¹ Ezek a képek, ezek a szavak nincsenek meg Salamonnál, de hű illusztrációi gondolatainak.

² Salamonnak ez az érve döntő súlyú, de nem világít rá a tilalom esztétikai alapjára. Ez az, hogy a történelem tanításait meghazudtoló költői mű lehet ugyan — inkább elméletben, mint gyakorlatban — kiváló alkotás, de nem lesz *történeli*, s hazug cégért használva, visszatevészt kelt, amelybe a kort ismerőknél még az esztétikai hatás is belevész.

diában jelentkeznek, a dráma művelése követeli meg a költőtől tehetsége leghatalmasabb megfeszítését, s a dráma szolgál a közönségnek is a legnagyobb művészi gyönyörűséggel. Hogy Salamon is csatlakozott ebben a kérdésben a XVIII. és XIX. század nagy gondolkodóihoz, az logikusan következett a költészet hivatásáról vallott nézetéből. A költészet hivatása szerinte, láttuk föntebb, az emberi kedély, szív és jellem rajza, tárgya pedig az emberi lélek — s van-e más műág, amely olyan kirekesztően az emberi lélek rajzát adná, annyira a jellemem épülne, mint a dráma?

Valóban kritikáiban ismételten visszatér ez a gondolat, más-más formát öltve. A drámába «egyéb semmi sem vegyülhet, mint az ember, s az embernek indulatai és jelleme» — ez, ami olyan nehézzé teszi a drámaírást. De «az emberek utánzása szóban és cselekvésben biztosítja a legnagyobb sikert» — ezért a leghatásosabb, legértékesebb műág. (II. II., 186.) Ezek a megállapítások, sőt még a megokolásuk is, szinte szóról-szóra összevágna a negyvenes évek legnagyobb magyar kritikusanak, Henszlmann Imrénének nézeteivel,¹ aki szintén a drámát tartja a költészet legfőbb ágának, mert azt ábrázolja, ami a földön a legtökéletesebb, az embert, még pedig a maga «személyességében», lelki feléről bemutatva, és mert ennek következtében mindent, amit élénk ad, pusztán az emberi jellemből értet meg. Ismerte-e Salamon Henszlmann tanítását, mely az ő föllépte előtt vagy másfél évtizeddel, nagyobb részben egy meglehetősen hitelét vesztett folyóiratban jelent meg — nem tudjuk, s noha sokszor még a részletekben is feltűnően megegyeznek,² nem valószínű, hogy fölfogását irányította. Gondolatmenetük egyezését inkább lelki strukturájuk rokonsága s közös mesterük magyarázza, Shakespeare — akit Henszlmann még Salamonnál is nagyobb

¹ Lásd munkámat, *A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig*, 366. l.

² Ilyen p. o., hogy még a szerkezetet is a jellem függelékévé sülyesztí: «a szerkezet, ha művészi akar lenni, csak egy forrásból eredhet, a jellemekből». (Regélő Tárcája, 1842. I., 291. l.) V. ö. Salamon idézett állítását: motiválás nélkül nincs művészi szerkezet. A két állítás tartalmilag teljesen azonos.

mértékben fogadott egyetlen kalauzának. Mindaz, amit Salamon a dráma elsőségéről Henszlmannal egyetértésben hirdet, olyan természetes következménye művészeti hitvallásának, hogy igazolásra sem szorul.

Salamon azonban még jobban megalapozza tanítását s a drámai műfaj magasabbrendűségét új meg új érvekkel bizonyítja. A dráma indítja meg legmélyebben az emberi szívet: itt találja meg leghívebb kifejezését az ember legigazabb bírója, a lelkiismeret; itt lelegevenebbek és legkövetkezetesebbek az emberi szenvedélyek, s azáltal, hogy az emberi jellemet közvetlenül állítja a néző elé, emelő, javító hatása nagyobb és maradandóbb, mint a többi műágé. (*DD.* II., 185—186.) De a dráma nemcsak mélyebb és hatalmasabb a költészet másik két ágánál. hanem teljesebb is, általában a legteljesebb művészet. Érzelmeket fejez ki s így magába olvasztja a lírát; cselekvényt és emberi jellemet ábrázol s így adja azt, ami az eposzban leglényegesebb; az élő szót használja, mint a szónoklat; sőt a képzőművészetekből is merít erőt, mert rendelkezik a szobrászat kifejező eszközével: «mi múlhatná felül az érzelmek komolyságára, az emberi természet legmélyebb rejtekeinek feltüntetése és a hatás ereje dolgában?» (*DD.* II., 184.)

Ezen az úton Salamon még egy lépéssel tovább megy s megcsinálja a költői műfajok hierarchiáját, rangjuk szerint sorba állítva őket. Legfölül áll az előbbieik értelmében a dráma, még pedig nyilván a tragédia. Ezt ugyan így kiélezve sehol sem mondja s nem állítja szembe a vígjátékkal, de a drámáról adott majd minden jellemzése a tragédiára van szabva. Mintha azonban éppen itt, a legmagasabb rendű műfaj kérdésében, némileg zavarossá válnék Salamonnak egyébként oly határozott ítélete. Míg az említett helyeken a drámát minden más költői faj fölé emeli, másutt, ismételten, odaállítja melléje az eposzt, s a kettőt mint egyenrangú művészetet rendeli a többi fölé: «A művészetek között nincs egy is, mely oly hatást tenne az emberi szívre, mint az eposz és a dráma». (*ID.*, I. 61.) Sőt egy alkalommal, midőn szintén együtt szerepelteti a két műfajt, nála szokatlan lelkesedéssel szól az eposzról. Elragadja a heve, superlativusok

tolulnak ajkára,¹ s az az érzésünk támad, hogy az eposz még a drámánál is különb. Mégsem ez volt Salamon igazi álláspontja. Óvatosságra int az a körülmény, hogy ezek a lelkes szólamok, az eposznak ilyen fölbecsülése kivétel nélkül olyankor kerül elő írásaiban, amikor Aranyról szól, Arany valamelyik remekét méltatja. Az járt eszében, hogy Arany a legnagyobb magyar költő, az ő művei «nemzetünk legszebb dicsőségei», s csodálatát, rajongását átviszi Aranyról Arany sajátos műfajára, az eposzra. Amint ez a szubjektív mozzanat nem befolyásolja ítéletét, a drámának nyújtja a pálmát, s így a költészet tetőpontjául, Salamon szellemében, mégis csak a drámát kell tekinteni. Utána következik az eposz, nyilván közel mögötte. Lényegükben egyek. Mind a kettő tárgyilagos művészet s kirekeszti magából a zenével rokon lírát, s épen mert objektívek, sokkal nehezebbek, de sokkal hatásosabbak is, mint a művészet többi ága. (*ID.* I. 61.)² Értékviszonyukat azonban Salamon nem világítja meg, s ami még különösebb, az eposz elméletével alig foglalkozott — pedig legkiválóbb kritikáit és tanulmányait éppen eposzokról írta, a *Toldi*-ról és a *Buda halálá*-ról, a *Zrínyiász*-ról és a *Dorottya*-ról. Ami elméleti megállapítása az eposzról van, az mind a tragédiával kapcsolja össze ezt a műfajt: azt emeli ki, ami összeköti őket s nem ami elválasztja.³ «A lelkesedés szabályozott energiájának szülötte» — az eposz e megjelölése (*ID.* I., 98.) jóformán az egyetlen pozitív nyilatkozat Salamon írásaiban az eposzt illetőleg, s ez igaz ugyan, de éppen nem jellemző. Az eposz mögé sorakoznak — de ezt már csak kikövetkeztetjük, írásbeli bizonytságot nem találunk rá Salamonnál — a verses epika egyéb termékei.

¹ «A valódi eposzt minden nemzet legszebb dicsőségei egyikének tartja... Az a nemzet, melynek kitűnő eposzírói vannak s ha az eposzra nagy fogékonyság mutatkozik, jelleme életrevalóságáról győző meg.» *ID.* I. 98.

² A képrás és szobrászat is objektívek, de azoknál a dráma és eposz elevenebb. U. ott.

³ Egy ilyen különbségre utal csak alkalmilag, az is már iskolai doktrinává vált: ez eposzi hős a végzet választottja, a tragikus hős szembeszáll vele. (*ID.* I., 386.)

És most tegyük pontot, sok-sok pontot. Ez a pontsor annak a nagy ürnek szinboluma, amely Salamon szemében az értékek világában a költészet felsőbb műágait az alsóbbaktól elválasztja. Felsőbb és alsóbbbrangú műágak? Valóban, Salamon szerint vannak; amazokról hallottunk, emezek a líra és a regény.

Hogy laikusok vagy akár egyes esztétikusok, amazok pusztán egyéni ízlésük szerint, emezek elméleti megfontolás alapján is, fokozatot állítanak föl a műfajok között s az egyiket nagyobbra tartják, mint a többit, az érthető, noha a művészetek és a műágak is annyira sajátos értékeket revelálnak, hogy valójában összemérhetetlenek: de hogy egy szigorúan tudományos alapra helyezkedő tudós ilyen óriási értékkülönbséget tegyen műágak közé, az szokatlan, magyarázatot követelő, de szinte megmagyarázhatatlan jelenség. Való, hogy az érzelmek világából táplálkozó lírát mások is, sőt talán általán, az eseményeket és cselekvést ábrázoló epika és dráma mögé helyezik — de közvetlenül mögéje, s nem tagadják, hogy egyes lírikusok, az igazán nagyok, mégis teremthetnek az epikusok és drámaírók műveivel versenyző remekeket. Salamon azonban kíméletlenül a líra ellen dönt — mind a két irányban. «Lehetnek egy nemzetnél mélyérezelmű lírikusok, de nagyobb nyereségnek tartom a líra virágainál a monumentális époszt és drámát» (*ID.* I., 98.) — ez nyilván nemcsak a másik két műág emelése, hanem, s még inkább, a líra kicsinylése. S ez a kicsinylés egészen a gúnyig fokozódik, mikor másutt «a világ minden csillagával és rózsáival fölcicomázott verses költemények» foglalatának látja a lírát. (*ID.* I., 281.) Másfelől a lírikusok közül egyet sem tart az objektív költők méltó párjának: «Egy nemzeti nagy drámaíró nagyobb dicsősége volna a nemzetnek egy nagy lírikusnál» (*DD.* II., 185.) — s itt félreérthetetlenül Petőfire gondol. Hogy mennyire nem volt igaza, azt megmutatta az idő egy csattanó «argumentum ad hominem»-mel: éppen dicsőséget nem hozott annyit nemzetünkre költő, mint Petőfi, az a bizonyos «nagy lírikus».

Vajjon éppen Petőfi iránt érzett hidegségét vitte át sajátos műágára? Nem, fordítva: nem tudott kellően lelkesedni

Petőfiért, mert nem méltányolta a lírát. De miért nem? Maga megfejti: «A csupán érzelmi költészet, mely a szerelem, hazafiság érzelmeit testesíti meg, alsóbbrendű mind beltartalomra, mind hatásra nézve annál, mely a lelkiismeretet, az erkölcsi embert tünteti föl». (ID. I., 385.) Ez *ratió*nak elég, de a *causa*, az igazi ok, mélyebben rejlik, s úgy vélem, kifejtethető esztétikai fölfogásából. Ez, következetesen érvényesülve, megkövetelte a líra lenézését. Salamon szenvedélyeket, indulatokat, jellemeket keresett a költészetben — s a lírában e helyett érzelmeket kapott, nem is mindig heves, szenvedélyes, hanem akárhányszor szelid, borongó, lemondó érzelmeket, a költői alakítás folyamata alatt rendszerint elfinomítva vagy elfátyolozva. Az érzelmelek, még ha elemi erővel törnek is ki, akkor sem az emberi lelket tárják föl a maga teljességében, amint a költészettől várta, hanem annak csak egyes foszlányait vagy — egy redőjét. A líra apróra tört tükörcsüdjaiiban nem lehet egyszerre fölfogni a bonyolult szerkezetű komplexumot, a lelket! S vajjon a röpké, csapongó, áradozó érzelmelek megszólaltatása, ez a Salamon szemében pusztán *reprodukáló* művészet, kelhet-e versenyre a drámával vagy eposszal, ezekkel a *teremtő* művészetekkel, melyek az érzelmeleket objektívalva, a képzelet segítségével *alakok*ba lehelnek életet? Ez magyarázat, de nem igazolás; lélektani úton megérteti, hogyan jutott el Salamon ehhez a különös esztétikai ítélethez, az ítélet tartalmát azonban nem menti. Maga az ítélet pedig szembeötlő helytelenségével érdekes bizonyítéka annak, hogy az esztétika nem olyan szellemű tudomány, mint a matematika, ahol a dedukciók láncán biztosan lehet leszállni egyetemes elvektől részletigazságokig. Salamon az okfejtés láncán szilárd alapról ingoványba ereszkedett.

A líra tehát Salamon szemében valami alsóbbrendű műág — s még a líránál is alacsonyabb rendű a regény. (DD. I., 333—334.) A regény értékét ugyan Salamon nem igen feszegeti, de az az egyetlen hely, ahol kitér reá (u. ott), szűkszavúságában határozott, félre nem érthető. Kora ízlését ostorozza: a művészetben nem a belértéket keresi, hanem a külszint, s a tiszta egyszerűségénél jobban szeret holmi keveréket. Nem is *vaskorát* éljük a művészetnek, mint Byron

hirdette a XIX. századról, hanem már *pakfonkorát!* S ezt a súlyos vádat két érveléssel bizonyítja: a drámánál népszerűbb műág a jóval kisebb értékű opera, a líránál és eposznál a hitványabb regény, «a való prózájának és a tiszta költészet aranyának e csoda-vegyülete». (U. ott.) A regény előtérbe nyomulása tehát a közízlés elhanyaglásának fokmérője, s így maga a regény a költészet szférájában csak tűrt, legalul tűrt faj! Ezt a szigorú ítéletet már nem tudjuk levezetni Salamon művészeti fölfogásából, hiszen a regényíró is adja az indulatok és szenvedélyek rajzát, a jellemeken kívül ugyan teret enged más rúgóknak, de nem annyira, mint az eposz, amelyet Salamon közvetlenül a dráma alá helyez, a hősök lelki élete meg gazdagabban, teltebben bontakozik ki belőle, mint még a drámából is — honnan tehát a nagy ellenézés? A feleletet ki lehet hámozni a regénynek abból a kurta-furesa, de csodálatosan sokatmondó meghatározásából, amelyet föntebb idéztem. A regény vegyülék faj — ebben Salamon nyilván tévedt — s mint ilyen, nem volt kedves a tiszta fajokért lelkesedő esztétikus előtt: nem is a művészet különböző ágai keverednek benne össze, mint az operában, még csak nem is a költészet eltérő fajtái, hanem a tiszta költészetbe a valóság prózája vegyül. Melyek a regényt a valóság salakjába lerántó prózai elemek, Salamon nem mondja meg, de visszakövetkeztetve a drámát és eposzt magasztaló nyilatkozataiból, kétségkívül három ilyen művészietlen elemre gondolt. Egyik a laza kompozíció. Tudvalevő, hogy a regény nem követeli meg a szilárd, zárt, drámai szerkezetet, s a világirodalom legjelesebb regényei között nem egy van, melynek szerkezete valósággal pongyola, p. o. az angol és orosz regényirodalom remekei. Kompozíciójának relatív szabadságánál fogva könnyen fölszí a költészetből idegen elemeket, reflexiókat, fejtegetéseket, sőt egész értekezéseket is, s ezt Salamon nem volt hajlandó megbocsátani. (DD. II., 415—420.) A másik a stíl. az előadás. A regény, s éppen az igazi regény, az élet képét adja, s ez visszatükröződik előadásában is. A pongyolaság, lomposság ugyan épp olyan bűn a regényben, mint a drámában, viszont a dikció emelkedettsége, amit Salamon olyan nagyra tartott, a regényben könnyen vezet stíltelenségre, ezért emelkedett-

ség helyett beérik az írók a választékossággal. A harmadik mozzanat, ami lealacsonyítja a regényt, a monumentalitás hiánya. A nagyszerűség s éppen a monumentalitás, rendszerint idegen a regénytől s ha megvan is benne, egészen más természetű, mint a drámáé. A *Háború és béke*-t tárgya nagyobbyszerű alkotássá teszi nemcsak akármely drámánál, hanem még az *Iliasz*-nál is — hiszen nem egy vár sorsáról van szó, hanem Európa két leghatalmasabb nemzetének élet-halálküzdelméről, s Napoleon összehasonlíthatatlanul nagyobb hadvezér volt, mint Agamemnon : mégis egy Shakespeare-i dráma, *egy* ember bukása, mennyivel monumentálisabb, mert egyszerűbb, mert *egy* eszmét valósít meg s azt nem szorítják háttérbe más, hozzá képest kicsinyes emberi érdekek. Mindez tagadhatatlanul való, de mégis igazságtalansággá lesz, mert heterogén jellemű követeléseket erőszakol rá a regényre : önkényesen választott álláspontról tekintti a regényt, s nem azt keresvén, amit természete szerint nyújthat, nem ismeri föl a benne érvényesülő nagy értékeket. Salamon a maga álláspontjáról csak annyit mondhatott volna, hogy a regény műfaja természete szerint nem olyan művészi, mint a dráma. Meg kellett volna engednie, hogy azért igen nagy művészi lehetőségeket nyújt, s más úton, más eszközökkel éppoly közel tud férközni az emberi szívhez, mint akár a dráma.

VII.

(A drámai műfajok. — Tragikum és komikum.)

A költői műágak jellemzésében sokkal kevésbé érvényesült Salamon éles ítélete, mint azok konkrét megvalósulásait vizsgálva. Nem is szívesen tért ki e fajta poétikai kérdések vizsgálatára s ha megtette, értékes megfigyelései közé gyakran tolokodtak figyelemreméltó, de sajátosan egyoldalú nézetek — néha bizonyos ingadozást is visz bele a műszavak nem egészen szabatos használata. Az eposzról szólva, megelégszik e faj nagy műértékének megállapításával, a regényt, láttuk, egy mondattal «intézi el». A líráról, odavetve, ad egypár értékes, lényegét híven tükröző képet — s ez egy-

aránt jellemző a műágra és az ő fölfogására, de nincs rajta semmi egyéni szín. Három irányból vet fényt a lírára : alapja nagy kedélymélység, tele szív, erős meggyőződés, nem pedig hasonlatokban, cifraságokban nyilvánuló elmésség : az érzelem, noha belőle hajt ki a líra, önmagában nem elég, költői eszmének kell éltetnie : a megindítás titka a líránál is az őszinteség. (*ID.* II., 141—145.) Utolsó betűig igaz — de mindezt leírhatta volna szóról-szóra így Arany vagy Gyulai, de akár Erdélyi János is.

A drámáról ismételten nyilatkozik, s mindaz, amit eddig Salamon esztétikájára vonatkozólag megállapítottunk, mivel jórészt dramaturgiai dolgozataiból szűrtük le, egyszersmind megvilágította fölfogását erről a műágról. Még csak két részlet-megállapítással kell kiegészíteni a képet, Salamonnak a drámai fajok elméletére és a tragikum mibenlétére vonatkozó gondolataival.

A drámai műfajokról szinte apodiktikusan kimondja, hogy mivel a dráma mindenben — érzelemben, cselekvényben és jelenetekben — a legtöbb hathatóságot követeli. tehát műformája csak a két szélső véglet lehet. tragédia vagy komédia — ami e két forma közé esik, az gyöngé (*DD.* II., 198.), sőt egy későbbi nyilatkozata szerint : kores. (*DD.* II., 360.) Szélsőséges álláspont : elméletileg megalapozni nem lehet, a gyakorlat meg éppen tarthatatlannak bizonyítja. Hogy a többi példáról hallgassak. Shakespeare-nek ú. n. regényes színművei és Molière *Misanthrope*-ja elég beszédes tanuk, s a *Tartuffe* sincs tragikus elemek híján — engem legalább *III. Richardra* emlékeztet : hőse mintha a hatalmas angol gonosz szellemnek fordított messzelátóban felfogott képe volna. Ezek a drámák éppen nem tiszta vígjátékok, még kevésbé tragédiák. de azért korántsem «gyengék», vagy éppen «koresok».

Salamon e különös ítéletének legalább *látjuk* motivumait, de mikor tételét bővebben kifejti és a tragédiát szembeállítja a szomorújáttal, a komédiát a vígjáttal, akkor, nem kapván motivációt, egészen megzavarodunk. Ellentét a párok két-két tagja között? Nem értjük, hiszen a komédia és vígjáték terminust mi mindannyian nem is synonymok-

nak, hanem teljesen azonos jelentésűeknek tudjuk! Salamon elválasztja őket, de egy szóval sem mondja meg, mi közöttük a különbség — ezt a föladatot magunknak kellene elvégeznünk. A tragédia és szomorújáték között valóban lehet különbséget tenni, ha szükségét érezzük, hogy két rokon fogalmat különítsünk el velük. Ebben az esetben a szomorújátékon afféle érzékeny drámát kell érteniünk, amelyben elbukik ugyan a hős, de bukása nem kelti a tragikum érzelmét. Az ilyen dráma csakugyan jóval kisebb értékű az igazi tragédiánál. Salamon azonban ezt az új műszót nem ebben az értelemben használja, mikor azt mondja: «ha nincs tragédia, legalább legyen határozottan szomorújáték». (DD. II., 199.) Ellenkezőleg: ha a dráma szomorújáték, akkor legyen igazán tragédia — tragikum híján sínylődő kores szomorújátékokra — comédie larmoyante-okra, Rührstüekökre — valóban nincs szüksége az irodalomnak.

Éppily ingatag a történeti tragédia elkülönítése a történeti drámától. Az elkülönítésre szükség van, és Shakespeare ú. n. nagy tragédiái meg királydrámái megadják a két faj jellemző vonásait: az eltérést azonban nem pusztán a tragikum megléte vagy hiánya okozza, hanem a tárgy kezelése és az anyag megformálása is. Salamonnál az esztétikai tényezőkről a történetire billen a súly, s amazokat mellőzve, az eltérést egészen az áltörténeti színművek ellen élezi ki (DD. II., 204—206.) — joggal, de nem sok tanulsággal szolgálva. Némi határozatlanság, sőt ellentmondás is van a népszínmű jellemzésében is. Fölismeri, hogy a népszínmű még nem teljesen kialakult faj (1861-ben mondja), de nem ismeri föl, amit Gyulai olyan tisztán látott, hogy drámái középfaj, s ezért mindenáron a vígjáték vagy éppen a bohózat rájárára vonja (DD. II., 199—202.), pedig a kifejlett népszínmű, még ha élénkítik is bohózos elemek, éppen a bohóztól áll távol. Hibáztatja, hogy tárgyáról nevezték el s mégis helytelennek tartja, hogy benne a nép és az úri rend vegyest szerepel — az ilyen «felemás» darabokat, jog és motiválás nélkül, az amerikai börtönök lakóihoz hasonlítja, akik jobbjukon másszínű ruhát viselnek, mint baljukon. (DD. I., 282.) A dalt, zenét, táncot, a népszínművek ezen járulékos elemeit. lényegesek-

nek tartja — talán azért, mert a műfaj megindulásának valóban rugói voltak s fejlődésében is egy darabig jelentős szerepük volt — a népi szereplőket, az alsóbb néposztályokat, mint miliót azonban nem. Ezen az alapon rajzolja meg a népszínmű ideálját, amely felé törekednie kell és haladni is fog; ez a miliójében és szereplőiben meg nem kötött énekes vígjáték vagy énekes bohózat (*DD.* I., 201—202.), szóval a francia vaudeville. A vaudeville azonban nem volt a magyar népszínmű forrása, amint Salamon véli, még kevésbé lett ideálja. Ebben a kérdésben is Gyulai látott tisztábban, aki nemcsak fölismerte a népszínmű valódi jellemét, nemcsak helyesebben állapította meg eddigi fejlődésének mozzanatait, hanem megjósolta a további fejlődés menetét is. S a népszínmű valóban a Gyulai kijelölte kettős úton haladt, egyfelől a népies vígjáték, másfelől a népdrama felé.¹

Egészen tanácstalanul állunk végül a vígjáték és a komédia kérdésében. Elhatárolásukra a világirodalomban nem találunk kísérletet, magának Salamonnak írásaiból még az sem tűnik ki, hogy a vígjáték melyik fajtát tekinti a tragédiával szemben a vígjáték másik szélső végletének. Ő maga nem mondja meg, sőt csak nem is sejteti; kénytelenek vagyunk fölvenni, hogy a jellemvígjátékot, hiszen a vígjáték másik fajtát, a bohózatot, ismételten annyira leszólja, hogy azt valóban nem tarthatta a dráma másik törvényes formájának. Vajjon a jellemvígjáték valóban diametrális ellentéte-e a tragédiának, vagy inkább egy és más tekintetben jóval közelebb áll hozzá, mint a bohózat, az másodrangú kérdés, érdekesebb az, hogy Salamon egy helyütt (*Budapesti Hirlap.* 1856 aug. 13.) a bohózatot kitessekeli a művészet birodalmából. «A komikumot egy főszemély lélektani mozzanataiban látjuk», a bohózat tehát, mert benne a lélektan felületes vagy éppen nem is érvényesül, «nem költői darab és nem is mű a szó legszorosabb értelmében». Efféle törekvések más helyről is jelentkeztek, még az Akadémia is fölemelte szavát a bohózatok ellen, s tudós körökben szerették megbélyegezni a víg-

¹ Csak arra nem gondolt Gyulai, hogy a régi szabású népszínmű is tovább él, sőt még föl is virágozik.

játéknak ezt a «kores» fajtát, amelyet «az ízlés aljasabb neme, a nagyítás túlzásai és a parodizálás» mélyen az esztétikai színvonal alá süllyeszt. (V. ö. *ID.* I., 285.) Gyulai szükségességnek is tartotta védelmébe venni e meghurcolt műfajt¹ — de támadói közül Salamon álláspontja legalább okokra épült, szigorúan elméleti álláspontjából következik. «A dráma valódi célja az emberi jellem nyilatkoztatása» — tanultuk Salamontól — a bohózat pedig, ha lemond a lélektani rúgók működtetéséről, nem rajzolhat jellemeket, nem motiválhat belsőleg, tehát nem igazi dráma, még csak nem is költői mű. A dedukció hibátlan, mind a két propozíció, a maior is, a minor is helyesek, összefűzésük is, s a konklúzió mégis elhibázott — mert az esztétika nem merev, formalisztikus logika, hanem eleven psychologia, területén az $a \cdot b = ab$ nem mindig igaz, mert ott sem az a -k, sem a b -k nem hajszálíg egyenlők!²

A műfajok megítélésében és értékelésében az a szigorú póráz, amelyen Salamon gondolatait jártatta, nem bizonyult mindig jó vezetőnek: annál értékesebbek megállapításai a tragikumra vonatkozólag. Nincsenek nagy számmal s ritkán terjednek túl egypár mondaton. Noha a tragédia volt legtöbbször becsült műfaja, s a tragikus hatás minden más esztétikai kérdésnél inkább foglalkoztatta képzeletét, nem merült el mélyebben a tragikum fejtegetésébe s még a tragikum lényegét is csak egy ízben érinti, de csak érinti. A legmélyebb érzelmeknek nevezi s pusztán negatív vonásokkal jellemzi: «Különbözik a szentimentális, humoros, komikus vagy lelkesedésre buzdító érzelmektől». (*DD.* II., 245.) Hogy miben tér el tőlük, arra csak nem is utal; nem mondja meg, mi az, ami benne olyan sajátos. Arra sem gondol, hogy a tragikum gyökerét megkeresse s hatását vizsgálja: nem kap a katharsis meg a félelem és szájalom Eris-almája után pedig azt

¹ Ismételten is, így *Dramaturgiai dolgozatok*, I., 533. l. (röviden) és II., 104—105. l. (bematóan).

² Négy évvel később Salamon maga is védelmére szállt az üldözött bohózatnak (*ID.* I., 286.), de ez a következetlenség csak látszólagos. Salamon ez alkalommal pusztán bohózatnak nevezi el a rikítóbb színekkel dolgozó jellemvígjátékokat.

kedvelt Aristotelese dobta két évezred estztikusainak martalékul.

A tragikum *vizsgálatába* azonban elmerült — az a pár megjegyzés, amelyet alkalmilag, egyes drámákhoz fűzve tesz, nem egyszerűen mély értelmének fölvilanása, hanem nyilván hosszú gondolatfolyamatból forrott ki ilyen tisztára. Két föltételét, ő úgy mondja: kellékét, állapítja meg a tragikumnak, mindkettő művészeti alapfölfogásához híven. a hősök jellemére vonatkozik. Az egyik, hogy a tragikus bukás hőse nagy, dicső, jeles ember legyen, akár életbeli állásánál, akár egyéni tulajdonainál fogva kiváló egyéniség; a másik, hogy a hőst jellemében vagy szenvedélyében gyökerező fatalitás önkénytelenül ragadja a katasztrófába. (*DD.* I., 358—359.) Könnyű felismerni azt a vizsgálati anyagot, amelyből Salamon tételét elvonta: Shakespeare tragédiái és a *Bánk bán* lebegtek szeme előtt. És érdekes a tragikumnak ez a meghatározása azért is, ami hiányzik belőle, azért is, ami megvan benne. Megvan benne a tragikumnak jóformán minden követelménye, csak a lejtőn lefelé zuhanás önkénytelensége helyett a bukás kikerülhetetlenségét kellett volna kiemelnie,¹ s magának a bukásnak kettős determinált-ságát megállapítania. Salamon a hős sorsának kulcsát pusztán a jellemében találja meg. Való, hogy ez az egyik, még pedig a fontosabb tényező, de époly szükséges és elmaradhatatlan a másik: a helyzet, amelyben a hős van, a külső körülmények, a kívülről ható erők — emberek, a törvény és közvélemény hatalma: egyszóval az élet. E másik tényező, midőn szembe kerül vele a hős, sorsát még nem, de pályáját már meghatározza. A tragédiának nemcsak a szenvedély a lendítő kereke, hanem az akarat és tett is — ezeket pedig egyfelől a jellem, másfelől a viszonyok determinálják.

Nem szerepel Salamon meghatározásában két olyan tényező, amelyeket annak a kornak estztikája rendszerint belekapesolt a tragikum gépezetébe: a bűn, a tragikai vét-

¹ Egy helyütt azonban fölbukkan ez a képzet is, egészen abban a kapcsolatban, amint itt várnók: «az ember szellemi életének kikerülhetetlen sorsa nyilatkozik a katasztrófában.» (*DD.* I., 315.)

ség, és az erkölcsi világrend, amely ellen hős támad s amely őt megbuktatja. Ennek következtében kimaradt fejtegetéséből a költői igazságszolgáltatás követelménye, amely a világrendet megsértő hős tragikus vétségének kikerülhetetlen velejárója. Így Salamon meghatározását sokkal modernebbnek érezzük, mint kortársaiét, akik elméletüket a tragikus vétség és a világrend sérthetlenségének kettős pillérére építették s a költői igazságszolgáltatás tételét, Toldytól Beöthyig, két emberöltőnyi időre dogmává emelték. Salamon elmélete valóban közelebb kerül a mai esztétika tanításához, de szinte teljes megegyezése vele csak látszólagos. Ezek a meghatározásából hiányzó, ma már elavult képzetek sorra mind fölbukkannak Salamon bírálataiban, mint követelések — ez mutatja, hogy ő is kora esztétikai fölfogásának hatása alatt állott; de rugalmasabban használja őket, nem merevíti gondolatai érkeretévé s nem is foglalja bele a tragikum nélkülözhetetlen elemei közé — ez arra vall, hogy kapcsolatukat a tragikummal nem érezte olyan szorosnak. Más szerepet is játszanak gondolatai rendszerében vagy más alakban jelennek meg, mint esztétikus társainál. A világrend képzete, ebben a fogalmazásban, nem is kerül elő Salamon írásaiból,¹ helyét az erkölcs foglalja el: a tragédiában «a lelki vágy és szenvedély az erkölcsi tekintetekkel jön összeütközésbe», (Pesti Napló, 1863 ápr. 13.) s az erkölcs fogalma nemcsak szűkebbkörű, mint a világrendé, hanem határozottabb is, mint a világrend sokatmondó, de tág, ingatag fogalma. A bűn képzete szerepel Salamon okfejtésében — de sohasem tragikai vétség néven, hanem mint «tévedés» vagy «gyöngeség» (ID. I., 315—316.) s nem is abban a funkcióban, mint általában, nem mint a tragikus hős bukásának oka. A bűn maga is következmény a tragédiában: ugyanannak a szenvedélynek a következménye, mint a bukás, bűn és bukás nem a subordinatio, hanem a coordinatio viszonyában van egymással. A hőst nem kívülről buktatják meg, nem is a bűne, hanem a szenvedélye: mielőtt lesujt rá végzeté, már érzi, hogy elveszett — s hogy

¹ Tudtommal csak egyszer, a *Zrinyiász*-szal kapcsolatban (ID. I., 385—386.), de ott is menten egyenlővé teszi az erkölcsi jóval.

magá döntötte magát ronlásba.¹ Innen van, hogy míg a bíró a *bűnt*, a tetteit *bünteti*, a költő *bűnhődni* engedi a *szenvedélyeket*.² (DD. I., 357—358.)

Ha van bűnhődés a tragédiában, akkor van igazságszolgáltatás is, de ez a fogalom Salamon fejtegetéseiben nem esik össze egészen a költői igazságszolgáltatással — rendszerint el is marad mellőle a «költői» jelző. Az erkölccsel szemben nem szabad győzni a szenvedélynek — ez ugyan etikai principium, de Salamon még sem etikai, hanem művészi okból követeli: ellenkezője, a költemény morális hatásának megsemmisítésével lerontaná az esztétikait is, mivel velünk született erkölcsi érzékünk az élet és történet eseményeiben összhangot és igazságot szeret keresni. (ID. I., 386.) «Az erkölcsi szempont diadala szolgáltatja az igazságot» (Pesti Napló, 1863 ápr. 13.) — ez nem az a merev formula, amelybe hívei a költői igazságot belekényszerítik, azt várva a drámától és regénytől, hogy a fináléban minden szereplőnek érdeme szerint kiszabja a büntetést vagy jutalmat. De ez az értelmezés természetesen még messze áll a modern esztétikai gondolkodástól, amint az a tragikumot megkonstruálta — a németeknél először Theodor Lipps,³ nálunk Péterfy.⁴ Mivel azonban Salamon meghatározásából mégis kihagyta ezeket a fogalmakat s a tragikum hatásának megértetésére elégnak tartotta egyfelől a hős kiválóságát, másfelől azt, hogy bukása jelleméből önkéntelenül következzen: megilleti az az érdem, hogy nála legyen meg először a tragikum új, tudományosabb meghatározásának — talán öntudatlan — gondolata.

Érdemes összevetni Salamon tanítását Gyulainak a tragikumról vallott nézetével.⁵ Gyulai a tragédia hősétől

¹ Némileg másként, közeledve a hagyományos fölfogáshoz: ID. I. 315. l.

² Az ellentétek kiemelése tőlem van.

³ *Die Streit über die Tragödie*, 1891.

⁴ Az előbbi munkához kapcsolva fejtegetéseit. V. ö. *Összegyűjtött munkái*, III., 43. l.

⁵ Gyulai ismételtlen kifejtette fölfogását: meghatározottabban egy évvel Salamon előtt (1855.) Szigligeti *Diocletian*-jának bírálatában. (Újra: *Dramaturgiai dolgozatok*, I., 98—99. l.)

három sajátját követel meg: jeles vagy nagyszerű, vonzó vagy megdöbbentő tulajdonaival szerezzé meg teljes részvétünket — ez más szóval, de egészen ugyanazt mondja, mint Salamon első kelléke; másodsor, hogy erős és határozott szenvedélytől vezetve ütközzék össze az erkölcsi vagy társadalmi világrénddel — a követelés első fele harmóniában van Salamonéval, a második a világrénd ellen intézett támadással helyettesíti a bukásnak Salamon követelte végzetszerűségét; harmadszor legyen a hős cselekvő jellem s bűneivel, tévedéseivel vagy vakmerőségével maga idézze elő bukását — ennek a követelésnek Salamon meghatározásában nincs megfelelője, első része egyébként is benn rejlik már a tragédia fogalmában. Gyulai meghatározása gazdagabb és színesebb, behatóbb a megokolása is, de Salamoné jobban rávilágít a tragikum igazi magjára. Kár, hogy nem fejlesztette nézetét a tragikum elméletévé: nem egy tévedéstől megmentette volna a magyar elméletírókat. Ami egy-két következtetést meghatározásából levont, az mind figyelemreméltó megállapítás, így az, hogy a sikerült reformok hősei még akkor sem lehetnek igazi tragédia hősei, ha egyénileg szerencsétlenek lettek: az emberi lélek ily magasztos régióiban az egyéni csapások, a hős szomorú sorsa, fájdalmas és megindító, de bukásuk fölemeli őket s így nem kelti a tragikum érzelmét. Az egyén bukása csak akkor tragikus, ha megbukott vele az eszme is, amelynek élt. (DD. I., 220—221.) Annak a közismert igazságnak, hogy Krisztus Urunk és a martírok sorsa nem alkalmas tragédia tárgyául: ez a fölfogás sokkal helyesebb magyarázatát adja,¹ mint az a másik, mely abban keresi a gátló mozzanatot, hogy az erkölcsileg tökéletes, büntől ment életsorsban nem foghatnak meg a tragikum.

Salamon, noha kritikusi pályáján ismételten nyílt alkalma vígjátékokat bírálni, a komikumot csak elvétve vonta bele vizsgálata körébe, s még ritkábban emelkedett a komikum gyakorlati megvalósulásaitól a komikum elméletéig. Ez is közös vonása Arany körének. Salamonnál hozzájárult az is, hogy esztétikai nézetei színikritikus korában nem

¹ Salamon id. h. maga utal erre az igazságra.

is forrtak ki a komikumra vonatkozólag olyan tisztán, mint a tragikum kérdésében. Később azonban, behatóan foglalkozván Csokonai *Dorottya*-jával, szeme is, elméje is fogékonyabb lett a komikum sajátos valója iránt, s a róla írt tanulmányból ki lehet hüvelyezni egyfelől alapfölfogását a komikumról, másfelől egy csomó figyelemreméltó megjegyzést. Az így megkonstruálható komikum-elmélet sem nem teljes, sem nem új, de következetes, tanulságos és vannak egyéni színezetű mozzanatai. Az elméletnek a közfelfogásból merített elemeit mellőzve, az alábbiakban az csak egyénileg kiformáltakat állítom össze.

Ilyen mindjárt az elmélet alapjául szolgáló megállapítás, hogy minden komikus műben első és főkellék a komikum, a minél hathatósabb komikum. (*ID.* I., 286.) Útszéli bölcseségnek tetszik, de éppen nem az, kétfelől kap sajátos veret. Egyrészt kiélezi Salamon az ú. n. társalgási vígjáték ellen, melynek a franciáknál az ifjabb Dumas volt a mestere. A drámának ez a faja, amely pusztán szellemes beszélgetést és társadalmi rajzot ad, szerinte nem vígjáték, mert hiányzik belőle a komikum — ebben igaza van — de mint dráma is szenvedhetetlen — ez nyilván túlzás. Másrészt szűkebbre vonja a komikum fogalmát. A komikum lényege és célja «a jellem és indulat hű festésével» nevetéssé tenni «az emberi lélek visszasságait». (*ID.* I., 287.) Ez a megállapítás logikusan következik abból a koncepcióból, amely Salamon lelkében a költészet valójáról élt: a költészet tárgya az emberi lélek — de a komikum fogalmát pusztán a felsőbbrendű fajra foglalja le, a jellemkomikumra. A *Dorottya*-n kívül Molière *Tartuffe*-jére gondolva, a komikum két fajtát különbözteti meg, az emberi romlottság és az emberi naivság komikumát. (*ID.* I., 299.) Mindegyik a jellemekből ered s az egyénnek önmagával, vagy a társadalommal való meghasonlásában áll — ezért a nevetetésen kívül komolyabb célja is van. (*ID.* I., 263.) «Lélektani helyes rajzolás», valamint «a szív és az ízlés táplálása» nélkül (*ID.* I., 287.) nincs igazi komikus költemény. Az életet túlzásaiban és némi ízléstelen szabadsággal bemutató bohózat is beemelhető a költészet birodalmába, ha az emberi szenvedélyekből és indulatokból fejti ki a komiku-

mot, (*ID.* I., 286.) ellenben nincs helye ott sem az elmésségnek, élcelődésnek és paradoxonoknak, sem az úgynevezett helyzetkomikumnak; amaz frivolság, emez álkomikum, a művészetekhez nincs közük (*ID.* I., 334.) — magas szempontú ítélet, de nem állja a bírálatot.

A fejtegetéseibe könnyű kézzel beleszótt, de rendszerint mély és találó megjegyzéseiből ideiktatom a legfontosabbakat. Még ha abban a korban sem mondtak mindig újat, fogalmazásuk, rövidségükkel és szabatoságukkal, értékessé teszi mindet. A komikus költő többet merhet a valószínűtlenség vádja nélkül — ismert igazság, de érdekes motiválása: azért, mert még a legkevésbé túlzó komikum is dissonance-okból születik és táplálkozik. (*ID.* I., 282.) A satírának fejlett társadalom, nagyméretű viszonyok, pezsgő élet kell (*ID.* I., 270.) — ez az objektív tényező; másfelől erkölcsi bátorság, éppen a legkényesebb kérdésben: a nemzeti önérzettel kell szembeszállnia (*DD.* I., 131.) — ez a szubjektív. Nálunk mindekét föltétel hiányzik, nincs is igazi vígjátékunk! A komikus költőnek csak indirekt úton szabad ajánlani a jót — ha a kigúnyolt rossz ellentétéül élő példában testesíti meg, erkölcsi leckévé süllyeszti művét. (*ID.* I., 268.) Ha a vígjátékíró nevetségessé akarja tenni a társadalom vagy egyes osztályok valamilyen gyöngeségét, egy főszemélyre pontosítsa össze az érdeket, azt tegye a fonákságok képviselőjévé; ha sok személyben testesíti meg, ez a helyett, hogy fokozná, gyöngíti a művészi hatást. Két irányban is. A hiba sűrű előfordulása vagy éppen általánossága enyhítő körülmény a benne szenvedők számára: arra vall, hogy szinte el sem lehet kerülni, s így nem szolgál rá a kipellengérezésre. Ez az egyik. Másrészt csupa ilyen erkölcsileg gyöngé embert látva a színen, nevető kedvünk a pesszimizmus hangulatába fúl, mert arra eszmélünk, milyen romlott az egész világ. (Pesti Napló, 1863 jan. 4.)

Komoly, bölcs szavak, okulhatott belőlük a közönség — és tanulhattak volna az írók!

VIII.

(Befejezés : Salamon esztétikai elméletének fogyatkozásai és érdemei : esztétikai munkásságának hatása és jelentősége.)

Abból az öt kötetnyi tanulmányból és bírálatból, amennyire Salamon esztétikai és kritikai munkássága terjed, még sok tanulságos megjegyzést lehetne kihálászni, s ezek egy-két vonással kiegészítenék, de lényegében nem módosítanak Salamonnak, az esztétikusnak eddig kirajzolódott képét. Ez a kép éles, jellemző, elég harmonikus is — de nem bevégzett, mert részletekből rakódott össze, s e részletek között helyenként nagy az ür. Természetes. Salamon esztétikai elméletét utólag konstruáltuk meg, ő nem akart esztétikát adni, sőt nyilván még arra sem gondolt, hogy irodalmi tanulmányaiból és gyakorlati célú kritikáiból majd összeállítja az utókor az ő esztétikai gondolatait. Alkalmilag, amint egy-egy esztétikai kérdés útjába került, elmondta róla nézetét, helyenként elmélyítette fejtegetéseit egyetemes érvényű megállapításokká — nem tervszerűen, a tudományos gondolkodás discursiv módján, hanem a pillanat ihlete alatt, s mint igazi kritikus, még ilyenkor sem szívesen szakadt el a konkrétumtól, az adott irodalmi jelenségtől. Megjegyzéseim rendszerint rajta maradt származásuk bélyegeként a valóság, az élet színe : frissek, közvetlenek — néha nagyon is azok. Az egyes jelenség pattantotta ki lelkéből a gondolatokat, s éppen azért nagyon is az illető műalkotás hatása alatt áll, arról varrja a himet, nem veszi figyelembe az ellentétes tanulssággal szolgáló példákat. Megesik, hogy egy árnyalattal színesebb vagy halványabb a fogalmazása, vannak apróbb ellentétek is különféle alkalmakkor megállapított tételei között — de ez kivétel, és az a rendszer, amely Salamon esztétikai gondolataiból magától kikerekedik, nagyjában és egészében következetes, egységes szellem élteti, egymással kapcsolatos, összevágó alapelvek kibontakozása.

Nem tagadható, hogy ez az esztétikai elmélet több tekintetben egyoldalú — de az sem, hogy ez az egyoldalúság részben a mi hibánk, mert többet követelünk tőle, mint amennyit

megteremtője adni akart. Ilyen érezhető, de jog szerint nem hibáztatható hiány, hogy Salamon alig szentelt figyelmet legvégső principiumoknak, nem szállt le azokba a rétegekbe, ahol az esztétika gyökerei megkapaszkodnak az alaphan. Az absztrakt szép nem érdekelte, a szép lényege, normái és föltételei, megvalósulása és formái nem szerepelnek gondolatvilágában, s a művészet sem a maga differenciálatlan valójában, mint önálló lelki tevékenység — noha minderről megvolt a maga határozott, egyénileg kiformált nézete, s az konkrét ítéleteiből, láttuk, időnként ki is ütközött. De fogalmazásukra nem gondolt, az elvonástól és a nagy szintezisektől idegenkedett, s ebben a tekintetben messze marad nemcsak Arany, hanem Gyulai mögött is. Ő kritikus volt a szó tágabb értelmében, figyelmét nem a kategóriák kötötték le, hanem a valóságok, a konkrétumok, a műalkotások, a költészet nagy ágaiban és egyes fajaiban kifejezésre jutott művészi erő. Így mikor az egyes jelenségtől az általánosig emelkedik s a kritikusból esztétikussá fejlődik: igazi eleme az esztétikának a poétika számára elhatárolt területe, igazi föladata a költői műfajok természetének, sajátosságainak megértése.

Elméletének másik egyoldalúsága a líra kikapcsolása. A lírát kevésre becsülte, kevesebbre nemcsak a másik két műágnál — ez szubjektív vélemény s ha nem áll is meg, volt joga tételét elméletileg megalapozni, sőt meg is tudta alapozni — de kevesebbre becsülte értékénél is. A líra elméletével tehát nem vesződött, megértjük. De nem gondolt a lírára akkor sem, mikor, elvétele, a költészet nagy egészére vagy éppen a még egyetemesebb művészetre fordította figyelmét. Ha a költészet vagy a művészet egészére érvényes törvényeket állapított meg, ha a költői vagy művészi hatás eszközeit vizsgálta, csak az epika és még inkább a dráma szolgáltatta a vizsgálat és a bizonyítás anyagát: tételeit úgy fogalmazta, hogy e két műág, kivált a dráma, azaz inkább a tragédia, mindenesetül belekerüljön a körbe — a lírával nem törődött. Így azután a költészetről megállapított egyetemes igazságai nem egyszer csak azzal a korlátozással állanak meg, hogy nem szabad őket a lírára is kiterjeszteni — néha még az epikára sem. Salamon, mint Horatius a Pisókhöz írt levelében, ars

poetica képében ars dramatica-t adott, poétika helyett dramaturgiát.

Kapcsolatos a líra mellőzésével — nem mint e sajátos fölfogásának következménye, hanem mint egy egységes gondolatrendszer másik szála — hogy a műalkotások körében jobban érdekelte őt a tartalmi felük, mint a formai, nagyobb gondot fordított annak vizsgálatára, mi az, amit a művész megvalósított, mint arra a művészetre, amellyel megvalósította. Nyíltan megvallja, hogy a költészetben jobban érdekl az, ami *nyilatkozik*, mint az a mód, *ahogyan* nyilatkozik: a műalkotásban megszólaló gondolat és az érzés vonzza s nem a kifejezésük. (Szépirodalmi Figyelő, 1860 61., 613. l.) Sőt még merészebb állításra is ragadtatja magát s némi éllel fogalmazva állítását, kijelenti, hogy a «lélektani tartalom» mellett az «esztétikai formát» szándékosan elhanyagolja. (U. ott, 629. l.) Ezt a nyilván téves álláspontot nem szabad egészen komolyan venni.¹ Nem jelenti ez az állásfoglalás azt, hogy Salamon nem ismerte föl a művészetekben a kifejezés nagy jelentőségét. Nagyon jól tudta, hogy a költészetben, mint általán a művészetekben, az anyag megformálásán van a súly — ezt fejezi ki a művészetről adott meghatározása is — s a tehetség igazi próbaköve a kifejező erő. Mint finom ízlésű műbírónak volt is érzéke a kifejezésben nyilvánuló művészet iránt: egyik-másik bírálatában az író kifejező művészetének elemzése páratlanul biztos és szabatos, élesen megvilágítja a kiformalás érdemeit és gyöngéit.² De elméletben kevésbbé vesződött az alkotás formai felének megértetésével — talán azért, mert a lírikumok útjából kitérvén, nem szokta meg figyelemmel kísérni azt a művészetet, amellyel a költői képzelet a lélek finom rezdüléseit vagy hatalmas rázkódásait önmagukban, tárgyiasítás nélkül formálja művészivé. De a formai tényező elméleti megvilágításának mellőzésében van része a művészetről vallott fölfogásának is. Eszme és morális

¹ Annál kevésbbé, mert e helyütt Salamon a nyelvre és verselésre korlátozza az «esztétikai formát» — s ez újabb tévedés.

² Igen szép p. o. annak a nagy értékkülönségnek a fejtegetése, amely Shakespeare *Othello*-ja és Szigligeti *Cigány*-a között éppen a kifejezés művészete tekintetében van. (DD. II., 41—88. l.)

alap, lélektani igazság és jellemző erő — ezek fő kritériumai; az előbbi kettő a költészet tárgyi, tartalmi felére utal, a másik kettő a formaira, s ez utóbbiak nem szorulnak magyarázatra. Amazt az embert egyszerűen megérzi: lélektanilag igaz-e egy eseménysorozat, egy lelkifolyamat, szinte intuitive állapítjuk meg; a jellemző erő is olyan közvetlenül hat az olvasóra, hogy nyomában önként kipattan logikai ítélet formájában az esztétikai megállapítás. Azonkívül Salamon, éppen a «lélektani tartalom» túlbecsülése folytán, abban a téves meggyőződésben volt, hogy a költőileg értékes eszmék és érzések, ha komolyan elmerül bennük a költő, maguktól ráviszik őt «a formák körüli lelkiismeretességre». (U. ott, 632. l.) Nem volt tehát szükség e tényezők szerepének hővebb kifejtésére, s így Salamon elmerülhetett a művészi hatás tárgyi felének elemzésébe. Egyébként sem vonzotta az a misztikus folyamat, amelynek során a költő lelkében művészivé kristályosodik a megfigyelések és élmények, emlékek és érzések nyers anyaga; nagyra tartotta a képzeletnek azt az alakító munkáját, amely költészetté varázsolja a valót, sok esztétikus társánál tisztábban is látta — de nem elemezte. A műalkotások nem genezisükben, hanem hatásukban érdekelték Salamont!

Mindez valójában nem mond egyebet, mint hogy Salamon abban az évtizedben, melynek terméséből esztétikai nézeteit kiszedtük és összefűztük, alapjában kritikus volt. Ebből a nézőpontból elméletének töredékessége, fogyatkozásai, egyoldalúsága nem esik súllyal a mérleg csészéjébe, mert viszont az, amit ad, céljára teljesen elég volt. Salamon hivatásának az egyes konkrét irodalmi jelenségek megértetését és értékelését tartotta, s nemcsak ezt a feladatát végezte el, hanem e gyakorlati munkásság keretében jóval többet: a költői műfajok és műágak ismertetését is adta, sőt azt egész elméletté fejlesztette ki. Ebben van esztétikájának igazi jelentősége. Elméletében vannak rések, helyenként némi homály és zavar is, de a maga egészében kitűnően megtervezett, egységes vezető szempontból céltudatosan, következetesen épített alkotmány. Munkásságának érdeme azonban nem pusztán elméletének értékében határozódik, sőt talán nem

is elsősorban. A legnagyobb értéket azok az egyes esztétikai igazságok jelentik, melyek bírálataiban hol mint odavetett állítások, hol mint kikövetkeztetések szétszórta, de igen sűrűen fölbukkannak. Akár apodiktikusak, akár megokoltak, rendszerint belsőleg igazak, kifelé meggyőzők, egy igazi műértőnek — s a költészet alkotásait illetőleg Salamon egyike volt a legjobb ízlésű műértőiknek — nagy elmeéllal megfogalmazott tanításai. Tanítások valóban. Megtanították a közönséget fölismerni a költészet hivatását, értékeit, azokat az eszközöket, melyekkel a költő célt ér, az egyes jelenségekben megmutatták neki az egyetemes visszfényét. Szóval megnyitották szemét, fogékonyá tették lelkét az esztétikum iránt.

Van-e ennél szebb hivatás kritikus számára? S Gyulain kívül nincs magyar kritikus, aki olyan mértékben megfelelt volna e követelésnek, mint Salamon. A nemzet esztétikai nevelőinek sorában a kritikusok között Gyulai után az első hely Salamon Ferencet illeti.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

SZÉCHENYI ÉS AZ IFJÚSÁG.

Száz esztendővel ezelőtt kezdette meg közéleti tevékenységét a legnagyobb magyar. Merész feladatot tűzött ki: a nyugateurópai nemzetek szintájára felemelni a magyart faji tulajdonságainak megnevesítése által.

A *Kelet Népe* című művében, e szíve vérével írt könyvében¹ mondja: «A magyar népnek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni — Európában egyedüli heterogén sarjadék — ázsiai bölcsőjében rejtőző, eddigelé sehol ki nem fejtett, sehol érettségre nem virult sajátságait; sajátságait egy törzsök fajnak, mely bizonyosan annyi különöst s erejénél fogva bizonyosan annyi jót és nemest rejt magában, mint az emberi nemnek akármely lelkes és erős családja, csakhogy mint azoknál, úgy ennél is, a korlátlan tűznek nemes hévre, a vad erőnek bajnoki szilárdságra, a romboló ittasságnak nagylelkűségre kell tisztulni, felemelkedni.»

«Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátságait, mint ereklyét megőrizni, s szeplőtlen mineműségében kifejteni, nemesíteni erőit, erényeit, s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve, végcéljához, az emberiség felűcsőítéséhez vezetni»: ez volt a hatalmas feladat, amelyre Széchenyi vállalkozott.

«Én Magyarország férfias felvirulása után sovárgok», írja 1843-ban az *Adó és kétgarasban*. Ugyanitt mondja: «Új elemekből csak Isten teremthet nemzetet s ekkép mi, mint gyarló emberek egyedül a létezők kifejtése s nemesítése által menthetjük meg és emelhetjük magasbra vérünket».

¹ Dr. Ferenczi Zoltán: *Gr. Széchenyi István: A kelet népe*. 1925. 220. o.

Széchenyinek ezt a nagyszerű tervét, amelyhez hasonló Szent István óta magyar államférfi agyában nem született meg, báró Eötvös József találóan nemzetnevelésnek nevezte.

A nemzetnevelés gondolata a legnagyobb magyar lelkében igen korán fogamzik meg.

«Amikor a politika terére léptem, Magyarország sírkertéhez hasonlított, hol minden alszik» írja Széchenyi gróf Battyány Lajosnéhoz intézett levelében.

Azt hiszi, hogy az akkori nemzedéken már alig lehet segíteni, de ott van a nemzet reménye, az ifjúság. Ennek megfelelő nevelésével a trespedő Magyarország új életre kelthető.

Az ifjúság nevelésének jelentőségéről elsősorban Naplóiba írt legbensőbb gondolatai, igéi, adnak felvilágosítást.

Lássunk egy párat ezekből az igékből, amelyeket a magyar ifjúságnak ismerni kell és sohasem szabad elfeledni.

Még közéleti tevékenységének megkezdése előtt, 1819-ben. Itália földjén, írja e sorokat Naplójába:¹

«Mindenekelőtt az a nevelés, amelyet serdülő korunkban nyertünk, veti meg alapját az öreg napjainkban reánk váró boldogságnak s meglegedésnek. Aki semmi szemrehányást nem tehet magának, akinek benső harmóniája tiszta lelki ismereten és testi egészségen alapszik, az bármily mostoha és ellenséges sors alatt is, soha nem érezheti magát boldogtalannak.»

«A szabadságot többnyire csak akkor becsüljük, — mondja később — amikor már nem vagyunk szabadok, vagy ha a szabadságot véghetetlen nagy áldozatokkal kellett megvásárolnunk. Ha a szabadsággal együtt növünk fel, s fáradság nélkül jutunk hozzá, nem is becsüljük azt eléggé. Csak a nevelés olthatja be igazán lelkünkbe és szívünkbe a szabadság iránti érzéket.»

Majd Eustache «*A classical Tour through Italy an 1802*» című művéből (III. k. 7. fejezet 283. o.)² a nevelésre is vonatkozó idézet után, így folytatja: «Hogy egy nemzet ön-

¹ Zichy Antal: *gr. Széchenyi István Naplói* 116—117. o.

² Dr. Vízota Gyula: *gr. Széchenyi István Naplói* I. k. 577. o.

védelmi harcában naggyá és halhatatlanná válhassék, ahhoz főképpen a nevelés ad neki olyan alapot, mely nélkül bármely hódító nép a dicsőség és diadal szomjának minden előnyeivel fog ellene harcolni, a nélkül, hogy azon ellenállásra találna, melyre csak józan és átgondolt hazafiság, a becsület szilárd elvei s a személyes bátorság megszokása képesíthet, s amely végzetessé, megsemmisítővé válhatik a támadóra nézve.»

«Aki újabb időkben látta egy hadsereg diadalmámorát, melynek úgy látszott, hogy semmi erő és hatalom ellen nem szegülhetett, istenemre, az be fogja látni, hogy egy nemzetnél, ha lételet és szabadságát szereti, az ifjúság neveltetésére kell a fősúlyt fektetni, mely minden egyest a haza iránti kötelességeire megtanít.»

És mindjárt hozzáteszi: «Az én ifjaimat úgy kellene nevelni, hogy gyermekkoruktól kezdve megszokják minden szenvedélyüket a haza dicsőségének és érdekének áldozatul hozni.»

Széchenyi a nemzet s így az ifjúság nevelésében is legfontosabbnak a nemzeti önismeret fejlesztését tartotta.

Önismeret című művét, amelyet döblingi magányában, világhírűvé vált *Blick*-jével egy időben írt, s amely mű, amint 1875. évi kiadója mondja: «oly hazafias érzések, oly életrevaló gondolatok tolmácsa, melyek mindenha erős visszhangot fognak költeni a gondolkodók elméjében s hazafiak szívében», így kezdi: «A legmélyebb okoskodók, a leghiggadtabb bölcsék minden időben, a költői hajdankor óta mai napig, az önismeretnek helyes létét, talpraesett voltát, azon diadalnak ismerék el s nyilváníták, melynél nagyobb, hasznosbat és következetesbat a halandó ember e világon nem ünnepelehet. S ha azon sok ezer meg ezer bölcs, ki e földtekén élt, sok egyébben ezer meg ezer véleményekre el is szakadozott, egyben mégis mindannyian szorosan egyetértettek: abban t. i., hogy az önismeret minden emberi bölcseségnek legmélyebb sarkalata.»¹

«Ismerd meg tenmagadat», «Γνωθι σεαυτόν» ezek a Tha-

¹ Tolnai Vilmos: *Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka*. III. k. *Önismeret*. 518. o.

les, mások szerint Chilon görög bölcstől származó szavak voltak felírva a delphii híres Apollo-templom bejárata fölé.

A kasztáliai forrás vizétől lélekben megtisztulva volt szabad Apollo nagyszerű templomához közeledni. «A szent forrásban tagjaidat megnedvesítve, lélekben megtisztulva lépj be a tiszta Isten templomába», mondotta a híres jósdá. «Jó lelkű zarándoknak elég egy csepp, a gonosznak a tenger se mossa le bűneit.»

«Γνωθι σεαυτόν» a görög mitológia szerint isteni parancs volt. Platon felemlíti, hogy az önismeretnek, ennek az isteni parancsnak híven teljesítését még Sokrates is mindennél előbbrevalónak, de mindennél nehezebb feladatnak is hitte.¹

Széchenyi az 1831-ben írt, de csak 1833-ban megjelent *Stadium* című híres művének előszavában kifejti, hogy a tökéletesedés felé az önismeret vezet, «s így mindenkinek lehető legjózanabb cselekedete nem lehet más, mint magának s másoknak szüntelen oly tükröket készíteni, melyekben mind lelki, mind testi homály s moesok hathatósan szembetűnő.»

«Magam s honosim s hazám számára illy tükröket készíteni azóta szüntelen foglalatosságom. mióta gondolkozva élek», írja Széchenyi.

Ő nem gondolt arra, hogy a társadalom miképpen fogadja a «tükör-művész»-t, de kétségtelen, hogy Széchenyi népszerűségét ezek az önismereti tükrök egyáltalán nem emelték.

A nemzetnevelő orvos. Keserű orvosságát sokan nem szeretik bevenni, de a benne bízók, a gyógyulni akarók mégis lenyelik.

«A magyar haza sohasem volt derék, sőt kitűnő férfiak híjával. Egy nemében a hazafiaknak azonban mindig szükkölködött: olyakéban t. i., kik tartózkodás nélkül a nemzet szemére lobbantják az igaz szót», — írja Széchenyi a *Programmtöredékekben*.

Jól jegyzi meg Berzeviczy Albert: «A magyarság erkölesi megalkotásának nagy és végzetes fogyatkozása az, hogy tuda-

¹ Angyal Dávid: *Gr. Széchenyi István ifjúkori naplói*. Századok. 1925. 352. o.

tosan elébe helyezi a kellemes ámitást a kellemetlen igazságnak.»¹

Széchenyi tisztán látta a nemzetnek ezt a fogyatkozását, s valóban nem volt még magyar államférfiú, aki a magyar hibáit, a tunyaságot, a nemtörődömséget, a Pató Pálságot, az andalgást, az álmodozást kíméletlenebbül ostorozta volna, mint ő.

Bezzeg nem tették és ma sem teszik azt a demagógok, akik a nép kegyére pályáznak.

A *Programmtörödékek*ben így nyilatkozik: «tán én voltam az első, — és ha van a magyar haza körül kis érdemem, az bizonyosan ez, mellyel egyébiránt nem kérkedem, hanem azt csak mint eldönthetlen tényt hozom fel — aki soha nem csepegtetém a hízelgés mérgét legkisebb mértékben is honfitársaim kebleibe».

Már 1819 áprilisában írja Naplójában: «Igen, előbb sohasem hittem, a töröknek Európában tisztességes vetélytársai vannak tudatlanságban és renyhességben».

Ezen a tűrhetetlen állapoton csupán «a jövőendő nemzedék», az ifjúság megfelelő nevelésével lehet és kell segíteni.

A legnagyobb magyarnak úgyszólván minden művében minden hírlapi cikkében, minden beszédében van valami önismereti-tükörrész.

Amikor a magyarság bölcsője, a Tisza-völgy színmagyar népén óhajt segíteni, felhívja a figyelmet a tiszamenti magyar hibáira. Ostorozza a dologtalanságot, korholja a tunyaságot. «Nincs a világon ország, — így fejezé ki magát hozzám irányzott levelében több évvel ezelőtt bizonyos ismerősöm — hol az emberek általján véve olly sokat ülnének, beszélnének és ennének, mint a Magyarhon. S ezt bizony bajos tagadni, mert magam is úgy tapasztaltam», írja az *Eszmetörödékek*-ben.

«Bizonyos alkalmaknál, mint gyűjtésnél, behordásnál, nincs szilárdabb munkás, mint a magyar», — de «egyedül szükség edzi a munkára, vagy több javak utánni szomj».

«Kenyere, bora, sódara van: gatya nyáron, bunda télen,

¹ «Megemlékezés gróf Széchenyi Istvánról» a Magy. Tud. Akadémia Széchenyi emlékünnepe. 1910.

egy pár csizma és egy kalap, ólmosa kezében s néha egy szívrepesztő szomorú nóta. meg «andalgó álm», mennyi kell, . . . minek e fölibe munka! Sim ez a magyar hanyagság kulcsa, kivált a Tisza völgyén.»¹

Milyen másképpen hangzanak ezek a jóindulatú nevelő szavak, mint a demagógoknak a felséges néphez intézett s a hibákat is erényeknek feltüntető frázisai.

A nemzet hibái közül nem felejt el a prókátorság túltengését.² Szerinte «nálunk még a levegő is impregnálva van prókatori fogásokkal és Ármány a jogászságba sülyesztésre kárhoztatta hazánkat».

Éppen azért a nemzetnevelés szempontjából fontosnak tartja a műgyetem létesítését.

A *Minimum kérdése* című cikkében³ ismerteti azokat a javaslatokat, amelyeket 1839-ben a legközelebbi országgyűlési követeknek adandó utasítás kidolgozásával megbízott pestmegyei küldöttségben tett.

A műgyetemről itt ezt írja : «Másik javaslatom : egy műgyetemi intézetnek Pesten leendő felállítása volt, mely ha másra nem, legalább arra csakugyan nagy hasznú lenne, mikép hazánkban, jómódú ifjak, a nélkül, hogy kénytelenek lennének külföldön ütni fel sátorukat, valami mások is lehetnének mint jogászok, valamint másra is kiképezhetnék magukat, mint jogászságra.»

Az ifjúság nevelésében elsőrangú fontosságú jó iskolák alapítása. Ilyen felső iskolának tartotta a felállítandó műgyetemet s előkészítő iskolájának a reáltanodát.

1844-ben *Magyarország kiváltságos lakosaihoz* intézett második röpiratában közli azokat a javaslatait, amelyek szerinte Magyarország «szellemi és anyagi kifejtésére» szükségeseek. Ezek között a javaslatok között van öt reáltanoda létesítése is.

Megokolása ismét aranyige : «Értelem erő. s erő uraság ; értelemhiány ellenben gyengeség, gyengeség pedig szolgaság.»

Többször hangoztatja : a magyarnak nagy hibája, hogy nem ismeri az engedelmesség erényét. «Általában véve sok,

¹ *Eszmetöredékek* különösen a Tisza-völgy rendezését illetőleg.

² Angyal Dávid : *Gr. Széchenyi István emlékezete*. 1910.

³ *Társalkodó* 1839. 45. sz.

igen sok . . . a parancsoló, s kevés, felette kevés a szófogadó.»¹

«Mátyás nincs többé, s tán kár, mert ez jó ráncba tudná szedni a magyart.»²

«Magyarországban nincs nagyobb szellemi vis motrix, mint a hiúság.»³

Sok a szörszálhasogató, a kicsinyes dolgokon fennakadó. Ezeknek ezt feleli: «A pók, mint mondják, még mézből is mérget szí, a méh viszont még keserűből is édest.»⁴

Hogy Magyarországon ilyen értelemben is a legszorgalmasabb méh a legnagyobb magyar volt, azt a nemzet jobbjai bizonyára érezték. noha, amint Széchenyi írja: «kíméletlenebb felfedéssel, keményebb ítélettel, mélyebb vágásokkal, úgy hiszem, senki sem illette, sem bírálta, sem kínozte a magyart, mint én rokon vére.»

Szent meggyőződése volt, hogy «mindaddig árnítás nélküli, gyökeres és epochális fordulatot sohasem fog tenni vérünk a nemzeti élet felé», amíg a magyarnak önismerete nincs.⁵

«Oh ürítsük ki valahára, még mielőtt késő volna, az önismeret felette keserű — igaz — de nemzeti javulásunkra oly jótékonyan ható, sőt elkerülhetetlenül szükséges serlegét fenéig! Mert csak akkor, és előbb soha nem, lesz megvetve felüdülésünk igazi alapja!» — mondja a *Programmtöredékekben*.

Az ifjúság nevelésében tehát az önismeret fejlesztése egyik legfontosabb teendő.

Ne felejtjük el intését: «A valódi önismeretet csak úgy szerezhetni, ha azt az illető mindennap, sőt minden órában keresi.»⁶

Természetesen ő maga is törekedett önismeretre. Kevés ember volt, aki oly szigorú bírása lett volna önmagának, mint Széchenyi. Nem csodálni tehát, hogy önismereti harcában önmaga iránt igazságtalan volt. Önismereti tükre nem mutatott valódi képet. A saját nevelését eleinte nagyon hiányosnak gondolta. «Én magam mostani fogalmaim szerint

¹ *Stadium*.

⁴ *Hírlapi cikkei*. II. k. 361. o.

² *Hírlapi cikkei*. II. k. 176. o.

⁵ Angyal D. i. m.

³ *Hírlapi cikkei*. II. k. 199. o.

⁶ *Önismeret*. 588. o.

semmi más nevelést nem kaptam, mint drága szüleim példáját», — írja Naplójában.

Annnyiban igaza volt, hogy saját magunk nevelésén folytonosan kell fáradoznunk, az ifjúság nevelésében azonban nyilván igen nagy fontosságú a szülők példája.

Hiszen maga írja az *Önismeretben*:¹ «Önszeretet s hiúság — az emberiségnek ezen két legveszedelmesebb csábítója, sokszor még a jobb embert is bolonddá teszi — és annál könnyebben a selejtest».

«És ha ez áll, ugyan tagadhatni-e akkor, hogy a serdülő, éretlen fiú még inkább ki van téve az önbecsülés és önceksegtetés csábjainak, s hogy rá nézve, mert ítélő tehetsége még fejletlen, még szükségesebb a szülőknek . . . őszinte szava.»

E tekintetben Széchenyi hiányt nem szenvedett, és ezt csakhamar maga is belátja. 1820 augusztus 9-én már ezt írja Naplójában: «Ismerek egy öreg tiszteletreméltó férfit, aki fiainak minden évben néhány szót szolt az ember becsületességéről, amíg nem magukra hagyatva eltávoztak tőle. A bölcsőtől fogva az volt beléjük oltva, hogy becsületesen kell cselekedni, úgy hogy sohasem voltak kétségben, hogyan viselkedjenek, mert második természetük lett a becsületesség».²

Valóban Széchenyi szülei tündöklő példák nevelés szempontjából is.

A Széchenyiek családi életében nemes harmónia uralkodott. A legnagyobb magyar édesapja gróf Széchenyi Ferenc, a nemzeti múzeum megalapítója, kiváló ember volt. Édesanyja gróf Festetich Julia páratlan jóságú anya.

A legjobb anya iránti hála és szeretet közvetlensége megható Széchenyi István első költői kísérletében, édesanyjához 1817-ben írt üdvözlő versében:

«Ha mind azt, mit szívem érez, tollammal leírhatnám,
Mind azt, mit csak néked köszön, méltán előadhatnám,
Boldog volnék
S nem busulnék.
De hogy írja le a számát ezer aggodásidnak?
Hogy köszönje tanácsidnak, hogyan fáradásidnak

¹ 585. o.

² Dr. Vizsota Gyula: *gr. Széchenyi István Naplói*. I. k. CXVI. o.

Számos nemét
 És érdemét?
 Ime tűz és fegyver között imádsággal tartottál.
 Beteg ágyaimban gyorsan te magad ápolgattál.
 Te oktattál
 Tanácsoltál.
 Te plántáltad szivemben a jót, melyben vagyok s leszek,
 S ami csekélyt Isten. Uram s Hazámért utóbb teszek,
 A te munkád
 S azért reád
 Szálljon hálaadásom mellett az Istennek áldása.
 Attul lelked gondjainak jutalmát hogy láthassa.¹

És nem szabad elfeledni, hogy Széchenyi ezt az üdvözlő versét akkor írta, amikor már a Napoleon elleni hadjáratot dicsőségesen végigharcolta.

Atyja főtörekvése az volt, hogy gyermekeiből karakteres, vallásos, igazságos embereket neveljen. Ezt a törekvését semmi sem jellemzi megkapóbban, mint az a gyönyörű levél, amelyet a halálát közeledni vélő Széchenyi Ferenc 1817 május 16-án István fiához intézett, amikor ezredéhez Itáliába bevonult.

Mély vallásos érzület, életbölcseiség, emberszeretet és apai gyengédség jellemzi ezt a klasszikus búcsúlevelet. Jól jegyzi meg Zichy Antal, hogy túlzás nélkül lehet evangéliumnak nevezni.²

Szent István apostoli királyunk Imre herceghez intézett atyai intelmeinek, amelyek örök emlékezetül törvénykönyvünkbe iktatva maradtak reánk (*Corpus Juris Hung. Decretorum Liber I.*), valamint Kölcsey Ferenc, unokaöccséhez Kölcsey Kálmánhoz intézett remek *Parainesis*-ének méltó társa.

Széchenyi Ferenc intelmei az ifjúság nevelése szempontjából alapvetők, s azokat éppúgy, mint Szent Istvánnak Imre herceghez intézett tanácsait, valamint Kölcsey *Parai-*

¹ *Magyar történelmi életrajzok: gr. Széchenyi Ferenc.* Írta Fraknói Vilmos. 337. o.

² *Magyar történelmi életrajzok. Gróf Széchenyi István életrajza.* I. k. 21. o.

nesiségét erre a célra, különösen a mai időkben, fel is kell használni.

Széchenyi Ferencz is, mint a nagy király, Istennel kezdi és Istennel végzi tanácsait.

«Qui . . . nec divinas procurat, leges peribit»: akinek Isten törvényére gondja nincsen, — mondja az első apostoli király — elpusztul. «In primis praecipio consulo suadeo . . . ut fidem catholicam et apostolicam . . . conserves»: szorgalmasan tartsd meg a közönséges keresztyén apostoli hitet.¹

Széchenyi Ferencz intelmeiben ezt írja: «Egy böles azt mondja: «Az ember olyan, mint a könyv. Az ifjúság a bevezetés, — ha ez jól van megírva, jó író várhatunk», — hogy azonban ezzé lehessünk, életmódunkat a legigazabb és legrégebb tanítások és példák szerint kell berendeznünk. — ezek között a legigazabb és legrégebb kétségkívül a mi urunk Jézus Krisztusé.»

Figyelmezteti fiát a felebaráti szeretetre, amikor kijelenti: «Az összes emberek testvéreid, mert atyád, az Isten, az ő atyjuk is, azért senkit se ítélj, kárhoztass, szomoríts, mert, aki mást ítél, maga is meg fog ítéltetni.»

Hasonló meggyőződéssel mondja Kölcsey is *Parainesis*-ében: «Imádd az istenséget!, ez legelső rendszabás Pythagoras aranyverseiben, s úgy hiszem méltán. Semmi sincs, ami az emberi szívet annyira felemelhetné, következőleg az élet mindennapi jeleneiben s a szenvedélyek és indulatok örök ostromában hozzáragadt szennytől annyira megtisztíthatná, mint az istenség nagy gondolatával foglalatosság. Akármerre veted e temérdek mindenségben tekinteteidet, mindenfelől egy végtelenül böles, nagy és jó, de egyszersmind megfoghatatlan lény jelenségei sugárzanak feléd.»

Mély életböleseségről tesz tanuságot, amikor Széchenyi Ferenc idézi egy bölesnek mondását: «Aki az egész világtól becsültetni és dicsértetni akar, annak a bolondokat nagyon, a jóra való embereket kevésbé kell becsülnie», és inti fiát, hogy ne az egész világnak, hanem a jóra való embereknek

¹ Dr. Angyal Pál: *A Pázmány Péter egyetemen az 1921/22-iki egyetemi tanács megnyitó beszéd*

becsülésére törekedjék. «A közvélemény ugyan mindnyájunknak olyan bírósága, melyet sohasem szabad elutasítanunk, de feltétlenül elfogadni s csupán azt keresni sohasem kell, mert a bírák legnagyobb része hízelgő, barát vagy irigy, kik csak addig szavaznak javunkra, míg szavazatuk hasznukra szolgál. A férfias önérzet megvet minden cégért. A papagájnak szüksége van hírneve megóvására tarka tollaira, nem úgy a fülemlének vagy a pacsirtának.»

Óvja fiát az emberi gyarlóságoktól. «Legnevetségesebb az emberben a büszkeség származására és külsejére, mert ezekhez egyáltalán nem járult hozzá.» . . . «E nevetségés elbizakodás származásunk fölött a fiatal emberben rendszeren együttjár az értelmi elbizottsággal, mintha ezt szükségszerűen őseink vérével kellett volna örökölnie.»

Inti fiát, hogy ne bizakodjék el és törekedjék minél több ismeret megszerzésére. «A legbölcsebb az, — írja — aki azt hiszi, hogy mit sem tud, de tudatlanságának e megismerését csupán az éri el, aki folyton többet törekszik tudni, és nem az, aki azzal hízeleg magának, hogy mindent belát s mindenről beszélhet és ítéletet mondhat. Kis embernek gyakran nagy az árnyéka, de ez természetesen csupán csak árnyék, melyet mögötte lenyugvó napja okoz. Azért mondá találóan Montaigne, hogy a tudás és képzettség némelyek kezében kormánypálca, a legtöbбекnél azonban harlequin-vessző. Kedves fiam, vedd egy bölcse tanácsát útmutatódul, aki azt mondja: Mindarról, amit nem tudsz, hallgass, s mindarról, amit tudsz, beszélj keveset. Mert igaz ugyan, hogy az öltözete szerint fogadunk mindenkit a belépésnél, de csupán a szerint kísérik ki, amint viselkedett.» . . . «A szerénység, visszavonultság és illemtudás ma természetesen ritkán hoznak szerencsét, de mindenestre mindig jó őrei a szerencsének.»

Mintha csak Szent Istvánnak Imre herceghez intézett tanácsait hallanók: «Sis denique fortis . . . modestus honestus et pudestus»; légy állhatatos, mértékletes, tisztességtudó és szemérmes.

Széchenyi Ferenc nemes szíve nyilatkozik meg, amikor fiát felhívja a gazdagsággal járó kötelességekre.

«Nem kevésbé veszélyes zátony egy dicsőségszomjas

és hiú fiatal ember számára a gazdagság. Te kedves fiam, e tekintetben is milliányi embertársaid között megáldattál jó-ságos teremőd által. Kitűnő bizalmával helyezett állásodra, hogy kegyelmét szétoszzad, gondoskodj a szegényekről, özvegyekről és árvákról. A pénz tehát esupán el van helyezve nálad s nem a te tulajdonod. . . Alattvalóid verejtéke ez, némely beteg s szükségét, éhséget és szomjúságot szenvedő munkás könnyei tapadnak e pénzen. Hogy ezeket felszárítsd, a pénz jelentékeny részének az összes szenvedők atyja nevében vissza kell kerülnie hozzájuk.»

«Mit is tanácsolhat egy ember (aki bizonyos körülmények között magán sem tud segíteni) egy másik embernek — írja tovább — ha az Isten szellemétől nincs áthatva. Jól és találóan mondja azért egy böles, hogy az emberek ugyan kifeszítik a vitorlákat, elhelyezik az árbocokat s mindehhez olyan komoly arcot vágnak, mintha előkészületeik esalhatatlanok volnának, de a felsőbb lény, aki a kormány mellett ül, mosolyog s azt mondja : Így legyen s nem másképpen!»

«Befejezem végre, kedves jó fiam, hozzád intézett utolsó szavaimat — s újólág megáldalak, és remélem, hogy a síron túl is megáldhatlak. — Szíved kezeskedik érte, hogy Isten előtt gondolsz néha rám, hogy a legjobb anya vigasza, a kedves testvérek öröme, az állam reménye, az ifjúság dísze, szolgálid gondviselője, alattvalóid oltalma — a szegények, özvegyek és árvák támasza s főleg hitsorsosaid példányképe leszesz.»

Atyjának ezek az intelmei Széchenyi szívébe vésődtek, ezek fejlesztették karakterét, ezek szerint élt. Ha valami, ezek az intelmek, apja példája volt a legnagyobb hatással egész életére. Atyjának ezeket az 1817-ben írt intelmeit, külön tokba foglalva, mindig magánál hordta. Akkor is keblén volt, amikor 1848 július 18-án, a lánchíd utolsó lánoszakaszának felhúzásakor, a felhúzó lánoszakadása következtében Széchenyi az állványról a Dunába esett és csak úszva tudott a budai partra menekülni. Az átázás nyomai ma is láthatók a levélen, amely ilyen állapotban jutott a Nemzeti Múzeumba.

A legnagyobb magyar angyali jóságú felesége, később mindkét fia, Béla és Ödön számára sajátkezüleg lemásolta.

Széchenyi Ferenc atyái intelmei nagy mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy fiában a nemzetnevelés gondolata megfogamzott és hogy saját élete lett elsősorban nemzetnevelő hatású.

Az előbbieken nagy vonásokban ismertetett intelmek azonban tulajdonképpen nem voltak Széchenyi Ferenc búcsúszavai István fiához. Két esztendővel később, 1919 április 28-án megható búcsúlevelet intéz fiához, amelynek lepecsételt borítékán ez volt felírva: «Az én kedves Stefi fiannak halálom után átadandó. Széchenyi 1819.» A M. Tudományos Akadémia Széchenyi-múzeumában elhelyezett levél Viszota Gyula¹ fordításában a következő: «Kedves jó Stefi! Nem adhattam e soroknak keltet, mert nem tudtam, hogy mikor hí magához az Ur. Születésem napját, április 28-át választottam tehát ahhoz, hogy megáldjalak, Istennek ajánljalak és biztosítsalak, hogy az irántad való leggyengédebb atyái szeretettel távozom innen.»

«Hogy ez igaz s néked teljes megnyugtatósodra kell lenni, azért kezeskedik ez az óra életem utolsó órája helyett, mert így nyilatkoztattam ki Istenem előtt, amint akkor ismét megteszem, ha öntudatomat meg akarja hagyni.»

«Élj tehát kedves jó fiam boldogan, élj megemlékezve barátodról. Nem az ifjúi hévből eredő futólagos bosszúságra emlékezve, melyet — úgy vélek — néki néhányszor okoztál, hanem a végtelen számos öröme és vigasztalásra emlékezve, melyet néki szerezteél, midőn meggyőződött és látta, hogy buzgó keresztyén katolikus vagy, Isten és helyetteseinek tanításait nem gúnyolod, embertársaidnak örömmel és szívesen szolgálsz, bosszúságot nem okozol, nem rágalmazol, nem dőzsölsz, szívesen és gyorsan megbocsátasz, nem képmutatóskodol, hasonlíthatatlan anyádat bensőleg tiszteted és szereted, vér- és egyéb rokonaidat testvérileg szíveled, az Istentől érdemtelenül nyert tehetségeidet felhasználod, alattvalóidnak igaz atyja, alárendeltjeidnek mintaképe vagy és arra törekszel, hogy még alaposabb légy és maradj.»

¹ Viszota Gyula: *Széchenyi Ferenc és Széchenyi István atyái intelmei*. Magyar középiskola 1914. 325. o.

«Mindezt vígaszomra észrevettem benned, ha erre vonatkozó helyeslésemet nem is hallottad, mert mi emberek úgylis azt hisszük, hogy jobbak vagyunk, mint az a valóságban van.»

«Csak azért említem meg ezt itt, hogy magadat megnyugtathasd, szeretetemről meggyőződhess és említett tulajdonaiddban még jobban megerősíthesd és tökéletesíthesd magad.»

«Ezen megnyugtató reménnyel örömmel lépek bírám szeme elé, mert ezen képességeid (ha még jobban megalapozod őket) eszközlik ki majdan a bocsánatot számomra nevelésedre vonatkozó mulasztásaimért.»

«Óh kedves Stefi, jövő életmódod nagyon, de nagyon könnyítheti vagy súlyosabbá teheti szerető atyád sorsát. Ha jó keresztyén katolikus maradsz, ha nem szégyenled ezt külsőleg is megmutatni, ha szereted anyádat, testvéreidet és minden embert, különösen ellenségeidet és sértőidet, ha házadban és alattvalóid között nem tűröd a haragot, ha gondoskodik a szegény özvegyekről és árvákról, ha mindig igazságosan és mindig önzetlenül cselekszel, akkor az Isten megáldja elhunyt atyádat, s ő láthatatlanul őrző angyalként körülötted lebeg, az Istenhez szüntelenül könyörög és egykor (ha órád ütni fog) örömmel éléd mehet.»

«Adja ezt néked és nékem az atyaisten mint teremtőd, a fiúisten mint megszabadítőd és a szentlélekisten mint boldogítőd, az Üdvözítőnek tőled állandóan és buzgón tisztelendő anyjának, őrangyalod és Péter szent nevének közbenjárásával. Amen.»

«Még egyszer megáldlak téged kedves hű fiam.—Széchenyi.»

Széchenyi Ferenc mindkét búcsúlevelének minden sora a nemesérzelmű s gyermekeiért rajongó apát mutatja be. Ezeknek a magasztos érzelmeknek lett letéteményese fia, a legnagyobb magyar is. Éppolyan nagy szeretettel csüngött ő is gyermekein. A legnagyobb gondot fordította nevelésükre.

Beszédes bizonyítéka ennek Béla fiához 1857 novemberében írt, életbölességtől duzzadó intelmei,¹ az életben miként

¹ Dr. Károlyi Árpád: *gr. Széchenyi István dóblingi irodalmi hagyatéka*. I. k. *Gr. Széchenyi István intelmei fiához Bélához*. 1857. november. 193. o. Bpest. 1921.

való viselkedésre vonatkozó tanácsai, amint ő írja, «kedves, jó és nemes» fia számára.

Ebből a «rapszodikus» írásból, valamint a következő esztendőben, 1858-ban, két és fél hónapig tartó külföldi utazásuk előtt mindkét fiához intézett leveléből kitűnik Széchenyi nemes lelke s atyai gyengédsége.

A Béla fiához intézett levél így kezdődik:¹ «Néhány jóakarató szó, melyeket kedves Béla fiunk, mint becsületes fickó és jó fiú bizonyára figyelemre fog méltatni.» A kisebbik, Ödön fiához címzett levél bekezdése pedig így szól: «Néhány jóakarató szó, melyeket reményteljes jó Ödönünk, mint derék ifjú és őszinte fiú bizonyára meg szívvel és követ.»

A legnagyobb magyar atyai intelmeit tartalmazó s a Magyar Tudományos Akadémia Széchenyi-múzeumában kegyelettel őrzött két levélből kiemeljük a következő általános érdekű részeket.²

Béla fiának ilyen tanácsokat ad: «Soha ne felejtse el, hogy jó keresztényen, magyar és a mi fiunk vagy.»

«Kíméld még nem teljesen kifejlett egészségedet. Nem szabad ifjú nyomorékká válnod. Kerülj minden felhevítő italt és ételt, bort, erős és sok kávé stb.»

«Légy rendes és takarékos, mert Magyarországnak rendezett, lehetőleg gazdag honfiakra van szüksége.»

«Ne szólj egy szót sem megfontolás nélkül, mert bizonyára mindenütt nagyon megfigyelnek. Ne írd le azért oly világos szót sem, mely téged kompromittálhatna. Elég, ha te magad megérted.»

«Legyen állandóan szemed előtt és eszedben, hogy szerencsétlen, elárvult hazánk nagy szolgálatokat vár tőled és jogosan követelheti ezt, mert a Gondviselés testileg és erkölcsileg nagy előnyökkel látott el. Rajtad múlik tehát, hogy kívánalmának, amint az nemes emberhez és jó hazafihoz illő, nagy mértékben megfelelj, olykép:

a) ha testedet tiszta erkölccsel, mérséklettel és cél- és ésszerű életmóddal úgy fejleszted, hogy oly kitartó legyen, mint a vas és igyekszel azt acélozni;

¹ Vizota Gy. i. m.

² Vizota Gy. i. m.

b) lelki tulajdonaidat tekintve, ha szünet nélkül gyakorlod magad az erényben, bölcsességben és gondolkozásban.»

«Légy idővel jó gazda, sőt fukar, mert ami eltűnt, nem tér vissza sohasem. és magadhoz hasonló fajtájú fiatalember jobbra van teremtve, mint hogy csak mulasson: ámbár az Isten nemes örömeket, ártatlan mulatságokat és megengedett élvezeteket földi gyermekeitől nem von meg, és aki itt dolgozik és becsületesen munkálkodik hazájáért és az emberiségért, az mindent élvezhet is, ami lelkének, testének nem árt, embertársának vagy más élőlénynek nem ártalmas vagy fájdalmat nem okoz.»

«Jegyezz fel mindent, ami nevezetesen láttál, tapasztaltál, gondoltál és éreztél, mert különben megfelelő haszon nélkül enyésznek el napjaid.»

«A rendes napi kiadásoknál gazdaságosak és takarékosak legyetek.»

«Éljetek mint útitársak békességben és egyetértésben. ne hagyjátok el egymást semmi szín alatt, különösen, ha egyitek megbetegednék vagy más baj érné: mutassátok meg a világnak és mindenkinek, kik benneteket megfigyelnek, hogy erény, becsület, hazaszeretet, nemes viselkedés és magas értelem Magyarország fiainál nem lett idegenné és jobbat érdemelnek, minthogy eltiporják őket és lelketlen automatáként bánjanak velük.»

«Írjátok, te vagy Ödön, gyakran édesanyátoknak ne csak vezérszavakban, de kissé részletezve, mert mi csak bennetek élünk s így a legkisebb esekélység, ami rátok vonatkozik, ránk a legnagyobb érdekű.»

«Útitársaid közt — te mint legidősebb — tarts rendet, amit az angolok «regular hours»-nak neveznek: ezzel az idő, mely különösen a hajókon, rossz időben gyakran unalmassá válik, nemesak kellemesen, hanem hamarosan is múlik. E tekintetben az okosság és a tapasztalat arra tanít, hogy csak akkor érhetünk biztosan célt és sohasem unatkozunk és nem pazaroljuk haszontalanul időnket, ha a komolyat a kellemes szórakozással keverjük és pontos renddel, pedáns-sággal határos módszerrel, egyrészt szellemi táplálékkal lel-

künket felvidítjuk, másrészt testünket élvezetekkel élénkítjük és erősítjük.»

«És most áldjon meg az Isten! Ölelünk a leggyengédebben, benső szeretettel kísérjük lépteidet és 2¹/₂ hónap mulva virágzó szellemi és testi egészségben várunk Bécsbe, ahol szívünkre fogunk szorítani.»

Hasonló jótanácsokat tartalmaz az Ödön fiához intézett levél is. Utal arra az apa, hogy az útitársak között ő a legfiatalabb, és ha nem is volna az, mindnyájuk iránt előzékenynek, barátságosnak és illedelmesnek kell lennie. «Ne légy sohasem haragos — írja — még ha sokat kínoznának is, és ne feledd el soha azt, hogy igazán szeretetteljesek legyünk, mindenekelőtt két tulajdonságot kell elsajátítanunk és művelnünk: *d'être bon enfant, et facile à vivre.*»

Kitűnik ezekből a levelekből, hogy a legnagyobb magyar, éppúgy mint annak idején az ő atyja, gyermekeit vallásos nevelésben részesítette, óvta ő is őket az emberi gyarlóságoktól, de igen nagy súlyt vetett arra, hogy kiváló magyar hazafiakká nevelődjenek.

Ilyen irányú törekvése meghatóan nyilatkozik meg Tasner Antalhoz, 1859 augusztus 26-án írt levelében.¹ Ebben a többek között ezt írja: «Most hadd adjam elő kérésemet.»

«Béla Angolhonban ajándékul kapta egy földönfutó hazánkfiától Körösi Csoma sírkövének rajzát, melyet oszlop formában az angol Asiatic Society állított «hamvaira.»

«E kis rajzot hadd adná Béla a Magyar T. Akadémiának ajándékul! Ámde, hogy ez kedvezőbben üssön ki, én egy Médaillont² rendeltem... Most az a kérdés mit írjunk a Médaillon párkányára?»

«Én e tekintetben kérem Önnek tanácsát s tán mások hozzájárulását. Én ugyan tisztán érzem, mit kellene odavésni, de kimondani és kivált szépen kimondani, NB. aránylag röviden, nem vagyok képes. Az én ideám ez volna:

«Egy szegény árva magyar, pénz és taps nélkül, de elszánt kitartó hazafiságtól váltig forró, — bölcsőjét kereste

¹ Majláth Béla: *gr. Széchenyi István levelei*. III. k. 735. o.

² Ovális keretet.

a magyarnak — Körösi Csoma és végre összeroskadt Calcuttában.»

«Az itt rajzban látható sírkő nyugszik hamvain. Britt társaság emelte. Távól a hazától lőn betakarítva, de él minden jobb magyarnak lelkében!»

«Nem magas helyzet, nem kincs a nemzetek védőrije, de a törhetlen honszeretet, zarándoki abnegatio és vasakarát. Vegyetek példát hazánk nagyjai és gazdagjai egy árva fiún, és legyetek hű magyarok, tettel és nem szájjal és olcsó demonstratiókkal.»

Pár szó módosítással, miután Széchenyi döblingi magányának hű látogatója, Lonovics püspök is helyeselte,¹ valóban ezeket a sorokat vésette Széchenyi a kép keretére. Béla fia az Akadémiának ajándékozta az emléket s így lett a Széchenyi-múzeumnak egyik becses ereklyéje.

*

Széchenyi minden tettét az önzetlen hazaszeretet jellemzi. Előtte a haza szent. Nemzetnevelő tisztében ezt a hazaszeretetet hirdeti.

«Oh dicső hazafiság, te az egek legnemesebb magzatja, ki a halhatatlanok sorába emeled az agyag fiait: mennyi rút, mennyi aljas búvik tisztos palástod alá, s hány ocsmány szegényfi, mert ajkán nemzeti szó peng, ékeskedik címeddel! A magyar szó még nem magyar érzés, az ember mert magyar, még nem erényes ember, és a hazafiság köntösébe járó még korántsem hazafi»² — mondja 1842-ben akadémiai megnyitó beszédében.

Óvta a nemzetet a nagyhangú frázisoktól, az álmodozástól.

«A tett első, a szó a második» írja a *Világban*.

Közlekedésügyi híres javaslatát így kezdi: «Felséges Haza! Hosszú álmaink s több mint félszázados szónoklatink után elvégre tennünk is kellene valami nagyobb szerűt már, ha a nemzetek sorából disztelenül kisodortatni nem akarunk.

¹ Viszota Gyula i. m.

² *Gr. Széchenyi István beszédei*. 255. o.

Fajtánk csudálatosan fenntartotta magát, de most bizonyosan bukik, vagy hosszú sorvadásnak indul, ha — mielőtt késő volna — a meddő vitatkozások vágásibul kibontakozva a tények mezejére nem áll.»

«Legyünk igaz hazafiak nem annyira szájjal, mint inkább vállal», mondja a Magyarország kiváltságos lakosaihoz intézett II. röpiratában.

A legnagyobb magyar a legönzетlenebb magyar. Csak a haza üdvét tartotta szem előtt, akinek Wesselényi szerint «honáért hív szíve honáérti keservében tört meg.»

Már 1832-ben ezt írja Naplójában : «Dolgozom szorgalmasan s dolgozom önérettel. Lenyesik szárnyaimat, lábaimon járok ; levágják lábaimat, kezeimen fogok jární : kiszakítják kezeimet, hason fogok menni, csak használhassak!»

Valóban, ő csak használt nemzetének. Meghozta Magyarországnak a «reményben gazdag», «tettben szapora» új időt. Ezt az új időt sóvárogjuk nyomorúságos helyzetünkben ma is. Vajha lenne egy új Széchenyink, akivel eljönne az idők teljessége!

Ha valaha, ma van szükség Széchenyi példájára, energiájára, önzetlen hazaszeretetére, de szükség van bizakodására is.

Széchenyi tántoríthatatlanul hitt a nemzet jövőjében.

«Hibáink sokak, de erényeink többek», -- írja a *Hunniá-*ban.¹ «És noha itt-ott rothadás jeleit mutatja is — mintha a mai viszonyokról szólana — az elgyengült hon, egészséges azért mégis ; egészségesebb, mint sok más, tán szorító kötelékei által pirosb és így a mélyebben nem gondolkozók előtt egészségesebbnek látszó nemzet, s mindenesetre elég jól van még, derék közre munkálónak állni be az emberiség legfensőbb céljának elérésére.»

Mindenkor, de különösen a mai viszonyok között, feletébb megszívlelendő Széchenyinek örökbecsű kijelentése :

«Hon iránti hűség okozza az emberi nem legszebb tetteit, s ez fogja egyedül, ha valami a világon, nemzetünket is az elsülyedéstől megmenteni.»²

És hogy megmenti, arra megint a legnagyobb magyar

¹ *Hunniá*. 127. o.

² *Néhány szó a löverseny körül.*

nyujt reményt a mai viszonyokra is annyira találó kijelentésével :¹

«Ha most ... azt kérdelem magamban s a hihetőségeket mellette és ellene fontolgom, hogy valljon ki fog-e saját-ságában fejteni a magyar vér, s ez által hazánk ... : én úgy sejttem, úgy hiszem, úgy látom : igen ki fog.»

«Valamint Istenben, úgy hiszek én az emberi perfectibilitásban. És e szerint, ha látom, jó irányzattal az Istennek mennyi szolgálalkú, jobbadán szinte burgonyaképű népei is kiemelkedhetnek a középszerűség zsibbasztó állásából : ugyan hogy tudnék kételkedni én, hogy jó irányzattal a lelkes, delitertető, vitézképű magyar ne érhetné el az emberi kifejlés legmagasabb fokát is.»

«És azért a haza boldogságáért csak jó irányzat! A többi megvan, és élni s virágozni fog a nekem annyira drága «keleti raj.»!

ZELOVICH KORNÉL.

¹ *Eszmetöredékek.*

A JOGFILÓZÓFIA JELENTŐSÉGÉRŐL.

Nagyon régi tapasztalat, hogy az embert mindig valami lelki «megrendülés» vezet el a filozófiához. Amíg a lelki élet égboltja verőfényesen tiszta, addig az ember sokszor feleslegesnek érzi a filozófia «okoskodásait». Az az óra, amelyben az ember minden hite és meggyőződése, a világ és saját létének minden értelme először ingott meg alapjaiban és vált kétségessé előtte, a filozófia születésének órája volt. A lelki megrendülésnek ez az élménye vezet el az embert a végső kérdésekhez s tanítja meg «csodálkozni» olyan dolgok felett, amelyeket a naiv gondolkodó még természeteseknek tart.¹

Ezt a tapasztalatot igazolja az a megfigyelés is, hogy a közvélemény érdeklődése is fokozottabban fordul a filozófia felé nagy társadalmi vagy nemzeti katasztrófák, megrendülések után. A világháború után is széles rétegekben ébredt fel a filozófia iránti érdeklődés. A végső kérdések népszerűek lesznek s a filozófia kilép természetes népszerűtlenségéből.

A jogfilozófia is népszerűvé, «fontossá» válik mindannyiszor, valahányszor az emberek jogi meggyőződése valamilyen értelemben komolyan megrendül. A jogfilozófiai irodalom mai virágzását és a feléje forduló közfigyelemnek intenzitását talán legelsősorban az teszi érthetővé, hogy az általános világkatasztrófa következtében az emberek jogi meg-

¹ «Minden komoly életben» — mondja Windelband — «eljön egy pillanat, amikor minden, ami addig számunkra bizonyos volt, amiben bízunk és amire építettünk, mint a kártyavár omlik össze előttünk és amikor, mint földrengéskor, a legbiztosabb dolog is inogni kezd». Ezen a megrendülésen Windelband szerint minden nagy filozófus keresztülment s a legmegkapóbb vallomást Descartes tette róla első Meditációjában. (Wilhelm Windelband: *Einleitung in die Philosophie*. 2. kiadás. 1919. 8. l.)

győződésének is éppen az alapjai rendültek meg, amelyekben sokáig senki sem kételkedett. A világháború után a hadviselt országok egy részében a közjog gyökeresen megváltozott. A gazdasági válságok a magánjog terén vetettek fel tömegesen olyan eseteket, amelyek a fennálló jog alapján sokszor megoldhatatlanoknak látszanak. A nemzetközi jog, amely a háború alatt összeomlani látszott, utána olyan fejlődésnek indult, amely az államfeletti jog kétségtelen pozitívításával szemben viszont az államjog elsődleges jogi jellegét, tehát az államok szuverénitását teszi problematikussá. Egyes jogterületeken kétségessé vált, hogy mi felel meg a tételes jognak. És csaknem az egész jogra nézve kétségessé vált, hogy mi felel meg a helyes jog ideáljának. A világ egy része helyes jognak tekinti azt, amit a másik része kiáltó igazságtalanságnak nevez. Trianon, Versailles, Saint-Germain, Neuilly neveit a győztes a világbéke aranybulláinak, a legyőzött ellenben embertelenül igazságtalan, erkölcsileg és jogilag lehetetlen, mert vis absoluta következtében létrejött szerződéseknek keletkezési helyeként vési fiai emlékezetébe. A legmerevebben szembenáll és az emberiséget ismét csak két ellenséges táborra osztja az a két meggyőződés, amelyek közül az egyik Szovjetország jogában megvalósíthatatlan elméletek szolgálatában álló lelkiismeretlen politikai kísérletezést, a másik ellenben a többi államok jogrendszereiben csak egyoldalú osztályérdekek szolgálatában álló jogintézményeket lát. Joghizonytalanság van tehát széles jogterületeken abban a szoros értelemben, hogy nem tudni, mi a jog. És joghizonytalanság van a jognak csaknem egész területén abban a tágabb értelemben, hogy nem tudni, mi a helyes jog. A jogi meggyőződésnek ez az egyetemes megrendülése a legmélyebb forrása annak az érdeklődésnek, amellyel ma a szó filozófiai értelmében «elsodálkozott» jogászvilág a jogfilozófia szavára felfigyel.

De ha igaz az, hogy a jogász ugyanabból az okból fordul a jogfilozófia felé, mint a lelkében megrendült ember a filozófia felé, akkor az első pillantásra nyilvánvaló, hogy segítségért fordul feléje. Odafordulásának a segítséget kérés a bennrejlő értelme. S ez az a pont, amely tisztázást igényel.

Vajjon adhatja-e a filozófia a megrendült embernek, vajjon adhatja-e a jogfilozófia a jogásznak azt, amire szüksége van? Vajjon visszaadhatja-e neki a meggyőződés szilárdságát? A lelkileg megrendült ember félreérti önmagát, ha a filozófiától azt várja, hogy új hitet adjon neki a régi helyébe. A jogász sem várhatja a jogfilozófiától, hogy közvetlenül új jogi meggyőződést adjon neki. És mégsem felesleges a filozófiához való fordulás egyik esetben sem. Mert a filozófiának egyik legfontosabb teljesítménye, hogy benne az ember önmagára eszmél. A jogász is jobban megérti önmagát a jogfilozófiában. Az új hit, az új meggyőződés nem a filozófia műve, mert a filozófia elmélet. De az önmagára eszmélt ember könnyebben megtalálhatja a maga új hitét, mint az, aki önmagát sem érti. S így a jogfilozófia is utat mutat a jogásznak, amelyen az új meggyőződést, amelyet keres, önjelétől megtalálhatja.

Ez az igazság talán túlságosan általános ahhoz, hogy közvetlenül belátható s így pusztán állítása meggyőző lehetne. Azért legyen szabad azt a főkérdést, hogy mi a jelentősége a jogfilozófiának a tételes jogtudomány szempontjából, közelebbről is megvilágítanom. Erre a kérdésre kell szorítkoznom, habár a jogfilozófia lényegének meghatározása a filozófia és jogfilozófia viszonyának alapos megvizsgálását is szükségessé tenné. Egyetlen cikk keretében azonban sem a jogfilozófiának és a kutatáskörébe eső tárgyaknak a várható ellentétesekkel is számoló körülhatárolását, sem a filozófia és jogfilozófia kapcsolatának nagyfontosságú kérdését kimeríteni nem lehetne. Azért a jogfilozófia lényegére vonatkozó kérdések közül a jogfilozófiának a tételes jogtudományok szempontjából való jelentőségét helyezem előtérbe, mint olyan kérdést, amely az említettek közül szélesebb érdeklődésre elsősorban tarthat számot.

Azonban arra a kérdésre, hogy mit jelent a jogfilozófia a jogász számára, alig lehet felelni, ha nem tudjuk, hogy mi a jogfilozófia? ¹ Sőt a két kérdés össze is esik bizonyos

¹ Az újabb irodalomból: Stammler szerint a jogfilozófia tanítás arról, amit jogi fejtegetésekben feltétlen általános érvényűséggel lehet állítani. (*Lehrbuch der Rechtsphilosophie*. 2. kiadás. 1923. 1. l.); M. E. Mayer szerint a jogfilozófia a jog fogalmáról és eszméjéről

értelemben. Annak a kérdésnek, hogy mi a jogfilozófia, csak egy bizonyos irányban aláhúzott, hangsúlyozott, elárnyalt különös formulázása az a kérdés, hogy mit jelent a jogfilozófia a jogász számára.

A jogfilozófia mindenekelőtt a jogról való gondolkodás. A jogról való gondolkodás éppúgy, mint a gyakorlati jogásznak vagy a jogtudósnek a gondolkodása. Csak nem éppolyan gondolkodás a jogról. De egyelőre hagyjuk a különbségeket! Oscar Wilde mondja egyik hősről, egy szobrászról, hogy csak bronzban tud gondolkodni. A gyakorlati jogász, a jogtudós és a jogfilozófus teljesen egyek abban, hogy mindannyian a jogról gondolkodnak. A jog valósága, a jog életének lüktető elevensége, a jog tapasztalatának «termékeny bathosa» az, amelyből ösztönzést, serkentést, meg-megújuló impulzust merít gondolkodásához a jogász, a jogtudós, a jogfilozófus egyaránt. Ez az élve-élő tételes, pozitív jog a maga teljes történeti realitásában az, amelyet a jogtudós s a jogfilozófus más-más szempontokból mint ismerettárgyat talál magával szemben. Ez az elevenen lüktető jogélet az, amelynek pulzusán a gyakorlati jogász a kezét tartja s amelynek érverését kitapintani legkitűnőbb teljesítménye.

szóló tanítás. (*Rechtsphilosophie*, 1922.) Kelsen szerint a jogfilozófia, mint a legjobb, igaz, helyes, azaz igazságos jogról szóló tanítás, áll szemben az általános jogelmélettel, mint a lehetséges jogról szóló és a különös jogelmélettel, mint a pozitív, konkrét jogról szóló tanítással. (*Allgemeine Staatslehre*, 1925., 44. l.); Binder szerint a jogfilozófia abból a tényből kiindulva, hogy jog van, azt kérdezi, hogy ez a tény miként lehetséges, hogy a jognak és a jogtudománynak mi ad értelmet, mi teszi azt számunkra felfoghatóvá. A jog szükségképpeni lényege az, ami a jogfilozófiát Binder szeszint érdeklí és ezért a jogfilozófia főtárgya az az apriorikus mozzanat, amelyet a jog empirikus világa és minden jogfogalom feltesz: a jogeszmé. (*Philosophie des Rechts*, 1925., 119., 135. l.); R. R. Foulke szerint a jogfilozófia a közösségben élő ember magatartásával foglalkozik és a szociológiába, közgazdaságtanba, politikába, etikába, mint partikuláris filozófiákba belenyúló speciális filozófia. (*The philosophy of law*, Philadelphia, 1925., 4. l.); Moór szerint a jogfilozófia a jogtudományok előfeltévéseit teszi összefüggő kutatás tárgyává és három főkérdésre: a jog fogalmának, a jog okozatos összefüggéseinek és a jog helyességének kérdésére keres feleletet. (*Bevezetés a jogfilozófiába*, 1923., 25—26. l.)

Ez a közös vonás teszi érthetővé, hogy a gyakorlati jogász és a tételes jogtudós gondolkodása bizonyos értelemben filozófiaivá válhatik a nélkül, hogy a rendszeres jogfilozófia diszciplináján keresztül venné útját. Minden embernek megvan a maga filozófiája és minden jogásznak megvan a maga jogfilozófiája. Ez egészen természetes, ha szem előtt tartjuk, hogy minden filozófia egyetemes, univerzális, totális ismeret és vele szemben minden egyéb megismerés részletismeret. A tudományos megismerés a filozófia elől lassan az összes részletismereteket elvonja s a filozófia a maga végső tisztaságában egyedül egy olyan végső egésznek szemlélete, amelynek összes részleteit meghódították már az egyes tudományok. A részletismeret sohasem igazán filozófiai s a totális, univerzális megismerés mindig a filozófia sajátos területe marad, amelyre kitérni az egyes tudományokra nézve csak elkalandozást jelent. Ámde ami elkalandozás, ha explicite és ex professo történik az egyes tudományban vagy pl. a bírói székben, implicite szükségképpen alapja és előfeltétele minden elképzelhető jogi megismerésnek. Bármiféle kijelentést teszünk a jogról, annak szükségképpen megvan a maga jogfilozófiai előfeltevése : olyan bizonyosan, amilyen bizonyosan előfeltevése az egész a résznek, amilyen bizonyosan logikai priusa a totális megismerés a részletmegismerésnek. Így azután nagyon is érthető, ha azt tapasztaljuk, hogy minden kiemelkedő jogászi elme gondolataiban sok a jogfilozófiai. A magyar jogfilozófiai irodalom terjedelme eltörpül a németé mellett. De a magyar nemzet nagy juristáinak : főbíráinak, politikusainak, kiváló ügyvédeknek és mindenekelőtt tételes jogtudósainak : Deák Ferencnek, Szilágyi Dezsőnek, Plósznak vagy Grosschmidnak csodálatos jogászi teljesítményeiben több a jogfilozófia, mint igen sok kiagyalt német szisztemában. És ezen a ponton azt is mondhatjuk, hogy a gyakorlati jogász a jogtudomány kikapcsolásával közvetlenül jut el a jogfilozófiához. Ez is általános igazság : a filozófia sokkal közelebb áll az emberhez bizonyos értelemben, mint a szaktudomány. Nem minden jogász szaktudós, de minden jogász filozofál a jogról. Akármilyen paradoxnak tűnik is fel : ebből a szempontból a filozófia

**A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA.**

könnyű, a tudomány ellenben nehéz. Ha szabad hasonlattal élni: a tudomány az átláthatatlan állványzat mögött emelkedőfélben levő épület, amelynek tervét és értelmét még csak a szakember fogja fel. A filozófia a kész épület, amelynek grandiózusan egyszerű szépségét a járókelő éppúgy élvezheti, mint az építőművész.

Ámde a járókelő műélvezete talán mégsem ugyanaz, mint az építész művészete. A jogfilozófia sem ugyanaz, mint a nagy tételes jogászok bölcselkedése a jogról. A jogfilozófia nem bölcselkedés, hanem bölcsélet, nem rendszertelen ismeret, hanem tudomány. S a magyar jogfilozófia sem Deák, Szilágyi, Plósz vagy Grosschmid alkalmi bölcselkedései révén, hanem Somló Bódog rendszeres jogfilozófiája révén jut előkelő szerephez az európai tudományosságban.¹ Amint a jogfilozófia tudományjellegét felismertük, ezzel a gyakorlati jogásznak a jogról való gondolkodását már elválasztottuk a jogfilozófus gondolkodásától. A gyakorlati jogász gondolkodása, mint a jogról való nem rendszeres gondolkodás, mint nem szisztematikus ismeret áll szemben a jogtudománnyal és a jogfilozófiával egyaránt. Viszont a jogtudományokat és a jogfilozófiát szoros kapocsként fűzi össze az a közös vonás, hogy mindkettő a jogra vonatkozó rendszeres ismeret. A rendszeres ismeret szükségképpeni egysége biztosítja a jogtudományok és a jogfilozófia szükségképpeni szoros összefüggését, bármiben különbözzenek is egyébként egymástól. A gyakorlati jogász valóban csak mint járókelő téved a jogfilozófiához és a filozófia univerzális jellegének nevezetes bizonyítéka, hogy még a tervszerűtlenül bolyongó gyakorlati embernek is előbb-utóbb rá kell bukkannia. A tételes jogtudóást ellenben saját tudománya, saját rendszerének

¹ Hogy Somló munkásságát külföldön milyen magasra értékeli, annak bizonyítékául szolgáljon a következő idézet: «Als Beispiel wollen wir auf Felix Somlós «Juristische Grundlehre» hinweisen, die allgemein als Standardwerk der modernen Rechtsphilosophie anerkannt wird und auch zweifellos hoch über den Durchschnitt der rechtstheoretischen Publikationen emporragt». Felix Kaufmann: *Die Kriterien des Rechts. Eine Untersuchung über die Prinzipien der juristischen Methodenlehre.* Tübingen. 1924., 113—114. l.

immanens logikája ragadja ellenállhatatlan erővel a jogfilozófia felé.

Ha a jogtudományok és a jogfilozófia kapcsolatát egyrészt az ismerettárgy azonossága, másrészt az ismeret rendszerességének közös vonása biztosítja, akkor a jogtudományok és a jogfilozófia viszonyának problémája csak egy speciális esete a tudományok és a filozófia közötti viszony problémájának. A jogfilozófia lényegéről elmélkedve megállapítottuk, hogy az először is a jogról való gondolkodás és másodsor tudomány. Most továbbmenve, hozzá kell tennünk az eddig nyert ismérvekhez, hogy a jogfilozófia filozófia. Ebben különbözik a jogtudományoktól. Mit akarunk kifejezni azzal az úgyszólván önként értetődő s így tautológiát jelentő megállapítással, hogy a jogfilozófia filozófia? Azt, hogy a jogfilozófia nem abban a viszonyban áll a filozófiához, amelyben az egyes tudományok. A jogfilozófia része a filozófiának. Nem ugyan abban az értelemben, mint a logika, etika, esztétika. De ugyanabban az értelemben, mint a természetfilozófia, történetfilozófia vagy a vallásfilozófia. A jogfilozófia nem valami homályos eredetű és elhelyezkedésű diszciplína a filozófia és a tudományok között, amely ilyenformán sem igazi filozófia, sem igazi tudomány nem lehetne. A jogfilozófia igazi filozófia, amely családfáját a rendszeres filozófiai gondolkodás kezdeteiig vezeti vissza és büszkén sorolja reprezentánsai közé az általános filozófia legnagyobb neveit.

A filozófia lényegére röviden rámutattunk akkor, amikorra megállapítottuk, hogy egyetemes, univerzális teória. Elmélet, amely a rendszeres ismeret tárgyává azt a végső egészet teszi, amelynek minden részét már a saját rendszeres megismerésük tárgyává tették az egyes tudományok.¹ Ezzel a meghatározással lényegileg egybevág az is, amely szerint a filozófia a tudományok előfeltevéseit teszi rendszeres ismeret tárgyává. Az általános filozófiát már most az jellemzi, hogy rendszeres megismerését egyedül a végső, abszolút

¹ V. ö. Heinrich Rickert: *System der Philosophie. I. Allgemeine Grundlegung der Philosophie.* 1921., 16—19. l.

egészre irányozza. A szakfilozófiák, mint a természetfilozófia, történetfilozófia, vallásfilozófia vagy a jogfilozófia, rendszeres megismerésükkel egy relatív egész — a természet, történet, vallás vagy a jog — felé fordulnak. Filozófiaivá az teszi őket, hogy ezt a relatív «egészet», mint «relatív» egészet értik meg és tudatosan vonatkozásba hozzák az abszolút egésszel. «A természettudós» — mondja Rickert — «természetfilozófussá válik, ha képes arra, hogy az egész természetet a világmindenség egy részeként fogja fel.»¹ A jogász is akkor válik jogfilozófussá, amikor a jog relatív egészét az abszolút egésznek, a Minden Elgondolhatónak részeként képes fel-fogni, amikor a világmindenségnek olyan totális képéhez jut el, amelybe az empirikus, pozitív, tételes jog a maga közvetlen történeti, szociológiai és értékelméleti környezetével együtt harmonikusan beleilleszkedik.² A szakfilozófiákban tehát ugyanaz az egyetemes, totális, univerzális gondolkodás érvényesül, mint az általános filozófiában, csak-hogy egy speciális, relatív egészre irányozva.

Ez a körülmény teszi a jogfilozófus munkáját különlegesen nehézé. Ha valaki összehasonlítja Leonard Nelsonnak 1924-ben megjelent *System der philosophischen Rechtslehre und Politik* c. művét, Hans Kelsennek 1925-ben megjelent *Allgemeine Staatslehre* c. könyvével és Julius Bindernek ugyancsak 1925-ben megjelent *Philosophie des Rechts* c. munkájával, akkor meg fogja érteni, hogy miért ritka az olyan jogfilozófus, aki — mint Binder — egyformán jó jogász és filozófus is. A legtöbb jogfilozófia csakugyan vagy nem «jog»-filozófia (ez jellemzi a legtöbb filozófus jogfilozófiáját, Nelsonét is) vagy nem jog«filozófia» (ez jellemzi a legtöbb jogász jogfilozófiáját, Kelsenét is). Valóban elég súlyos követelmény egy emberrel szemben, hogy jó jogász és jó filozófus is legyen egyúttal, pedig e nélkül aligha lesz jó jogfilozófus. Ha a filozófiai véna erősebb benne, akkor nagyon hamarosan

¹ I. m. 19. l.

² Erre céloz Sauer, amikor a jogfilozófiát a «jogtudomány napjának» nevezi, amely sugarait minden irányban szétbocsátja. *Grundlagen der Gesellschaft, Eine Rechts-, Staats- und Sozialphilosophie*, 1924. 400. l.

szüknek fogja érezni a jogfilozófiát és búcsút mond neki, mint Emil Lask tette. Ha a jogászi véna kerekedik felül benne, akkor meg fogja únni az egészről való «meddő okoskodást» és szívesen száll le végleg a részletproblémák virágos völgyeibe. Valami sajátságos kettősség, a jogászi és a filozófiai gondolkodásnak egyenlően erős és így kölcsönösen egyensúlyt tartó szeretete kell ahhoz, hogy valaki jó jogfilozófus lehessen. Nem az a döntő tehát szerény nézetem szerint, hogy valaki a jogtudomány felől vagy az általános filozófia felől «érkezik»-e a jogfilozófiához. Hanem egyedül az, hogy megvan-e benne az a szilárd törekvés, hogy filozófiai munkájának eredményét fenntartás nélkül éppen a jogtudományok, a legegységesebb értelemben vett jogismeret céljára hasznosítsa. Ha ez a törekvés megvan, akkor a jogászi vénával rendelkező filozófus egészen természetesen neki fog feküdni a jogtudományok anyagának, hogy filozófiai szükségleteiket megismerje; a filozófiai vénával rendelkező jogász pedig folytonosan keresni fogja a kapcsolatot a filozófiai spekuláció nagy rendszereivel.

Ha a jogfilozófia a filozófia egyetemes szemléletével nézi a jogot s így az abszolút egész perspektívájából teszi azt rendszeres ismeret tárgyává, mint relatív egészet, akkor csakugyan éles különbség áll fenn közötté és a többi jogtudományok között. Félreismerhetetlen a különbség mindenké előtt az egyes tételesjogi szaktudományokkal szemben. A magánjog, perjog, közjog, közigazgatási jog, büntetőjog, kereskedelmi jog, nemzetközi jog, egyházjog, római jogtudományai tudatosan a jognak, ennek a relatív egésznek, részeire korlátozzák rendszeres megismerésüket. A különbség azonban félreismerhetetlen az ú. n. általános jogelmélettel szemben is. Az általános jogelmélet a jogra, erre a relatív egészre függeszti ugyan tekintetét, de nem hozza vonatkozásba ezt a relatív egészet a Minden Elgondolhatóval, a világmindenséggel, az abszolút egészszel és így fel sem ismeri a jognak, mint egésznek, relativitását. A filozófiai szemlélet totalitása, univerzalitása hiányzik az általános jogelméletből. De éppen azért, mert az általános jogelmélet a jognak egy, bár csak relatíve, univerzális elmélete, kétségtelen, hogy a

jogtudomány és a jogfilozófia között átmenetet alkot és közvetlenül beletorkollik a jogfilozófiába.

Ha helyesen határoztuk meg a jogfilozófia lényegét azzal, hogy a jogot, mint relatív egészet, a filozófia totális szemléletével, tehát az abszolút egész perspektívájából teszi rendszeres megismerés tárgyává, akkor ezt a gondolatot csak ki kell fejtenünk, hogy megfeleljünk arra a kérdésre: mi a jelentősége a jogfilozófiának a jogtudományok szempontjából? Ma túlhaladott álláspontnak tekinthető az, amely a tudományok között rangkülönbségeket akar tenni. Ha elfogadjuk azt a meghatározást, hogy a tudomány rendszeres ismeret és hogy a filozófia is tudomány, akkor ezzel értelmetlenné válik minden rangkülönbség a tudományok között.¹ Arról persze lehet vitatkozni, hogy ebben a szigorú, de viszont egyedül helytálló értelemben minden diszciplína tudomány-e, amely ma ezzel az igénnyel lép fel. Azonban minden rendszeres ismeret egyenlő mértékben osztozik a tudomány méltóságában. Minden tudomány, mint rendszeres ismeret, egyaránt szuverén. Kétségbevonhatatlan igény van arra, hogy saját területén az utolsó szó az övé legyen. Szó sem lehet tehát arról, hogy például a jogfilozófiát valami felsőbbrendű tudománynak tekintsük az egyes jogtudományokkal szemben, ha ezek igazi tudományok. Hogy a jogtudományok feladatait helyettök a jogfilozófia végezze el, az éppoly torz gondolat, mint az, hogy a jogfilozófia saját problémáinak megoldását a jogtudományokban keresse.

Azonban ha ilyen kétségtelenül szétválnak jogfilozófia és jogtudományok, akkor miben áll mégis a kapcsolatuk? Mi az, amit a jogfilozófia adhat a jogtudományoknak a nélkül, hogy határsértést követne el? A részletismeretnek előfeltevése az egész ismerete. A jogfilozófia — mint tudjuk — a jog relatív egészének ismeretét adja és pedig az abszolút egész

¹ Ezért nem nevezhetjük a jogfilozófiát Sauer-rel a «jogtudomány napjának» (l. fenn 8. l. 2. jegyzetünket). Nem a jogfilozófiai ismeret az egyedüli fényforrás, amely a jogismeret birodalmában világít. A jogtudományok nem bolygói a jogfilozófiának, amelyek csupán napjuknak fényét sugároznák vissza.

perspektívájából. A jognak ez a totális ismerete — és egyedül ez — az, amit a jogfilozófia a jogtudományok rendelkezésére bocsáthat.

A kérdés tehát odamódosul, hogy ugyan mit kezdhetnek a jognak ezzel a totális ismeretével az egyes jogtudományok? Tévedés lenne azt hinni, hogy a jogra vonatkozó totális ismeret mindjárt kezünkbe adja a jogtudományi részletproblémák megoldásának a kulcsát. Ezzel átugrottunk volna a jogtudomány feladatkörén és megsértettük volna szuverenitását. Másrészt éppoly kétségtelen, hogy minden jellegzetes jogtudományi állásfoglalásnak megvan a maga jellegzetes jogfilozófiai előfeltevése és így a jogfilozófiai állásfoglalás praëjudicál a jogtudományinak. Ezt a szélsőségeken figyelhetjük meg a legélesebben.

A magánjog köréből választom a példát. Évek óta tanui vagyunk annak a szenvedélyes vitának, amely elméletben s gyakorlatban a valorizáció problémája körül forog. A kölcsönös jóhiszeműséget feltételezve, ugyan mi lehetett az oka annak, hogy az egyik fél éppoly határozottan állította a valorizációhoz való jogot, mint amilyen kereken tagadta azt a másik? Egyéb motívumokat nem tekintve kétségtelen, hogy a valorizációt követelő fél követelésének legmélyebb jogalapját abban látta, hogy a valorizáció igazságos, mellőzése ellenben igazságtalan. A valorizációt ellenző fél ellenben arra az alapra helyezkedett, hogy a fennálló tételes jog nem ad módot a valorizációra, tehát annak nincs helye, akár igazságos ez, akár igazságtalan. Ami ezen a két alapmotívumon kívül elhangzott, az nem igen állott egyébből, mint körmönfont jogmagyarázatból, a jogalkotás sürgetéséből és a bírói gyakorlat tapogatózásából, amellyel végre is jól-rosszul csakugyan a jogmagyarázat köpenyét toldták-foldták rá a vadonatúj problémára. Azonban a többé-kevésbé erőszakos magyarázat is feltette, hogy ami igazságos, annak a jogból kimagyarázhatónak kell lennie, azt a bírónak a jogból ki kell magyaráznia. Hogy ez milyen mély motívuma a magyar jogi felfogásnak, azt mi sem bizonyítja ékes-szólóbban, mint a királyi Kúria elnökének beiktatási beszéde, amely azzal az ünnepélyes kijelentéssel végződött, hogy a

magyar igazságszolgáltatás templomában «egyetlen szentség a tisztelet tárgya s ez az igazság eszméje».¹

Azoknak a jogtudományi fejtegetéseknek tehát, amelyek a valorizáció jogosságának bizonyítására irányultak, nagyrészt az volt a jogfilozófiai előfeltevésük, hogy ami igazságos, az szükségképpen jog is. Mi történik már most akkor, ha a jogfilozófia, mint a jognak univerzális ismerete, arról világosít fel bennünket, hogy az igazságtalan jog is jog, hogy a jognak nem kell szükségképpen igazságosnak lennie! A valorizációt vitató fél jogtudományi érvelései azért még érvényben maradhatnak, csak a jogfilozófiai előfeltevés csúszott ki alóluk.² Most már azzal az előfeltevéssel vesszük szemügyre őket, hogy megállanak-e akkor is, ha nem tekintjük azt, hogy az igazságosság mellettük szól és pusztán azt vizsgáljuk, hogy a tételes jog objektív értelmezéséből következnek-e? Bizonyos az, hogy a valorizációt az igazságosság alapján követelő (vagy ellenző) fél egészen más jogfilozófiai előfeltevésben volt, mint a valorizációt egyedül a tételes jog alapján ellenző (vagy követelő) fél. Az előbbinek jogfilozófiai előfeltevése természetjogi volt, az utóbbi a jogfilozófiai pozitívizmus vagy empirizmus alapján állott.

Ebből a példából világosan kitűnik, hogy a jogfilozófiai ismeret nem abban jön segítségére a jogtudománynak, amit explicite tárgyal, hanem abban, amit implicite feltesz. Senki sem fogja állítani, hogy ez a segítség azért kisebb értékű. Csak tudnunk kell és egyszer világossá tennünk önmagunk előtt, hogy mi mindent teszünk fel, amikor egy jogtudományi probléma megoldásához hozzáfogunk és hogy milyen mélyen árnyalják be ezek az öntudatlan előfeltevések a jogi probléma-

¹ L.: *Magyar Jogi Szemle*, VI. évfolyam, 8. szám, 1925. 326. l.

² Ez természetesen akkor is áll, ha megfordítva az derülne ki a jogfilozófiai kutatás nyomán, hogy az igazságosság, az erkölcsi helyesség lényeges fogalmi eleme a jognak. Ez esetben épp ellenkezőleg a tételes, pozitív jogra való hivatkozás vesztene el a maga pathetikus — mert át nem gondolt előfeltevésekből táplálkozó — meggyőző erejét. A természetjogi és a pozitív jogfelfogás ellentétét a legtömörebben azzal fejezhetjük ki, hogy a természetjogi felfogás számára a jog helyességét megállapító ítélet analitikus, a pozitív jogfelfogás számára ellenben szintetikus ítélet.

megoldásokat s a jogfilozófiai ismeret jelentőségét többé nem fogjuk kicsinyelni.

Ha jellemezni akarjuk azt a pozitív segítséget, amelyet a jogfilozófia a jogtudománynak nyújt, akkor azt mondhatjuk, hogy a jogfilozófiai ismeret tudatossá teszi a jogtudós előtt azokat az előfeltevéseket, amelyekből problémái megoldásánál kiindul. Ez más szóval azt is jelenti, hogy a jogfilozófiai ismeret a jogtudós jogi világnézetét tudatossá teszi. A filozófiának a legszélesebb általánosságban ez a közvetlen haszna szubjektív szempontból, hogy az emberi gondolkodásnak egyébként vaktában megválasztott világnézeti alapjait tudatossá, kétségtelenné teszi s ekképen megszilárdítja. Ez a megszilárdulás persze esetleg egy gyökeres megrendülés és új világnézet elfogadása után következik be. A régi előfeltevések megrendülése, új előfeltevések elfogadása s az így nyert világnézeti alap végleges megszilárdulása: ez minden filozófia jelentősége alanyi szempontból. A jogfilozófia pozitív jelentőségét a jogtudományok szempontjából úgy határozhatjuk meg alanyi oldalról nézve, hogy a jogtudós jogi világnézetének szilárd alapot ad, tárgyi oldalról nézve pedig úgy, hogy a jogtudomány előfeltevéseit garantálja.

A jogfilozófiának ez a segítsége talán még szembetűnőbb, ha negatív irányban vizsgáljuk, tehát azt nézzük, hogy mitől óvja meg a jogtudományokat. Mert ami a pozitív segítséget illeti, erre azt lehetne mondani, hogy a legtöbb tételes jogász jogi világnézete normális körülmények között éppen eléggé szilárd jogfilozófia nélkül is és hogy a jogtudomány előfeltevései nem olyan bonyolultak, hogy azokat már a természetes józan ész is ne garantálná. És csakugyan úgy áll a dolog, hogy a legtöbb tudománynak eredményes műveléséhez csak néhány filozófiai szempontnak tudatos ismeretére van szükség. Ez azonban nem jelent egyebet, mint azt, hogy ha a tudomány egyszer rátalált arra az útra, amely filozófiai előfeltevéseinek megfelel, akkor a filozófiával tovább természetesen nem kell törődnie. A jogfilozófiának jelentősége negatív irányból nézve abban áll, hogy megóvja a jogtudományt a saját kutatásterületén kívül való elkalandozástól. A jogfilo-

zófiának ez a negatív, limitatív, kritikai funkciója a jogtudományok szempontjából a legnagyobb jelentőségű. Ha a jogfilozófia az abszolút egész perspektívájából azt a relatív egészet teszi rendszeres vizsgálat tárgyává, amelynek részei alkotják a jogtudományok rendszeres ismeretének tárgyát, akkor a jogfilozófia nemcsak a jogtudományok előfeltevéseit, hanem egyúttal természetes határait is képes felmutatni. Nincs aránytalanabb dolog, mint amikor valamely tudománynak a módszerét és kategóriáit olyan területre viszik át, amely valamely más módszerű tudománynak kutatásterülete. Elrettentő példák vannak az irodalomban arra, hogy micsoda torz eredményekre vezet a természettudományi megismerés metódusának és kategóriáinak például az új szellemi vagy kultúrtudományok terén való kritikátlan alkalmazása. De a szélsőségeket ki is kapcsolva mindig naiv dolog az, ha valamely tudomány kilép a legsajátosabb kutatásterületéről. Minden szaktudománynak kritikai öntudatos-sággal kell a maga kritikailag jól körülhatárolt kutatásterületére szorítkoznia. A kritikai öntudatot ebben a limitatív értelemben is közvetlenül a jogfilozófia adja a jogtudományoknak. S a tudományoknak kritikailag jól körülhatárolt kutatásterületre kritikai öntudattal való szorítkozása a tudományos kutatás eredményességének elsőrendű fontosságú feltétele.

Van valami felemelő a szaktudományoknak ebben az öntudatos magatartásában, amellyel az egész megismeréséről lemondanak, hogy a részt egészen megismerhessék. Ebben a kritikai lemondásban tárul fel a szaktudomány előtt a saját perspektívájának végtelensége. A szaktudomány végtelensége intenzív, a filozófiáé extenzív végtelenség.¹ És bizo-

¹ Somló posthumus művében olvassuk: «Während es also zum Wesen der Philosophie gehört, und gerade darin ihr besonderer Reiz liegt, von allen Seiten her auf ein eng begrenztes Feld zu konvergieren, strebt die wissenschaftliche Erkenntnis in unzähligen divergierenden Strahlen auseinander: «dans la science tout va à l'infini». (Felix Somló †: *Gedanken zu einer Ersten Philosophie*. 1926., 47. l.) A részletekre való végtelen szétszóródás: ez a szaktudomány intenzív végtelensége. A részletek kiemelésének mellőzésével az egészre korlátozott tekintet: ez a filozófia extenzív végtelensége.

nyosan előítélet az csupán, ha az az ember, aki elé egy teleszkópot és egy mikroszkópot állítanak — mint Chesterton mondja — önkénytelenül is a teleszkóp felé nyúl először.

Az egészre korlátozott rendszeres megismerés és a részekre korlátozott rendszeres megismerés: ez a jogfilozófia és a jogtudományok viszonya. Ami az egész ismeretének jelentősége a részek ismeretére nézve, az a jogfilozófia jelentősége a jogtudományokra nézve. Az előfeltevések és határok kritikai ismerete: ez az, amit a jogfilozófia ad a jogtudománynak, amit adhat a tudomány szuverénítésének sérelme nélkül s amit kell adnia, hogy a jogtudomány munkája eredményes lehessen. A «tudomány királyi útja» az, amelyet a jogtudományok számára nyitva tartani és biztosítani a jogfilozófia hivatása.

HORVÁTH BARNA.

A SZABADFALVI PAP LEÁNYA.

— Részlet ily című verses regényből. —

I.

Katóka.

Szép Kis-Kúnság, hozzád a lelkem
— Mint nagy költődé — visszavágy,
Bár másutt is sok jóra leltem,
Most csak feléd vonz ím a vágy.
Egy kis városkádiban születtem,
S míg az idő rohant fölöttem,
Már szinte megfeledkezém,
Hogy ott csüngék anyám kezén.
A lelkisméret szinte furdalt,
Hogy, hol megláttam a napot,
A helyhez hűtelen vagyok,
S ajkam nem zenge róla új dalt
Azon kívül, mi gyermekül
Fakadt szívemnek mélyibül.

Beszélhetnék sok drága földrül,
Miket bejártam gyakran én :
Hol nemzetségem fája zöldül
A székely bércek tetején.
Vagy ott a Tátra büszke orma,
S alatta Kassa ősi tornya —
Szép otthonom a Balaton,
Hol gyakran néztem, a tavon
Fény és árnyék hogy' kergetőznek
— Mint emberélet tengerén —
S ahol most mélán int felém
Pirosló lombja enyhe ősznek.
De amiért szívem ma fáj :
Az egyszerű alföldi táj.

Oh, úgy van az! A nap hunyóban
Epedve néz kelet felé,
Hol reggel még oly ragyogóan
Intett a pálya-kép elé.
A folyam is, ha tengeréhez
Jut, vágyódást csak akkor érez
A hely után, honnét eredt,
A messze kék hegyek megett.
Mi emberek is úgy vagyunk mind —
Ha pályavéghez érkezünk,
Inkább csak hátra néz szemünk,
Honnét vidám ifjúkorunk int.
Kancsónkból hogyha fogy borunk,
A szőlőtőre gondolunk.

A színtér hát, amelyen játszik
E kis regény — alföldi kép,
Hol a torony el messze látszik
S ahol a láb homokba lép.
A község neve : Szabadfalva —
Nincsen semmi különös rajta,
De ott a kis parókhíán
A boldogságban nincs hiány.
Nagytiszteletű Balogh Gábor
A kálvinista esperes
Minden szükségést megkeres,
Megáldott szent szolgálatából.
Szebb élet, mint ily paplakon,
Nincs másutt, hízvást mondhatom.

Hű olvasóm — bár hogy leszesz-e
Hívem, most még nem tudható,
A kikötő még szörnyű messze,
És léket kaphat a hajó,
S akkor mindenki menekülne,
Mert hát különben elmerülne.
Mondjuk hát csak, hogy : olvasó,
Ha belefogni vagy te jó

Szerény művembe, kérded persze
 — Mint effélével ismerős —
 Vajjon ki lesz majd itt a hős?
 Bemutatásnak itt a perce!
 Ne szimatolj még hős után —
 Előbb hősnőcském van csupán.

Paplakba' hősnő? Oh, modernek,
 Fintorgassátok orrotok' —
 A régiek ilyet is mernek,
 Egy egyszerű szív nagy dolog
 Léven nekik, és zengni róla
 — Édesen, búsan, mint a nóta —
 Szent és kedves foglalkozás,
 Története bár nem csodás.
 Hogy én és tollam régi módik
 Vagyunk : csöppet se szégyelem.
 A költészetben szép elem
 A mult divat, mely mit se tódít.
 Se lelki baj, se testhiba
 Nincs benne, sem erotika.

A papkisasszony, kiről bőven
 Ömlik most íme énekem,
 Oly nevet nyert keresztelőben,
 Mely drága s kedves énekem.
 Katinka! . . . E nevet leírva,
 Fejem meghajtom búba', sírva.
 Mit benne elvesztettem én :
 Életöröm volt s szép remény.
 Nem a szerelmes szíve jajdul,
 Az apaszív gyötrődik itt,
 Siratva fényes álmait,
 Lesujtottan nagy fájdalomtul.
 Leánykám — rád emlékezem,
 S imára kulcsolom kezem . . .

Hősnóm az olvasók elébe
 Vezetvén, azt várják talán,
 Hogy ő a szépség mintaképe,
 Tündéri lény, s nem földi lány.
 Ez tévedés. Balogh Katinka
 A «beauté»-hoz nem lenne minta,
 Mert pompa, fény s efféle kincs
 Az ő szerény lényébe' nincs.
 De azt azért senki se vélje,
 Hogy az én hősnóm rút leány.
 Sőt szépségnél több van talán
 Ő rajta. Nézzünk szembe véle,
 S ím, hirdeti e szem s e száj :
 Hogy a szépségnél több — a báj.

Valóban, ő bájos leány volt :
 Szeme kék, haja fekete —
 Ha szóltak hozzá, arca lángolt,
 De nyájas volt tekintete.
 Az orra kissé égre nézett
 (Oh, sok fitosban van igézet)
 Termete sugár sohse lett,
 Maradt mindég kedves molett.
 Keze formás, de nem parányi,
 Dolgát megfogta emberül.
 S cipőre is, ha sor kerül :
 Ki lehetett arról találni,
 Hogy mert nem kényeskedve lép :
 A láb is benne rendes, ép.

Lányán kívül a lelkész úrnak
 Volt nem kevesb, mint öt fia —
 Amíg azok zöldágra jutnak,
 Sokat kell gondoskodnia.
 Dehát ő néki néim hiába
 Volt ott öreg, nagy bibliája.
 Abból olvasgat, prédikál,
 S hite, bizalma : sziklaszál.

Ha földi kincsben tán szegényes,
 De bezzeg gazdag, lelkiben.
 Esténként gondja elpihen,
 És álma nyúgott, tiszta, fényes.
 A felhőkön túl kék azúr —
 Onnét vigyáz reánk az Úr . . .

Elsőszülött Katinka volt a
 Kis paplakon — sok éve már.
 Betűre édesapja fogta,
 Majd a rektor elébe jár.
 Könnyen tanul, s játék ha áll, hát
 Őt abban is helyén találják.
 Gyorsabban fut mindannyinál,
 A hóba' meg «Krisztust csinál».
 Pedig különben szende lányka,
 Mosolygó, ám szemérmes.
 A főzőcskében is jeles,
 S ezt anyja megnyugodva látja.
 Érvén a tizedik tavaszt :
 Cipócskát is már jól dagaszt.

Az első tíz év így lepergett
 — Az élet legszebb ideje, —
 Bú s gond nélkül él még a gyermek.
 Nincsen mitől fájjon feje.
 Ha szemem a mult fényit issza,
 Rá ábrándozva nézve vissza,
 Gyermekkoromra gondolok :
 Játsszóhelyem a szép homok,
 Amelyből buzgón építettem
 Hivalgó fényes palotát
 ... Én annak láttam legalább . . .
 Oh, mily sok év szállt el felettem,
 Hogy látnom kell : csak puszta lég.
 Mit eddig büszkén építék! . . .

Az elemit tehát kijárva,
 «Felsőbb leány» lesz kis Kata.
 Első érzése, hogy mily árva —
 Mert népes bár az iskola,
 Mindenki idegennek nézi,
 A sok leányka s a sok néni.
 Nem látva a kis paplakot,
 Katóka szörnyen elhagyott.
 Nincs apja itt s édes mamája,
 Kik bár szigorral nevelék,
 Dédelgetés is volt elég,
 S mindég szeretve néztek rája.
 Katánknak búja itt örök —
 S kedvenc dala : «Mi füstölög . . . ?»

De «örök bú»-ja kis leánynak
 — Akármilyen «felsőbb» is ő —
 Dacára sok fogadkozásnak,
 Betű szerint nem vehető.
 Az édes otthon drága képe
 Bár ott van mindig az eszébe',
 S nyomán bár néha könny fakad,
 A sebre ír azért akad.
 A lecke is vigasztaló ám
 Olyan diáknál, aki jó,
 Kit hajt nemes ambíció.
 S aztán a sok közt annyi jó lány,
 Kiknek sorából kis Kata
 Barátnőt jól választhata.

A barátságna¹k ifjú korba'
 Igen kedves szerep jut ám.
 A zsenge lélek nagy titokba'
 Eped megértő szív után.
 S ha méltó társát megtalálja :
 A hűség-fogadalmat állja
 Kitartón, híven, emberül,
 Amíg törésre nem kerül

Valami súlyos, szörnyű okbul.
 Talált is hű szívet Katánk,
 S olthatlan a baráti láng,
 A szél akárhogy s merre fordul.
 Illik hozzá nagyon Jolán, —
 Mint ő : nyájas, szelíd leány.

Egymástul el percig se válnak :
 Ha lecke, séta, étkezés —
 Egymás melletti ágyba' hálnak,
 S az együttlét mégis kevés.
 Úgy hogy mikor a szünidőre
 El kell szakadni — hát a dőre
 Két kis leány könnyárba fül,
 Megvigasztalhatatlanúl.
 De aztán jó levelek árja
 — Három meg négy levélpapír,
 Mit mindkettő sűrűn beír --
 S ez bújukat öröme váltja.
 Már bosszankodtak a mamák,
 S a portót is sokallgaták.

II.

Próbabál.

Négy éve lévén intézetbe
 Katinka, immár serdülő.
 Babázni többé semmi kedve
 Más álmokat hoz az idő.
 Ha a bimbózás a virágnak
 Se' tiltható meg — hát a lánynak
 Hogyan lehetne tiltva az,
 Mit kínál néki a tavasz?!
 Táncvizsga készült éppen, és e
 Nagy eset lőn a fordulat —
 Az ifjúság mikor mulat :
 Az gyakran szép jövő vetése.
 Habár napom alkonyra száll,
 Emlékszem még rád : próbabál!

Ifjak, no csak nevessetek ti,
De én is voltam fiatal —
Szerettem s tudtam enyelegni,
S amit írtam : szerelmi dal.
A görög miatt dúltam, fúltam,
Táncolni ám kedvvel tanultam.
Hálám most rímet is terem
Neked, jó Róka — mesterem!
De amire még kedvesebben
Emlékszem : egy kis szöszeke lány —
Tizennégy éves volt talán,
S kínlódtam érte, szörnyű sebben.
Lábam feszesen «alap-állt» —
S szívem hevesen kalapált.

Így lett legelső ideálom
A szép Irén — e báj-alak, . .
Hogy szétfoszoltál fényes álom,
Pedig beh sokszor láttalak!
Kijárva sorra iskolámat,
Mindegyre új eszménye támadt
Ifjú szívemnek. Új szirén —
S régen feledve volt Irén.
Jó tíz év múlva — oh, emlékszem —
Ismét találkozám vele.
Már persze volt asszony-neve —
S nagy kerek arcon ült a szép szem.
Mert hát hetven kilót nyomott
Irénke, s négyszer szoptatott.

De hagyjuk az én próbabálom
S szívem bohó emlékeit —
Tovább rajzolni hadd próbálom
Hősnőm életének képeit.
Táncvizsgához van rendező már.
Szép s érdekes lesz : kosztümös bál.
Jelmezt öltnek magukra ők,
Az aranyos kicsinyke nők.

Hamupipőke, Hófehérke,
 Babatündér, Elzászi lány —
 Jött sorba egy a más után.
 A fáradságot ez megérte.
 A sok szín szép összhangba folyt —
 Katinka Csipkerózska volt.

Ha próba is — de mégis bál volt,
 Kellett hát táncos is bele.
 Sarolta néni összetákolt
 Egy névsort, s nagyra volt vele.
 Pedig rövidke volt a lista —
 Egy néhány felsőbb gimnazista
 A rokonokbul kitelék,
 S ez férfinemnek ott elég.
 Rajtuk kívül néhány papácska —
 Cigánytul ám nem zeng a ház,
 Sarolta néni zongoráz,
 És sok leány leánnyal járta.
 Így aztán, látva annyi nőt,
 Az ifjak ázsiója nőtt.

Tizennégy évnek tiszta fénye
 Hajnallott hősnőm homlokán —
 Még nem gyúlt vágya, sem reménye
 Szívbéli eszménykép után.
 Szülői házban s iskolában
 Rendesen csak oly szende vágy van,
 Melynél a tárgy: baba s betű.
 És nem heves természetű
 Különben sem a kis Katinka.
 Hogyan történt hát most, hogyan
 — A létnek annyi titka van —
 Hogy Amor rá nyilat hajinta?
 Szegény kis lányka lángra gyúl,
 S rajong kimondhatatlanul.

Gerendi Béla nagy gavallér
 — S az iskolában sincs baja —
 Csak úgy ragyog nyakán a gallér,
 És fel van sütve a haja.
 A kis Katót kedvtelve nézte,
 A «második négyes»-re kérte,
 S ennél biztosb jel nem lehet :
 Tüzet fogott már, és — szeret!
 Mikor felharsant a finálé,
 S a hosszú «strudli» gyűrűzött,
 A sok kedves jelmez között
 Kis Csipkerózsa a királyné.
 És Béla, fogva a kezét,
 Megindult köztük a beszéd.

Mért mondanám el, mit beszéltek?
 Nem lehetett az persze más
 — Így volt, mióta ifjak élnek —
 Mint egy néhány banálitás.
 Sokszor, mik út szélén teremnek,
 A kis virágok kedvesebbek.
 Gerendi mondott bókokat,
 Mind óriásit, s jó sokat.
 S kis Csipkerózsa tiszta kéjjel
 Szívá föl azt az illatot,
 Mi e szavakból áradott.
 Oh, bűvös-bájos báli éjjel! . . .
 Nehányra én — bolond dolog —
 Most is rajongva gondolok . . .

Katinka azt szerette volna
 Hogy tartson a bál négy napig —
 De a végén Jolánra rontva,
 Alig várhatta már, alig,
 Hogy fülbe súgva mondja ezt el :
 «Jolán, szerelmi vágy epeszt el! . . .»
 Majd ágyba bújva — reggelig
 Beszélgetéssel eltelik

A kurta éj. Német kisasszony
 Volt ott ugyan, mint gardedám,
 De az nem volt eszébe' ám,
 Hogy a lányokkal fenn virrasszon.
 Ezek buzgón susogtak ott —
 Ő meg harsányan hortyogott.

A táncvizsgának vége volt hát,
 S tavaszra hajlott az idő —
 Napok egymást sietve tolták,
 De változás nem jött elő.
 Közeledtek a többi vizsgák,
 Elfoglalák szegény Katinkát,
 S ábrándozásra nem maradt
 Idő — csupán egy fél falat.
 Fekvéskor volt e boldog óra,
 Mikor buzgón imádkozék,
 Minél előbb hogy hozza ég
 Lovagját szép találkozóra.
 De már kezdé epesztni bú,
 Mivel késett a randevú.

«Szerelmes-é belém a Béla,
 Ugyan mit gondolsz, mondd, Jolán? . . .»
 E kérdés esendült félve, néha
 Szegény Katinka ajakán.
 Jolánnak, mint igaz barátinak,
 Érzése hő, mint a zsarátnak.
 Gyorsan kél hát ajkán a szó,
 És persze, hogy vigasztaló :
 «Nincs semmi kétség, ő szerelmes,
 S igen természetes : beléd —
 És csillagit rakná eléd.
 Bizzál Kató és légy türelmes!»
 Olyan nagyot sóhajt Katánk,
 Hogy kialszik a gyertyaláng.

Egy szép napon — oh, dehogyan volt szép —
 Sétálni ment a lány-csapat.
 Jolán s Katinka mindig szomszéd,
 S mögöttük a Fräulein halad.
 Egy társaság jött szembe vélek
 — Katóba' megfagyott a lélek —
 Ijedve néz, dermedten áll,
 Ah, ő az, ő, az ideál!
 Ha jött vón egymagába' szépen.
 Kató bizonytalán földerül,
 De így — azt hitte, elmerül
 A gyötrelemnek tengerében.
 Mert akivel most Béla mien :
 Egy ragyogó tündéri lény.

Kató szerény volt, s bárha lány is,
 Nem képzelődő, nem hiú.
 Érzé : százszor szebb a rivális,
 Kit kísér a csélesap fiú.
 Mintha kést szúrtak vón szívébe,
 És nem maradt vón cseppnyi vére,
 Elsápadt a szegény leány —
 Jó, hogy kezét fogá Jolán.
 Pedig még csak eztán forgatta
 Meg szívében a sors a kést
 — Oh, őrző angyal, ezt ne nézd...
 Szegény leányka elmondhatta
 — És nem is mondott vón nagyot —
 «Miért is értem e napot?!...»

Ha annyit lát csak, hogy mással jár
 Lovagja — hát Isten neki!
 Azt egy leányka — tört szívvel bár —
 Talán még elviselheti.
 Ha rá se néz, még az is hagyján,
 A fájdalmat elfojtja ajkán —
 De itt más történt, oh de más —
 Egy rettenetes vallomás!

Katinkán Béla végig néze,
 Mosolygott, s szólt társnőjéhez :
 «Nem is tudom már, hogy ki ez ?
 Emlékszem, találkoztam véle —
 De bár az öklöm megegyem,
 Még sem tudom, hová tegyem!» . . .

Leányok, hogyha kis regényem'
 Olvasgatjátok, azt hiszem,
 Igazat adtok abba' nékem,
 És nem cáfol meg senki sem —
 Hogy nagyobb kín nem is lehetne,
 Mint hogyha az, kiért epedve
 Lángoltok, s ki reményt adott,
 Nemcsak hogy rútul elhagyott,
 De — szörnyűség — rátok sem ismert!
 Katinka azt érezte, hogy
 Erőtlenül nyomban lerogy.
 Még csuda volt, hogy szólni is mert :
 «Jolán — s a szíve elszorult —
 Nekem örökre beborult! . . .»

(A III. és IV. fejezetben az van elmondva, hogy Katinka négy intézeti év után hazakerül, s anyja ugyancsak befogja a házi munkába, annál inkább, mert az apára mindjobban ránehezülnek az anyagi terhek, — fiainak neveltetése, rossz gazdasági esztendő sok gondot okozva néki. Katinka folyton őrzi szíve mélyén gyermekkori szerelme emlékét — de titkolja. Az évek telnek, s Katinkának kérője akad, a szomszéd község vagyonos, de csúf és léha jegyzőjének személyében. Katinka, látva, hogy szegény szülői mennyire szeretnék ezt a frigyet, mert a duhajkodni szerető ember megjavulását is remélik — bús megadással beleegyezik a házasságba. Kérőjének azonban nyíltan megmondja, hogy nem szereti, de ígéri, hogy ha az megbecsüli : hű élettársa lesz.)

V.

Választás.

A kézfogót családi csendbe'
 Tartották meg, s kevés idő
 Maradt már, mindent szedni rendbe,
 Mire itt lesz az esküvő.
 De hogyha otthon csendbe' voltak,
 Kívül bezzeg nagy zajba' folytak
 Kortes-beszédek, szó-csaták,
 Melyek során ajánlgaták
 Jelöltjüket sokféle pártok.
 Míg a természet vetkezett,
 Új választás következett.
 Új emberek, hát mire vártok,
 Kiket tüzel ambíció?
 Hisz mandátumhoz jutni jó.

Szabadfalva neki melegszi,
 S a jelszó szájrul-szájra jár :
 Ki őket képviselte eddig,
 Nem kell az ördögnek se már.
 Vén s lusta — ha tarokkhoz ülhet,
 Elveszhet tőle a kerület.
 El majd ő fogja veszteni,
 Ott nem tud most mit kezdeni.
 «Új ember kell, ki hevül értünk,
 És exponálja is magát,
 Nem mindig csak skíz, meg pagát,
 Hanem kijárja, amit kérünk! . . .»
 Jelöltért Pestre hát hamar,
 Egyébként lesz itt nagy zavar.

Mert hát ilyenkor önjelöltben
 A termés szörnyű szapora —
 De egyiknél költség se csöppen,
 Másiknak nincs, csak rossz bora.

Mennek hát deputációba
 Központhoz, hol dúskálni jóba'
 — Már mint jelöltbe' — könnyű szer,
 Mert ott nem mérnek gyűszűvel
 Se pénzmagot, se bölcseséget.
 Fogad a kormányelnök, és
 Más primipilus sem kevés.
 A honfi-tűz már szinte éget,
 Amint a szónok szólni kezd.
 Kaptak jelöltet : jót s ügyest.

Fiatal ügyvéd a jelöltjük,
 Gerendi Béla a neve.
 Hogy itt szavunkat szóba öltjük,
 Szögezzük le már eleve :
 Ő ismerősünk vala régen,
 Mikor még más nap járt az égen,
 S a jeles ügyvéd még diák.
 Multból zengő melódiák
 Mesélik szíve hő szerelmét
 Egy iskolás kis lány iránt,
 Kit búnak örvényébe ránt . . .
 Kipallérozva lelket, elmét,
 Azóta biz' megváltozott,
 Kevés, mit multból áthozott.

Átalhozá a külső csínt, de
 Egyébként ő egészbe' más.
 Nem kapható már léha csínyre,
 Ajkán komoly a vallomás,
 Akármit s bárkinek beszéljen.
 Itt is, mikor fogadja «éljen»,
 S programm-beszédet mond, bizony
 Kiszélesbül a horizon,
 És tisztábban lát minden szem tán.
 Oh, ti értelmes kis-kunok —
 Hibátok előtt nem hunyok
 Ugyan szemet, de annyi szent ám,

Miért bízvást jót állhatok :
Különb nép nincsen nálatok.

A kis-kún barna : hajra s arcra,
Termetre vállas és zömök,
Szakállat nem hord, ám a bajsza
Sudár vagy nem : sűrű, tömött.
Sok száz éves a viseletje,
Rajt' változtatni semmi kedve :
Telente kék posztóba' jár,
Fejébe sapka — ám a nyár
Találja bő, rövid gatyába.
Felsője gyakran cifra szűr,
Szelet zord ősszel abba' tűr.
De még kedveltebb a subája —
Ha befordítja : télbe' jó,
S kifordítván : hőségtől ó.

De nemcsak a ruhája ősi,
A kúnnál az erkölcs is az.
Szép hagyományit híven őrzi,
S érzése, szója, mind igaz.
Meggfontolt és kevés beszéde
Lelkének tiszta tükörképe.
Mi régi bár, de hogyha jó,
Ahhoz híven ragaszkodó.
Istenhívó, s nem durva nép ez
— Köztük Kálvinnak híve sok —
Ám hogyha kell : jó harcosok.
A kún mindent szép rendbe' végez —
Honért ha küzd, vagy ha arat :
Mögötte más mind elmarad.

Asszonynépérül a kúnoknak
Ha szólok : elfogult vagyok —
Éltem során mik rám ragyogtak,
A legfényesebb csillagok

Ott gyúltak ki a kis-kun égen
 Oh, tündöklésük áldva legyen!
 Anyámnak drága őrszeme,
 És nóm szelíd tekintete,
 Az a két fényes csillag-szempár.
 Egyik már mennybe visszaszállt,
 De onnét is küld rám sugárt.
 Másik előttem most is fennjár :
 Oh, hitvesi hű érzelem
 Maradj is mindig én velem . . .

Hogy' elragadt érzelmek árja,
 Festvén hazámnak kúnjait —
 Az olvasó már persze várja
 A folytatást, és únja itt
 Beszédem', mert nagy e kitérés,
 De sok szép emlékem kísért, és
 Tán megbocsátják azt nekem,
 Hogy magam faját kedvelem.
 Bár földjük telt szikkel s homokkal,
 Fájuk nincs más, mint nyír s akác.
 S mit laknak : vályogból a ház —
 Én mégis, ím, emelt homlokkal
 Szólok róluk, s szemem ragyog :
 Hogy közülök való vagyok.

Ezekhez szólott most Gerendi,
 S beszéde szép volt és okos :
 Ó azt az elvet követendi,
 Melyből hiányzik a fokos.
 Érv ellen érv — erőszak semmi,
 Szűnjünk meg végre hetvenkedni,
 Szónál hasznosabb ám a tett —
 A földnek már sok népe lett
 Naggyá, jegyében ez ígének.
 A kúnok csendbe' hallgaták,
 Figyeltek és tovább adák —
 Mint szájrul-szájra száll az ének.

S a nép-ítélet veleje :
«Nem üres ennek a feje! . . .»

Könnyen a kúnnak vére nem forr,
De elviért mindig kiáll —
Mebuktatá Petófit egykor,
Mivel programmja «radicál».
Népünk — akármely párton áll is —
Sohasem internacionális,
Politikájához veres
Lobogót nem vár, nem keres.
Nem izgatja «világszabadság»,
Csak szép hazánk legyen szabad,
Az ellen törni nem szabad,
Kik megteszik : árát megadják.
Megadod te is még nagyon :
Ádáz, kegyetlen Trianon! . . .

Gerendi végezvén beszédjét,
A választókkal paroláz —
Azután a községbe' néz szét,
Már várja mindenütt a ház.
Karonfogvást az esperessel,
Szegényekhez menni se restel,
Majd az úr is mind sorra jó —
Csakúgy röpül a gyors idő.
Úgyhogy bizony későre járt ám
— Szép őszi est volt, langy, meleg —
Hogy a papéknál tiszteleg.
Igen kedves volt az a látvány :
A kis család a ház előtt
Hajadonfőtt fogadja őt.

«Itt az én kedves oldalbordám,
Miként a bárány, oly kezes,
De néha mégis jól lehord ám» —
Mond és mosolyg az esperes.

Majd a fiúkra — mind az ötre —
 Mutatva, mondá : «Most szüretre
 Megjöttek ők is — öt fiú!
 Pap nem lehet gögös, hiú,
 De lelkem rájok büszke mégis,
 Mert jól tanulnak, s mind derék.
 Reményünk az új nemzedék.
 És bár híven szolgálok én is,
 Elvem : legyen a munka több,
 S apjánál a fiú különb.»

Az öt csinos, derék gyerekekkel
 Gerendi nyájasan beszél —
 A jó pap boldogan mereng el
 A búcsúzó nap fényinél,
 Mely ráhull a lelkészi lakra.
 S az ajtóban egy nő alakja
 Jelenik meg most csendesen.
 «Jó, hogy jössz lányom, kedvesem,
 Vendégünket hadd mutatom be . . .»
 A tornácról Kató lejő
 — «Mily bájos, érdekes e nő» —
 Gondolja most Gerendi. Oh, de
 Így szól a lány nagy hirtelen :
 «Gerendit én már ismerem.»

SZÁSZ KÁROLY.

Erdőben.

Mikor utóljára errefelé jártam,
Csend volt itt akkor, mint a halottas házban,
Az ösztövérfákon nem volt levél egy se,
El lehetett látni azok között messze.

Unatkozó szemmel bármerre tekinték,
Inség állt előttem, nagy, meztelen inség,
Hogy ő legyen úr a kegyetlen tél helyett :
Álmából még alig serkent a kikelet.

S lám, mivé lett az a pusztaság azóta :
Sűrű lomb szövődött a fára, bozótra,
Szép pázsitos a föld, hímezve virággal,
Innen is, onnan is zeng-bong a madárdal!

E gyors változáson, e dús fejlődésen
Elfog az ámulat varázsa egészen,
Ez a zsenge élet, szín, hang szinte szédít,
Nem győzöm számlálni számtalan szépségit!

Ujjongni szeretnék s tudja Isten, mégse
Bírom adni magam víg örvendezésre,
Valami sehogysem engedi azt tennem,
Sőt inkább sötétre felhózi a kedvem.

Mert tudom, hogy a mi gyarapodik, fejlik,
Elébb-utóbb annak mind elmúlni kell itt,
Mindennek, legyen bár erősebb az ércnél,
A fejlődésében csak halál a végcél.

E dús tenyészet is majd odalesz megint,
Mihelyt az őszi szél hidegen rálegyint,
Levelük a földre mind lesíróják a fák,
S lesz az erdő ismét bús, kihalt pusztaság!

És tudom, hogy én is, embernek születve,
E törvénynek szintén alá vagyok vetve,
Mikor a semmiből életnek indultam,
Már a temetőbe volt kiszabva útam!

Nem is panaszolok, nem is zúgolódom,
Továbbra is békén viselem a sorsom,
Testem elmúlását megnyugvással várom,
Csak a lelkem miatt van nyugtalanságom!

Hisz' e lélek is e testtel együtt fejlett,
Ő kis, gyöngé mécs volt, én kis, gyöngé gyermek,
Úgy nőttünk lassanként nagyobbról nagyobbra,
Én fénytelenül, ő fényesen ragyogva.

S ha változatlanul örök a törvény itt,
Hogy minden fejlődés halállal végződik,
Akárhogy forgatom, a kérdés csak ijeszt:
Mi lesz a lelkemmel, egykor vajon mi lesz? ...

JAKAB ÖDÖN.

Az angyal üdvözlő szava.

(Rainer Maria Rilke.)

Mindüktől messze van az Úr,
hozzád sincs közelebb;
de csodás-mondhatatlanul
áldott a te kezed.
Nem érik így és nem ragyog
más kéz az ég alatt:
Én napfény és harmat vagyok.
te meg termőfa vagy.

Fáradt vagyok, nagy volt utam,
feledtem, megbocsáss,
mit üzen neked nagy Uram,
a napfényragyogás:

kis házadban, te Meghatott,
lelkem zavarja nagy.
De lásd : én Jószándék vagyok,
te meg termőfa vagy.

A lélek ajzott szárnya hoz
nagyon nagy messziről :
kis házad ím most áradoz
ruhám nagy fényitől ;
s te állsz, kétségtől zaklatott,
tünődőn hallgatag ;
mert berki fuvalom vagyok,
te meg termőfa vagy.

Így félnek mind az angyalok
s magukban lengenek :
kívánság nem volt még nagyobb,
sem ismeretlenebb.
Talán, hogy mi legyen veled,
álmodban rája vélsz . . .
Üdvözlégy, én már értelek :
készen vagy és megérsz.
Kapu vagy, szent és mennyei,
és megnyílsz csakhamar :
szavam már bensőd' zengeti
s mint erdőt halkán ellepi,
míg mélyén átfuvall.

Így jöttem teljesíteni
ezeregy-álmodat.
Fényesség hullt rám, isteni . . .

Te meg termőfa vagy.

SZEMLE.

Hat év magyar festészetéről.

Jelentés az 1926. évi Greguss-jutalom tárgyában.

Harmadik festészeti évkör. (1920—1925.)

Hat év magyar festészetéről kell jelentést tennünk. A feladat nem könnyű, s ami személyemet illeti, az is súlyosbítja helyzetemet, hogy az a férfiú, akinek az előadói tisztben örökébe lépek, olyan magaslatra emelkedett fel jelentéseiben, hogy minduntalan a lecsúszás veszélye fenyegeti azt, aki nyomába akar lépni.

De mennyi nehézség következik magának a feladatnak természetéből is! Milyen nehéz tisztán látni ott, ahol az idő próbája még nem tisztázta az értékeket és még meg nem indult a történet rendező és osztályozó munkája. Milyen nagy a veszély, hogy túlbecsüljük azt, amit tapasztalataink és élményeink alapján módunkban van megmérni és méltányolni, s könyörtelenül és sommásan elvetjük mindazt, amiben új időknek új eszményei törnek utat maguknak. De nem kisebb az a másik veszély sem, hogy érdemén felül izgatja érdeklődésünket az, ami új és meglepő, s hogy únottan haladunk el komoly értékek mellett is egyedül azért, mert szemünk már betelt velük. A bíráló vérmérsékletén és világszemléletén fordul meg, hogy melyik veszély fenyegeti jobban; amyi azonban bizonyos, hogy nem könnyű mind a kettőt elkerülni, s ember legyen a talpán, aki nem veszti el fejét a harc zavarában, melyet fokoznak a küzdő felek csatakiáltásai, a propagátorok tüzelése s a nézők tapsa és rosszalása.

Ezek a gondolatok ma különösen időszerűek. Hiszen a képzőművészet olyan napokat él, amidőn minden forr és erjed s Európaszerte nagy átalakulás jelei mutatkoznak.

A természethűség szelleme, amely több mint félszázadon át vezető gondolata volt a művészi teremtésnek, újabban mindenféle megingott, sőt a természet közvetlen és elfogulatlan ábrázolása a művészi utánzás gyanújába keveredett. Az új áramlatok nagy különbségeket mutatnak egymás között, de mind egyetértenek annak a művészetnek megtagadásában, amely beéri az érzéki világ ábrázolásával. «A természet ne ura legyen a művésznek, hanem szolgálja, akit tetszése szerint megtarthat vagy elbocsáthat.» Így hangzik az

új hitvallás egy német művésztörténész (Pauli) formulázásában. A realizmus bálványától, a természettől, íme, nemcsak az uralkodói jogokat vonják meg, hanem a trónjavesztett monarchának is kijáró tiszteletet is megtagadják tőle. Még rosszabbul jár azonban a realizmus színes és illatos hajtása, az impresszionizmus, melynek különösen sikerült az új iskolák haragját magára vonnia. Ezt nem is nehéz megérteni. Nemcsak azért, mert az impresszionizmus az utolsó jelentkezési alakja a természethűség áramlatának s így egyúttal a közvetlenül szembenálló ellenfél, hanem azért is, mert nem lehet nagyobb ellentétet elképzelni annál, amely közte és a leküzdésére egyesült új irányok között mutatkozik. Ha szemünk elé idézünk egy impresszionista tájképet fátyolos tónusával vagy napfénytől villogó színeivel, levegős könnyűségével és mozgalmasságával, melyben az élet bája és változatossága tükrözik, s aztán mellé képzelünk egy «konstruktív» képnek nevezett mértani műveletet, — lehet-e vajjon nem éreznünk akkor, hogy olyan különböző világokról van itt szó, amelyek között semmiféle erőlködéssel sem lehet hidat verni.

Természetesen mi a szemléltetés könnyebbsége érdekében szélsőségeket állítottunk szembe. Az ellentét talán nem minden ponton ilyen rikító, de bizonyos, hogy mindenütt mélyreható. Az impresszionizmus a szem egyeduralmát és a természeti benyomások mindenhatóságát jelentette; az új törekvések, bármennyire széthúzóak is egyébként, egyetértenek a szellem korlátlan hatalmának és az értelem formáló szabadságának hirdetésében. A multtal merőben ellentétes szándékaikat eléggé jellemzi az is, hogy Németországban «expresszionista» elnevezéssel illetik őket, jelezvén ezzel is, hogy a művész feladata nem a külvilág benyomásainak visszatükrözése, hanem az, hogy önmagát fejezze ki a dolgok formáiban és színeiben, amelyeket joga van célja érdekében szabadon gyúrni, hajlítani vagy akár tökéletesen átalakítani. A természetet nem tekintik másnak, mint mottónak, melyhez a művész szabadon írja meg álmainak és látomásainak strófáit.

Ami bennünket illet, meg kell állapítani, hogy a háborúval járó elzárkózás, mely a béke első éveire is átterjedt, igen meglassította az új áramlatok átszivárgását. Hozzájárult ehhez bizonyára az is, hogy az új irányok a tárgyilagos realizmusra hajló magyar észjárásban kevés visszhangot keltenek, s hogy az egész közszellem nálunk ma kevésbé kedvező a gyökeres újításokra, mint bármikor. Az újítók merészebbjei külföldön élnek, s bizonyos, hogy az utolsó években Európaszerte mindenütt, talán még Angliában is gyökeresebben átalakult a festészet jelleme, mint magyar földön. S meg kell állapíta-

nunk az igazság kedvéért azt is, hogy a szélső balszárny teljesen hiányzik nálunk. Azt a csoportot értjük, amelynek tagjai a természettel minden kapcsolatot megszakítanak, a tárgyi elemet teljesen száműzik és a geometriai és sztereometriai ábrázolások terére lépnek át, feláldozván ezzel, nézetünk szerint, a művészet szépségét, a nélkül, hogy elérnék a tudomány pontosságát.

Azonban jelentésünk természete nem engedi meg, hogy tovább fejtegetssük mindezen áramlatok jellemét, s amire még rá szeretnénk mutatni, az mindössze a következő :

Az impresszionizmust most, miután napja lehányatlott, egyesek úgy vették üzőbe, mint régi krónikáink szerint a magyarok a legyőzött ellenséget. Nem érik be azzal, hogy tudomásul veszik megrokkánását, hanem szemére vetik, hogy élt, még pedig soká élt, s bizonyos diadallal hirdetik felőle, hogy, íme, «megbukott». Akik így beszélnek, azok nem gondolják meg, hogy idővel minden művészi irány kiéli magát, s hogy ilyen értelemben «megbuktak» a mult legdicsebb áramlatai is. Letűnésük azonban éppen olyan kevéssé szégyen rájuk nézve, mint nem szégyen meghalnia annak, aki született. Szégyen csupán a haszontalan élet, de az impresszionizmus élete hasznos és termékeny volt. Sok szépséggel ajándékozta meg a világot, megmutatta nekünk a levegő örökké változó életének ezer rejtélyes tüneményét, a napfény ragyogásának és bágyadásának kimeríthetetlen árnyalatait, a világitásnak év- és napszakok szerint való változásait, az élet frissességét és édes tarkaságát. Felszabadította a szemet, átalakította az egész színfelfogást, és végül még azok is hasznát látták vívmányainak, akik szüntelen hadakoztak ellene. Bizonyára voltak a művészetnek emelkedettebb korszakai, amelyekben a művészi teremtő szellem magasabbrendű eszmények felé tartott, mint az élet jelenségeinek friss és közvetlen előadása, azonban ami a valóságábrázolás határainak kitágítását illeti, az impresszionizmus jelentőségét és érdemét nem lehet kicsinyelni. S ha még hozzávesszük, hogy ez az áramlat is, mint mindegyik, történeti szükség volt, minthogy a kor természettudományi szellemében gyökerezett, lehet-e csodálkozás nélkül szemlélni, hogy még történészek is akadnak, akik sűrű nyílzással zavarják visszavonulása útját.

Mi azt hisszük, hogy virággal kell búcsúznunk tőle, mert sok örömet szerzett, küldetését betöltötte és dús örökséget hagyott hátra.

Általában, legfeljebb a propagátor engedheti meg magának, hogy áramlatok szerint, régiség vagy újság szerint mérlegeljen ; a bíráléhoz az a nehezebb tiszt illik, hogy értékek után kutasson, mindenütt, ahol csak akadnak ilyenek. Értékek után, amelyek nem helyzeti

jelentőségük miatt tesznek számot, hanem alkotójuk egyéni mondanivalójának súlya és tartalma miatt. Hiszen a művészetben az új értékek nem rontják le a régieket úgy, mint a technikai újítások világában, ahol a tökéletesebb új szerkezet idővel kiszorítja a régit. Kolumbusz vitorláshajóját lehetetlenné tette a gőzhajó s a faekéhez ma senkinek sincs kedve visszatérni, de a művészet régi értékei tovább élnek akkor is, ha már újabbak születtek. Minden nemzedék hozzáadja termését az elődök hagyatékához és az emberiség kincsállománya szüntelen gyarapszik mennyiségben és változatosságban. Van-e okunk általában sajnálni, hogy nem a távoli jövőben élünk, nem tudjuk, de abban bizonyára irigyelendők utódaink, hogy számukra művészi értékekben egyre nagyobb örökséget fog az idő felhalmozni.

Milyen értékeket hagy hátra a magyar festészet utolsó hat éve az utódoknak, ezt kellene keresnünk. A mező, mely elénk tárul, igen széles, áttekintése nehéz. Nem kevesebb, mint 194 nyilvános kiállítás volt a szóbanlevő hat év alatt Budapesten, tehát, mintegy 32 esik egy-egy évre. Figyelmet érdemel, hogy a ciklus első éveiben sokkal több volt a kiállítás, sőt a kiállítóhelyiség is, mint később. Ezt nyilván a gazdasági viszonyokkal kell magyarázni: a néhány év előtti nagy pénzbőség, mely fellendítette nem ugyan a művészetet, de legalább a vásárt, s amelynek szüntével aztán elesöndesült a piac és meggyérültek a kiállítások. Ami a művészi termelés színvonalát illeti, sajnos, a hirtelen megnövekedett vásárlókedv hatása nem bizonyult kedvezőnek. A könnyű eladás reménye, párosulva a vevők ítéletének fogyatékoságával, sokakat tehetségükhöz méltatlan, felületes munkára csábított, s nem egyszer történt meg, hogy még jobb művészek is, nevük hatására számítva, tucatjával dobták piacra sebtében összerótt munkáikat. Szokássá vált különbséget tenni ugyanazon művészeknek egyrészt a műkereskedelem szükségletei számára gyártott, másrészt belső szükségből és komoly művészi céllal készített munkái között, azonban nyilvánvaló, hogy az ilyen kétlakiság nem fér össze a művészi erkölccsel s meg is bosszulja magát, mert az alkalmi lanyhaság könnyen másodikká válik. Ám a rózsás helyzet hamar véget ért, s ma már, sajnos, sokkal inkább fenyegeti művészeinket a piac pangása, semmint a könnyű vásár csábítása.

Kiállítás azonban, azt hisszük, még mindig több van, mint amennyit termelésünk elbír, s művészetünk hitelének érdekében csak üdvös lenne nagyobb szigort mutatni azokkal szemben, akik jogosulatlanul kíváncsiak a nyilvánosság elé. S ha már itthon is elkelne

a kiállítók túlbuzgóságának visszaszorítása, mennyivel inkább szükség van a szigorúságra olyankor, midőn külföldi föllépésre vállalkozunk! Ilyenkor minden érdeknek el kell törpülnie ama legnagyobb érdek mellett, hogy javaerőnkben mutatkozzunk a világ előtt. Ez azonban csak úgy lehetséges, ha erőnket kevés alkalomra tartogatjuk, ám akkor aztán válogatott rohamcsapatot küldünk a tűzbe. Az erőknél ilyen összefogása helyett azonban a legutóbbi évben egyszerre négy európai központban is megjelentünk, még pedig mindenütt más-más anyaggal. Művészeinknek beesületére válik, hogy mindenütt több-kevesebb sikerrel álltuk meg helyünket, de így csak annál kevésbé lehet elfojtani azt a kérdést: mit lehetne elérnünk ezzel a művészettel akkor, ha sikerülne java erőnket ugyanegy ponton döntő rohamra egyesíteni?

Külföldi hitelünk érdekében, mellesleg szólva, ünnepi díszben való olykori kivomulásainknál is fontosabb lenne, hogy többet törődjünk művészetünk multjának és jelenének irodalmi komoly ismeretetésével. Szégyenletes az a közöny, mellyel a külföldi művészeti folyóiratok és összefoglaló művészettörténeti munkák a magyar művészet felett elsiklanak, s ha mégis foglalkoznak velünk, az csak még szégyenletesebb. Még azzal sem vigasztalhatjuk magunkat, hogy politikai elfogultság állja útját az igazságos méltánylásnak, mert a németek járnak elől kisebbitésünkben, melyet a változatosság kedvéért néha vállveregetéssel cserélnek fel. Elsősorban német művészeti írók voltak azok is, akik valóságos hajszát szerveztek Munkácsy ellen s belekapaszkodva rokkantsága idejében festett képeinek gyöngéibe, egészen el akarták sikkasztani a genie merészségével és biztosságával alkotó, a régebbi és igazi Munkácsyt. S vajon mit tettünk mi a vegből, hogy visszaverjük a méltatlan támadást, hogy tisztázzuk az igazságot s harcoljunk azért az elismerésért, melyet művészetünk halottjai és elevenjei annyira megérdemelnek? Bizony legtöbbször beértük azzal, hogy itthon, magunk között jól megmondtuk az igazat támadóinknak. Nem akarjuk kisebbiteni ama kevesek érdemét, akik többet tettek ennél, azonban annyi igaz, hogy művészetünk multjának és jelenének tisztázása körül még azt a legelső és legszükségesebb feladatot sem végeztük el eddig, amely abban állana, hogy rövid művészettörténeti összefoglalás alakjában megbízható tájékoztatást adjunk az idegen érdeklődők kezébe. Ebbe az irányba kell fordítania elsősorban figyelmét mindenkinek, akinek szíven fekszik művészetünk európai helyzetének emelése.

E kitérés után, melyre az csábított, hogy ilyen előkelő helyen is rámutassak gyors orvoslást követelő bajainkra, térjünk vissza immár

megkezdett szemlénkhez. A sok kiállítás anyagából, azt hisszük, nem lenne tanácsos sok művet, sok nevet felsorolni. Ez inkább bonyolítaná, mint megvilágítaná festészetünk jellemének képét. Ez a kép — már rég vágyunk kimondani — általában kedvező, gazdag és biztató. Nincsenek ugyan festőhéroszaink, de vajjon vannak-e egyébűtt? Másrészt egész sora él és működik a kitűnő erőknél, akik azt a kis darab földet, amely megmaradt számunkra, szinte elborítják tehetségük virágtermésével.

Az idősebb festőnemzedék soraiban nem egy olyan művészre mutathatunk rá, aki a lefolyt hatévi ciklusban műveinek nagy sorozatával igazolta, hogy nem fogyatkozott meg sem erejében, sem munkakedvében. Ezek közé tartozik Rippl-Rónai József, aki két ízben is — 1920-ban és 1923-ban — gyűjteményes tárlatot rendezett műveiből s emellett résztvett egyéb kiállításokon is és mindenütt annak mutatkozott, akinek rég ismerjük: az élet mélyrelátó, élesszemű megfigyelőjének, aki eredeti és szellemes feljegyzéseket készít a környező világ legkülönbözőbb jelenségeiről az impresszionizmus szellemében, másfelől azonban megfigyelései felhasználásával és mintegy lényegüket összevonva, olyan műveket is alkot, amelyek egyszerű komolyságukban a stílus magaslatára emelkednek.

A lélek ifjúságában méltó társa Rippl-Rónainak Csók István, aki ugyancsak képeinek több sorozatával tett bizonyosságot mintegy örökös tavaszi virágzásban álló, üde művészetének életerejéről. Eredeti és költői ciklusban festette meg a Balaton vizének, egének sajátosan magyar szépségeit, s aktkompozícióival, esendéleteivel és képmásaival, amely utóbbiak közül különösen kimagaslott 1925 tavaszán kiállított *Gyermekarcképe*, újra meg újra emlékeztetett festői géniusának könnyedségére és bájára.

Változatlan erőről tanuskodó sorozatokat állítottak ki ez időben más kiváló művészek is, mint pl. Perlmutter Izsák (1921-ben az Ernst-múzeumban), Glatz Oszkár (1923-ban az O. M. Képzőművészeti Társulat őszi tárlatán és a Helikonban, 1925-ben az Ernst-múzeumban), Magyar — Mannheimer Gusztáv (1922-ben és 1925-ben az Ernst-múzeumban), Katona Nándor, aztán neves és elismert arcképfestőink, Karlovsky Bertalan (1921-ben az O. M. Képzőművészeti Társulat őszi tárlatának keretében) és Balló Ede (1925-ben) és mások, s nem szabad megfeledkeznünk az 1923-iki nagy aranyérem érdemes nyerteséről, Bosznay Istvánról sem, — mondanivalónkat azonban róluk abban foglalhatjuk össze, hogy az ő egyébiránt jellemében és jelentőségben igen különböző munkásságuk nagyjában a régi maradt, színvonalában és jellegében nem mutatott különösebb változást.

Azok a művészek, akiknek nevét említettük, a természethűség iskolájából kerültek ki s ahhoz nagyjában hívek is maradtak. Nem egyforma mértékben persze, mert pl. Perlmutter vagy Glatz szigorúan tárgyilagos realizmusával szemben Rippl-Rónai érzésművészete nagymértékben szubjektívnek mutatkozik. Ugyanezekkel a művészekkel nehéz egy tető alá hozni Csók Istvánt is, aki olykor kirándulást tesz a szimbolizmus birodalmába és akinek realista ábrázolásaiiban is felülkerekedik szabadabb színeképzetele stb. Azonban mindezt csak amellett szól, hogy jelentékeny és eredeti művészeket, akik el tudtak jutni az egyéni stílus állomásáig, nem lehet simán besorozni egyik-másik irányzat táborába, s ezért az ilyen művészeknek csoportosítása sohasem egyéb durva általánosításnál.

Amennyi bizonyos, hogy az említett művészek amennyire különböznek egymás között, annyira egységes tábor gyanánt jelentkeznek azzal az új áramlattal szemben, melyről elől szóltunk. S ebben csatlakozik hozzájuk ma működő festőink zöme, köztük az újabb nemzedéknek olyan kiváló képviselői, mint báró Hatvany Ferenc, Zsolnay-Mattyasovszky László, Szüle Péter és mások. Természetesen itt is nagy különbségek vannak az egyesek között. Hatvany kiváló női aktjaiban pl. a neoklasszicizmus eszményei jelentkeznek, Zsolnay-Mattyasovszky a francia impresszionisták, főként Manet stílusának hű követője, Szüle Péter a müncheni tónusfestés elveit folytatja és így tovább.

Az új szellem hatása az idősebb festőnemzedék egyes tagjainál abban jelentkezik, hogy megtartják ugyan a természethűség iskolájában megszerzett kifejezés-módot, azonban elfordulnak a mindennapi élet tárgyaitól s képzeletük szárnyán elrándulnak a biblia és a mondák világába és feltámasztják a régi századok életét.

Fényes Adolf, íme, a realista ember- és természetábrázolás kitűnő régi művelője, már a háború alatt a fantázia világába menekült, 1923-ban pedig egész sorozatot állított ki romantikus ízű képeiből, amelyek azt mutatták, hogy a jeles művész az új vágáson is kiváló eredményekhez jutott el. Újfajta képei, melyek eleinte inkább voltak szabályosak, mint harmonikusak, most sokkal szabadabbá váltak, festői szépségekben gazdagodtak, s az értelem alakító játéka néha oly elevenességgel jelentkezik bennük, mely már-már pótolja a képzelet könnyűségét és önkénytelen bőséget. Magyar tájjaiban pedig, amelyekhez 1925-ben egy még szebb és érettebb sorozat csatlakozott, mely költői érzéssel szólaltatta meg a magyar alföld lelkét.

Fényes nyugodt, jobbára derűs mesevilágával szemben a romantika szenvedélyessége uralkodik Rudnay Gyula festészetében. A min-

dennapi élettől való menekülés vágya, melyet Fényesben valószínűleg a rossz idők érleltek meg, Rudnaynak eredendő, természetes jellemvonása. Ő a kérdéses ciklus alatt három ízben is (1921-ben, 1924-ben és 1925-ben) külön kiállítást rendezett képeiből. Az ilyen feltűnő termékenység könnyen azt a gyanút kelti, hogy egy népszerű tehetség erőltetett kihasználásáról van szó, azonban Rudnaynak természetében gyökerezik a könnyű bőség, mint némely lírikusnak, akinek lajtán örömből, fájdalomtól legott dal születik. Valóban, az ő festészetében van valami a dal közvetlenségéből és könnyű ömléséből, valami játszi szeszély és csapongás. Ahogyan drámai kitörések után lírára halkítja hangját, ahogyan a multba tekint, majd ábrándos merengéssel, majd fölényes mosollyal, ahogyan az életet nézi, majd meleg részvétellel, majd humoros torzítással, ahogyan a nagy művészi hagyományokat — Veronesétől Munkácsyig — játszva kihasználja és egyéni ötletekkel vegyíti, ahogyan elmerül egy-egy festői feladatba s ahogyan máskor elsiklik felette, mintegy megráfálva bennünket és önmagát — mindebben amyi a képzelet, az érdekesség, a szeszély és a báj, amennyi csak igen eredeti és gazdag költői kedelytől telhetik. Az alkotás nagy könnyűsége és bősége persze az értékek nagy ingadozását hozza magával, de gyöngébb műveire is némi fényt vetnek az erősek, s valamennyit varázsszal vonja be a művész eredeti magyar szelleme. Mindent összevéve meg kell állapítani, hogy Rudnay tehetségének hódító gazdagsággal való kibontakozása egyik legemlékezetesebb jelensége volt a lefolyt ciklusnak.

A magyar szellem, melyet már Csók és Fényes munkásságánál módunkban volt szóba hozni s amely alapvető jellemvonása Rudnay művészetének, másoknál is mindjobban hódít. S ami öröndetes: ez a magyar színezet nem külsőségekben, a díszmagyar vagy a cifraszűr kultuszában jelentkezik, hanem a temperamentum sajátosságában, a festői előadás eredetiségében. Ilyen értelemben festészetünk nagyobb mértékben kezd sajátos ízt, külön jelleget kapni, mint bármikor azelőtt, az önállósulás folyamata nagy lépést tett előre és sokunknak szíve vágya: az európai kapcsolatokat hagyományainkhoz híven gondozó, de magyar szellemű festői iskola nem ábránd többé, hanem egyre jobban teljesedő valóság. Azon festőink közül, akik ennek a megállapításnak komolyságát bizonyítják, hadd említsük még Koszta Józsefet, aki az utóbbi években is több sorozatát állította ki erőteljes és merőben egyéni színlátomásainak, amelyek új szépségben tárják eléink a magyar falu és mező költészetét, aztán Iványi-Grünwald Bélát, aki mögött már meglehetősen hosszú és fordulatokban gazdag művészi pálya van, aki azonban nemcsak nem vesztette el rugékony-

ságát, hanem fiatal hévvel ismét új szakaszát nyitotta meg művészetének. Ebben az utolsó fázisban, melyet a magyar föld szépségeinek szentel, mintegy egyesíti nagybányai időszakának naturalista iskolázottságát és későbbi idejének egyszerűsítésére és szigorúbb szerkesztésre való törekvését. E két célzat összeolvastásának eredménye, hogy képei a természet friss szemlélete mellett nagyvonalúak egyszerűsre, s hogy a köznapi tárgyak ábrázolásában is ünnepélyes hangot tud megütni. Jellemző még újabb műveire, hogy régi nagy festőink, Munkácsy és Paál László művészetéhez kapcsolja törekvéseit s ebben rokonszenves példát ad a magyar hagyományok megbecsülésére. A művész működésének utolsó szakasza javarészt a Balaton mentén folyt le, ahol nyaranta egy kis festőkolónia (Herman Lipót, Kandó László, Vass Elemér, Csuk Jenő) verődik össze és a magyar táj és élet rokonszellemű művelését folytatja.

Tájkép általában sok terem, s a hazai föld szépségeinek naturalista szellemében való feldolgozásával festőinknek olyan nagy csoportja foglalkozik, hogy ezt a vonást, mint a magyar festészetnek megkülönböztető sajátosságát kell feljegyeznünk. Nem sorolhatjuk fel névszerint régebben dolgozó tájfestőinket, akik ebben a ciklusban is változatlanul folytatták érdemes működésüket, azonban rámutathatunk emek a műfajnak néhány olyan újabb művelőjére, akik éppen ebben az időben bontakoztak ki gazdagabban és határozottabban, minők pl. Benkhard Ágoston és Csánki Dénes.

Az új törekvések táborához vezet át Vaszary János, aki előljár az újság szenvedélyes keresésében. Az utolsó ciklusban több ízben — 1920-ban, 1924-ben és 1925-ben — jelent meg nagyobb sorozattal kiállításainkon. Egymás után hagyta ő el régebbi állomásait, Bastien-Lepage puritán természethűségét, a fénynek és mozgásnak az impresszionizmus szellemében való ábrázolását, majd a stíluskereső egyszerűséget. Útjában azonban nem programyszerű eltökélések, hanem szellemének elevensége, temperamentumának tüze vitte előre újabb és újabb állomások felé, s akik nem tudtak lépést tartani vele, azoknak is érezniök kellett művészetének őszinteségét, egyéniségének hevét és lelkeségét. A léleknek ez a frissesége és izgalmá művészetén is átvonul s a törekvések változandósága mellett mintegy állandó eleme annak. Érezzük ezt a jellemvonását újabb munkásságában is. Ismét az élethez tért most vissza a művész, amelynek azonban nem annyira külső képét festi, mint inkább izgalmát és mámorát. Ami érdekli, az a kifejezés sajátossága, a sokatmondó tartás vagy mozdulat, mindaz, amin át a bensőbe pillanthatunk, vagy a tömeg nyüzsgő élete, mozgása, úgyszólván lelke. S mindezt igen szűkszavúan adja

elő, mindent elvetve, ami nem tartozik céljához. Olykor azonban tüzes és telt színbe öltözteti képeit, mely színes fémek ragyogására emlékeztet. «Színházi finálé» című képe (1920) különösen jellemző és sikerült e nemben. E mellett más feladatok is érdeklik, így pl. aktjaiban széles dekoratív hatásra törekszik, azonban mindennek kifejtése nem fér jelentésünk keretébe, s be kell érünk annak a feljegyzésével, hogy Vaszary újabb munkássága is a tárgyalt ciklus nevezetes és érdekes jelenségeihez tartozik.

Örömet szólnánk az ifjabb nemzedék újszerű törekvéseiről, amelyeknek még forrongó és zavaros képéből olyan figyelemreméltó tehetségek bontakoznak ki, mint pl. Szőnyi István vagy Egry József. A régibb művészek közül is nem egynek neve ötlük még eszünkbe, aki említésreméltó munkákkal lépett fel, azonban messze vezetne célunktól, ha méltatásukba bocsátkoznánk. Csak néhány tényt szeretnénk még megállapítani.

Előadói kötelességünkhöz és az eddigi gyakorlathoz híven feljegyezzük, hogy festőink közül a már említett Bosznay Istvánon kívül nagy állami aranyérmert kapott a lefolyt ciklusban Fényes Adolf is (1924), a kis állami aranyérmert pedig a következő érdemes művészek nyerték el: 1920-ban az azóta elhalt Béli Vörös Ernő «Komédiás és leánya» c. képére, 1921-ben Tatz László «A hallban» c. képére, 1922-ben pedig Márton Ferenc «Női akt» c. rajzára.

Nem vállalkozhatunk arra, hogy a külföldön készült s itthon ki nem állított műveket is számbavegyük, arról azonban mégsem akarunk lemondani, hogy meg ne emlékezzünk a régi Magyarországnak egy olyan pontjáról, amely soká fontos hivatást töltött be festészetünk életében, amelyet azonban, fájdalom, most szintén külföldnek mutat az újdonsült politikai térkép. Nagybányára gondolunk, amelynek festőkolóniája éppen most ülte meg 30 éves jubileumát. A kolóniának egyik alapítója és egykori kitűnő tagja, Réti István, aki művészetén kívül finom tollával is ébren tartja köztünk Nagybánya emléket, egy szép és tüzetes tanulmányban emlékeztetett erre a nevezetes évfordulóra. Küldjünk mi is egy szeretetteljes üdvözlöt Nagybánya hegyei felé! Multját ne feledjük, jelenéről szemüinket le ne vegyük!

A kiállításokon hozzáférhető anyag mellett szemügyre kell vennünk az alkalmazott festészet helyhez kötött termékeit is. Ilyen mű volt ebben a ciklusban mindenekelőtt Dudits Andornak az Országos Levéltár kutatóterme számára készített freskósorozata, amely mellett annál kevésbé lehet némán elhaladnunk, mert az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat ezt a művet ajánlotta a Greguss-díjjal való

jutalmazásra. (Az ajánlásra jogosított másik fórum, az Orsz. Magy. Képzőművészeti Főiskola nem élt az ajánlás jogával.)

Dudits Andor műve azonban stílusban is, értékben is igen közel áll a kassai dóm Rákóczi-freskójához, melyet a Kisfaludy-Társaság 1920-ban tüntetett ki a Greguss-díjjal s amelyet az akkori előadói jelentés tüzetesen méltatott. A Greguss-bizottság ezért lemondott arról a gondolatról, hogy Dudits művének kitüntetésével foglalkozzék.

Az Országos Levéltár falfestményeivel kapcsolatban elismeréssel kell megemlékeznünk vallás- és közoktatásügyi miniszterünknek arról a tevékenységéről, amelyet emlékszerű díszítő festészetünk felelőstése érdekében fejt ki. Újabban is több kiváló festőművésziünknek adott megbízást részint régibb, részint újonnan épülő középületek díszítésére. A kiszemelt művészek: Csók István, Iványi-Grünwald Béla, Rudnay Gyula és Vaszary János, akiket bizonyára mások is fognak követni.

Nyilvánvaló, hogy állami támogatással nem lehet felvirágoztatni olyan műfajt, amelynek nincs gyökere a korszellemben, amelynek művelésére hiányzik a hivatottság és a művészi ihlet. Világosan mutatták ezt a millenium idejében történeti festményekre adott megbízások, amelyek csak történeti képeket hoztak létre s nem egyszerűen történeti festészetet, minthogy ennek nem kedvezett a kor művészi iránya. A díszítő feladatok feltételei azonban mai festészetünkben nemcsak nem hiányzanak, hanem a festészet újabb szelleme szinte utal ebbe az irányba, s remény van rá, hogy az alkalom felébreszti és kifejleszti a szumnyadó képességet. Ezért hisszük, hogy kultuszminiszterünk vállalkozása üdvösnek fog bizonyulni.

Jó példával járt elől ugyanezen a téren a jászóvári premontreiek tiszteletreméltó rendje is, amely Gödöllőn épült új rendházában Nagy Sándor festőművésziünket foglalkoztatta díszítő feladatokkal. A rend csak nemes hagyományait folytatta ezzel, hiszen a XVIII-ik században falfestményekkel borította a jászói prépostság templomát és könyvtárát is Kracker János. Semmi sem óhajtható jobban, minthogy a szép példát mások is kövessék egyházi körökben.

Ha most végig tekintünk mindazon, amit szóba hoztunk, nem bizonyul túlzásnak az, amit festészetünk színvonaláról már előre mondtunk. Valóban, nincs nálunk hiány sem tehetségben, sem munkakedvben — festészetünk élete eleven és gazdag, eredményei tiszteletreméltók.

Ezt a Greguss-bizottság is megállapította. Ám midőn arra került a sor, hogy a hatévi terméshől a díj szabályzatának megfelelően kikeresse a legjobb képet, zavarba jött a feladattal szemben. S ez nem is

csoda. Festészetünk jelleme megváltozott a Greguss-díj alapítása óta. Akkor általános színvonala kevésbé volt magas, de voltak egyes nagy mestereink és kimagasló nagyszabású alkotások, amelyeknek elsőbbsége szinte a közérzésben gyökerezett. Ma a színvonal magasabb és egyenletesebb, ám messze kimagasló egyes alkotások helyett sok kiváló festőnek sok jeles művével van dolgunk. Éppen ezért bajos olyant találni, amely a többit nyilvánvalóan túlszárnyalná. Egynek kitüntetése több másnak jogos sérelmét jelentené. A Greguss-bizottság a lelkiismeretes bíráló gondosságával mérlegelte ezt, s tüzetes megbeszélés után úgy határozott, hogy a díj kiadását nem javasolja. Ezt a javaslatot a Kisfaludy-Társaság egyeteme zárt ülésében elfogadta.

S mi mégis úgy érezzük, hogy a díjnak van nyertese. Ez a nyertes maga a magyar festészet, amelynek jelene előtt tisztelettel hajlunk meg, jövőjében bízva bízunk.

Petrovics Elek.

Stróbl Alajos.

1856—1926

Elhivatottságában büszke, alkotó erejében öntudattal hívó, lángolásában izzó, de a szépséggel, a művészet értékeivel szemben rajongóan alázasatos lélek hagyta itt porhüvelyét mult év végén. Rövid szenvedés után december 13-án elhunyt lipcsei Stróbl Alajos, a nagy magyar szobrászmester.

Egyike volt a háborúelőtti, boldog Magyarország legtehetsége-sebb és legtöbbit dolgozó művészeinek. Munkássága hozzátartozott a Ferenc József uralkodása alatti szellemi és gazdasági virágzáshoz, hű kifejezője volt e kor pompavágyának, ünneplőbe öltöztetett önbizalmának. Szobrászatának stílusa tulajdonképpen a hetvenes és nyolcvanas évek érzésvilágában gyökerezett. Ennek művészi hitvallása, neobarok festőisége visszhangzott alkotásaiban. A század végén uralomra jutó, könyörtelen természetesség, a szépséget a kifejezésért és eredetiségért föllázdozó irány nem felelt meg pátoszt kedvelő egyéniségének. Irtózott a prózaitól, izzott a valóságot átformálni akaró szenvedélytől. Hallatlanul lelkesült a pazar látványosságokért, szinte sajnálta, hogy a márvány és az érc nem képes követni képzeletének szárnyalását. Állandóan nagy tervek, kompozíciók hevítették fantáziáját, a teremtés szent örülete sohasem engedte nyugodni. Csak ha beteg volt, akkor pihent, akkor volt csöndes örökké hullámzó kedélyvilága.

Stróbl Alajos 1856 június 21-én született a felsőmagyarországi

Királylehotán művelt, nemes gondolkodású szülőktől. A lőcsei gimnáziumban öt osztályt végzett, de művészi hajlama rajzolásban már korán nyilatkozott. Mintázó képességét először egy fölvidéki kályhagyárban érvényesítette, hol figurális domborműveket készítet vaskályhák számára. Innen került a bécsi Iparművészetit Iskolába König Gusztáv szobrásztanár keze alá. Egy Mercur-szoborral nyert díj alapján nemsokára fölvették az ottani Művészeti Akadémiába. Itt a szélesműveltségű Zumbusch Gáspár, a bécsi Mária Terézia-emlék alkotója volt mestere. Az Akadémián töltött négy év alatt mintázza *Perseusát*, mellyel feltűnést keltett és amely itthon meginduló sikerdús pályájának is első állomása. Az 1877 és 1878-as évekből két vázlatkönyve is fennmaradt tele rajzokkal. Rendkívül lelkiismeretes, természet utáni tanulmányok a kaszárnyaéletből, ezenkívül néhány szoborterv.

Az osztrák főváros akkori páratlan föllendülése, akárcsak Párizs, Berlin és a többi nagy város fölvirágzása a neorenaissance, illetőleg a neobarok-stlus jegyében történt. Az olasz cinquecento csillogó pompája ejti rabul a XIX. század második felének művészeit, akik még az építészetben és a szobrászatban is festői ragyogásra, dús formahalmozásra törekcsenek. Bécsben Makart üli kétes értékű diadalát, Tiziano velencei stílusát akarja föltámasztani festményeiben, díszfölvonulásaiban. A fiatal Stróblt elbűvöli a földézett olasz aranykor és ettől a világtól egész pályája alatt csak ritkán fordul el teljesen. De a művész egyéniségében más források is buzognak, melyek mélyebbről törtek elő. Érzi, hogy a nagy pompa, a renaissance-és a barok-formák gyönyörűen ható, festői harmóniája, különösen másodkézből följútvá csak akkor válthat ki mély benyomást, ha lelki igazsággal párosul. Csak az érzés valódisága, őszintesége, a modellben való elmélyülés kölesönözhet az eszményítésnek igazi művészi erőt. Stróbl szobrászatát ez mentette meg az álpátoszbá, az akadémikus konvencionálisba való elmerüléstől, ez adott tehetségének igazi szárnyakat. A már említett két vázlatkönyv bizonyíthatja ezt a legkorábban.

Tanulmányainak befejezése után 1882. évben tér vissza Stróbl Budapestre, hol a Múcsarnokban kiállítja *Perseusát*. A nyúlánk, elegáns, kissé túlgazdagon díszített, nem teljesen szerencsésen kiegyensúlyozott akt itthon is nagy sikert arat. A szobornak a művész fiatalságából származó gyengéi eltörpültek a tehetség igazi és ünnepies nyilvánulása mellett. E siker és a Palestrina zeneszerzőt ábrázoló pályamunkája alapján megbízzák az akkor épülő Operaház főhomlokzata számára négy zeneszerző, úgymint Spontini, Cherubini

álló, valamint a magyar Erkel Ferenc és Liszt Ferenc ülőszobrainak mintázásával. Az utóbbi kettő a földszinten a főbejárat mellett levő két fülkében foglal helyet. Stróbl itt jeles példát mutatott arra, hogy miként kell a közvetlen természetességgel fölfogott képmás-szobrot emlékszerűen fölhangolni és az építészeti keretbe komponálni. Később hasonló feladat előtt állott a Zeneművészeti Főiskola Liszt-szobrának mintázása alkalmából. Az operaházi szobrok után egymásután kapja Stróbl az emlékszobrokra való megbízásokat és megindul képmás-szobrainak hosszú sora is. Az utóbbiak között találhatjuk Stróbl nagy tehetségének legnemesebb gyöngyeit. Ünnepies méltósággal ábrázolja a fejedelmeket, a társadalmi előkelőségeket, a nélkül azonban, hogy a természetességen, a lélekábrázoláson esorba esnék. Nem egy arcmás Benczur képmásainak stílusával rokon. Az arc jellegzetes vonásain keresztül a jellem érzékeltetésére törekszik Stróbl, sőt az ábrázolt személyen keresztül nem egyszer az alakot uraló eszmét is kidomborítani igyekszik. Képmásaiban marad a mester leginkább fogékony a naturalizmus értékei iránt. Természetesen nem a szolgálai természetutánczást kell értenünk Stróbl naturalizmusán, mert ő a valóság ábrázolásában is mindig az összhangot, az értelmet emeli ki. Legragyogóbb példa erre *Anyánk* című nagy márvány alakja (1894, Szépművészeti Múzeum). Édesanyjának emelt ebben páratlanul szép és fenkölt emléket. Ahogyan karosszékében ülve, kissé előrehajolva, kezét egymásra téve, nemes arcával a matrona felfigyel, ebben a pillantásban és beállításban egy magasztos eszme valósul meg a művészet legideálisabb nyelvén. Ezt a szobrot nem szabad formailag elemezni, itt minden belülről árad ki, lélekből jó és lélekbe markol.

Stróbl Alajos a monumentális szobrászi feladatokat is szerencsével oldotta meg. Ide tartozó legtöbb műve Budapest tereinek és középületeinek dísze. A Deák-mauzoleum díszkoporsója a haza bölcse kiterített alakjával és a föléje hajló géniusszal, a Nemzeti Múzeum előtt levő Arany János-szobor, a budai királyi palota Mátyás-kútja, a Curia nagy csarnokának Justiciája, a Szent István-szobor, a Kossuth-mauzoleum szobrászi díszei, a Semmelweis-emlék, mind Stróbl mester dekoratív fantáziájáról tanuskodnak. Legutolsó effajta alkotása Jókai Mór budapesti szobra. Eger számára Dobó, Nagykőrös számára Arany, Szeged számára pedig Széchenyi emlékművét mintázta. Ő faragta a budapesti Szent István-templom belsejének nem egy szentjét és Budapest egyéb köz-, valamint magánépületeinek plasztikai részleteit. A József királyi hercegi család budavári sírboltjának két szarkofágjára László királyi herceg és egy gyermek

királyi hercegnő alakját szintén ő mintázza. A gótai Cóburg hercegi sírbolt számára pedig ő faragta Klementina hercegasszony szarkofagján az elhúnyt kiterített alakját. Még egy nevezetes alkotása van külföldön, az angliai Stanstedben, ahol egy ruhátlan férfi-géniuszát állították föl nemrégén hadiemlék gyanánt.

Budapesti emlékszobrai közül egyedül a várbeli Szent Istvánban törekedett Stróbl a neo-barok naturalizmustól eltérő stilizálásra. Bár a középkori archaizálás távol volt lendületes egyéniségétől, mégis meglepő, hogy a szobor talapzatának domborművei milyen stílusos tartózkodást, tiszta szobrászi gondolkodást árulnak el. A kilencszázas évek elején a mester alkotásai között még csak Szilágyi Dezső kerepesi-úti temetői síremlékében nyilvánul ilyen szigorú plasztikai megfontoltság. Az erő itt nem robban ki, hanem bent feszül a tömör formákban.

Legnagyobb meglepetés volt Stróbl Alajos működésének utolsó ideje. A mester halála előtt néhány évvel páratlanul nemes alkotásokkal lepte meg csodálói. Művészete végleg megtisztult a neo-barok pátosztól és az antik szobrászi eszmény felé fordult. Érzésben is hallatlanul elnélyültek alkotásai. Lionardói rejtelmesség és megfejthetetlen titokzatosság bájjal és emelkedettséggel párosul ezekben a műveiben. Két eszményített női fejére célzunk itten, melyek nemcsak Stróbl Alajos művészetének, hanem az egész magyar szobrászatnak legigazibb remekei. Az elmúlás éjszakája előtt Stróbl tehetségének isteni szikrája még egypárszor nagyokat villant.

Stróbl Alajost a hivatalos körök is elhalmozták a megbecsülés és kitüntetés látható jeleivel. Hosszú időközön keresztül egészen haláláig tanára volt a Képzőművészeti Főiskolának, hol a fiatalabb szobrásznevezdek sok tehetséges tagja részesült a mester oktatásában. 1900-ban Párizsban a grand prix-t, 1901-ben itthon az állami nagy aranyérmert kapta, 1923-ban a Kisfaludy-Társaság a Greguss-díjjal tüntette ki, 1925-ben pedig a Szinyei-Társaság hódolata jeléül tiszteleti tagjává választotta.

Munkássága örök értéke a magyar művészetnek.

Ybl Ervin.

IRODALOM.

Történelmi rajzok.

Takáts Sándor: *A magyar mult tarlójáról.* Budapest (Genius-kiadás) 1926. 8r 412 l.

Aki a török hódoltság korának csupán külső történetéről, főbb eseményeiről óhajt tájékozódni, bőséges anyagot talál minden jobb történelmi kézikönyvünkben. Aki azonban meg akarja ismerni ama nehéz idők lelkét, mindennapi életét, küzdelmeit, azt az ezernyi sebet, melyen hol a török hódító, hol a gyakran a töröknél is rosszabb felszabadítók elleni harcokban szakadatlanul folyt a magyar vér és pusztult a magyar vagyon, az Takáts Sándor írásaiból tanulhat legtöbbet. Senki sem veheti fel a versenyt e korszak ismeretében vele, aki több mint négy évtizede végzi rendszeres levéltári kutatásait, amelyek során nemcsak a hazai levéltárak anyagának nagy részét tanulmányozta át, hanem métermázsákra rúgó anyagot írt és másoltatott össze Bécs, Grác, Linz, Augsburg, Nürnberg stb. levéltáraiból is. Kutatásaiban a hivatalos jelentések mellett, melyeket oly sokszor tesz elfogulttá és egyoldalúvá a magyargyűlölet, külön figyelembe veszi az eddig jórészt elhanyagolt magánlevelezést is, melyet írójuk bizalmas közlésként és nem mások, legkevésbé az utókor számára rótt össze.

Ezekből a forrásokból varázsolja elénk Takáts ismert művészetével azt a gyászos kort az utolsó 30 év alatt megjelent majd minden munkájában. Ezekből rajzolja meg azokat a finom miniatűröket is, melyekből pár hónappal ezelőtt adott ki egy újabb kötetre valót. Mindenik miniatűr egy-egy külön tanulmány, de egységbe foglalja őket a kor, melynek öröme és fájdalmai, politikai, gazdasági, vitézi és családi élete, művelődési stb. viszonyai elevenednek meg előttünk és még inkább szerzőjüknek az egész anyagon uralkodó és a kort behatóan ismerő tudása. Kevesen tudják Takátsról, hogy gyönyörű lombfűrész munkájáért még mint pozsonyi diák jutalmakat nyert, sőt egy pompásan faragott állványért 10 aranyat is kapott János Szalvátor főhercegtől, a későbbi Orth Jánostól. A finom részletek iránti érzéke, a részletek kidolgozásában, bár más téren, de

már gyermekeveiben megnyilvánult művészi készsége, anyagának feldolgozási módja és zamatos magyar nyelve teszi oly vonzó olvasmányokká Takáts írásait.

A 28 rajzból, darabból álló kötetet könnyebb áttekintés kedvéért bizonyos tárgyi csoportokba foglalva fogjuk ismertetni. Kezljük *A holt királyról* szóló fejezettel, mint amely az egész nemzet hangulatát tükrözi vissza. Ugyan ki lehetne más a holt király, kit vissza-sír az elbukott nemzet, mint a dícsőemlékű Mátyás? Egykor, mindjárt holta után még nevét sem hallgatták szívesen az urak. sőt büntetéssel sujtották azt a szegény embert, aki róla beszélni mert. A török hódoltság nyomorúságaiban azonban csodálatosan nagyra nő alakja. Az ő példájára hívja fel Batthyány Ferenc bán I. Ferdinánd figyelmét s az ő korát állítja a nemzet elé Zrinyi, a költő «A Mátyás király életéről való elmélekedések» című tanulmányában.

Jelentékenyebb epizódok részleteit tisztázza a *Buda két árulója* és a *Kassa elfoglalása 1682-ben* című cikkeiben. Az első Buda 1540. évi ostromához szolgáltat új adalékokat, mikor Palczan Péter dúsgazdag budai kereskedő és kisbíró árulása majdnem német kézre juttatta Buda várát. A másik áruló Gabriel Schebin törökországi örömeny volt, aki 1686-ban Budavár ostroma alatt egy megvesztegetett török segítségével felrobbantotta a lőporraktárt 12,000 mázsa lőporral. Ez a katasztrófa 1500 jó török katonát is elpusztított és így végzetes volt a védőkre. A Buda visszafoglalásáról írt kitűnő művében Károlyi Árpád is megemlékszik bizonyos Gábor nevű szabóról, kinek nevét és szerepét most hitelesen megállapítja Takáts. I. Lipótnak és a haditanácsnak ama végzése alapján, mely a vakmerő tett elkövetőjének 200 frt-nyi évi penziót és érdemei és kára fejében egyszersmindenkorra külön 2000 frtot rendelt. A második cikkben Thavonath Lajos eddig ismeretlen jelentése alapján részletesen megírja, hogyan foglalta el 1682-ben Thököly Kassát.

Több fejezetben rajzolja meg Bécs gonosz, magyarelles politikáját. Egyrészt, hogy Magyarországot is Csehország sorsára juttassa, másrészt pedig, hogy állandó pénzzavarán segítsen, kezdi meg az udvari kamara a felségárulási pöröket a vagyonosabb és tekintélyesebb magyar urak ellen. Ez volt pl. a Rákóczy Zsigmond esete is, ki ellen vagyonának egyvidejű elkobzása mellett szintén megindult az eljárás. Ez az üldöztetés tette Rákóczyt, az egri főkapitányt Bocskay hívévé és utóbb közvetve erdélyi fejedelemmé. Az utolsó Széchy is I. Lipót e magyarirító politikájának lett áldozata.

Újabb adalékokat nyújt jórészt eddig nem közölt magánlevelek alapján egyes nagyjainkról, kik közül egyiknek-másiknak már a neve

is feledésbe merült. Így újabb gyönyörű vonásokkal teszi még vonzóbbá Esterházy Miklós nádort, a XVII. századnak ezt a jeles államférfiát. Érdemesnek tartjuk külön is megemlíteni Esterházy egyik levelének azt a panaszkodását, melyből kiderül, hogy a mieink közül is sokan lettek önként törökké. A Thurzó Ferencről szóló cikk főleg a nevezettnek, előbb nyitrai püspöknek házassága körülményeit tisztázza. A *Zrínyi-úrfiak* című tanulmányában ismerteti Zrínyi Miklósnak és Péternek gráci és bécsi iskoláztatásuk alatt nevelőanyjukhoz, Batthyányné Poppel Évához írt leveleit. Már ez ifjúkori levelekben benne van Miklósnak, a későbbi nagy hazafinak, költőnek és hadvezérnek koraérettsége, szinte bánatos komolysága és Péternek gondtalan, víg kedélye. Kitűnő magyar emberrel ismerkedünk meg Somogyi Ferenc személyében. ki mint a kancellária egyik főtisztviselője Bécsben is csak a hazáját és nemzetét szolgálta. A *Pest első bírója és tanácsa* című cikkben igazolja Jókai feltevését, megállapítván, hogy az első bíró Budavár visszafoglalása után Watula János Jakab volt. Ugyancsak érdekes adatokkal világítja meg a rég elfelejtett Zékány Jánosnak, II. Péter cár magyar nevelőjének sokat hányatott életét.

Kitűnő tanulmányokban foglalkozik városaink hódoltság-korabeli állapotával, küzdelmeivel. Így a *Városainkról a török háborúkban* szóló dolgozat. A *városi hadnagyok, a paraszt-kapitányok és a zápisztisztek* című fejezetben a városi közigazgatásról nyújt általános tájékoztatást. Viszont a Duskás Ferenc debreceni főbíróról írott cikkben előbb Debrecen polgárainak nagyarányú kereskedelmét s a város gazdagságát és veszélyes helyzetét rajzolja meg. Fekvésénél fogva ugyanis hol a császári, hol a török hadak, sőt olykor az erdélyi csapatok fosztják ki. Azokban a válságos időkben került a város élére Duskás Ferenc, maga is gazdag kereskedő, kit mindhárom magasztal, s aki nemcsak kiváló diplomata, hanem nemeslelkű magyar is. Híven gondot visel szülővárosára, de amellet sok magyar rabot vált ki a török fogságból. Jókai tollára méltó tárgyat dolgoz fel a *Szapata Ferenc uram bírósága* című fejezet, amely elmondja azt a tengernyi szenvedést, melyet Komárom városa lakosságának és keményvágású bírójának az osztrák várparancsnokoktól kellett elszenvednie. Korban legközelebb van hozzánk a *Kaladorok városáról* szóló cikk, mely azokat a külföldi kaladorokat gyűjti ékes csokorba, akik a XIX. század első évtizedeiben, főleg harmincas éveiben Pesten élösködtek a magyar urak vendégszeretetéből és naív jóhiszeműségéből. Igen jellemző az a kép, melyet *A feldúlt fészek* cím alatt a nemes vármelegyéről ír. Elsőrangú regénytárgy az is, hogyan pusztul el Bekecs István, a kiváló tisztviselő s a nagybányai harmincad-hivatal veze-

tője, bár a király is háta mögött állott, mert ujjat húzott a mindenható vármegyével.

Honvédelmünk állapotával ismerkedünk meg *A régi magyar hadbíróság, A püspök-kapitányok és A bolonok* című fejezetekből. Az első kitűnő képet ad hadbíróságainkról. A hadi törvénykezésben a teljes nyilvánossággal együtt járt a védelem szabadsága. A katonai esküdt-szék tagjainak jobbára a fele a polgárság törvénytudó elemeiből került ki. Maga a törvénykezés tisztán magyar volt. Érthető, ha ez a hadi bírászkodás, melynél modernebbet és demokratikusabbat ma sem lehet elképzelni, sehogy sem tetszett a hazánkban élő császári tiszteknek. Viszont a kor szelleme eléggé megmagyarázza az ítéletek szigorúságát, kegyetlenségét, bár a magyar főtisztek sűrűn gyakorolták a kegyelmezési jogot. Az önálló magyar katonai bírászkodás a végbeli vitézi étellel együtt 1699-ben szűnt meg. Egész különös típus az utolsó püspök-kapitány: Radonay Ignác, a szívtelen és jellemtelen pécsi püspök. Semmi sem jellemezhetné jobban elmaradottságunk okát, mint az a tény, hogy mikor Nyugateurópában mindennütt hivatásának élhetett a papság, nálunk, hol a béke idején is állandó volt a harc, főpapjaink is kénytelenek kardot kötni, még pedig nemcsak a török ellen, hanem azért is, hogy katonaságukkal magukat és jobbagyaikat is megvédelmezhessék a császári katonák kihágásai és kegyetlenségei ellen. Ezek között leggonoszabbak a rác hajduk mellett a vallonok, népiesen bolonok voltak, kiknek pusztításaitól jobban félték őseink, mint a töröktől, tatártól. Hiába mentek ellenük Bécsbe a panaszok. Nem tettek velük szemben semmit, sőt négyszer, ötször annyit kapott egy vallon lovas, mint egy magyar huszár.

Kitűnő korkepet ad, de egyúttal gazdaságtörténeti szempontból is tömérdek apró új részletet közöl *Nádasdy nádorispán hopmestere* cím alatt. A víg Tahy Bernátról szól ez a rajz. Vitéz ember, elsőrangú lóismerő, urának hűséges szolgája, aki a borivásban is ritkítja párját. Ez pedig nem kis dolog volt akkor, mikor az egészségre veszedelmes kútvizek helyett mindenki bort ivott. A bor tüzelte harcra a végbeli vitézeket, vígasztalta őket bánatukban. Bor volt az orvosság s a multságok fűszere. Így értjük meg a borbírák szerepének fontosságát, kikről *A látópohár és a borbírák* c. fejezetből olvassuk, hogy — a városok főjévedelme a borból telvén ki — ugyan csak érteniök kellett a borhoz. Ők szabták meg a bor árát a minőség szerint, ők szedték be az adót, a vámjövedelmet, a bírságokat, hitelesítették a hordókat, ellenőrizték a pincéket. Nem esoda, ha néha megártott nekik a kóstolgatás. Miért is egyes városi statutumok elrendelték, hogy «az esküdtek hatvan dínár büntetése alatt köte-

lesek a bírót hazavinni a lakodalomból vagy vendégségből». Tisztára gazdaságtörténeti cikk *A nyaraló és a telelő* c. tanulmány, mely alföldi állattenyésztésünk multjához hord össze eddig ismeretlen új adalékokat.

Bárha minden egyes miniatür finom kortörténeti háttérből emelkedik ki, mégis a társadalmi élet, a szokások, a lelki műveltség és a művelődési viszonyok legrészletesebb rajzát a *Küzdelem a tánc és a muzsika ellen, Régi koronázási hangversenyek, a Régi magyar fürdősök* és a *Magyar rabok olasz gályákon* című fejezetekben találjuk. Az első helyen említett cikk a kötet leghosszabb tanulmánya. Megtudjuk belőle, hogy történetünk egyik legszomorúbb századában, a XVI. században kezd a tánc nálunk terjedni s bár távolról sem éri el az olaszok és a franciák táncdühét, fokról-fokra őseink is olyan szenvedéllyel járják, hogy a városi és megyei statutumaink és a papság a legerélyesebben kénytelenek ellene fellépni. A régi koronázási hangversenyek mellett az udvari életbe is bepillantást nyerünk. Szerző ugyanis nem mulasztja el megemlíteni egyfelől azt az imádatserű tiszteletet, mellyel a nemzet a szent koronát körülvette, másfelől habsburgi királyaink nagy részének nemzetünk iránt még a koronázások alkalmából is tanusítani szokott rideg magatartását.

Művelődés- és egészségügy-történeti anyagot hord össze a régi fürdősök-ről szóló cikk, kik a borbélyokkal együtt, de külön céhekben egyesülve gyógyították a betegeket. Mellékesen azonban hajnyírással, foghúzással, köpölyözéssel, sőt tűzoltással is foglalkoztak. Igazi orvosok hiányában főúri családaink is fürdős-mestereket tartottak maguknál. De nagy kelete volt főleg tavasszal a hévvizeknek is. Ilyenkor — májusban — mentek a magyar kamara tisztviselői is szabadságra és hévvizre, ami érthető is a téli hónapokban elfogyasztott tömérdek bor és hús után.

Sötét korszak tár fel a gályarabok sorsának ismertetése. A művelt nyugati országokból hozták be mihozzánk is a kínzó eszközöket és eljárásokat, melyeknek egyike volt az elítélt raboknak a Bécsben székelő velencei követek közvetítésével olasz gályákra való eladása, mint egyik legborzasztóbb büntetés. «Valószínű, — mondja Takáts — hogy ennek a bevett szokásnak a szomorú következése volt a Wesselényi-féle összeesküvés után elítélt protestáns lelkészeknek gályarabságra küldése is.»

Külön említjük meg a kedvesen megírt *Ilkay, Jolkay, Jókay* c. cikket. E szerint Jókai ősei nevüket Ilka, Jolka vagy Jóka községről, eredetileg a Csallóköznek egyik Istentől gazdagon megáldott kis szigetéről vették, melyen lakott egykor a csallóköziek hite szerint az

Európa majd minden népének meseköltészetéből ismert Tündér Ilona. Mily gyönyörű tárgy lett volna ez a fejezet a mesetündérek kiváltóságos kegyeltje: Jókaink számára!

E díszesen kiállított kötetében az újabb adatok egész tömegével gazdagította Takáts eddigi kutatásainak eredményeit. Örömmel várjuk a következő köteteket, de várjuk tőle a török hódoltság korának összefoglaló szokás- és művelődéstörténetét is.

N. M.

Irodalmi lexikonok.

Magyar irodalmi lexikon. Főris Miklós és Tóth András közreműködésével szerkesztette Ványi Ferenc. X Sr VI+880 l. Bpest. Studium é. n. (1926). — *Irodalmi lexikon.* Szerkesztette Benedek Marcell Sr 1224 l. Bpest. Győző Andor, 1927.

A sok enciklopédikus természetű munka között, mely napjainkban elárasztja az olvasóközönséget, csaknem egyidőben egyszerre két irodalmi lexikon is jelent meg. Egyik tisztán a magyar irodalomra szorítkozik, a másik az egész világirodalmat felöleli.

A *Magyar irodalmi lexikon* három buzgó középiskolai tanár munkája: Főris Miklós és Tóth András közreműködésével Ványi Ferenc szerkesztette s Dézsi Lajos és Pintér Jenő nézte át. Mindannyiuk terve szerint a könyv elsősorban a tanulóifjúság számára készült segédkönyvül s csak másodsorban a nagyközönség részére «az irodalmi ismeretszerzésnek leggyakorlatibb eszközeül.» Megvalljuk, szívesebben láttuk volna fordított sorrendben e célkitűzést, sok egészen iskolás dolog elmaradt volna akkor a könyvből, ami emelte volna színvonalát, a nélkül, hogy az ifjúság érdeke megsínylette volna.

Eleinte életrajzi lexikonnak volt tervezve a könyv, kiegészítve magyar költőkből vett szállóigékkel, tehát Szinnyei s Tóth Béla alapvető munkájának kivonatóul. Ezt az anyagot Dézsi Lajos kívánságára egészítették ki, úgy hogy a bibliofília, esztétika, színészet, stilisztika, retorika és poétika is helyet kapott benne, még pedig az egyes irodalmi műfajok genetikai fejlődésének s a külföldi irodalmak hatásának feltüntetésével. A főbb irodalmi alkotásokat, különösen a drámákat és regényeket, külön címszók alatt is ismertetik, még pedig nemcsak tartalmukat, hanem a hozzájuk fűződő filológiai és kritikai irodalomnak legjelentékenyebb eredményeit is, főhőseiket pedig külön címszók gyanánt is fölveszik. Gazdag és pontos repertórium irányítja útba minden egyes fontosabb címszó után azt, aki behatóbban akar foglalkozni a kérdéssel. Végül régi híres könyvek címlapjainak s névaláírásoknak hasonmásai díszítik a gondosan,

szepen kiállított vastag kötetet, melyben így a nagyközönség alapsabb és kimerítőbb feldolgozását kapja a magyar irodalom életének, mint az általános lexikonokban, a szakember számára pedig megbízható s könnyen használható kézikönyv.

A munka szerzői nagy buzgósággal és alaposzággal végezték dolgukat s egészében elismerésreméltó, megbízható s kétségtelenül házagpótló segédkönyvvel gazdagították irodalmunkat. Három ember aránylag rövid idő alatt ily hatalmas anyaggal természetesen nem bírkózhatik meg a nélkül, hogy munkájuknak fogvatkozásai s hiányai is ne legyenek.

Legfeltűnőbb hiánynak érezzük az egész könyvön át, hogy nem munkált benne közre biztos kritikai érzékű, alapos esztétikai műveltségű szellem. Az adatok bősége és megbízhatósága ellen nem lehet kifogás, de ezeknek kritikai megvilágítása hiányzik. Legnagyobb költőinkről írott terjedelmes, formában is kiváló cikkei, melyek értesülésünk szerint Főrís Miklóstól származnak, teljes elismerést érdemelnek ebben a tekintetben is; nemcsak adatokat sorolnak fel, hanem méltatnak is, komoly tárgyilagossággal emelve ki a tárgyalt írók értékeit. A legtöbb íróra vonatkozólag azonban csak száraz adatokat kapunk. Távolról sem kívánunk a könyv szerzőitől holmi «irányítást» vagy a jelszavas, felületes irodalmi álműveltség szolgálatát felszínes hozzászólásokkal; de a legtöbb íróra nézve már szűrődött le bizonyos komoly, számbavehető irodalmi közvélemény, s megítélésükre eléggé biztos alapot ad esztétikai, nemzeti és erkölcsi eszményeinkhez való viszonyuk. Ezzel az illető írók bizonyos egyenítő, elkülönítő vonásokat is nyernének. Utóvégre azt mégis csak meg kell mondani, hogy pl. az Erdős Renée címszó alatt közölt könyvek sok mindenben különböznek a Herczeg Ferenc címszó alatt felsoroltaktól. E nélkül, kétségtelen túlzással, de nem igazság nélkül, kissé elvtelennek tetszik az egész könyv.

Szívesen láttunk volna a szerkesztő részéről éberebb céltudatosságot az anyag szigorú elhatárolása s a vezető szempontok következetes érvényesítése tekintetében. Az anyag elhatárolásában, úgy látszik, Beöthy Zsolt felfogását követték s a szépirodalom és a vele kapcsolatos szakirodalom művelőin kívül a nyelvtudósokat, történetírókat, bölcselőket és művészettörténetírókat is fölvtették. Ezeket a kereteket azonban nem tartották meg pontosan. Földrajz-tudósokról is írnak pl., pedig akkor a természettudósok és matematikusok is joggal kérhetnének helyet. Nem látjuk indokoltnak operett-zeneszerzők (Jakobi Viktor, Lehár Ferenc), az orgonaművész Zalánfy Aladár vagy Koessler János és Mader Raoul felvételét. Leginkább

érezhető azonban a celtudatos, komoly mérlegelés hiánya abban, hogy kiket vettek fel, jobb és bal oldalról egyaránt, ifjabb íróink közül. Egy disszertáció, hacsak különös fontossága nincs a kérdés irodalmában, egyetlen, a többiek tengerébe észrevétlenül elmerült verskötet, néhány hírlapi cikk, elbeszélés vagy vers még nem ad jogcímet a besoroztatásra oda, ahol csakugyan a legények elejének van helye, különösen mikor igazán érdemes írók meg kimaradtak, hogy csak taláalomra említsünk egy párat: gróf Szécsen Antal, báró Wlassics Gyula, Jókay Lajos. Egész sereg név kergeti egymást a könyvben, melyekre a mai irodalommal ismerős szakember is álmélkodva kérdi: Vajh kik ők, a nyájas ismeretlenek s merre van hazájuk? Egészen fölösleges ismeretlen írók álneveinek külön címszók gyanánt való szerepeltetése s azzal a kérdéssel való gyötrésünk, hogy melyik ismeretlenebb: az álnév-e vagy az igazi. Még indokolatlanabb olyan álnevek felvétele, melyeknek viselőjét hiába keressük valódi nevén. Rodiczky Jenő «gazdasági író»-nak több álneve szerepel, de hiába emészt a kíváncsiság, hogy megtudjunk valamit róla. Van ilyen címszó: *Vörös alsó*; szalóki Széher Árpád írói álneve, de Széher Árpádról, ki egyébként irodalmi alapítványtevő is volt, nincs egyetlen szó sem.

Minden olyan munkánál, ahol beküldött adatok révén szóhoz jut az emberi és írói hiúság, a szerkesztőnek ezekkel szemben nagyon vigyázatosnak kell lennie. A lexikon szerkesztője nem tudta egészen elkerülni ennek a hiúságnak hálóját. Itt-ott beugrott a szerzők túlzott értékelésének s nagyképűségének önmaguk munkásságára vonatkozólag. Csak így beszélhet egy egészen jelentéktelen embernek «hathatós tevékenységéről a modern irodalom népszerűsítése terén» s így mondhatja egyik szerző legjelesebb műfordításainak Petőfi 130 versének német fordítását, melyek — kiadatlanok. Egyik-másik névtelen kiválóság bokros érdemeit lenyegesen rövidebb úton el lehetett volna intézni, mint a könyv teszi. Az emberi hiúságnak való engedelménynél aligha lehet másnak minősíteni azt, hogy egyes íróknál jelentéktelen társaságok tagságát is derűre-borúra felsorolják, sőt olyan társaságokét is, amelyekbe tagdíj lefizetése árán bárki bejuthat. Egyik vidéki írónál még azt is megörökítik, hogy «városi képviselő, presbiter és megyebizottsági tag» volt. Különösen két ilyen kitüntetést olvashatunk szinte komikus gyakorisággal: a *Magyar Írás* munkatársa s a kaposvári Berzsenyi-társaság r. tagja. Vajjon ez a két alakulat képviseli-e feltűnő hathatósággal tagjainak érdekeit vagy a szerkesztőt fűzi-e hozzájuk különösebb rokonszenv, mely megkülönböztetően számontartja őket?

Erélyesebb következetességgel kellett volna megrostálnia a szer-

kesztőnek jelentéktelenebb írók életrajzi adatait, melyek teljesen magánérdekűek: szüleik sorsát, iskoláztatásuk állomásait s magánéletük eseményeit. Ha egyik tanárnőről pontosan felsorolva olvassuk, mikor milyen oklevelet szerzett, mettől-meddig hol tanított, mikor ment férjhez: bosszantó térfecsérelésnél egyébnek ezt nem érezhetjük, főként arra gondolva, hogy Ercsey Juliannáról csak ennyit olvashatunk: Arany János felesége; Hruz Máriáról csak ennyit: Petőfi Sándor édesanyja.

Teljes következetlenséget látunk a családnevek kiírásában vagy elhallgatásában olyankor, mikor ez nem azonos az írói névvel. Részünkről semmi bántót sem találunk abban, hogy ha ilyen komoly rendeltetésű munkában ezt mindenkinél feltüntetnék. Elvégre ha Petőfire nem szégyen az, hogy Petrovicznak hívták, miért volna szégyen Bús Fekete Lászlóra, hogy nem ezen a néven anyakönyvelték? A magyar szellem hódítóerejének is egyik bizonyosságlevele az, hogy idegen eredetű családokból származottakat is magyarrá formált. A lexikon ötletszerűen egyiknél megemlíti, másiknál elhallgatja ezt. Bulesú Károlynál megemlíti Palcsó családnevét, mindjárt utána Bulla Jánosnál elhallgatja a Bucurka nevet. Tárkányi Bélánál megírja családi nevét (Viperina), Kemenes Ferencnél nem szól róla (Csecsinovics), Pály Elek színésznél megemlíti (Lukics), Szigeti Józsefnél elhallgatja (Tripammer). Ha Makai Emil s Vér Mátyás családi nevét megírja, miért hallgatja el Szomorj Dezsőt s a többiét?

Bizonyos egyenetlenséget s szerkesztői határozatlanságot látunk abban is, hogy egyes íróknak folyóiratbeli apró dolgozatai is fel vannak sorolva, másoknak önálló dolgozatai sincsenek teljességgel. A pontosság rovására esik sok munka megjelenési idejének elhallgatása, olyan esetekben is, mikor ennek megállapítása nem járt volna semmi különösebb fáradsággal.

Különösen felöltő határozatlanság mutatkozik a színészek fölvételében. Legtermészetesebb lett volna névsorukat az irodalmilag is működőkre korlátozni. E helyett találkozunk még operistákkal is (Szamosi Elza, Takács Mihály), viszont hiába keressük érdemes drámai színészek nevét. Nincs felvéve Szaacsy Imre s Pethes Imre, ellenben föl van véve Vizvári Mariska, kiről jótékony derűtséggel olvassuk: «1896 óta a Nemzeti Színház naivája». Míg a fiatal írók halhatatlanításában a lexikon túlzottan bőkezű, a fiatalabb színésznemzedék kiválóságaival szemben ugyancsak szűkmarkú. Szól a Víg-színházról, de nem szól a Várszínházról, Rondelláról s Urániáról.

Nem válik előnyére a munkának az a határozatlanság sem, mellyel az iskola számára szánt segédkönyvnek indult s a végén a

nagyközönség könyvévé sikerült. Ha ezzel mindjárt tisztában lettek volna, elkerülték volna mindenekelőtt a sok bőbeszédű tartalom-elmondást, amelyeknek némelyikét még tárgyi magyarázatásokkal is súlyosbították. Ezeknél a tartalom-közléseknél inkább a meseváz jelzése a fontos, és még rövidebb terjedelemben is nagyobb határozottságot s kiemelőbb szabatossgot kívánnánk tőlük. Talán a segéd-tudományok körébe vágó cikkek sem lettek volna az iskolára való gondolás nélkül ennyire körülményesen magyarázatok s pedánsan iskolások. S bizonyára elkerültek volna egy pár fölösleges, könnyen félreérthető magyarázatást, amilyen ez a címszó: «Szondi György halála. Írta Tinódi Sebestyén» vagy «Jenőy Kálmán... Alakjához (Jókai) a mintát Kisfaludy Károlytól vette», ami tárgyilag sem igaz, mert hisz ebben az alakban Jókai a felújulás korának több jelentékeny költői egyéniségét olvasztotta egybe (Kisfaludy Károly, Katona József, Kazinczy és Csokonai). Viszont ha diákokra gondoltak elsősorban, akkor tapintatlanság annyira kiemelni Kisfaludy Károly könnyelmű és tékozló természetét, nem ízléses arról elméskedni, hogy Mikszáth ritkán fest rokonszenves képet a «tanügyi bácsikról», s kár olyan elragadtatással dicsérni Nagy Emmában, hogy «az álszenteskedő, hazug erények erőshangú ostorozója.» És végül sok mindenben lehetett volna a fölösleges bőbeszédűséget és terjengést szűkebb mederbe szorítani.

A lexikon hibái, téves adatai közül csak a legfontosabbak álljanak itt. (188. l.) Tévesen állítja, hogy *Csongor és Tünde* 1831-ben két kötetben jelent meg; (328.) Gyulai Pál egyetemi tanárságáról nem 1892-ben mondott le, hanem 1902-ben vonult nyugalomba; (343.) Hegyi István címszó teljesen érthetetlenül került be; (345.) tévesen tulajdonítja Heltai Gáspárnak a *Nagy Sándor históriája* fordítását, mely «legrégebbi időktől a mohácsi vészig terjed.» Ez nyilván a Magyar krónikára vonatkozik; (364.) Hóry Bélának Gyarmathy Zsigáné nem leánya, hanem testvérnénje volt; (371.) félreértésre adhat okot, hogy Arany *Keveházát* töredéknek mondja; (399.) a budai Népszínház nem Molnár Ferencé, hanem M. Györgyé volt; (506.) Kultsár lapja nem emlékeztetett meg *Bánk bán* első előadásáról 1820-ban; (680.) Rátkay László művei közé tévesen került *Abá András* és *Betyár kendője*; (714.) Steiger Alajost Borúth Elemér írói álnevének mondja, holott fordítva áll a dolog (épp ily hibás fogalmazás: Hazucha Ferencnek, családi nevén Kelmenfy Lászlónak, 837. l. s Viperina: Tárkányi Béla József írói álneve, 847. l.); (794.) tévesen írja, hogy Garay János *Bosnyák Zsófiája* is közte volt a *Toldival* versenyző pályaműveknek; ez egy másik pályázaton nyert jutalmat;

(814.) Tóti Dorka nem a Nótárius budai utazásának egyik alakja, hanem a Nótárius elmékedéseiben van említve Toty Dorka néven; (845.) a Vértesi Károlyhoz írt repertórium V. Arnoldhoz tartozik, s végül a 773. lapon közölt hasonmás nem Sztárai Mihály «Ákháb király»-ának utolsó versszaka (hisz szemmel láthatóan is több versszak), hanem Pálóczi Horváth Ádám Ötödfélszáz énekeinek egyik lapja.

Természet szerint megесik, hogy egyik-másik írónak fontosabb műve is kimaradt a felsorolásból, így Heinrich Gusztávnál (*Faust*, 1914, *A német irod. tört.* I. k. 2. kiad. 1922.), Kálmány Lajosnál (*Hagyományok*, I—II. 1914, *Ipolyi Arnold népmese-gyűjteménye*, 1914), Magyar népköltésnél (Arany László népmese-gyűjteménye), Pollák Illésnél (*A művészi teremtés törvénye*, 1906). Itt-ott a repertóriumból maradt ki egy-egy fontos dolgozat. A legfeltűnőbb hiányok, csak a szerzők nevével jelezve a dolgozatokat: Csengey Gusztáv (Szívós Béla), Humor (Szinyei Ferenc), Huszár Gál (D. Nagy Sándor), Jósika (Szaák Lujza), Justh Zsigmond (Szinyei Ferenc), Katona József (Arany János), Kazinczy Gábor (Gál János), Kelemen László (Váli Béla), Kerényi Frigyes (Nemes Béla, Szóják Rezső), Költői verseny (Kéky Lajos), Kövér Lajos (Prém Loránd), Mária-síralmak (Vargha Damján), P. Horváth Ádám (Borzásák István). Az írók közül élökként szerepelnek számosan, kik immár örök nyugalomra tértek, s viszont életben van Kardos Albert, kinek halálhíre téves értesülésen alapulhat.

Ezek a kifogások a könyv remélhető jövőndő kiadásainak mennél hibátlanabbá tétele érdekében jutottak ily részletes kifejtéshez, de egyáltalán nem csorbítják az elismerést az írók alapossága, hozzáértése s ügyszeretete iránt. Lelkiismeretesen vették feladatukat s derekas munkát végeztek.

Nem mondhatjuk ezt a másik munkának, az *Irodalmi lexikon*-nak magyar anyagáról. Ez alkalommal nevezetesen teljesen figyelem nélkül hagyjuk a könyv világirodalmi részeit s minden következő megjegyzésünk csak a magyar irodalomtörténeti címszavakra vonatkozik.

A könyvhöz szerkesztője, Benedek Marcell, egy különös és szerencsétlen előszót írt, mely nagyon kedvezőtlen világot vet arra a minden szerkesztői felelősséget és lelkiismeretességet funigáló felületes-ségre is, mellyel ez a lexikon készült. A szerkesztő célkitűzése az olvasók tudásvágyának kielégítésénél tovább haladt: irányítani is akarta őket. Ez nem baj, ha jó irányba s kellő komolysággal és megbízhatósággal történik irányításunk. A szerkesztő ezt az irányítást

az által akarta elérni, hogy a lexikonban «minden nagyobbacska cikk kritika, esztétikai értékelés, tömörített essay». Ha azonban elolvassunk egy párat ezekből az essay-tömörítvényekből, hamarosan meggyőződünk arról, hogy ez az állítás inkább csak öntetszelgés, mint komoly valóság. Ilyen terjedelem mellett ez nem is valósítható meg. Csakhamar meggyőződünk arról is, hogy a szerkesztőtől hangoztatott objektivitást, tiszta esztétikai szempontot se szabad túlságos komolyan vennünk. A szerkesztő, a maga állítása szerint, minden aggodalom nélkül rászabadította munkatársait az «ítélkezésre» s utólag úgy látjuk, hogy méltók voltak bizalmára. Fennen hangoztatja a szerkesztő ez ítélezések tökéletes jóhiszeműségét, de mivel a vak is látja a nagy ítélezésen jobb- és balkéz felé állítottaknak jutó terjedelmet a könyvben, ez aránytalanságot úgy menti, hogy némi fölényeskedéssel kijelenti, hogy ők nem röffel mérnek, s akiről 15 sor van, az még nem okvetlenül 33 százalékkal nagyobb, mint az, akiről a cikkíró 10 sorban is meg tudta fogalmazni mondanivalóját.

Nem kételkednénk ez állítás jóhiszeműségében, ha csak egyetlen egyszer is megtörténnék olyasmi, hogy Abonyi Lajosról többet írnának, mint Móricz Zsigmondról, Sík Sándorról többet, mint Balázs Béláról. Azonban a rőf mindig csak egy irányba szalad túl. Idézzük-e a kereskedő menségét: Tévedni emberi dolog — s a vevő felszisszenését: De miért mindig csak a maga javára? Bizony, az elfogulatlan, noteszmentes értékelés minden vonatkozásban úgy üt ki, hogy Balázs Béla mint «a legújabb magyar irodalom kimagasló egyénisége» kap 34 áradozó sort, Vargha Gyula ellenben 18-at (éppenséggel nem áradozót), Bárd Miklós 12-t, de viszont Bárd (Wettenstein) Oszkár 21-et. Azt is a teljesen jóhiszemű, noteszmentes osztályozás hozza magával, hogy a nekik nem rokonszenves írók dolgozatait egyszerűen elsorolják, a kegyelteknel ellenben nem fukarkodnak a magasztalással sem. Nem kell csak beérkezett íróikra gondolnunk, egészen jelentéktelen kezdőkkel is megteszik ezt. Hol van az a csekélység, amit nagyra ne tudna felfűjni az áldozatos baráti szív? Míg kezdő költőkről egész «költészetük» genezisést turkáló essayeskét kögítnek, melyketlenül és tiszteletlenül intézik el irodalmunk régibb jeleseit! Szemere Miklóst azzal terítik le, hogy «lírai versei formában és tartalomban újat nem adnak», holott ez nem is igaz, mert hisz a vadász természetszeretete, egészséges humora s az erdő költészete mégis csak újszerű gazdagodását jelentette általa költészetünknek. Jellemző az is, hogy *irodalmi* lexikonban többet írnak Szemere Samuról, mint Szemere Miklósról.

Nem azt kifogásoljuk elsősorban, bár az sem közömbös ránk

nézve, hogy világnézeti lexikont írtak, hanem kifogásoljuk azt, hogy rossz, tudományos szempontból teljesen megbízhatatlan lexikont adtak a közönség kezébe. Abban igaza lehet a szerkesztőnek, hogy ha hiányzik belőle valaki, annak nem szándékosság vagy rosszakarat az oka, de hogy sokan belekerültek egyik irányból, annak viszont aligha «a tiszta esztétikai szempont» a magyarázata.

De nézzük a könyv anyagát. A magyar irodalomról az egyes cikkeken kívül egy áttekintő összefoglalás is szól. Ez bizony messze esik az essaytól, újszerű szempontok s vezető gondolatok nélkül egész iskolás kivonatolását adja az anyagnak. Szinte érthetetlen, hogy ilyen szűk terjedelem mellett mi szükségét látták annak, hogy ez az összefoglalás nagyjából ugyanazokat találja fel még egyszer az egyes írókról, amiket az egyes címszavak alatt elmondtak róluk.

Ami most már az egyes címszavakat illeti, régibb irodalmunk meglehetősen mostoha elbánásban részesült. Még a legnagyobbak is, akik terjedelmesebb tárgyaláshoz jutottak, Lengyel Miklósnak jóindulatú, de bátortalan s félénk méltatásaiban mintha szegyenkeznének a legújabbakról sodró svádával, dícséretben nem sokat aggodalmaskodva, minden nagyságot és kiválóságot telemarokkal szórva színezgetett arcképei mellett. Ha valaki elolvassa az Adyról s Babitsról írt cikkeket s utánuk az Aranyról írtat, ezek alapján nagyon mögöttük látja Aranyt a róla írt gyöngé cikk tükrében. Ez is egyik módja annak a bizonyos értékelésnek.

Lengyel cikkei feltűnően kevés érzéket mutatnak a lényeges vonások kiemelése iránt. A helyett, hogy tömör összefoglalásra használná fel a szűk teret, fölösleges kitérésekbe csap, el-elidőz egy-egy egészen érdektelen szempont szónokias részletezgetésén. A Mikszáthról írott cikk olyan terjengéssel indul meg a kis fia sírjánál álló apáról, amely könyvben is fölösleges töltelék volna. Vajda Jánoshoz bevezetőül a «költő-filozófus» képét rajzolgatja fölöslegesen s szűkre szabott tere mellett annak elmondására is jut helye, hogy «halála után találóan írta róla egyik költőtársa, a többiekhez intézve szavát: Cigányok, cigányok, meghalt a vajdátok». Ez virágnak sem illő egy komor költő képéhez s nem is igaz, mert Vajda kevély, zord zárkózottságában igazán nem volt semmi cigányvajdaság. Az Arany Jánosról írt cikket ezzel kezdi: «A keleti puszták álmodozó magyarja Aranyban termelte ki legnemzetibb költőjét» — ami formátlansága mellett nem is igaz, mert hisz Arany magyarsága mellett tépelődő, szenvedő, túlérzékeny modern lélek is volt. Egressy Gáborról azt, hogy «Kolozsvárt 1837-ben az ő játékából értette meg a közönség Katonát» — annál kevésbbé mondhatjuk, mert hisz ő ezen az

előadáson, mely különben is 1834-ben volt, Ottót játszotta. Viszont Katonánál tévesen írja azt, hogy *Bánk bánt* 1834-ben hozta színre a Nemzeti Színház, — hisz ez csak 1837-ben nyílt meg.

Schöpflin Aladárnak néhány cikke a sok alacsony színvonalú cikk közt valósággal üdülést jelent formaszépségével s izléses és tartalmas voltával. Feltűnő azonban, hogy mily kevés mondani-
valója van Surányi Miklósról s mennyivel melegebben s bővebben ír még Szép Ernőről is, mint róla. Maga a szerkesztő is írt néhány íróról. Péterfy Jenőről tévesen írja, hogy Olaszország felé utaztában lőtte agyon magát, mert a katasztrófa hazatérőben történt. Riedl Frigyes «halotti arcképe» gyanánt egy csúnya, gyatra rajzot adnia valóságos kegyeletlenség volt.

A legújabb irodalom munkásainak legnagyobb részéről Juhász Andor írt. A kísérleti pszichológus nem tagadta meg magát benne itt sem, íróiról pszichogenetikus elemzéseket próbál nyújtani, de több nagyképűséggel, mint mélyrehatolással. Amit pl. Kemény Simon költészetébe a nyár színpompájából és gazdagságából belemagyaráz, az elég volna egy országos bő termés áldásának is. Németh Antal is ír egypár íróról s itt-ott ő is elveti a sulykot. Mérlegelik-e egyáltalán ezek a cikkírók azokat a szavakat, melyeket leírnak? Olvas-tak-e csak egyet is azokból a kritikákból, melyeket nagy magyar kritikusok írtak nagy magyar kortársaikról, s eszmélnek-e arra, hogy az igazi nagyságot éppen kritikusanak kell elsősorban megtisztelnie azzal, hogy ne a mutatóványos bódé kikiáltójának szemérmetlen dicséret-áradatával csódítsen neki publikumot?

Külön érdeméül hirdeti a lexikon, hogy teret juttat az elszakított területek magyar íróinak is. Itt is megvannak a jobbkez s a balkéz felől állók (a nagyérdemű György Lajost meg sem említik) s nagyon kéri az egész összeállításból az a nem is nagyon leplezett mellékcél, hogy egy sereg «emigrált» kommunistát visszacsempésszenek a magyar irodalmi köztudatba mint vajdasági, szlovenszkói s erdélyi írók. Egyikről-másikról érdemes munkásságának áldásos irányát sem hallgatják el, mint pl. Földes Sándorról, hogy «a kollektív világrend apostola az írásban». E cikkek legnagyobb részét Szentimrei Jenő írta, annál jobban dicsérve az írók, mennél kótyagosabb, s a teljesen élvezhetetlen Nyíró Józsefben látva tetejét ennek az egész irodalomnak.

A szépírókon kívül a tudományos irodalom képviselői is kapnak egypár sort a könyvben, vegyesen mindenféle tudományágból. A terjedelemben való különbség itt sem jelent semmit, ezekről sem noteszt írnak. Nem jelent semmit az sem, hogy mikor európai hírű,

áldásos munkásságú tudósokról vagy egyáltalán nem, vagy csak 1—2 sorban írnak, akkor van terük Fényes Lászlónak tömjént gyujtani s apotheozist írni róla: «Egész újságírói működése alatt a kisemberek elszánt védőjeként, a korrupció mocsoktalan ellenségeként, a közélet rettenthetetlen purifikátoraként szerepelt.»

Egyébként olyan mindegy, írnak-e, nem írnak-e érdemes régiebb írókról és tudósokról, még az anyag felduzzasztása is arra való, hogy mennél kevesebb tér jusson rájuk, s így nemcsak mennél többen, hanem mennél szegényesebben vonuljanak meg a háttérben s mennél jobban tündököljenek az előtér rikító világításába s harsogó muzsikájába állított új nagyságok, — a barátok s az elvtársak. S az egészben nem is ez a lelehangolóbb, nem is az, hogy ily nagy munkát oly csekély felelősségérzet irányított, hanem az a mód, ahogyan mindezt az a bizonyos előszó a szerkesztő terveitől távolállónak akarná feltüntetni.

—s.

Képzőművészeti irodalom.

Kállai Ernő: *Új magyar piktúra, 1900—1925.* Amicus kiadása, Budapest, 1926. — Rabinovszky Marius: *Az új festészet története 1770—1925. A nyugateurópai festészet kialakulása.* Amicus kiadása, Budapest, 1926. — Ybl Ervin: *Az utolsó félszázad művészete.* Pallas r.-t. kiadása, Budapest, 1926.

Képzőművészeti irodalmunk, mely a háború előtt némi fellendülést mutatott, több mint tíz évi pangás után újból ébredezni kezd. Erről tauúskodik ez a három, rövid egymásutánban megjelent kötet is. Mind a három a mai művészet kialakulásának kérdéseivel foglalkozik, tehát olyan témával, amely időben közel áll hozzánk és amellyel szemben nálunk is elérkezett már a tudományos állásfoglalás szüksége. De elsöben az a kérdés vetödik fel, hogy ezen kérdések tekintetében mennyiben alkalmas a mai idő maradandóbb értékü megállapítások és értékelések kimondására. Azt hisszük, valóban itt az alkalom az elhunlt száz év képzőművészeti eredményeinek áttekintésére és összefoglalására, mert egy fontos és nagy változásokat teremtö kor-nak, az impresszionizmusnak hatarkövét már elhagytuk. Ez a nagy jelentöségü képzőművészeti irány, mely végigvonult egész Európán, lezárult, sajátos formavilágában újat már évek óta nem teremt és mint minden képzőművészeti változás, túljutván az alkotás hevének tetöpontján, megszokott gyakorlattá vált, amely lassanként sablónná sekélyesíti el az egykoron korszakalkotóan új vívmányokat. Söt

számos vonatkozásban már túl is jutottunk e pangás idején, mert az impresszionizmus törekvéseivel sok tekintetben erős ellentétben álló formai törekvések jelentkeztek, amelyek még nem jutottak delelőre és amelyekkel szemben ma még egyáltalában nincs kellő távlatunk, úgy hogy velük foglalkozva inkább művészeti publicisztikát űzünk, pártemberekként foglalunk állást, mert izlésünknek és tudásunknak a ma életével való ágas-bogas összebonnyolódásából ítélkezünk, vagy jósolunk, egy szóval sokkal kevésbé tudjuk magunkat tárgyunktól elkülöníteni, mint immár befejezett korszakok eredményeivel szemben, amelyek megítélését részben elvégezte helyettünk a lassan, de biztosan őrlő idő.

Az objektivitásnak e hiánya szembetűnő Kállai Ernő művében, mely mintegy tíz ívnyi terjedelemben az 1900. és 1925. évek közé eső magyar festészet történetét ígéri. Hogy mért éppen az 1900. évet választotta alsó határnak könyve címében, amely dátum egyáltalában nem volt cezura művészetünk történetében, nem állapítható meg, de maga a szerző sem ragaszkodik hozzá, amennyiben bőséges visszapillantásokkal messzebbre is visszanyúl a mult század magyar képzőművészetébe. Kállai könyve előszavában nehéz feladatokat tűz maga elé, a legnagyobbakat, melyeket művészettörténetíró egyáltalában maga elé tűzhet. Azt ígéri, hogy könyve az újabb magyar festészet fejlődéstörténetének és stíluskritikai elemzésének készült, amely a sajátosan magyar stílusjelenségek nemzeti és társadalmi összetevőire is rá kíván mutatni. Nem az egyes művészegyéniségek rajzát nyújtja, hanem inkább azt a kapcsolatot keresi, mely az egyéniségeket közösen determináló társadalmi és nemzeti foglathoz vezet. És bár a magyar festészet stílusát inkább csak tájszólásnak tartja, mint önálló kultúrájú nyelvnek, mindamellett sok eredeti fordulatot lát benne, mert életrealitása minden európai horderejű stílustörekvésből csinál valamit, ami idegen sugalmazás ellenére is sajátosan magyar és éppen ebben a sajátosságban értékes. Nézete szerint festőművészetünk a XIX. század második felében kezdett a tárgyon kívül is jellegzetesen magyar vonásokat ölteni, de a magyar képzőművészeti stílus még ma is töredékes, bár az újabb magyar festészet jelentős értékei már nem ötletszerűen és véletlenül állanak a nemzeti kultúra körén belül. És hiába járnak festőink idegenek esodálatára, az idegen világ fölött végül is úrrá lesz a bőséges és dús hazai természet, a nem egyszer túlfűtött és fegyelmezetlen temperamentum hatalma. Munkájában ezt az áthasonulást törekszik követni. De azonkívül stílus-elemzéseiben mindenütt figyelembe kívánja venni a társadalom lélektani és világszemléleti kapcsolatait is, mert meggyőződése szerint

csak ezek alapján lehet a művészetnek merő formalizmuson és nyegle inyenckedésen túljáró rajzát adni. Kiváltképpen az a kérdés érdeklí, milyen viszonyban állanak a formában nyilvánuló eszmei és lélektani vonások az aktuális társadalmi és művelődési problémákkal. Mivel pedig ő maga ezeket a problémákat egészeu határozott, programmatikus szempontból nézi, helyenként kultúrölceleti vitákba is száll. Maga is elismeri, hogy ez az eljárása tudománytalan lehet, de különben is időben teljesen a jelenhez tartozó, vagy tőle alig elválasztott áramlatokról fog beszélni, amelyek általános ismertetésére, különösen a konstruktivizmusra sok teret fog fordítani.

Kállai e célkitűzések után Zola egyik híres állításából indul ki, amely szerint a művészet temperamentumon át látott természet. Jóllehet az a nézete, hogy ez a mondás nem nyújtja teljes lényegét a művészetnek, mégis a magyar temperamentum vizsgálatával kezdi fejtegetéseit. Minthogy ezek döntő szerepet játszanak megállapításai-ban, kivonatossan közöljük eszmemenetét. A magyar temperamentum szerinte a test és lélekszervezet szilaj dinamikájában nyilvánul, hirtelenül lendülő élmények heves iramában. Viszont keleties nyugalommal, sőt tunyasággal szeret sütkérezni érzékeinek forró pompájában. Ez az érzékiség gyakran emésztő passzivitásra, mélabúra hangol, melyből ismét váratlan fordulattal pattan ki a fölszabadult elevenség duhaj paroxizmusa. A magyar jellem alapvonása, hogy akaratának kitartó és megvalósító ereje ritkán áll arányban a vérmes perspektívákkal, melyeket temperamentumos lelkesedése látni szeret és ösztön-életének fullasztó nehéztérítésével, mely oly végzetesen szokott úrrá fajulni jobbik esze és lelke fölött. A magyar energia aktivitásának delelőpontján is fojtott, mert állandóan a fatalisztikus össze-ecuklás és az extatikus lendületek végletei között feszül. A sírva-igadás híres vagy hírheft rapszódíája ez, mely nemcsak individual-lélektani keretekben jellemzi a magyarságot, hanem a maga teljességében, történelmének sorsfordulataiban is. Igaz, vannak módosulások, mert a magyar paraszt temperamentumának minden kilengése mélyén is hasonlíthatatlanul több a biztosabb rendtartalék, az ok és célszerűség ösztönös életölcelete, mint például a polgári értelmiségnél, de a faji összegezés szintjén a magyar temperamentum osztálykülönbség nélkül is úgy mutatkozik. mint mértéket, fegyelmet csak kevésse ismerő szilajság egyrészt és hanyag kényelemszeretet másrészt. Hogy mégis van valami, ami magas hetvenkedésünknek kedvét szorosabbra fogja, azt ázsiai nyugalomunknak és nem szellemi felsőbb-ségünknek köszönhetjük. Ez az ázsiai nyugalom diktálja azt, ami a magyar élményben, sorsban, a magyar temperamentumban tempós

előretörés, ökonómia, rendületlenség meg jóízű humor. Így látja Kállai.

A magyarságot földrajzi és éghajlati viszonyaiból folyó mezőgazdasági életberendezkedése fízziológiai bőségre, érzéki dúskálásra nevelte. A magyar agrárélet zsírpárnái közé ágyazott embert általában kevesebb konfliktus gyötri és enyhébben, mint a technikai civilizáció és az ipari szocializmus ezerféle sors- és lélekválságának kúpadjára húzott, eszében kételkedő és idegeiben túlérzékeny nyugatot. A magyar jellem büszke és plasztikus egocentrizmusából következik, hogy életérzésének teljesülését a dolgoknak csak önmagára való vonatkoztatásában lelheti és hogy önmaga hangsúlyozását mindig élesen elkülöníti a külvilágtól. És amidőn így többé-kevésbé lényegbe vágó kettősséget statuál önmaga és a világ között, bizonyos fokig külsőséges reprezentációkban ölt testet. Nem mintha a magyarság egocentrizmusa nem volna képes az elmélyülésre. De ez az elmélyülés inkább az ösztöniség, a tudatalattiság sűrű gerjedelmében, mint a lélek napvilágának fénylő tisztaságában otthonos.

Itt szakítsuk kissé félbe Kállai elmélkedését. Már most rá kell mutatnunk arra, hogy a magyar temperamentumnak ez a rajza, akármilyen elterjedt közhelyekre van is felépítve, hamis. Ha azokat a nagyokat végig tekintjük, akikben a magyarság szellemi élete az utolsó százötven év alatt kikristályosodott, ha például Széchenyit, Deákot, Kossuthot, Aranyt, Petőfit, Vörösmartyt, Köleseyt, Kazinczyt, báró Eötvös Józsefet, báró Kemény Zsigmondot, Jókai Mórt, Andrássy Gyula grófot vagy Tisza Istvánt nézzük, rögtön megállapíthatjuk, hogy Kállai régi állításokat ismétlő megállapítása nagyon tévesen általánosít és erősen emlékeztet az egykori *Huszádik század* című folyóirat azon fejtegetéseire, amelyek a magyar néplélektannal progresszív szempontból foglalkoztak. De ha tovább megyünk és áttérünk Kállai fejtegetéseinek sajátos mezejére, a képzőművészetek terére, egyelőre elég, ha Szinnyi Merse Pálra utalunk, akire semmiképpen sem illenek Kállai megállapításai. Amint Kállai a magyar temperamentumot leírja, az csak a népdalokban élő magyar betyárromantikának visszhangja, a németes könyvműveltség általánosító hajlamával párosultan.

Ilyen előzmények után természetes, hogy Kállai nincsen valami nagy véleményrel a magyar képzőművészet 1900. év előtti eredményeiről. Festészetünket szerinte egyrészt a természethez való ragaszkodás, másrészt az erős kifejező törekvés jellemzi. Rapszódikus hajlamainkból következően egyenletesen hangsúlyozott tagozatokat egyenletesen kiképző stílusra kevés példa van festőművészetünk

rövid történetében. Mert mi vagy hangfogóval vagy igen hangosan beszélünk, vagy bágyadozók és ellágyulók vagyunk vagy pedig féktelenkedünk és szeretjük az erőszakos hirtelenségeket. Ha élettérzésünk szenvedélyes vagy cselekvő teljességéből alkotunk, egyenesen mohó vággyal öleljük a teret és zsúfoljuk a plasztikát. Fakturánk, viruló színeink, erővel teljes formáink csak úgy dúskálnak a sűrű zamatos matériában, hús-vér ösztöneink eme pompázó, festői testté válásában. A szerkezet szigorú kötött törvényeinél jobban szeretjük és műveljük az elemek szabad csoportosulását, mely azonban nem egyszer dekoratív külsőségekre ragad. Tetszetős külsőségek kedvéért könnyen áldozunk a lényegből. A magyar temperamentum szereti a ritmusnak cigányosan szeszélyes ornamentikáját, mely át meg átjárja a dolgokat, fölcicomázza és agyonkendőzi őket. Temperamentumos festőiségünk sok pompás rögtönzést, hallatlanul koncentrált szenvedélyes expresszivitást jelent, de tömérdek pongyolaságot is.

A magyar formakészség érzéki és érzelmes temperamentuma vagy bölesen szemlélődő nyugalma, minden impulzusnak engedő, laza fakturát és bőséges clairobscur vagy színmodulációkba burkolódzó festőiséget kíván. Nem annyira logikus szerkezetiséget, mint inkább heves expresszivitást. Művészetünkben nincs egyáltalában példa a koncepció monumentálisára anélkül, hogy ez a monumentalitás ne járt volna egyszersmind stiláris fogyatkozásokkal. Hiján vagyunk a magunkkal, képességeinkkel, határainkkal való könyörtelenül világos számvetésnek vagy a természetes ösztönnel, mely álmában is beéri azzal, amit megvalósítania erejében áll, de ezt aztán minden poklokon át ki is harcolja, dolgozza magának. Egy Munkácsy is nagyon sokfelé kapott és semmit sem oldott meg a maga sajátos keretében a véglegesség és tisztaság olyan fokán, hogy azt mondhatnók róla: egész munkát végzett.

A magyar festői stílus teljes kialakulásának szükségszerűen az érzéki és anyagi bőségben dúskáló temperamentum irányában: a naturalizmus és impresszionizmus felé kellett haladnia. De impresszionista képeink levegője sűrűbb, testi vázuk plasztikusabb és anyagiasabb, mint a francia. A magyar impresszionizmus egyrészt tárgyszerűbb, másrészt kifejezőbb. Igaz, hogy ez az expresszivitás nem egyszer a temperamentum féktelenségében, a részletek zsúfolt bőségében mutatkozik. Vannak ugyan kivételek a magyar impresszionizmus történetében, de ezek majd minden esetben a magyar jellegzetesség elhomályosulását vagy a lényegbeli tartalom értékrontó csökkenését jelentik. Klasszikus példa erre Szinnyei Merse Pál. A *Majális* ragyogó epizód az egész magyar festőművészet történeté-

ben. De nevető tarkaságában csak az érzékek naiv frissesége magyar. Nem magyar azonban a célzat, mely az egésznek bizonyos stilizált hangulatjellegget nyújt. De míg Szinyei derűs mértékletességében — Kállai szerint — az élmény szemrevaló tarkasággá válik, a jellegzetes magyar pleinair féktelen tobzódásában és elborult, fojtott nyugalmaiban szuggesztív eleven erőik lappanganak. Nyugalmaik lomposabb, mozgalmak lendületeik brutálisabbak, érzékiségük vaskosabb, animálissabb. Ez a művészet lehet fegyelhuzatlan, sőt kultiválatlan, de mindenesetre tösgyökeres. Így a magyar piktúra egész fejlődése lényegében mindvégig az érzéki temperamentum korlátlan uralmát mutatja.

Kállai elmfuttatásának lényege az erőszakos általánosítás. Ami nem illik belé elvonásaiba, az kivétel, sőt bizonyíték erőltetett állításaira. Szinyei magyar nagyúrísága nem vág össze a duhaj parasztról rajzolt jellemképével, tehát Szinyei nem magyar neki. Munkácsy esetében nem akarja meglátni, hogy van jó tíz-husz olyan képe, amellyel a múlt század egész festői termésében az elsők közül való. Kállai végzetesen ragaszkodik a magyarról alkotott kicsinylő rajzához és eszébe sem jut, hogy a művészi sikerülés szempontjából csupán a kifejező erő fontos, amelyet mindegy, hogy miféle temperamentum vagy világnézet mozgat.

Ami Kállai könyvében ez után következik, az eddigieknél is különösebb.

A legtúlzóbb és a festészet határain gyakran kívül eső törekvéseket legyezgető pártember legszélsőbb meggyőződéseit adja elő, aki jóval több elfogultsággal, mint izléssel szemléli a legextravagansabb kísérleteket. Közöttük érték szempontjából egyáltalában nem tud válogatni. Együgyű próbálkozásokat egy szinten tárgyal komoly és tehetséges alkotásokkal. Mindent feláldoz elméletének.

Nem említünk neveket arra nézve, kit mindenkit tart Kállai a külföldre emigráltak közül nagy művészeknek. Kállainak ez a könyve első bemutatkozása a képzőművészeti irodalomban. Belőle olvasott, lelkesedni tudó embert ismerünk meg, de sajnálatosan érezzük azt, hogy az első és elegendhetetlen feltétel, amely nélkül bajos a képzőművészettel való irodalmi foglalkozás, az ösztönös izlés, hiányzik nála.

Rabinovszky Márius könyve az újabkori festészet történetét a XVIII. század utolsó évtizedétől kezdve tárgyalja, de nem öleli fel a magyar festőművészetet, mert nem volt indító szerepe az európai festészet kialakulásában. Ha következetesen megvalósította volna azonban ezt a szempontot, kihagyhatta volna könyvének mindazon,

nem csekély részeit, amelyek nem úttörőkre vonatkoznak. Könyve alapjában véve nem egyéb, mint széthulló tanulási jegyzete egy szépségre szomjúhozó művészetbarátnak, aki néni szorgalommal kalandozott másfél száz év festészetének hatalmas kiterjedésű térein. Sokat látott, még többet olvasott, de nem tudott eligazodni tanulmánya anyagában, amit elsőben azzal árul el, hogy nem lát szerves fejlődést az újkori festészet kialakulásában. Így például a korszak általános jellemzéseül azt kockáztatja meg, hogy egyrészt fényes egyéni alkotások, másrészt az összteljesítmény silánysága jellemzik, holott meg kellett volna látnia, hogy ez az időszak a festészetnek hatalmas kora volt s emögött a festészet mögött az emberiség kulturális fejlődésének legnagyobb ideje áll. Rabinovszky nagyon óvatos és szkeptikus, de mintha ez a szkeptikusság önnön bizonytalanságának érzetéből fakadna. Sok hasznos adatot és megfigyelést gyűjtött össze könyvébe, de ez a sok adat tétován szóródik szét, mert tömegükből hiányzik az összefoglaló erő. Különösen jól megfigyelhető ez a jegyzetek túltengésében, amelyekben adatok és elmékedések váltakoznak, holott épp az utóbbiaknak legtöbb esetben magában az essay szövegében lett volna helyük, hogy a könyv olvasóját megkímélje ugyanazon anyag kettős feldolgozásától. Elmékedéseiben nem bizonyul fegyelmezett gondolkozónak. A gondolat pontosságát gyakran kitérésekkel pótolja vagy pedig olyan lapidárisnak szánt mondásokkal, amelyek sántán jöttek a világra. Jó képanyagot gyűjtött ugyan össze, de sajnos olyan képelemzéseket csatolt hozzájuk, amelyek hol stílárísak, hol tárgyi magyarázatokat törekednek nyujtani, de rendszerint nem a kép művészi újszerűségét tárják fel. A könyv elsietett munka eredménye, mely nagy szorgalomról tanúskodik ugyan, de csak az előkészülés stádiumáig jutott el.

Ybl Ervin munkája eredetileg egy ujság évvégi almanachjában jelent meg, de szélesebb körű elterjedés végett külön könyv formáját is magára öltötte.

Ybl egyéniségéhez közelebb áll az építészet és a szobrászat megértése és méltatása; eddigi irodalmi működésében is túlnyomólag a tárgyi körökkel foglalkozott. Ennek megfelelően könyvének a festészetrel foglalkozó részei nem érik el a másik két fejezetet. Mindenesetre nehéz munkája volt, amidőn ily kis terjedelemben, hetven oldalba kellett belé zsúfolnia óriási anyagát. Általában jól végezte el a kiválogatás nehéz feladatát, összefoglalásai is sikerültek, bár különösen a festészet tárgyalásánál meglátszik, hogy nem mindig tudott megbirkózni a nehézségekkel. Olykor közkeletű magyarázatok-

kal elégszik meg, holott más viszonylatokban jobban mélyére lát a dolgoknak. Így például egy helyütt azt mondja, hogy a külföldtől való elzárkozottságunk gátolta meg, hogy a szobrászat terén a vezető nemzetek közé emelkedhessünk. Pedig ő maga is nagyon jól tudja, hogy ennek sokkal mélyebben fekvő okai vannak, a talajtalanság, a magyar képzőművészeti hajlandóságoknak inkább festői iránya, az, hogy képzőművészeti kifejlődésünk különben is egy szobrászati-lan időbe esik, mikor a társadalom abszolút értetlen a szobrászattal szemben.

Mint hogy Ybl, mint már hangsúlyoztuk, inkább az építészetet és szobrászatot kutató szemével nézi az elmúlt ötven év történetét, ő sem becsüli meg eléggé a XIX. század festészetének eredményeit, úgy hogy az utolsó száz év művészeti alsóbbrendűségéről ír. De ez utóvégre olyan álláspont, amelyről lehetne vitatkozni és nagyon, de nagyon sok idő múlása fogja végleg eldönteni azt, hogy ez a művészet megmarad-e az emberiség legnagyobb kincseinek sorában?

Farkas Zoltán.

Kiss József élete és munkássága.

Rubinyi Mózes: *Kiss József élete és munkássága.* Budapest 1926.
Singer és Wolfner kiadás.

Némi aggodalommal vettük kezünkbe ezt a könyvet, mely egy sokat magasztalt s másrésről sokat is támadott költőnkéről szól. Kiss József munkásságának jelentős része erősen felekezeti jellegű; zsidó motívumokat vivén bele költészetünkbe, egyrészt zsidótárgyú elbeszélő verseivel, másrészt a zsidóságot ért támadások elleni lírájával, természetesen sok ünneplés tárgya volt azok részéről, akiknek érdekében síkra szállt, másfelől pedig — talán az olykor túlzó dicséretnek ellenhatásaként — igazságtalan gánccskodásokat is kellett elviselnie. Ezek a leszólások, kicsinylések főleg az utóbbi években váltak feltűnően élesekké, amióta, fájdalom, a felekezeti viszálykodások bevonultak az irodalom berkeibe is, elhomályosítva sokak éleslátását. Ha e támadásokkal szemben, melyek itt-ott annyira mentek, hogy Kiss Józsefet már magyar költőnek sem akarták elismerni, a felekezetéhez tartozók felveszik a harcot: nem kell-e félni, hogy ezek is elvesztik tárgyilagosságukat és a túlzásra ellenkező túlzással felelnek?

Az előttünk levő könyv szerzője, aki már Vajda Jánosról és Mikszáth Kálmánról szóló munkáival is sok elismerést aratott, érezte ezt

a veszedelmet. Noha természetesen nagy szeretettel fordul hőséhez — hiszen ha nem szeretné, nem foglalkozott volna vele ennyire behatóan — mégsem esik a vak bámulat és hódolat hibájába. S érdekes, hogy kritikája éppen Kiss Józsefnek zsidótárgyú balladáival szemben a legerősebb; «sokszor azt hiszi az ember, — így szól róluk, — hogy operett-zsidók, népszínmű-zsidók deklamálnak előtte». Sőt éppen zsidó felekezeti szempontból hibáztatja Kiss József lírájának egy részét, melyről ezt mondja: «Hite ellenségei szép fegyvertárt válogathatnának össze az ő műveiből saját céljaikra. Néhol trétálkozása szigorú teológiai megítélés szerint a frivolitásig sülyed; akad benne cinizmus, sőt valósággal zsidóellenes fordulat is». Ugyancsak elítéli Kiss Józsefnek azt a kötetét is, melyben a budapesti zsidó litközség megbízásából egyházi énekeket akart adni felekezetének s melyet a megrendelők kénytelenek voltak visszautasítani. Ezekről a zsoltárféle versekről egyébiránt azt írja, hogy «a templomi áhitat eszközeivé nem lehettek», bár szerinte «költő, nagy költő művei», nyilván egészen eredetieknek vélve őket, holott sok részben csak át- és feldolgozásai zsidó imádságoknak, aminthogy nem is lehettek mások.

Rubinyi nagyon mérsékelt dicsérettel szól Kiss József stílusáról és nyelvéről is, azt mondva, hogy «stílusa nem volt különlegesen egyéni, nyelve nem volt különleges gazdagságú» s hogy korának «tisztult, gondos, kissé átlag-stílusán dalolt». Nem tagadja azt sem, hogy Kiss József «verstechnikájában sok a döccenő», hogy jambusos verseiben sokszor «a magyar ritmus áttöri a jambusi lejtést» s hogy ebből valami «felemás zeneiség keletkezik», hogy verseiben «sok a henye szó», aztán idéz tőle «rím-erőlködést», «lapos sort» stb. Ha mindazonáltal azt írja, hogy a Kiss József hibái fölött való e «sereg-szemle alig történhetik az ő költői nagyságának rovására», ezt tán némi kételkedéssel kell fogadnunk, éppúgy, mint azt az, e kifogásokkal erős ellentétben lévő állítását, hogy a *Legendák* inkább «bravúros verselésével» hat.

Kiemeltük e helyeket, melyek Kiss József költészetének gyengéire mutatnak rá, hogy megvilágítsuk a szerzőnek elfogulatlanságra való törekvését. Magától értetődik, hogy ezekkel szemben rendkívül mélyen fejtegeti mindazt, ami e költészetben valódi érték. Nagyon behatóan foglalkozik azzal a hatással is, melyet Kissre Arany János gyakorolt, motívumokban, stílusban is sokféle egyezésre mutatva rá. Új dolgot mond az *Akik tőle tanultak* című fejezetben is, hol főleg Makai Emillel foglalkozik, mint aki Kiss József után legszerencsésebben foglalkozott zsidó témákkal. Van sok új adat a biografiai részben is, ahol tán csak azt lehetne kifogásolni, hogy Rubinyi a *Legendák*-beli Rel-

Litvákot úgy fogadja el teljes igazságú alaknak, ahogy Kiss József költői képzelete ezt az ő nagyapját versében kiformálta. Kiss Józsefről, mint szerkesztőről is bőven szól, noha ebben a részben szerettünk volna egyetmást olvasni az ő bírálatairól is. A *Hét*-be ugyanis a szerkesztő sok műről maga írt, gyakran igen érdekes és értékes cikkeket; igaz, hogy ezek összegyűjtve nem lévén és szignálva is csak igen ritkán, ismertetésük még ma nehézségekkel járt volna. Ez a nebezen pótolható hézag természetesen semmit sem von le Rubinyi derék könyvének becséből, melyet örömezt elismerünk.

r. a.

IRODALMUNK ÉS A KISFALUDY-TÁRSASÁG.

Elnöki megnyitó-beszéd a Kisfaludy-Társaság 1927 február 6-án tartott ünnepi közülésén.

Midőn a Kisfaludy-Társaság ez évre eső 80-ik ünnepi közülését megnyitom s a megjelenteket tisztelettel üdvözölöm, több év óta először történvén meg, hogy közülésünket nem kell egy születési évforduló révén valamely letűnt jelesünkről való megemlékezéssel kötnünk össze, bevezetésül elmondani óhajtanék egyetmást Társaságunk helyzetéről irodalmunk mai jelenségei közepett.

Az Akadémia után, mely nemrég ünnepelte megalapításának századik évfordulóját, most már a kilencvenegy éves Kisfaludy-Társaság is közeledik a centenárium tisztességéhez. Ha a hosszú élet és a gazdag tapasztalat az öreg embert feljogosítják arra, hogy szavát meghallgassák a fiatalabbak, talán Társaságunkat is megilleti ez a kiváltság az irodalomban.

Régi Társaság vagyunk, a multból származunk, a multban gyökerezünk és a multtól elszakadni nem akarunk. Ez nem maradiságot jelent, csak a nemzeti mult megbecsülését és átérését, a nemzeti hagyományok szeretetét és a hitet a nemzeti lélekben, mint eleven valamiben, amely történetileg fejlődik, amelynek fejlődése megszakíthatatlan folytonosság, amelyben mindig benne van a mult eredménye, benne van a jelen hatása és benne van a jövő csírája s amely megnyilvánul irodalmunkban csak úgy, mint művészetünkben, politikai úgy, mint társadalmi életünkben.

Ez talán mind magától értetődő dolog, de azért mégis ellentmondással találkozik olykor, mert hiszen sokan vannak, akik azt tartják, hogy a mult oly teher, melyet le kell rázni magunkról, hogy mindennek a mából vagy legfőlebb a tegnaptól kell kiindulnia, hogy a külföld jelenkori hatása és példája az irodalomban előbbrevaló a hazai hagyományok

útmutatásánál, s hogy amit magyar ember produkál, az szükségkép magyar, bármennyire elszakadt a multtól és bármily kevés köze van a nemzetlélekhez.

Mi ezekkel szemben azt a felfogást képviseljük, hogy kétségkívül szükség van és szükség lesz mindig új célkitűzésekre, új irányokra és új formákra is, de ezeknek, ha valóban életrevalók, érvényesülését nem fogja szükségkép és mindig megakadályozni az, ha megvívják tusájukat a hagyományokhoz való ragaszkodással és a nemzetlélekhez való hűséggel. Ami ebből a tusából győzelmesen kerül ki, az hivatva van rá, hogy gyökeret verjen, hogy idővel maga is hagyománnyá váljék s mint ilyen megtermékenyítse a jövőt.

Ebben látom én Társaságunk szerepét az irodalmi hagyományok fenntartásában, azt a józan irodalmi konzervativizmust, mely nem üldözi az újat, nem is zárkózik el előle, de mindig megmarad a nemzeti mult talaján s nem hódol be rögtön mindennek, ami új, ami külföldön termett, vagy amit a gyakran kétes eredetű s mulékony napi vélemény pillanatnyilag felmagasztal.

Társaságunk azonban még egy más szempontból is gyakran látja magát félreértésnek és gáncsnak kitéve. Értem azt a megítélést, amelyben választásai, a maga kiegészítése szottak részesülni, az is, hogy kiket választ meg tagjaiul s még inkább az, hogy kiket nem választ meg.

Nem ismerek irodalmi testületet, mely e tekintetben a kritikát elkerülné: ha mások nem, a be nem választottak és az ő párthíveik mindig és mindenütt elégedetlenek voltak és elégedetlenek lesznek. Azonban a közvélemény és annak orgánumai e téren talán közelebb jutnának a tárgyilagos és igazságos ítélet útjához, ha szem előtt tartanának valamit, ami nagyon természetes, de amiről nagyon könnyen meg szottunk feledkezni.

Az irodalmi társaság nem egyszerű névlajstroma az íróknak, amelyből egyetlen kitünőségnek sem szabad hiányoznia, de amelyben ezek a kitünőségek éppen csak a papíroson találkoznak, a valóságban soha. Ha az irodalmi társaság eleven valóság akar lenni, akkor abban oly íróknak kell találkozniok, akik nemcsak jelességüknél fogva méltók egymáshoz,

hanem akik hajlandók és eléggé lelki rokonok arra, hogy mint társaság együttes, közös munkára egyesüljenek. A felolvasások, a küldetések és képviseltek, a bírálatok és pályázatok, a könyvkiadások és egyéb irodalmi kérdések, végül a propaganda minden neme, mind társas együttlétet és társas tevékenységet feltételeznek. A tagválasztás tehát nemcsak azt jelenti, hogy a társaság lerója a maga elismerésének adóját egy kiváló íróval szemben, hanem azt is, hogy azt az írot meghívja a maga kebelében való közreműködésre s róla feltételezi, hogy erre a közreműködésre hajlandó és képes is. Minél többször kellett a Társaságnak e feltevésében csalódnia, annál indokoltabb a választásoknál ennek a szempontnak is mérlegelése: mert ha e tekintetben a tagok többsége magára nézve kivételes mentességet venne igénybe, akkor előbb-utóbb a társasági működés egyáltalán lehetetlenné válnék.

De éppen ebből a körülményből folyik az is, hogy sehol a világon a valamely társasághoz való tartozást nem tekintették és nem tekintik az elismert írói kiválóság elengedhetetlen kellékének, sőt mindig voltak és vannak jeles írók, akik önszántukból kívül maradtak minden társasági köteleken, mert magukat írói szabadságukban még e valóban laza és könnyű lekötöttség által sem akarják korlátoztatni.

Az elmondottak, azt hiszem, eléggé igazolják, hogy Társaságunk magatartása és eljárása nem szolgálhat okul arra, hogy belőle ma széles körökben ápolt irodalmi irányok iránt általában ellenséges állásfoglalásra lehessen következtetni.

Azonban másrészt céltalan volna tagadni, hogy irodalmunkban ma bizonyos szakadás van, hogy egyes, a szerencsés középútra rátalált s általános elismerésnek örvendő nagy tehetségeken kívül két tábort különböztethetünk meg, melyek egymást nehezen értik meg, s melyek egyike konzervatív és a nemzeti jelleghez szigorúan ragaszkodik, míg a másik merészen újít s nem szeret különbséget tenni hazai és külföldi befolyás, példa, szellem között.

Az utóbbi iránynak nálunk kétségkívül legkiválóbb képviselője Ady, akivel ez alkalommal nemcsak azért kívánék foglalkozni, mert társaságunk vele szemben eddig több-

nyire a barátságtalan hallgatás szerepére szorítkozott, hanem azért is, mert Ady korai halála következtében az ő költői egyénisége mint lezárt egész áll előttünk, amely áttekintőbb és biztosabb ítélkezésre ad módot az irány felett is, amelyet oly sokakra nézve példaadólag képvisel.

Ady tehetségének és hatásának nagysága és rendkívüliisége vita tárgya nem lehet. Tehetségét és hatását sem agyonhallgatással, sem ledorongolással, sem kiátkozó szent haraggal nemlétezővé nem tehetjük. Egészen jogosult az a kivált fiatal írói körökből kiindult elemző kritika, mely csodálóinak válogatás nélküli magasztalásaival szemben rámutat költészetének fogyatkozásaira és eltévelyedéseire. Az is valószínű, hogy az Ady-imádóknak ízléstelen kéjelgése az emberileg szerencsétlen költő magánélete minden szennyének felkavarásában sokakra kijózanítólag fog hatni. Végül az Ady formájának — vagy inkább formátlanságának — utánzóit, akik között vannak olyanok is, kik éppenséggel nem az Ady szellemében írnak, annyira túlhajtják ezt a formátlanságot, hogy ezzel valószínűleg meg fogják érlelni a visszatérést a féktelen szabadosságtól a szigorúbban megkötött költői formához.

Ennyiben várható, hogy az Ady-kultusz némileg önmagát fogja megigazítani: azonban e várakozás nem intézi el az Ady-kérdést, mellyel szemben a tárgyilagos állásfoglalás annál szükségesebb volna, mert az átkozók és istenítők engesztelhetetlen harca már-már kiegyenlíthetetlené tette a szakadást irodalmunkban.

Adyval szemben a tárgyilagos ítéletet megnehezíti az ő saját intranzigenciája, mely alkut nem ismer s szinte megköveteli, hogy neki csak átkozói vagy csodálói legyenek:

„Szaladj tőlem, átkozz, gyűlölj.

Avagy légy rám ujjongva büszke.»

Pedig Ady önmagával szemben igazságtalan, mikor költészetének egészét ennek a vagy-vagynak veti alá. Benne, költői lényének szilárd egysége ellenére nagy, kiegyenlíthetetlen ellentétek dolgoznak, amelyek lehetővé teszik, hogy költészetének egyes megnyilatkozásai olyanoknak is tessenek, akik szertelenségeit visszautasítják. Vannak versei, melyek

minden érző szívbe belémarkolnak s a melyeknek semmi közük mindent romboló titánkodásaihoz : különösen utolsó költeményeiben — a Heine Lasarusához hasonlíthatólag, — hangok csendülnek meg, amelyek megbánást, megtérést, sőt — a vallás békéje utáni vágyat látszanak elárulni. Itt-ott egy gyermekemlék, a szülőföld ellágyítja az ő kemény büszkeségét.

S ha ezekkel szemben azután olvassuk azt a sok verset, amelyet alig lehet másnak minősíteni, mint egy beteg fantázia eltévedéseinek és egy beteg lélek megnyilatkozásainak, amelyek a világon semmi szépet, vonzót, enyhítőt, boldogítót nem látnak és nem láttatnak, azt a keresett homályt, mely gyakran teljes értelmetlenséget takar, azt a cinikus csapongást, mely gyakran alkoholgőzöt látszik lehelni s maga vallja be, hogy nem tudja «a szentlélek hajtja-e vagy a koresma gőze» . . ., akkor ennek a fájdalmas ellentmondásnak a megfejtését keresve, nem utasíthatjuk el az oly megoldás gondolatát sem, mely a költőt jobbnak tünteti fel annál, aminek ő önmagát hirdeti.

Az Ady-probléma a költő cinizmusának őszinteségén vagy tettettelt voltán fordul meg.

Ady vérszerinti magyar volt, — szándékosan kerülöm a fajmagyar kifejezést, mellyel ma sokan visszaélnék — és sokat tartott erre, bár nemzetéről alig mondott valaha valami jót. El kell neki hinnünk, hogy magyarul érzett. Már most a magyar nemzeti jelleg semmivel sem ellenkezik oly mereven, mint a cinizmussal. A magyar ember, még a legdurvább és legműveletlenebb is, bizonyos dolgokat szenteknek és érintetleneknek tart s azokat legszilajabb kedvében sem tapodja lábbal. Ady, mikor ez ellen sokszor vét, határozottan magyartalan ; honnan veszi ő, lelkéből meríti ezt a cinizmust?

Azt hiszem, itt az Ady költői pályájának egy tragikus vonására bukkanunk, mely sokat megmagyaráz. Őt újító merészsége s minden hagyománytól való elszakadása korán elidegenítette azoktól, akikhez különben talán lelkileg közelebb állhatott volna, s azok táborába hajtotta, akiknek a felforgatás a felforgatásért kellett, azért, hogy minden, költészetünkben honos ideált feldúljon : akik talán öntudatosan,

talán öntudatlanul már akkor készítették elő irodalmi téren azt a forradalmat, mely az országot végül vérbe és gyalázatba fullasztotta. Ezek benne emberükre találtak, annál inkább, mert törzsökös magyarsága kitűnő cégérül szolgált lép-
lezni a hazátlan internacionalizmus céljait. Ezek pajzsukra emelték őt, mértéktelen tömjénezésükkel elkábították. öle-
lésükkel tolták, vonszolták a szertelenségek lejtőjén lefelé s megtették őt az aranyborjú-imádás költőjévé s ugyanakkor annak a proletárságnak a bárdjává, amely azután a vörös-
uralomban mutatta meg igazi ábrázatát. Adyra már csak halálos ágyán várt a keserves kiábrándulás : annak a forradalomnak a rombolása, amely az ő nevével is dicsekedett megindulásakor s amely, bár egy kaszárnyát Petőfiről nevezett el, nem találta helyén valónak Adyt is e kétes megtiszteltetésben részesíteni.

Lehet, hogy tévedek, de bennem az Ady verseinek olvasása azt az érzést kelti, hogy az ő végletes cinizmusa nem saját lényéből fakadt, hanem annak az irodalmi körnek a ráhatásából, amelynek ő — mindenesetre a saját hibájából is — egészen odaadta magát.

Hátra van még az Ady hatásának vizsgálata : annak a kérdésnek a megvilágítása, vajjon Ady teremtette-e magának közönségét, vagy a korszak, mely pályája végét látta, magyarázója-e nagy hatásának, mely éppen e pályavégen tetőződik. Ezt a kérdést én határozottan az utóbbi alternatíva értelmében vélem eldöntendőnek.

Az Ady költői pályájának vége egybeesik a legnagyobb bukással, mely nemzetünket valaha érte. Egybeesik egy katasztrófával, amely a nemzet irtózatos véráldozatát hiábavalóvá tette, amely által hazánk egy égbekiáltó igazságtalanság tehetetlen, néma áldozatává lett, amely egyszerre elpusztította vagy idegenek zsákmányává tette egy évszázadokra terjedő nemzeti alkotás javarészét. Lehetett-e egyebet várni, mint azt, hogy a gyöngébb lelkeket ez a sors kétségbe fogja ejteni, s hogy csalódásuk keserősége ellene fog fordulni azoknak az ideáloknak is, amelyeknek eddig hiába áldoztak és meg fogja magát adni annak a «nihil»-nek, amely a pillanatnyi élvezeten kívül nem is ismer más életcél!

Egy kétségbeesett, irányát, lelki egyensúlyát veszített, az életet habzsoló élvezetben feledni igyekvő nemzedék kapva kap az Ady versein, éppen mert benne látja minden eddigi ideáljainak megtagadóját. De éppoly bizonyos, hogy amily mértékben fogja egy boldogabb nemzedék a maga lelki egyensúlyát visszanyerni, oly mértékben fog visszatérni régi ideáljaihoz és fog elfordulni attól, aki azokat lerombolni segítette. Nem Ady rontotta el korát, hanem jött, fájdalom, egy kor, amely szomjúhozta s ezért megértette Adyt és követte őt nem a költészet ama magaslataira, melyekre néha fel tudott emelkedni, hanem a lelki züllés ama legsötétebb mélységeibe, amelyekbe eltévedett.

Ebből a szempontból remélnünk lehet és kell is, hogy hatása idővel csökkenni fog: egy gyászos kor szomorú és sajnálatraméltó költőjeként irodalmunkban mindenesetre maradandó helyet fog elfoglalni.

Azt hiszem, e gondolatok során kell az Ady emlékével való kiengesztelődést keresnünk, s talán ez is hozzájárulhat az irodalmunkban ma tátongó szakadás majdani áthidalásához.

Egyébként irodalmunk jelenségei olyanok, hogy nemzetünk mai nagy szerencsétlensége közepett is csak bizalomra és reményre hangolhatnak. Drámai irodalmunk oly sikerereket ért el újabban, amelyekhez hasonlókat alig találunk a múltban. Ha nem is azonosítjuk magunkat mindazzal a drámai termékkel, amely ma megtalálja útját a külföldre, mint a hogy a külföldről behozottakkal sem vallunk minden esetben közösséget, magában véve az, hogy ma a magyar drámai költészet úgyszólván, világszerte diadalokat ül, vívmány, melyre méltatlanul megalázott nemzetünk büszke lehet s melynek az irodalom minden tábora csak tapsolhat. Örömmel üdvözljük azt a meleg fogadtatást, amelyben néhány élő régibb költőnk verses művei éppen most része-sülnek, nemkülönbén azt a pezsgő irodalmi életet, mely magyar nyelven és tiszta magyar szellemben indult meg az elszakadt területeken, különösen Erdélyben s a mellyel — amennyiben azt a politikai féltékenység nem fogja gátolni, — szívesen fogunk kapcsolatokat keresni.

Az élet harc, teljes béke csak a halálban van; irodalmunkban bizonyára nem fog soha hiányozni a harc, de remélhetjük és munkálhatjuk is a közeledést a harcolók között is, mihelyt nem helyezkednek a felek egymással szemben a teljes tagadás álláspontjára, amit ma talán inkább lehet a velünk szemben állókról, mint rólunk elmondani.

A kor, a helyzet az erők egyesítését irodalmi téren is szükségesebbé teszi, mint valaha. Nemzeti ideáljaink soha el nem hagyható alapján szívesen fogjuk az egyesülés módjait keresni mi is, annál inkább, mert reméljük, hogy a közel-múlt keserű tanulságai sokakat vissza fognak tartani oly irodalmi utak követésétől, melyek már egyszer romlásba vittek.

Ünnepélyes közülésünk alkalmából melegen köszöntöm a Kisfaludy-Társaság barátait!

BERZEVICZY ALBERT.

A KÖTELESSÉG ÁLLAMA FELÉ.

(Mikszáth Kálmán könyve.)¹

I.

Mi ez? kérdi alkalmasint sok olvasó. Van-e ma már másféle állam is, mint amely a legfőbb kötelességek teljesítésére alapítja uralmát?

Mikszáth könyve védő és támadó irat egyben. Védi az igazi parlamenti kormányzatú államot az álparlamenti kormányzattal szemben, melyben a kötelesség helyett a nyers többségi erőszak tombol és amelyet logikai képtelensége, erkölcsi hitványsága miatt ostrom alá vesz.

Mindenkép gondolatkeltő könyv jelenünk nagy problémája fölött. Van-e a nemzeteknek választási szabadsága a diktatúrák és a parlamenti kormányzás között? A parlamentek csődje napjaink szállóigéje. Rivera, Mussolini diktatúrája pedig dicsfényben ragyog.

A parlamenti kormányzat gyöngeségét rég érzi a világ. Eszembe jutnak Kossuth Lajosnak szavai, melyeket 1888 július 4-én saját szájából hallani szerencsés voltam. A bolognai egyetem nyolcszáz éves jubileumán mint a kolozsvári egyetem egyik képviselője vettem részt. A nagy ünnepség után elzarándokoltam négy egyetemi hallgatóm társaságában nagy számúztünkhöz, aki az ezer méter magasságban fekvő, ideális szép Sacro San Micheleben nyaralt.

Feledhetetlen két órát tölthettem vele. Eszmecserénkből nem maradhatott ki a parlamentek működése sem. «A parlamentarizmus, ezek voltak szavai, Angliát kivéve megbukott, mert csak erőszakos, erkölcstelen eszközökkel bírják mozgásban tartani.»

Az akkor előtérben álló francia parlamenti kormányzatra célzott-e? mely a köztársasági formával könnyen össze nem

¹ Politikai tanulmány. Franklin-Társulat 150 l.

fér, nem tudom. Viszonzásomra, hogy a parlamentarizmust néhány szavazatnyi többség művészetének tekintik:

«És ez a néhány megvásárolt szavazat lenne a nemzet,» tette hozzá Kossuth.

Kossuth kritikai hangulata dacára megpróbáltam Tisza Kálmán véghezvitt nagyszerű államférfíúi művét, mint a parlamenti kormányzat sikerét védelmezni. Tisza saját, oppozíció idejebeli lehetetlen elveinek hazafias megtagadásával oly szükséges dolgokat vitt keresztül saját híveinek is észreterítésével, amit más mint parlamenti miniszterelnök, vagyis a törvényhozó és végrehajtó hatalomnak ura, generálisa, ahogy a közbeszéd hitta, hiába próbált volna.

Napjainknak ehhez az izgató problémájához finom, kiművelt, mégis igen izmos kezekkel nyúl hozzá Mikszáth. A választási mechanizmusok, kerületi beosztások, szavazási módok, egyhangúsági, többségi, kisebbségi aritmetika külsőségeit sem vetve meg, az állam leglelkéig akar hatolni. Nyilván érezve, ha nem is mondja, hogy az állam a nemzeté, ennek lelke, ennek önmagát irányzó legmagasabb munkálkodása, ennél fogva áhítatszerűen közeledik lélekelemzéséhez. Érti, hogy államban, nemzetben nemesak lélek, psziche, de metafizika, misztika is van. Mondja is, «az államoknak nemzeti alapra helyezkedése a mi korunk egyik legnagyobb ténye, amely legközelebb hozott az állam erkölcsi lényének megértéséhez. Nem álképlet, de valóság, mert benne kifejezésre jut az a misztikus többlet, melyet joggal az állam lelkének nevezhetünk.»

Mindenkit elfog bizonyos misztikus érzés, aki a tudás vágyán kívül, minden más érdek nélkül fog hozzá az állami lét kutatásához. Shakespeare erre koronatanu, midőn *Troilus és Cressida*-ban (III. felv. 3. szín) mondja: «Van az állam lelkében megközelíthetetlen titok, melynek hatása istenibb, hogysem szó vagy toll kifejezhetné.»

Ennek a misztikus többletnek áhítatszerű fényfoltjai világolnak itt-ott a tárgyilagos tények sűrű erdejében, melyen Mikszáth keresztülvezet hideg értelmi útbaigazításaival, hogy a kötelesség államának, az etikai államnak nyílt tisztására vezessen s a parlamentáris kormány-

zást az álszociális kormányzástól megkülönböztetni bírjuk.

Az etikai állam önkormányzatát, mint a demokratikus népkormányzat ellenlábását tárgyalja. Az előbbinek gyakorlati formája az angol parlamentarizmus, az utóbbié a francia kormányzó demokrácia.

A parlamentarizmus lényegét abban látja, hogy az állam uralkodó tényezőinek jogi és erkölcsi egyensúlyát megteremtette, nem az adott erőviszonyok jogi petrifikálásával, hanem azoknak közös etikai nevezőre hozásával.

A parlamentáris kormányzat ott kezdődik, ahol az állami életet szabályozó erők a jog teréről az etika terére, az értelmi erők sorából az érzelmi erők sorába lépnek át (9. l.). Így magyarázza Burke híres helyét a francia forradalomról írt munkájának, ahol Burke azt mondja, hogy az angolok alkotmányukat a legdrágább családi kötelekekkel fűzték egybe, alaptörvényeiket bevették a családi szeretet kebelébe.

Amit Mikszáth a jog- és morálnak közös nevezőre hozásával szemléltetően mond, ennek világos, fogalmi magyarázatát abban a közismert tényben csakugyan megtalálhatjuk, hogy az állam legfőbb tényezői: államfő, törvényhozók és a szabad állam végső, mély forrásai, t. i. az ösgyűlés vagy a választók gyűléseinek tagjai tartalmilag, érdemileg a pozitív jog által meg nem kötve s csak a morál, az etika belső korlátai által tartva vagy nem tartva gyakorolják az államnak legfőbb hatalmát, a törvényhozóit és a végrehajtónak ellenőrzését. Mert alkotmányos szabad államban sincs igazságtalan törvény ellen appelláta. Ennek hatalma is abszolút. A végrehajtást ellenőrző hatalma éppily abszolút. Fölmentheti vagy feleletre vonhatja a végrehajtó kormányt «sicut principi (parlamento) placuit.» Ezzel ellentétben a jog uralma ott kezdődik, ahol az állam nem mint legfőbb hatalom, hanem mint saját legfőbb akaratának, törvényének végrehajtója kerül egybe akár saját szerveinek, akár tagjainak konkrét életével.

Az államéletnek legfőbb, belső, erkölcsi korlátjai is azonban, közmegegyezés által, convencionális, a jogiakhoz hasonló etikai szabályokká válnak, melyeket az angolok politikai

érzéke ezektől meg bír különböztetni. A kétféle szabály különbsége az állam legmagasabb funkcióiban szoros tételekbe foglalás nélkül is gondosan megóvatik.

Mikszáth ennek megértése végett visszamegy az állami lét forrásaihoz. Két póluson helyezkednek el az összes állami képződmények. Az egyiknek az egyén a maga külön törekvéseivel, a másiknak az állam a maga misztikus, összekapcsoló erejével a mozzatója.

Az első nem lát egyebet az államban, mint az erőösszetétel egy hatalmas eszközét. Ez összetétel szabályait az egyéni magánjog szellemében megalkothatónak gondolták. Az utóbbi az államban az egyének fölött álló világrendet, melynek törvényeit a múltó egyéni létől független összletnek belső, saját célja szabályozza. Nem az egyéni erők egyszerű összetétele ez, hanem ezek átalakulása, megörökítése. Nem pusztá új életforma, hanem az egyéni lélek mellett egy új, az egyesekétől elkülönülő lélek is, a nemzeti, öntudatos közszellem, melynek minden polgár részese, melyben az érdekek kiegyenlítésével lehetséges az állam erkölcsi egysége, a nemzeti államért való önfeláldozás s az egyénnek szabad fejlődési lehetősége mellett, saját egyéni létének tartamán túl, a nemzetek századokra nyúló élettartamában, az őket lelkesítő célok megvalósulásában az eredményes közreműködés.

Ez az etikai államfelfogás az elmúlással szembehelyezi az eszmék örökkévalóságát, az egyén véges hiábavalóságával a nemzet végtelen életét. Amit az állam az egyénben megsemmisít, — itt van Rousseau nagy tévedése, — az nem a lényeg, az a múltó; amit fölemel, megtart, az örök, mert ideál (14. l.).

Az etikai államfelfogás egyik legértékesebb eredménye az egyén és az állam közötti ellentét megszüntetése. A nemzet átfogó törekvéseivel, egybekapcsoló céljaival, a mulandósággal dacoló személyiségével az a híd, melyen keresztül az egyes, a természeti lény kezdetleges szűk kereteiből fölemelkedik az állampolgárság magasabb erkölcsi szférájába. Ez az út nem járt áldozatok nélkül. Cserébe adta egyénisége egy részét, hogy megvásárolja rajta eszméjének, egyéni erkölcsi nivoltának tökéletesebb színvonalát. Itt találkozott egyéni

érdeke nemzeti érdekével. Nem úgy, amint Plato elképzelte, hogy az állam java az egyesek külön javának szorzata, hanem úgy, hogy az egyesek java, ha sokszor ellenkezik is az állam javával, egészséges államban mindig meg fogja találni a kiegyenlítést. Mert ha az állam az egyesre nézve a legfőbb jót jelenti is, az államnak viszont érdeke mindig, hogy az egyesek egyéni külön java benne elismerésre találjon. (27. l.).

Ebből, a magasabb nemzeti egyetemes célnak az egyéniség önállóságával válhatlan kapcsolatán nyugvó etikai államfelfogásból támad az igazán jó alkotmány. Az, mely az intézmények lelkét összeköti a nemzetnek történelme folyamán kialakult lelkével, tagjai egyéniségét megbecsülő emberies érzésével, amely nincs egy kimért jogi formalizmus szűk keretei közé szorítva, amelyben az egészre, mint a részekre nézve egyaránt van a jogilag tiltott és engedélyezett határon túl is élet, melyet a jog szigorú szabályai helyett az állami élet legmagasabb ténykedéseiben az erkölcs hajlékonyabb szabályai kötnek, aminők az angol parlamenti kormányzat konvencionális szabályai.

Disraeli mondását, hogy Anglia Viktória királynő uralodása alatt köztársasággá alakult át, amit azonban udvariasságból elmulasztottak a királynőnek bejelenteni, csakis a jogiak mellett fennálló konvencionális szabályok mellett lehet megérteni (31. l.).

A jó alkotmány, ebben a jognak és a konvencionális erkölcsnek, ethosznak egybefonódása ugyanis azon alapszik, hogy az egyeseket az államban egybefűző, egybeolvasztó objektív gondolat — az anarchikus államot kivéve, ha egyáltalán lehet erről, a napról-napra másnak uralmát fölvető állapotról, mint államról beszélni, — mindig valahogy túlhaladja az egyén gondolatát, célját. Ily gondolat az egyénnel szemben önálló cél, kiválóképpen ilyen a nemzeti gondolat, az igaznak, szépnek, jónak sajátos tartalmával, más szóval a nemzet öncélúsága, mely a reális, objektív tények alapján építi meg a magában szegény, korlátolt egyénnek egy magasabb, teljesebb, kiegészült, általános, egyetemes, ezzel erkölcsibb lét magasabb csúcsára jutásának útját.

Így kell, gondolom, értenünk Mikszáth tételét, hogy az

államoknak nemzeti alapra helyezkedése legközelebb hoz az államnak erkölcsi lényegéhez, ahhoz a, mint ő mondja (36. l.) «misztikus többlet»-hez, mely benne az önző egyént hazaszere-tővé alakítja át, rendszerint a vérben, a nyelvben, de legfő-kép az érzésvilágban, észjárásban sajátosságos, mondhatni kor-látoltan és tárgyilag adott, nem öntudatosan kieszelt össz-helyzet alapján. Mert hiszen van öntudat alatti nemzeti élet is. Vajjon ki számítja a magyar szellemet a gárdistáktól vagy Széchenyitől? Legfőleg a XVIII. századbéli aufkläristák el-maradt követője.

Csakhogy a nemzetinek ez a korlátoltsága, melyet érbe öntött érme mutat, ha megfordítjuk, hátlapján bilincseiből kiszabadultan néz felénk.

A nemzeti elv a maga érzés és észjárás korlátolta sajátos világában az egyetemes emberinek, más szóval az igaznak, szépnak, jónak oly részleges egyetemességét szüli, aminőt a spanyol, az olasz, a német, az angol, a francia jog, erkölcs, hit, zene, művészet, tudomány sajátosságuk mellett is mutat-nak, és amelyeknek egymásra hatása teszi teljessé az igaznak, szépnak, jónak teljes emberi világát.

II.

Mikszáth munkájának metafizikus, misztikus oldalá-val tisztában van és bevallja, hogy, bár kénytelen-kellet-len, foglalkoznia kellett vele, mert ennek az oldalnak fosz-lányai nélkül nem lehet érteni az eszményeket, melyek ma a művelt népek állami, országló irányait megszabják, és mert a népek szuverén önkormányzatának ezek az alap-építményei.

Metafizikai kitérése után tér vissza előszava kiinduló-pontjához, hogy az etikai állam önkormányzatát tárgyal-hassa, mint szemben álló pólusát a demokratikus népkor-mányzatnak.

Az előbbinek gyakorlati formája az angol parlamenta-rizmus, az utóbbié a francia kormányzó demokrácia. Mikszáth fennebbi tételeinek igazolására az angol alkotmányt nyugvó és mozgó helyzetében hívja bizonyságul, s hogy világosan lát-

ható legyen, ellenkép gyanánt állítja melléje a francia és az amerikai népkormányt.

Kitűnően jellemzi az angol alkotmánymagyarázók iskoláit. A Bagehot-ét és Hearn-ét, akik azt írják le belőle, ami tényleg előttük áll az alkotmányból, tekintet nélkül annak belső vázára. A történészeké, Hallam, May, Freeman-é, csak az alkotmány csirái iránt fogékony. A jogászok, Blackstone, Stephm, vagy a még régiebbek, Bracton és Coke a tények világából a jogköltészet világába vezetik az olvasót. Így Blackstone, midőn azt tanítja, hogy az angol nép bölcsen egy kézbe teszi a kormányzat végrehajtó részét az egyértelműség, az erő és gyorsaság érdekében. A kontinentális iskola Gneist-tel az élén viszont nem helyez súlyt az előtte álló, működésben levő alkotmányra, mint ezt Bagehot, Hearn teszik, annak csak belső, szilárd jogi csontváza érdekli.

Van-e ekként az angol parlamenti kormánynak, vagy magyar terminológiával beszélve, az angol parlamenti alkotmánynak elfogadott, közkeletű elmélete? — kérdi Mikszáth. Bizony nincs.

Vezérgondolata az ő felfogása szerint az állam testének, vagyis az egyeseknek, a társadalomnak, a sokféle intézménynek erkölcsi egyesülése az állam lelkével, vagyis a közös történelemnek, kultúrának, a közös lélek kifejelesztette nemzettel és ennek az egységnek tükröződése a köz- és magánélet minden jelenségében.

Ez a tökéletes lelki egység akkora, mint aminőt az autokrácia mutathat föl. Csakhogy magasabbrendű, nem kívülről jövő önkényen, hanem a polgár önszerezte erkölcsi belátásán nyugszik.

Parlamentáris a kormányzat akkor, ha az állami lét legmagasabb csúcsain, király, parlament tekintetében már csak az erkölcsi szabályok, az állametika ruganyosabb szabályai jönnek elsősorban érvényre, a nélkül azonban, hogy a jog normáit megszüntetnék, eltörölnék. Ahol ellenben az állami lét alsóbb, konkrét régiói vannak, ahol az egyes polgár áll szemben az állam végrehajtó hatalmával, az egyes közhatóságok, egyes társadalmi alakulatok egymással, itt az állami hatalom is jogilag kötötté válik.

Míg a nem parlamentáris kormányzatú alkotmányjog represszív természetű, addig a parlamentáris kormányzat etikája preventive hat. Az egyszerű jogi alkotmányrendszer kénytelen tétlenül nézni a maga medicinás üvegeivel: a vétó-val, a váddal, a költségvetés megtagadásával a fenyegető bajokat. Ezek csak akkor alkalmazhatók, ha a baj már megvan. A parlamenti kormány etikai szabályai ellenben orvossággal szolgálnak a még csak bekövetkezhető baj ellen (51—60. l.).

Részletesen rajzolja Mikszáth, miként ment át a király jogi hatalma a miniszterelnök tényleges erkölcsi hatalmába, a nélkül, hogy ez a királynak erkölcsi hatalmát megsemmisítette, vagy jogi hatalmát jogilag is megsemmisítette volna.

Az angol parlamentnek alaptörvények által jogilag meg nem kötött abszolút hatalma csak úgy érthető, ha erkölcsi, konvencionális szabályok által annál inkább megkötöttnek ismerjük föl, ha a miniszterelnöknek és a választó közönségnek vele szemben jogi és erkölcsi hatalmát a mérlegbe vetjük. Csak így érthetjük meg az angol parlamenti kormány nagyobb cselekvőerejét szemben az északamerikai demokratikus kormányzattal, ahol a parlament is a nép magaalkotta alaptörvények által jogi gúzsba van kötve, de a végrehajtó hatalom is a parlamenttel szemben (70—80. l.).

Ezt az etikai kormányzatot, az állami főtényezők súlyának nem szoros jogi szabályok, hanem e tényezők belső erői, igazi értékek szerint való emelkedését és csökkenését nagyban elősegíti a társadalom különböző rétegeinek a jog által arányosított helyfoglalása a nemzet országoló életműködésében, az alkotmányban, az államnak, társadalomnak egybefonódása úgy a parlamentben, mint a közigazgatásban (89—97. l.).

A parlamentáris kormányzat gyakorlatilag, tényleg egybeolvasztván a jogilag szigorúan elválasztott törvényhozó és végrehajtó hatalmat, létrehozta a miniszterelnöknek bizonytalan tartamú uralkodását, úgy a törvényhozó, mint a végrehajtó hatalom tekintetében, de a király és parlament befolyása alatt.

A «de» kötőszócska nélkül lehetetlen az angol parlamenti

kormányzatot előadni, megérteni. Az angol alkotmányos életnek ez a minden fontos mozzanatkor nélkülözhetetlen beszédrésze, a legvilágosabb kiütkezése az abban egymást ellensúlyozni törekvő jogi és erkölcsi áramlatoknak.

Az államtudománynak a jog és erkölcs két, elvileg, in abstracto élesen elhatárolt síkján korecsolyázó mai német művelői azok magasabb egységéig nem emelkedve, ezeket a «de» kötőszócskákat az angolok igazi bölcselkedésre való képzettségének fogják betudni. Montalembert halhatatlan kis művében, *L'avenir politique de l'Angleterre*. 1856, 2. éd. 54. l. maga is azt találta, hogy «Anglia mindig fönttartotta magának a legszembeeszkőbb következetlenség használatának korlátlan szokását.» A *lét* és *kell* külön síkjait kutatókkal szemben mégis hozzátette: «azzal a joggal együtt, hogy dicsőségét, boldogságát, biztonságát nem áldozza föl semmiféle, többé vagy kevésbé kifogástalan logikának.»

Az angol «de» látszólag logikaellenes természete a valóságban a nemzeti és az egyéni élet egymást ostromló áramlatainak egységét, szintezését akarja, természetesen nem mindig helyesen, találóan, az angol világban kifejezni.

A miniszterelnök hatáskörében előttünk álló, az alkotmány jogi normáit látszólag megcsúfoló ez az összeolvadás teheti azonban könnyűvé, lehetségessé az eredményes kormányzást, s ami nem kevésbé fontos, az állam törvényhozói, külügyi ténykedéséért az egyéni, személyes felelősséget. Mert a parlamenti kormányzatban a miniszterelnök felel erkölcsileg a törvényekért is, melyeket alkottatott vagy alkotni elmulasztott, a külügyi akcióért, de még inkább és jogilag is azoknak végrehajtásáért. A parlamenti tag erkölcsi felelőssége az övé mellett eltöri, mert megoszlik százak között. (97—105. l.).

Megváltozik a parlament helye és hatalma is az alkotmány épületében a miniszterelnöknek ide emelkedett hatalma által. A törvényhozás irányát, lényeges tartalmát ő határozza meg. Nem egyes parlamenti tagok, hanem a kormány és ellenzék, a kormányzó párt és a kormány ellenzékének vitájává lesz a törvényalkotás. Éppen így csökken a végrehajtó hatalmat ellenőrző kormánybuktató hatalma, melyeket meg kell

osztania a sajtó, a közvélemény erejével. mert érzi. hogy a parlament kapuján kívül álló (az «out of doors»-ok) választók is a nemzet képviselői.

Mikszáth panaszkodik, hogy a parlament kapuin kívül álló («out of doors») nép fogalmát, ennek, mint ő mondja. képviselőjét meghatározni, nagy nehézséggel jár. Az általa követett útnál mindenesetre helyesebb lett volna, ha egyszerűen az államnak patrimonialis és képviselői jellegéből indul ki.

A Nagy Frigyes, a II. József állama már nem patrimonialis. Mindegyikük hirdeti, hogy az állam nem az övé. sőt ő annak, a céljának, vagyis alkotó elemei emberséges voltának — az első szolgája. Az abszolút monarchiának ebben a szállóigéjében is megvan az «állami» képviselő csírája, protoplazmája. Csakúgy amint a keresztény egyház hierarchikus alkotmányában már a képviselői gondolatnak meghatározott formája lép be először a világtörténelembe — az ember természetfölötti életére vonatkozólag. Mert hisz ez a hierarchikus szervezet az egyház híveinek üdvéért van, és történelmileg bizonyos, hogy a keresztény egyház alkotmányformája. szelleme döntő hatású volt a világi alkotmányokra.

Mikszáth a képviselői rendszer kialakulásának pragmatikus vizsgálata helyett, az isteni jogú királyság és a nép isteni joga közti történelmi küzdelemből akarja megérteni, miért nem bírja meg a rousseau-i népjog az angol parlamenti kormányzatot és ennek alapját, a képviselői eszmén nyugvó államberendezést.

Ez a nézőpont szellemes, de csak szellemes s nem vezet el a képviselői gondolat velejéig. Látható, történelmi tények sorozata, melyekből az angol alkotmány előállt. fejti meg a rejtélyt, miért nem bírt, Angliát kivéve. a XIX. század előtt az államnak képviselői jellege intézményesen létrejönni.

Az angol állam nem alulról fölfelé lett szabaddá, alkotmányossá, képviselői mivoltúvá. Az egyesek fölött álló hatalmas királyságtól nyerte berendezését, melynek végül is be kellett venni az országló hatalom szuverén sáncaiba az alattvalókat, a Magna Charta óta az összes önjogú szabadokat, akik osztály- és rendi ellentéteiket félretéve küzdtek az angol alattvaló (subject) közszabadságáért.

Ellenben igen helyesen mutatja ki Dicey jogmatematikai formulázásának csak látszólagos igazságát, mely szerint *quod parlamento placuit legis habet vigorem*. Ennek a tévedésnek a mi vezérférjaink is áldozatai voltak, midőn 1915-ben ennek a jogi tételnek nevében, magyar jog szerint is, megengedhetőnek nyilvánították, hogy az országgyűlés kapuin kívül álló választók szavazatjoga, midőn öt év után az esedékessé vált, ignoráltassék s az öt év előtt választott képviselők tiszte a törvényes tartamon túl sine die meghosszabbíttassék.

A választók jogának ez a consummálása a parlament részéről Angliában, Anna királyné alatt tényleg megtörtént s nagyban elősegítette az angol parlament abszolút hatalmának uralkodó elméletét. Mi csak erre a precedensre hivatkozhatunk, magyarra nem. Pedig egyenesen intőleg beszélt hozzánk az 1715 : 8. t.-c. s a később ezt magyarázó 1741 : 22. t.-c., és igen különös színben tüntette föl a szuverén hatalomnak kifelé föltétlenül kizárólagos jellegével szakítani látszó gondolkodásunkat.

Nemcsak politikusaink, nagy bíránk is védték az angol maxima érvényét Magyarországon s nem hallgattak az ellenvéleményre, mely nem vonta kétségbe a mandátummeghosszabbítás erkölcsi igazoltságát, csak annak elismerését kívánta, hogy vele kényszerűségből a választók joga megsértetett.

A parlament, vagyis a választott és örökletes nemzetképviselő mellett ott állanak a választópolgárok, sőt az egész polgárság, mely a trónt is, parlamentet is mozgatja. Az angolok bölcsek voltak, nemzeti létük erőtényezőit : a királyt, a miniszterelnököt, a parlamentet, az ennek kapuin kívül álló polgárokat, az «out of doors»-okat jogi súlyukban le nem mérni. Mert tudták, hogy a nemzeti és társadalmi életnek bármily lényeges konzerválója a jog, még sem éltetője, mozgatója.

Szellemes módon jellemzi Mikszáth a parlamenten kívül álló nép harcát a parlament ellen, a küzdelmét, hogy benn meghallgatásra találjon. Csak, ha a próbákat, a nehéz próbákat, melyeken keresztül kell mennie, kiállotta, s akaratát a parlament beatifikálta, válik az a köztudatban sértetlen szentséggé.

A parlament a nemzet nagy erőforrásainak : királynak, a miniszterelnöknek, lordoknak, alsóháznak, a parlament kapuin kívül állóknak kombinációja. Így kell. azt hiszem, Mikszáth tételét (123. l.), az utolsó félszázad alatt, a miniszterelnök hatáskörével kiegészíteni.

A miniszterelnöknek abszolút királyéhoz hasonló hatalma a parlament hatalmának részbeni elfakulása vele és a választókkal szemben, másrészt oligarchikus jellege csak azt bizonyítja, hogy az egyes tényezők hatalmukat a nemzet széles rétegei erkölcsi kívánalmái megvalósítójának tüntethették föl és azt ennek alapján, saját erkölcsi felelősségük mellett gyakorolhatták, magukat ekként a nemzetnek nemcsak jogi, nemcsak tényleges, hanem főként erkölcsi igény alapján képviselőinek, az egységes nemzeti érdek szolgáinak tekintették. Az állam első szolgája, az abszolút király helyére, a képviseleti államban, de különösen annak parlamenti kormányzata egyik fájában, az államnak ilyen sok önálló, szabad szolgálója lép, akik vállalják önállóságuk jogi és erkölcsi következéseit az állam végső alanya, a nemzet iránt.

Jól mondja Mikszáth (135. l.), a parlamenti kormányzás éppúgy vonakodott az államférfiúi lelkiismeret igazgyöngyét a rousseau-i demokratikus alkotmányköltészet mámorító vörös borában fölolvasztani, mint az államhatalom erkölcsi alapjait a kormányzati diktatúrának zsákmányul odadobni. A kötelesség államának gyökerei mélyen a jogi fundamentumok alá nyúlnak, oda, ahol az élet dinamikája el van rejtve. Ezt a dinamikát, ha sejtjük, ha érezzük is, létezését csak azzal tudjuk szinte kézzelfoghatóvá tenni, mert bizonyos, hogy van ennek az életnek külső mechanikája is.

Az állami élet dinamikájának végső gyökerei a vallás, ennek hitbéli erkölcsi ágazatai. A kormányzás és erkölcs összefüggése kétségtelen, ez pedig a hitnek valamely fajtája nélkül nem létezik.

Hiba volna azonban Mikszáth szerint a parlamenti kormányzatban abszolút tökéletességű kormányzatot látni. Csak a megkezdett utat jelenti, mely a kötelesség állama felé vezet. Az abszolút diktatúra — legtisztább formájában — magasabb cél felé törekvő egyéni lelkiismeret szuverénitása. A kor-

mányzó demokrácia a millió cél között szétfolyó közvélemény szuverénitása. A kettő közt áll a parlamenti kormányrendszer gondolata.

Ebben, az etikai államfelfogás egyre keskenyedő alapjainak csúcsára helyezett miniszterelnök lelkiismerete a nemzet lelkiismeretével olvad össze. Vele szemben áll egy másik erkölcsi gúla, a közvélemény erkölcsi gúlájának csúcsán, a parlament. Erkölcsi gúla, mert a parlament nem fejezi ki, — Mikszáth úgy mondja, nem képviseli — hanem megszabja a közvéleményt, éppen mert annak csúcsa. A «megszabja» rideg, éles jelentésű szó helyére talán illőbb a rokonértelmű «szabatosítja» szó. A parlament rendeltetése a közvéleménnyel szemben a nemzeti bölcsesség, a lelkiismereti felelősség képviselője.

Ahol a parlamentek a közvéleményt képviselik, ott vagy a parlament nem lehet tényezője a kormánynak, vagy a kormányzás nem lehet jó. Mert a közvélemény soha sem lehet bölcs, a jó kormányzás meg sohasem lehet egyéb, mint bölcs. A közvélemény arra jó, hogy megtermékenyítse a kormányokat, de hogy maga kormányozzon, arra nem való (145. l.).

Kitűnően jellemzi Mikszáth a parlamentáris, más szóval etikai kormányzat lényegét, mely a kötelesség állama felé vezet, midőn azt a vulgaris parlamentarizmustól megkülönböztetve, mondja, hogy a francia demokrácia az Angliából importált parlamentáris kormányzást Rousseauval keverte, s ma már a legéleslátású írók sem tudnak helyes különbséget tenni, s a demokrácia krízise helyett a parlamentarizmus kríziséről beszélnek (116. l.).

A demokrácia mint kormányforma egyenesen csődbe jutott. A demokrácián nem a zsarnokok gázoltak keresztül, hanem maguk a népek. Így váltak a különféle diktaturák a népek szemében lelki szükséggé, akár mint fascizmus, akár mint szindikalizmus, sőt még mint leninizmus is, mert az anarchia közepette mégis kormányzati lehetőségeket teremtettek.

Csak az emberies érzéstől áthatott nemzeti gondolat s a kötelességtudás megfinomította szabadságvágy adhatja vissza Európát önmagának.

Mikszáth imént idézett sorai (4. és 5. l.), melyekkel fejte-

getéseit bevezette, tulajdonképpen ezeknek végkövetkeztetése. Erre a következtetésre az erkölcsi megkötöttségnek és a jogi facultas agendi-nek egybeolvadásával működő parlamenti kormányzás gondos elemzésével vezet rá az olvasót.

Munkája szellemességet egyesít tárgyi alapossággal, írásművészetet tudományos igazsággal, melyet a fogalom szürke ruhája helyett, a gyorsabb percipiálás érdekében, a hasonlat színes, szemléltető képeivel is felöltöztet.

Nagy problémák megoldása vaskos köteteknek ad életet. Ritka az olyan irodalmi termék, melynek ez vékony kötetben, füzetben sikerül. Mikszáth *Kötelesség Állama* juttatta eszünkbe Montalembert *L'avenir politique de l'Angleterre*-jét, Seeley, *Expansion of England*-jét, Schäffle, *Quintessence des Socialismus*-át.

Kis nyolcadrét, százötven lapos füzeté irodalomra, tudományra egyforma nyereség.

CONCHA GYŐZŐ.

A RÁSZEDETT ÖRDÖG.

A középkori misztériumjátéknak egyik legkedveltebb tárgya a rászedett ördög komédiája. Kitünően alkalmas téma éppen ennek a műfajnak. Gondoljuk csak meg : szembeállítja egymással Istent és a Kisértőt, a Mennyet és a Poklot. És minthogy a Sátán csak az emberen próbálhatja ki ördögi fogásait, beállítja harmadik szereplőnek a föld fiát. Isten, Ember, Sátán : megvan a hagyományos háromság, amely megadta a színpadnak is szerkezetét s amelyről még Goethe is megemlékezik a *Faust* «*Prolog auf dem Theater*»-jében :

Und wandelt mit bedächt'ger Schnelle
Vom Himmel durch die Welt zur Hölle.

A rászedett ördög meséje átlátszó, egyszerű, következetes a maga következtetlenségében : Isten átengedi az embert a Sátánnak mintegy kísérleti nyúlként, azzal a megállapodással, ha a Sátánnak sikerül az embert elcsábítania, akkor becses zsákmányként megtarthatja az ember halhatatlan részét. És a Sátán sikeresen dolgozik. De a végén Isten visszragadja és a maga mennyei közelségébe emeli az ember lelkét. A rászedett ördög toporzékol, az orrát fintorgatja, torzképeket vág, hivatkozik szerződésére, az irott szerződésre ; de minden hiában : Isten becsapta előtte a kaput. A közönség pompásan mulat a Sátán kínjain. És itt van a téma kedveltségének második oka. A tisztán vallásos és erkölcsös mesék a középkori misztériumjáték hallgatóit is csak egy ideig és csak kis részben mulattatták. A moralitásnak többnyire fél vagy üres házai voltak. Ellenben ahol mód kínálkozott némi szórakozásra, üdülésre, sőt jóízű hangos nevetésre — már akár a templomban, akár a templom előtti szabad tér-

ségen — ott szívesen gyülekeztek férfiak, asszonyok, sőt szemérmes hajadonok is. Mennél vastagabb volt a tréfa, annál szívesebben. Már pedig a rászédett ördög meséje bőségesen ontotta az ilyen komikus és humoros motívumokat. Mindjárt az expozícióban mód kínálkozott arra, hogy a papok által a rideg dogmák, szertartások, erkölcsi oktatások, pokollal való fenyegetések révén elkínzott lelkeket felüdítsék: ahogy a Sátán vitatkozott, tárgyal, alkudozott Istennel, abban volt valami dogmaellenes könnyedség, szabadszájúság. A hallgatókat csiklandozta a Sátán szemtelensége, amellyel az egyetlen és legnagyobb tekintélyt familiárisan kezelte, alkudozásra birta, esetleg ötleteivel, vakmerőségével, nyelvelésével meg is neveltette. A komor, fehér szakállú öreg úr nevet! Tréfálkozik! Leereszkedik a pokol fajzatjához! Ez már maga szenzáció volt. Csemege.

De nem a legkecsesetebb a legédesebb. A közönségnek nem dialógus kell (a legelmésebb és legválasztékosabb sem elégíti ki), hanem cselekmény. A cselekmény pedig csak akkor indult meg, mikor a színpadra lépett az Ember, Isten és a Sátán küzdelmeinek célpontja. A Jó és a Rossz principiumának vérkereszteződése. Akivel minden néző testvérnek, egynek érzi magát. Aki iránt szánalmat, részvétet, szeretetet, mindenekelőtt és mindenekfölött pedig érdeklődést érez. Isten jobb mint mi és elérhetetlenül magasan áll felettünk. A Sátán rosszabb mint mi és otthona a pokol legmélységesebb feneke. Az ember — ember. Olyan mint mi. Nem jobb és nem rosszabb. Nem rosszabb akkor sem, ha a Sátántól megkísértve bűnök, botlások, tévedések útvesztőjén keresztül tántorog el nyitott sírjáig. Nem jobb akkor sem, ha lelkét az Úr felragadja magához az igazak és idvezültek seregébe.

Az ember ember, vegyüléke jónak és rossznak. Most, itt, a játékban, eredendő jósága el fog homályosodni, mert tetszett az Úrnak, hogy játékos kedvében átengedje őt a Sátánnak kísérleti nyúl gyanánt. A Sátán lesz kísérője és kísértője, kalauza és mentora. Mit fog csinálni ilyen vezetés alatt? Nyilvánvalóan bűnbe esik. Talán mind a hét főbűnbe. De ami legerősebben izgatja a közönség várakozó érdeklődését, az mégis csak a szerelem. A Sátán megmutatja

a Föld fiának a női szépséget, és pedig természetesen a kapható, laza erkölcsű, minden rosszra könnyen hajló női szépséget, hogy azzal ejtse meg. Kezében van ugyan a pénz, a rang, a hatalom, a világi hívság is, hogy vele az embert bűnbe ejtse, az Úr útjáról letérítse. De mindezeknek nincs oly varázsuk az emberre, a misztérium szerzőjére és hallgatóságára, mint az asszonynak. Az örök Évának, aki már Ádámot a bűnre csábította.

Így jut Ádám újra meg újra az almafa alá és így üzetik ki megannyiszor a Paradicsomból. De a Genesis elbeszélése nagyon is erkölcsös és nagyon is naiv már a középkori embernek. Ádámot végig kell hurcolni szerelmi kalandok egész során, nevetséges helyzetekbe juttatni, vele bűnt bűnre halmoztatni a Sátán diktátuma szerint. Ez a játék gerince, ez a cselekvényes része, ez való a közönségnek, ez akasztja el a néző lélekzetét. Mert bármily erős a hite egyébként, bármennyire érzi maga fölött és magában a kinyilatkoztatott Istent, s mögötte, rá leselkedve, neki örökké csapdát állítva az ördögöt : a játékban neki Isten és ördög egyaránt szimbolumok, még jó, ha nem lelketlen allegóriák, vászonra festett figurák. És önmaga sorsát, jellemét, küzdelmeit, törekvéseit, bukfenceit, sírását, kacagását, kudarcát, győzelmét az emberben látja. Ösztönösen lehámozza a misztériumról, ami benne misztikus, és látni akarja azt, ami tisztán emberi.

Azonban a misztériumjátéknak, bármily kezdetleges is a renaissance tökéletes drámai költeményeihez képest, megvannak a maga szerkezeti szabályai : ahonnan indul, oda kell visszatérnie. Kezdődött az Úr és a Sátán vitájával, azzal is kell végződnie. És hogy ebben a vitában az Úr lehet csak a győztes, az nem kétséges egy pillanatra sem. Bármilyen történt közben ; bármily erősen tartotta a Sátán az embert markában : a végén el kell engednie. Bármilyen történt közben ; bármennyire bevált az ördög jóslata az ember gyarlóságáról, bűnös hajlamairól, léhaságáról, érzékiségéről, csapodárságáról : a végén ennek a bűnös, nyomorult embernek meg kell tértie Istenéhez. És bármily ügyesnek, ravasznak, sőt néha zseniálisnak, mindenesetre szellemileg felsőbbségeseznek bizonyult az ördög : a végén lefőzve, rászédve, jogából kifosztva, írott szerző-

désétől elütve kell elkotródnia. Így kívánja ezt az Úr tekintélye, egyveduralma, érinthetetlen prestige. De így kívánja ezt még valami: a közönség ösztöne. Nem vallásos érzése, vagy nemcsak istenes hite, hanem az az egészen más természetű indulata is, amelyben káröröm, bosszúvágy, a mulatás utáni hajsza, a legalacsonyabbrendű kómikumban való gyönyörködés vegyülnek össze. Mennél nagyobb volt a játék folyamán az ördög, mennél félelmetesebb, a maga dolgában mennél biztosabb: annál kacagtatóbb a felsülése. Mennél jobban hatalmában tartotta az embert: annál kéjesebb a nagy fellélegzés, a nagy felszabadulás bukás után.

És ebben az egytetemes fellélegzésben és felszabadulásban pillanatra sem jut szóhoz egy más, szintén a lélek mélyén, az öntudat küszöbe alatt meghúzódó érzés: az igazságosság érzése. Nyilvánvaló, hogy az ördögöt jogsérelem érte. De ez a meggondolás semmi, mikor az Úrról van szó. Aki ugyan maga az örök Igazságosság, de egyúttal a végtelen Bölcsesség is: mindig tudja, mit miért cselekszik. És Mindenható is: megvan hozzá a hatalma, hogy a maga belátása szerint cselekedjék.

Egybeállítottuk azokat a motívumokat, amelyekből a rászédett ördögről szóló misztériumjáték össze van szöve. És a következőkben megkíséreljük kimutatni, miképpen ismétlődnek meg ezek a motívumok a világirodalom néhány nagy remekművében. Látni fogjuk a Sátán harcát az ember ellen, többet is ennél: miképp igyekezik a Sátán e küzdelemben önmagát körülbástyázni, cautelákkal megerősíteni, hogy győzelmét eleve biztosítsa. És végül — ami a legfontosabb és legjellemzőbb — azt fogjuk tapasztalni, hogy az ördögöt mindig és mindenütt rászedik. Hogy ez nem sikerülhet a jog elcsavarása nélkül, hogy ez csak erőszak vagy ravaszság révén válik lehetségessé, hogy ez felforgatja az egész drámai költemény strukturáját, az már most e finomult remekművekben természetesen más módon fog megnyilvánulni, mint a durvább szövéssű, primitív misztériumjátékban. Megmutatkozik egy nagy, kiáltó következetlenségben, egy törésben, amely rést üt a mű egységén, a «költői igazságszolgáltatás» vakmerő felforgatásában vagy egyenes,

nyílt, nyers megtagadásában. Miképp sikerül a költőnek önmagát igazolnia: más kérdés, amelyet később, esetenként fogunk vizsgálat tárgyává tenni. De az kétségtelen, hogy valamennyi remekmű organizmusában megmarad ez a beteg pont, amelyet örökségül vettek át ősüktől, a rászédett ördögtől: örökölték a téma nagyszerű lendületét, megragadó színyszerűségét, hatalmas humorát. De terheltek azzal a következtelenséggel és igazságtalansággal, amely a rászédett ördög komédiájának megoldásánál, úgy látszik, teljességgel elkerülhetetlen.

I.

A misztériumjátékba szerzői már korán kezdtek egyes kómikai elemeket keverni a publikum nagyobb mulattatására. Ezekben az elemekben mutathatták meg a költők igazán, hogy mit tudnak, mert a játék tárgya egyébként adva volt az Ó- és az Új-Szövetségben, a Szentek Életében, a legendákban; a kómikumot ellenben minden szerző a magából merítette. A közönség pedig éppenséggel nem volt válogató. Örült, ha a kibírhatatlanul hosszú áhítatos jelenetek sorát egy-egy kacagtató figura vagy ötlet szakította félbe. Hogy az ötlet nem valami ízléses, azon senki sem ütközik meg, már t. i. a közönség soraiban. A donaueschingeni Passiójátékban Jézusnak első kihallgatása alkalmával széket visznek, de amikor le akar rá ülni, akkor Malchus kihúzza alóla, úgy hogy Jézus a földre esik. Krisztust a Golgota-úton szidalmakkal, ütésekkel, rugásokkal illették. A papság megütközött ezeken a durvaságokon s nem egy helyen be is tiltotta a játékokat, éppen ezekre a durvaságokra való tekintettel.

A kómikum azonban az ördögjelenetekben érte el tetőfokát. Mulattak rajtuk akkor is, ha a groteszk álarccal, feketére mázolt testtel csapatostul megjelenő sátániak egy-egy zsarnokot vagy gonosztévőt ragadtak el magukkal kén-tüzes birodalmukba; de még hangosabb volt a mulatság, ha az ember lelkéért való küzdelemben az ördög alul maradt: ha a bűnös megtért (Mária Magdolna), ha egy szent egy pogányt megtérített. A rászédett ördög reszket az aggodalomtól, hogyan fogja fogadni a pokol fejedelme, ha üres kézzel

tér meg. Ez az aggodalom nagyon is jogosult. Az ügyetlen ördög a néző szemeláttára veszi el kegyetlen büntetését. Nagyon kedveltek azok a jelenetek, amelyekben az ördögök összegyülekeznek, hogy birodalmuk ügyeiről tanácskozzanak és maguk között megosszák az emberiség elcsábításának munkáját. A nagy garral és nagy képpel indult tanácskozás eredménye csúfos kudarc. De az ember megmentése a Jó szellemének sohasem sikerül ravasz fondorlat nélkül.

Még nagyobb szerephez jut a középkor allegorikus drámájában ez az örök küzdelem a Jó és a Gonosz között. Ez a motívum Prudentiusnak (400 Kr. u.) *Psychomachia*-jában jelentkezik először teljes tisztaságában. Itt mutatkozik meg, milyen ellenségei vannak az embernek önnönlelkében s minő harcosokat szemelt ki Krisztus, hogy ezeket az ellenségeket legyőzzék. Prudentius a legolvasottabb iskolai auktorok közé tartozott és nagy hatással volt az egész keresztény középkor szellemére. Az angol moralitás legérdekesebb példái ebből a tárgykörből merítették anyagukat. A *Castle of Perseverance* («Az állhatatosság vára»), amely VI. Henrik korából, tehát a tizenötödik század első feléből datálódik, csaknem tisztán mutatja a *Faust* mennyei Prologusának főmotívumát. Három ellenséges hatalom, Mundus, Caro, Dæmonia, összeküsznek a Humanum Genus ellen. Ez mint újszülött gyermek jelenik meg. Két oldalán a jó és a gonosz angyal, mindegyik igyekszik őt a maga részére megnyerni. A gonosz angyal különösen azzal hat, hogy az ember csak éljen jól, kénye szerint bízást: túl a hatvanon még mindig ráér megtérni. A jó angyal síránkozik, a muzsikások muzsikálnak, az embert a gonosz angyal Mundus-hoz vezet, aki három kísértőt rendel melléje Stultitia, Voluptas és Detractio személyében. Detractio megismerteti Avaritia-val, ez meg a többi hat főbűnnel. Az egyik közülök, Luxuria, ágyasa lesz. De a jó angyal nem mond le a küzdelemről. Elébe vezet Confessio-t, de az ember visszautasítja azzal, hogy korán jött, még nincs Nagypéntek. De Pœnitentia mégis rábírja, hogy összebarátkozzék Confessio-val. Ez aztán elviszi őt az Állhatatosság várába, amely a köralakú szín közepén emelkedik. Erre a főbűnököt Dæmonia, más néven Belial elveri

és kicsúfolja, amiért Humanum Genus-t engedték kisiklani kezükből. Még egy közös rohamot kísérelnek meg az ember ellen, de az Állhatatosság vára visszaveri a támadást. Most hirtelen fordulattal a csecsemő Genus Humanum-ból aggasztán lesz, a küzdelem újra kezdődik, de módosult hadicsellel. Avaritia odalopózik a vár falához és álnok beszédekkel kicsalja Humanum Genus-t. Az összes erények kétségbe vannak esve. De a bűn hamarosan megtoroltatik. Közeledik a Halál. Hiába hívja Anima az utolsó pillanatban segítségül Misericordia-t, a gonosz angyal megragadja az embert és hátán akarja a pokolba hurcolni. Ekkor megjelenik Misericordia és Pax és Justitia és Veritas tiltakozása ellenére kieszközlik Isten trónusánál a kegyelmet az ember részére. Pax ki ragadja az ember lelkét a gonosz angyal kezéből és Misericordia a megváltott lelket Isten trónusa elé vezeti.

Ime Justitia és Veritas, az Igazságosság és Igazság géniusai, erényes és tiszteletreméltó szellemek tiltakoznak az ellen, hogy a bűnös ember megszabaduljon méltó sorsától és részese legyen a megváltásnak. De nem ők győznek, hanem Pax és Misericordia. És a legyőzött, rászedett Sántának üres kézzel kell visszatérnie a pokolba.

A másik e korbeli moralitás-ban, a *Mankynd*-ben a csábító szellemek az öngyilkosságig kergetik az embert, akit végül Mercy (Kegyelem) közbenjárása ment meg. Ebben a darabban előkelő szerep jut a kómikai elemnek. A gonosz lelkek hadvezére itt Tutirillus, a humoros ördög, Goethe Mephistopheles-ének ősapja.

2.

Alig van Shakespeare-nek drámája, amely oly gazdag irodalmat produkált volna, mint *A velencei kalmár*. Olyan gazdagot és olyan színeset, sokoldalút, heves vitákkal teljeset. *Hamlet*-ről pszichológusok és elmeorvosok, esztétikusok és filológusok vitatkoznak, rejtvényfejtők és szórszálhasogatók. A történeti tragédiákat történetfilozófusok szeretik boncolgatni, kritizálni vagy ragyogó intuiciójukért megcsodálni és magasztalni. *A velencei kalmár* körül támadt irodalom szim-

fóniájában — vagy ha jobban tetszik hangzavarában — résztvesznek nemcsak az irodalomtörténetírók és esztétikusok, hanem a pártok és felekezetek, a jogászok és etikusok is. Mert *A velencei kalmár* lényege és gyökere nem a velencei kalmár, Antonio, a királyi kereskedő, a Rialto büszkesége; hanem Shylock, a zsidó, az uzsorás, a vérszopó, akitől fizikai undorral fordul el minden keresztény jótéltlélek, akit a nemes Antonio megrugdos és leköp, saját lánya elhagy, elárul és meglop; akit üldöznek nyelvöltögetéssel az utcagyerekek; akin versenyt mulatnak és gúnyolódnak Velence elménckedő piperkőcei; és akit végül is megcsúfolnak, elítélnak, vagyonától megfosztanak és ami borzasztóbb mindennél: megkeresztelkedésre kényszerítenek. (Minő nyereség és tisztesség az Egyháznak egy ily új keresztény, azt épp oly kevésbé szabad kérdeznünk ebben az esetben, amely kevésbé volna helyénvaló fölvetnünk a kérdést: «Portia, hol itt az igazság?»)

A zsidó *A velencei kalmár* protagonistája, innen az eleven és még egyre fokozódó érdeklődés a dráma iránt. Innen a pártok heves tusája: zsidóbarát vagy zsidóellenes volt-e a költő? Mindkét félnek megvannak a maga súlyos argumentumai és épp ezért rég be kellett volna látnia mindkét félnek, hogy egyiknek sincs igaza: a költő felettük áll, a tárgyilagosság hozzáférhetetlen magasságában, ahova nem kapaszkodik fel az undok, földön csúszó elfogultság, pártosság, gyűlölködés. De nemcsak Shakespearenek, a költőnek, hanem Shakespearenek, az embernek sem volt semmi indítéka akár a zsidógyűlöletre, akár a zsidóvédelemre. Hiszen tudvalevő, hogy soha életében zsidót nem látott (ha csak a kontinensen tett utazásáról szóló legendák valónak nem bizonyulnak), mert Hitvalló Eduárd 1290-ben kiűzte Angliából a zsidókat és csak Cromwell engedte be őket ismét az országba 1652-ben, harminchat évvel Shakespeare halála után. Hogy mindennek ellenére oly mélyen belelátott egy üldözött, megvetett, emberségéből erőszakosan kivetkőztetett faj pszichéjébe és hogy oly páratlan emberábrázoló és elhitető erővel alkotta meg Shylocknak, az egyénnek alakját, az épp oly megmagyarázhatatlan csoda, mint a *Julius Caesar* vagy a *Coriolanus* vagy az angol történeti színművek, amelyek hí-

vebb képét adják a maguk korának, mint ha Shakespeare akár a plebs lázadása, akár Brutus és Cassius összeesküvése idején Rómában tartózkodott volna, vagy az azincourt-i vagy bosworth-i csatát végigélte volna.

Nyilvánvaló, hogy Shakespeare nem azért választotta a zsidót hőséül, hogy a jellemzésben való bravurját megmutassa. Egyszerűen csak azt cselekedte, amit konzervatív hajlandósága parancsára minden egyes esetben: követte forrását. Ez a forrás Giovanni Fiorentino *Pecorone* című novellája, amely 1554-ben jelent meg és amelyben Belmont úrnője, a kérő, a kérő nevelőatyja és a zsidó szerepelnek, körülbelül olyan vonatkozásban, mint *A velencei kalmár*-ban, azzal a különbséggel, hogy a bírónak öltözött úrnő a zsidót véres szerződésétől elüti ugyan, de aztán bántatlanul futni hagyja. A novella száraz, ügyetlen, összefüggéstelen, rosszul motivált. *A velencei kalmár* ragyogó, érdekes, költői szépségekkel ékes és szétágazó motivumai ellenére is egységes, ha ki szűkeségesnek érzi, hogy a nagy törvénytudó jelenet után a szerelmesek sorsa is révbe jusson. De a novella mégis szolgáltatott a költőnek színeket, formákat, alakokat és adottságokat, amelyeket aztán Shakespeare úgy használt föl, hogy a novella nyújtotta nemtelen anyagot szinte elfeledtetik a tökéletes, csillogó új fényben égő formák.

Hogy Shakespeare-re az ősforráson kívül Marlowe *Máltai zsidó*-ja is befolyással lett volna, amikor hőséül a zsidót választotta, alig hihető. A nagytehetségű és korán elzüllött költőnek ebben a darabjában bőven megtalálható minden, ami ellen Shakespeare Hamlet dramaturgiai fejtegetéseiben oly finom ízléssel, de annyi határozottsággal kikel. Ez a zsidó nem zsidó és nem ember. De nem is az ördög. Festett kép, üvöltöző színpadi zsarnok, aki «heródesebb Heródesnél», de a gyermeket sem ijeszti meg; üresfejű hetvenkedő, aki azt vallja, hogy úgy kedveli leányát, mint «Agamemnon Iphigeniát» (a hasonlatnak ijesztő papírszaga van) és aki a török megszállás hírére nagy tudákosan latin citátumot iktat monológjába: «Ego mihimet sum semper proximus». Nincs egyetlen vonása, amely közös volna Shylockéval, aki szintén borzalmas szörnyeteg, végletes elfajulása az embernek, gyűlöl-

ködésével, bosszúvágyával, makacsságával, de mindvégig ember. Ma érthetőbb, hozzánk közelebb álló, mint volt Shakespeare korában. S meg tudjuk érteni, hogy olyan nagy jogtudós, mint Ihering, pártját fogja. S meg tudjuk érteni Heine angol hölgyét is, aki a törvényszéki jelenet után heves sírásra fakadt és így kiáltott fel: «Ezzel az emberrel igazságtalanság történt!»

Shylock-kal, az emberrel kétségtelenül igazságtalanság történt. Shylock-ot, az ördögöt, nem érte semmi jogsérelem. Mert az ördöggel szemben a jognak, törvénynek, szerződésnek nincs érvénye. Legalább a misztériumjátékban meghonosodott joggyakorlat szerint nincs. És Shylock-ot nem lehetett volna a költőnek sem oly gyalázatos, kapzsi, konok, vérszomjas ördög színében feltüntetnie, sem ily csúfosan, kifosztva, megalázottan a színről elkergetnie, ha emberrel egyértékű embernek érzi. Ha nem tartja olyan alacsonyabbrendű állatnak, mint Caliban-t. Mert ha magafajtájú, magával egyenlő rangú embernek érzi: miért tette benne monumentálissá az ördögi vonásokat? Ember és ördög, valódi ember és valódi ördög nem férnek meg egy bőrben. Megférnek szimbolikusan, de nem úgy, ahogy Shakespeare dolgozott: egyénítve, világosan, plasztikusan, elejétől végig kerülve a szimbolumok zagyva, homályos, szándékosan dodonai nyelvét.

Shylock nem ember. Shylock ördög. És pedig a rászédett ördög. A novella, egyik, a *Pecorone*-nál is régibb változatában a szerelmes ifjú az ördögtől kér pénzt s a végén az ördögöt csúfolják meg úgy, mint Shylock-ot a törvényszéki jelenetben. Ördög vagy zsidó, Shakespeare-re nézve alapjában nem jelentett nagy különbséget. Az egyiket épp oly kevéssé látta szemtől szembe, mint a másikat. Ha szabad választása volt a kettő közül, akkor a zsidót azért választotta, mert a novellában is azt találta, de azért is, mert a realitás iránt való érzéke idegenkedett attól, hogy drámája középpontjába az akkoriban már meglehetősen elkopott, szőrevesztett Sátán urat állítsa. De, hogy a költő Shylock-ot az ördög közeli atyjafiának tartotta, azt a szövegnek számtalan helyével igazolhatjuk. Mindjárt az I. 3-ban Antonio Bassanio-hoz fordulva ördögnek nevezi Shylock-ot (*The devil can cite Scripture for his purpose*). Még

Lancelot, a sületlen tréfálkozó szerint is «a zsidó maga a megtestesült ördög». A III. 1-ben Solanio, mikor együtt látja Shylock-ot Tubal-lal, ezt mondja : «Itt jó fajtájából egy másik ; harmadikat nem lehetne hozzájuk találni, hacsak maga az ördög zsidóvá nem változik.» A törvényszék előtt Bassanio kegyetlen ördögnek nevezi a zsidót. És amikor Portia meghozta végzését, amely éppen olyan fallacia, amilyen *turpis causa* volt a Shylock részéről kötött szerződés, akkor a zsidó sorsa szakasztott mása lett a rászédett ördögének. Talán éppen olyan komikus is — Shakespeare kortársai szemében. Annyira hijján nemcsak a tragikumnak, hanem még a tragikomikumnak is. Hogy mi ma másképen érziünk vele, másképen ítélünk róla, annak okát nem abban kell keresnünk, hogy Shakespeare intuitív lángelméje az ördögöt emberi vonásokkal is felruházta, hanem inkább abban, hogy számunkra az ördög rég meghalt, ellenben az ember megmaradt embernek, még shylocki kegyetlenségében, jagói gonoszságában, calibani eltorzultságában is.

Shakespeare bizonyára nem gondolt a rászédett ördög misztériumbeli alakjára, mikor Shylock-ját formálta. Öntudatlanul azonban ez az őstípus hatott rá és ennek sorsához mérte a zsidóét. Tárgyilagosan szemlélve e csodálatos remekművet, a vizsgálódónak meg kell állapítania a következőket : A *velencei kalmár* bonyodalmas és mesteri módon összerakott cselekményének homlokterében, legalább is a mai néző részére, a Shylock körül történt dolgok állanak. Hiába tette a költő a címbe Antonio-t, a főszereplő, akinek érdekessége, izgató volta, különössége, hatalmas szenvedélyei, megrázó indulatai mellett Antonio halvány, jelentéktelen és merőben passzív, mindig a zsidó marad. Mint ember, mint zsidó, mint apa, mint férj, mint egyéniség egyaránt. Gazdag egyéniségét az egyéni jellemzés legnagyobb művészenek köszöni. Sorsának szkémája azonban a rászédett ördögével azonos. Abban a hosszú sorban, amely a keresztény középkori misztériumjáték modern és legmodernebb leszármazottjait foglalja magában, ő is egy. A leghatalmasabbak egyike kétségen kívül. De a bélyeg, amelyről a sorozat valamennyi tagját könnyű felismernünk, rajta van a velencei uzsoráson is.

3.

Talán nyitott ajtókat döngetünk, amidőn bizonyítani kívánjuk, hogy Goethe *Faust*-ja a rászédett ördög motivumát a legtisztábban, a legélesebben, a legmeggyőzőbben őrizte meg. *Faust* rokonságát a misztériumjátékkal egész irodalom kutatja és magyarázza. A *Prolog im Himmel*, amely Jób könyvének ismert mennyei párbeszédét használja fel, a misztériumjátékok bevezető jeleneteivel közel rokon. Itt is megjelennek az Úr, a Sátán, az arkangyalok; itt is egyenesen följánlja Mefisztó az Úrnak a fogadást, hogy az ember lelkéért való küzdelemben ő lesz a győztes :

«Was wettet Ihr? den sollt Ihr noch verlieren.
Wenn Ihr mir die Erlaubnis gebt.
Ihn meine Strasse sacht zu führen.

Az Úr minden meggondolás nélkül — talán könnyelműségből, talán ereje, biztossága tudatában — belemegy a fogadásba.

So lang' er auf der Erde lebt.
So lange sei dir's nicht verboten.

De Mefisztó a maga részéről szintén nem aggódik fogadása kimenetele miatt :

Mir ist für meine Wette gar nicht bange.
Wenn ich zu meinem Zweck gelange.
Erlaubt Ihr mir Triumph aus voller Brust.

A kötés az Úr és Mefisztó között egész világos : félre nem érthető. De Mefisztónak ez sem elegendő. Írást követel a példáns, de természetesen ezt már nem az Úrtól, hanem dr. Fausttól, aki eléggé nagykorú arra, hogy önmagával rendelkezék. A szerződésnek, amelyet Faust a vérével ír alá, lényege a következő : ha valaha lesz egy nyugodt perce, ha valaha a Sátán el tudja érni, hogy kedvét találja önmagában, ha valaha élvezettel rá tudja szedni, az legyen az utolsó napja. *Die Wette biet ich!* Íme a fogadás Faust és Mefisztó között. Mefisztó belecsap új barátja tenyerébe : a fogadás áll. És most Faust még a következőket fűzi a már megkötött, de még alá nem írott szerződéshez :

Werd ich zum Augenblicke sagen :
 Verweile doch! du bist so schön!
 Dann magst du mich in Fesseln schlagen,
 Dann will ich gern zu Grunde gehn!
 Dann mag die Totenglocke schallen.
 Dann bist du deines Dienstes frei.
 Die Uhr mag stehn, der Zeiger fallen.
 Es sei die Zeit für mich vorbei!

És most Mefisztó a maga emberét előbb a Gretchen-tragédián, aztán egy csillogó és nyomorult emberéleten keresztül hajszolja, néha lélegzetfűllasztó tempóban. Faust megmarad mindvégig híven és következetesen élvezetre szomjasnak, kalandornak, örökké elégületlennek és — önzőnek. Utolsó parancsa két békés, jóságos öreg ember életének vet kegyetlenül véget, bár szándéka ellenére. A második rész ötödik felvonásában felhág a lét ormára. A császártól, akit hadjáratában megsegített, jutalmul földterületet kap, amelyet azonban neki kell munkásai segítségével a tenger betörései ellen keresztgátakkal és egyéb védőművekkel biztosítania és meggyarapítania. A tudós, aki dohoslevegőjű szobájában meddő gondolatok közt poshadt, a csábító, aki egy ártatlan lelket börtönbe és bitófára juttatott, a Walpurgisnacht szomjas vándora, az örökké önző és csaknem mindig passzív: most először hivatik el alkotásra és pedig oly alkotásra, amelynek véghezviteléhez kollektív munka szükséges és amely, ha készen áll, nem az egyénnek, hanem a köznek érdekeit van hivatva szolgálni. Millióknak fog tért nyitni, bátor és szorgos, munkakedvelő néppel fog együtt dolgozni, szabad földön szabad néppel együtt a lábát megvetni. Ezt az eleven nyüzsgést szeretné látni. És ha ezt megérte :

Zum Augenblicke dürft ich sagen :
 Verweile doch, du bist so schön!
 Es kann die Spur von meinen Erdetagen
 Nicht in Aeonen untergehn. —
 Im Vorgefühl von solchem hohen Glück
 Geniess ich jetzt den höchsten Augenblick.

A költő ügyelt arra, hogy a vérszerződés szavai pontosan megismétlődjenek. «Az utolsó, rossz, üres pillanat», mint Me-

fiszto mondja, elérkezett. Faust hátrahanyatlik, az aggastyán a porondon hever. De ezzel Mefisztó a szerződésben kikötött javait még nem hajtotta be. Sőt, a legbecsesebb még hátra van. Neki nem kell Faust kihült teteme: «denn mit den Toten habe ich mich niemals gern befangen», vallotta már az első rész mennyei Prologusában. Rá nézve Faust halhatatlan része a fontos. Ez nem fog elmenekülni:

Der Körper liegt, und will der Geist entfliehn.
Ich zeig ihm rasch den blutgeschriebnen Titel.

De már is aggodalmi jelentkeznek:

Doch leider hat man jetzt so viele Mittel,
Dem Teufel Seelen zu entziehn.

Az egész pokoli hadsereget idézi, hogy segítsenek neki a drága prédát megóvni, soványakat és kövéreket, egyenes és és görbeszarvúakat, figyelemre, szoros vigyázatra inti őket, nehogy valamiképen a lélek elmenekedhessék a kihült testből.

És íme, égi dicsfény jelenik meg, küzdelemre készen alá száll az angyalok kara, hogy megvívjon az ördögök hadával Mefisztó már első látásukra dühöng: ezek már nem egy prédát elesentek a pokoltól, ők maguk is ördögök, de álruhában. Az angyalok rózsát hintenek: a szépség és szeretet szimbolumait. A rútság és gonoszság képviselője rátámad a sátánokra, miért engednek a csalfa varázsnak. A küzdelem egyre hevesebbé válik. Mefisztó ereje fogy, feje, szíve, mája ég. Rajta éri magát, hogy gyönyörűsége telik a gyönyörű égi fiakban:

Ihr schönen Kinder, lasst mich wissen:
Seid ihr nicht auch von Luzifers Geschlecht?
Ihr seid so hübsch, fürwahr ich möcht euch küssen,
Mir ist s, als kämt ihr eben recht.

Pervértált vágyat érez utánuk, hívogatja, csalogatja őket. És ők jönnek. Szállnak le. Már elfoglalták az egész teret, úgy, hogy Mefisztót a proscéniumba szorították. De az ördög már ezt sem bánja. Közelebbről szeretné őket látni, világias mozdulatokat, barátságos mosolyt kér tőlük, sokallja szemérmes hosszú ruhájukat is. És az angyalok kara addig forog, táncol a tetem körül, míglen sikerül magával ragadnia Faust hal-

hatatlan lelkét. Most eszmél föl Mefisztó : égbe repültek a zsákmánnyal, elrabolták egyetlen nagy kincsét. A lelket, amely neki szerződésben lekötötte magát, ravaszul elorozták tőle.

Bei wem soll ich mich nun beklagen?

Wer schafft mir mein erworbenes Recht?

Du bist getäuscht in deinen alten Tagen.

Du hast's verdient, es geht dir grimmig schlecht.

«Du bist getäuscht», ez az igazság, amelyet Mefisztó önmagáról kénytelen szégyenszemre kimondani. A rászédett ördög. Hányszor láttuk erősnek, hatalmasnak, természetfeletti csodák művelőjének, Fausttal szemben felsőbbbésségnek! Hányszor ragyogtatta meg előttünk humorát, szelleme találékonyágát, gyilkos iróniáját! Most itt görnyed a Lemurok ásta sír szélén, amelyben egy üres hüvely, egy értéktelen, mert lelketlen hulla hever. S mindezt miért? Mert az ördögnek egy pillanatra eszébe jutott az érzéki szerelmest játszanía.

De vajjon valóban csak ezért? Nincs valami nagyobb stílus, mélyebb értelme és célja ennek a diszharmónikus, következetlen megoldásnak, amely egyszerűen és ridegen szerződést félrehárítónak tünteti fel az Urat? De kétségtelenül van. Hogy Mefisztó rajtaveszti szemét az angyalokon, hogy az égi sereg énekével elkábítja és merész bevonulásával kiszorítja a pokol népét a színpadról : fogás, expediens. A költő nem fejezhette be a kettős tragédiát következetesen, nem hagyhatta Faust lelkét a pokol prédájául. El sem lehet képzelni, hogy a drámai költemény Mefisztó diadalával végződik. Épp oly kevéssé, mint hogy a misztériumjátékban a Sátán győzzön. A költeménynek engesztelő, fölemelő akkorddal kell befejeződnie, ha egyébként hármily sötét pesszimizmus hatotta volna át tíz felvonáson keresztül. Hirdethette, hogy Faust érzéki, önző, kalandor, hajótörött tudós, tökéletlen világfi, hűtlen szerető, kétértelmű tanácsadó, tette képtelen passzív szemlélődő : a teljes nihil-lel, vagy azzal az igazságszolgáltatással, hogy Faust megkapja, amit megérdemelt, mégsem zárulhat a «Faust». Mert ez a drámai költemény több, mint Faustnak és — ha úgy tetszik — Gretchen-nek tragédiája. Kozmikus, embersorsokat, világokat átölelő mű ez ; azért nem adhatja

az utolsó szót a csüggedésnek, a lemondásnak, a kétségbeesésnek, a tagadás szellemének. Ezért kell Faust lelkének feljutnia mind magasabbra, föl egészen a Mater gloriosa elé, aki magához öleli a bűnbánó Gretchent és felsőbb szférákba vonja a megtisztult Faustot is.

Hogy ez a megoldás nemcsak következetlen, hanem egyenes tagadása mindannak, ami a tragédia két részének tíz felvonásában történt, az kétségtelen. De benne van a rászédett ördög témájának természetében, hogy az ördögöt rászedik. Ez a rászedés maga már az egyenes útról való letérést jelenti, az igazság elcsavarását, a következetesség megcsúfolását. És egyetlen nagy, közérthető mentsége van: hogy *pro piis finibus* történik. A misztériumjátékban éppen úgy, mint Goethe *Faust*-jában.

4.

A legtermészetesebb asszociáció, amely bennünk, magyarokban önkéntelen természetességgel jelentkezik, a *Faust*-tal összekapcsolja *Az ember tragédiáját*. Nem lehet szándékom, hogy Madách halhatatlan művét annyi kitűnő, mélyreható, a probléma egészét kimerítő magyarázat után újra kommentáljam. De talán megéri a fáradságot, hogy a művet a mi különleges szempontunk szerint vegyük vizsgálat alá és ha az eredmények megfelelők, beleállítsuk abba a sorozatba, amelynek őse a rászédett ördögről szóló középkori keresztény misztériumjáték.

Tragédiánk ördöge Lucifer, az Úrtól egy talpalatnyi teret kér vagy követel, ahol a tagadás megvethesse lábát. És bízik önmagában, hogy ez a talpalatnyi tér lesz az az archimedesi pont, amelyre támaszkodva sarkaiból kidönti a világot. A világot, amelyet az Úr most alkotott egészen frissiben s amelyben alkotójának kedve telik.

De ez a talpalatnyi tér még az egész mindenséghez képest sem olyan kicsiny és olyan jelentéktelen, aminőnek a balga együgyűség gondolja. Mert ezen két fa virul: a tudásé és az örök életé. Az Úr a két fát előbb megátkozza, azután Lucifernek adja. Az Úr és Lucifer között tehát éppen olyan

formális szerződés jön létre, mint a *Faust* mennyei prologusának két hatalmassága között. Lucifer részét követeli a teremtésből, amelynek részese volt s örökül a két fát kapja. A második színben, mikor az emberpárt megkísérti, joggal hivatkozhatik arra: «E két fa az enyém!» Mikor azonban Ádám az élet fájához közeledik, az Úr Kerubja lángoló pallossal kergeti ki az Éden-kertből. Lucifer máris rá van szedve. Ez egészen nyilvánvaló. Az is nyilvánvaló, hogy a félörökséggel és pedig a kevésbbé értékes féllal nem fogja megvívhatni küzdelmét az Úr ellen. Ez a harc nem volt egyenlő eddig sem, most biztos kudarcra fenyeget. De Lucifer nem azért Lucifer, hogy föladja a küzdelmet. Megcsonkítva, erősebbik fegyverétől eleve megfosztva, mégis folytatni fogja. És nem vesszük észre egyetlen szaván sem, hogy most már megrokkant reménységgel viaskodnék az Úr ellen.

Másfelől azt is meg kell értenünk, miért szedte rá az Úr mindjárt a tragédia megindulásakor ellenfelét, miért nem tartotta meg, illetőleg miért vonta vissza ígését? Egészen egyszerűen azért, mert az embert nem engedhette oda az Örök Élet fájához. Mert ha ezt megteszi, akkor megöli a halált. Akkor halhatatlanná teszi az embert. De ezt nem tette, nem is tehette. Következésképpen ki kellett üznie az embert a Paradicsomból, a veszedelmes fa közelségéből. A logikus erre ezt fogja ellenvetni: ha az Úr nem adta, nem is adhatta oda az embernek a halhatatlanságot, akkor azt az ő végtelen bölcsességével az első színben épp úgy kellett tudnia, mikor a fát Lucifernek átengedte, mint a másodikban, mikor Kerubját küldte lángoló pallossal az élet fája védelmére. Az ellenvetés igaz. És mégis, a magyarázat egészen egyszerű. Madách csak forrását, a Genesis könyvét követte, ennek minden következetlenségével együtt, mikor a két fáról beszélt. És ezt a forrást követnie kellett: a forrás ismert volta, tekintélye, szentsége miatt.

Így Luciferről már a második szín végén megállapíthatjuk, hogy rászédett ördög. De ennek a motivumnak nem tulajdonítunk jelentőséget. A rászédett ördög motivumának a hatalmas koncepció egészéből, a történelmi színek történet-

filozófiájából, a gondolkodó költő világfelfogásából, a tragédia menetéből és megoldásából, legfőképpen megoldásából kell adódnia. És itt kell aztán kitetszenie, hogy *Az ember tragédiájá*-hoz fogható drámai költemény, ha végül kihámozható belőle ez a hatalmas motívum, másképpen, mint töréssel, következetlenséggel már csak a motívum immanens természeténél fogva sem végződhetik.

Lucifer tehát elindul a világ megdöntésére egyetlen fegyverrel kezében : a tudás fegyverével. Ezt az egyet meghagyta neki az Úr, a többit kiütötte a kezéből. Konkrét célja Madách Sátánjának ugyanaz, ami Goethe-ének : az ember megrontása. Megalázní, kicsivé tenni, ujjain forgatni, rongy eszközként kihasználni az embert, eszményeiből kiábrándítani, eszméiben megcsúfolni, nagy életcélok dialektikai ellentétei között végletekbe hajszolni, a csüggedésnek, a kishitűségnek, végül a teljes reménytelenségnek és kétségbeesésnek szellemét beleoltani, ez Lucifer programja. És színről-színre módjában van sikerét konstatálni. A Pharaó maga tépi foszlányokra a nagyravágás pókháló-álmait és fölesküszik a népszabadságra. Miltiades a bakó tőkéje mellett állva kénytelen megvallani : «Egyedül csak én voltam a bolond, hivén, hogy ilyen népnek kell szabadság.» A római kéjenc megundorodik az egyhangú, fullasztó gyönyöröktől és az ürességével riasztó hitelenségtől és aszkézist fogad, lovagerényre tesz hitet és megkeresztelkedik. Tankréd ijedten látja a kereszt nevében üzött gyilkos kegyetlenséget s a még aljasabb visszaéléseket és holtra fagy a meddőségre kárhoztatott szüzerénytől. Kepler épp úgy látja minden tudomány meddőségét, minden tudós tudatlanságát, mint Faust, és még azonfelül kénytelen árúba bocsátani magát és tudását. Danton, akit a forradalom hatalmas dagálya milliók fölé emelt, fej nélkül bukik alá a semmiségbe, mialatt a forradalom maga is száz sebből vérzik és legszen-
tebb eszményei bemocskolódnak. Londonban a szabad verseny fojtogatja a gyengébbet és az osztályharc rémei kísértenek, egyfelől a mérhetetlen nyomor veti el az utcán undok porontyát, a bűnt, másfelől a nagyra dagadt gazdagság is a boldogtalanság bilincseiben vergődik. Eladóvá lett a polgári önérzet, a tudomány és a nőerény, és megérett a temetőre ez

az egész, fenekéig rothadt társadalom. A falanszter egyenlőségén, közös termelésén, gépein és embergépein, csupa zsírdisznain és csupa gyapjú-juhain a korlátoltság, együgyűség és hiúság uralkodik és virraszt. Az ürbe nincs menekülés, mert az ember minden érzése, gondolata, létfeltétele a földből sugárzik ki és egy hajszállal a földgolyó körén túl a vakmerő szökevényre a megsemmisülés vár. A földön pedig el fog satnyúlni, mert a Nap kihül, már most is az Egyenlítő oly rideg, oly gyümölestelen, oly kopár, mint valamikor az északi sarkvidéken volt és az ember maga, a Homo sapiens, az eszkimók színvonalára süllyedt alá. A sötét múlt után a teljes jövőtlenség következik. A történelem megtanította Ádámot, hogy nem volt érdemes élnie, mert élni annyi, mint küzdeni és küzdeni annyi, mint elbukni. Hit és lelkesedés nélkül a lét semmit sem ér. És a hit megcsal bennünket, lelkesedésünk bére és vége a kiábrándulás, a csalódás, a teljes szárnyaszegettség.

Ha Madách úgy látta a világtörténelmet, mint Lucifer — és ezt föltenni van sok nyomós okunk — akkor az utolsó előtti, 14. szín után Lucifer győzelme teljes. Mindent elért, megmutatott, bebizonyított, amit akart. Nincs hátra más, mint hogy győzelme gyümölcsét learassa. Ez a gyümölcs: az ember kétségbeesése, öngyilkossága, halála.

De meghalhat Ádám? Világos, hogy nem. És ha élve marad, hogy az emberiség végeláthatatlan nemzedékeinek közös őségé legyen, akkor valamiképpen meg is kell magyarázni, miért nem vonta le hosszú álomlátásának végső konzekvenciáit. Bármily erőtlen a magyarázat a tragédia gondolatkinsének hatalmas erejéhez képest, bármily kétes világoosságú, bármily burkolt értelmű, bármily erőszakolt, bármennyire ellene mond az egész koncepció logikájának: magyarázat nélkül a hirtelen fordulat nem maradhat.

És itt minden magyarázkodás, minden összebékülés az Úr és Ádám közt, minden égi kar és biztató szózat egyet jelent: rászédték az ördögöt. A tiszta, rideg értelem képviselője csaknem olyan rosszul lesz a szép «családi jelenet»-től, mint Mefisztó, mikor ráeszmél, hogy az angyalkák becsapták és meglopták. El is akar kotródni. De az Úr nem

engedi. A Jó mellett a Rossznak is van hivatása a világ-
egyetem teleológiájában, éppúgy mint a papok theológiájában.

A Rossznak az a hivatása, hogy a rosszat akarja és a
jót idézze elő.

De bűnhődésed végtelen leend.
Szünetlen látva, hogy mit rontni vágyol.
Szép és nemesnek új csirája lesz.

A hivatás csaknem szószerint megegyezik Mefisztóéval,
aki a Fausttal való ismerkedéskor így jellemzi önmagát.

Ein Teil von jener Kraft.
Die stets das Böse will und stets das Gute schafft!

A Rossz a Jónak tehát csak dialektikus ellentéte, csak
függvénye, nem is él önálló életet. Ha a Jó nem volna, a
Rossz sem volna. A Rossz derivatum, secundarius jelenség.
Ilyen secundarius szerepre kárhozthatja az Úr azt a Lucifert,
aki vele egyrangú hatalomnak vallotta magát. Az ördög
kétszeresen rá van szedve: elütötték jogos győzelmétől és
alárendelt cselédszerepre kényszerítik. Mint ahogy Shylockot
megfosztották szerződése jogától, még vagyont is el-
kobozzák, kitérésre is kötelezik.

Lucifer az igazi rászédett ördög. Szerepe a mitológiai
keretben pontosan megegyezik a misztériumok póruljárt
Sátánjáéval, még abban is, hogy miután nyilvánvalón rá-
szédtek és kifosztották, még alárendelt szolgálatra is kény-
szerítik. Lucifer elnémul. Összeszorított ajakkal hallgatja
végig az égi kar bátorító dalát és az Úr biztató szavát:
«Küzdj és bízva bízzál!» Az utolsó szó nem lehet az övé a
tragédiában, éppoly kevésbé, mint a *Faust*-ban. A Rossz
diadalával a hatalmas drámai költemény nem hangozhatik ki.

5.

Ibsen két drámai költeményben foglalta össze nézetét
fajáról, az emberről, az erkölcsi világrendről: a *Brand*-ban
és a *Peer Gynt*-ben. A két mű időrendben is közvetlenül
egymásután keletkezett, a *Brand* 1865-ben, a *Peer Gynt*
1867-ben. Voltaképpen a kettő egymásnak kiengesztelhetetlen

ellentéte, de ezek az ellentétek egyuttal kiegészítik, magyarázzák, támogatják egymást. Brand, a pap, Kant kategorikus imperativus-ának, a legszélső dogmatikus etikának képviselője. Jelszava: mindent vagy semmit. Alkut nem ismer. Amit helyesnek, igazságosnak, egyedül üdvözítőnek tart, azért feláldoz anyát, nőt, gyermeket. Végül önmagát is. Hadat izen a régi elfogadott konvencionális Istennek, hogy a maga istenét lássa trónon. Szembeszáll a világi és egyházi hatalmakkal, elhagyja tempломát, híveit, egészen egyedül hatol fel a «jégtemplomig», amelyet a zordon északi természet épített. És mikor már a lavina eltemeti, mikor összeroskad és a halállal szembenéz, amelybe szemrebbenés nélkül tudta előreküldeni anyját, feleségét, kisfiát: akkor azt kérdezi Istentől és pedig nyilván a régi, kicsúfolt, megtagadott Istentől, nem a maga új bálványképétől: Hát a jóakarát, ha még oly sok van is belőle, a te szemedben nem ér semmit? Mire mennydörgés közben egy hang felel: «Isten a szeretet Istene!»

Deus Caritatis! A szeretetnek, az irgalomnak, a megbocsátásnak Istene! Mindenkinék éreznie kell, hogy itt, a drámai költemény utolsó sorában, valami nagy és végzetes fordulat történt. A kérlelhetetlen erkölcsbíró kompromisszumra lépett és kiegyezett legnagyobb ellenségével, a régi Istennel. A hős egész logikája felborult. Amiért öt felvonáson, pár ezer sorban harcolt, azt egy sor semmivé tette. Ibsen megsemmisítette saját művét és így, megcsúfolva, megcáfolva, eltorzítva, «szíve szívetől» megfosztva bocsátja közönsége elé. Előbb föltámasztotta Jehovát, a «rettenetes» Istent, aki számon tartja bűneinket, hogy megtorolja őket harmad-negyediglen és most diadalhoz juttatja a Krisztust, aki megbocsátja bűneinket, sőt kereszthalált halt, hogy elvegye a világ bűneit. Brand, az idealista, belepusztul idealizmusába, de tragikus halála nem jelenti egyuttal eszméje győzedelmét. A «mindent vagy semmit» vele együtt temetkezik a lavina alá. A hógörgeteg elborítja az új hitet is prédikátorával együtt.

Ime itt a törés, a következetlenség a vaskövetkezetes drámai költemény végén. A rengeteg Ibsen-irodalom fel-

színre vetette ennek a felülről jelenségnek nem egy magyarázatát. Maga Georg Brandes, a költő legbizalmasabb barátja és úttörője, akinek módjában lett volna az első forrásból felvilágosítást merítenie a talányra vonatkozólag, szintén csak sötétben tapogatózik, mikor a befejezés szimbolikáját fejtegeti. «Ez a szimbolika, írja Brandes, inkább mély, mintsem világos. Bár a körvonal itt is határozottan van megvonva: látjuk és értjük, hogy a következetes idealista sorsa az örültség; de a speciális esetben a katasztrófa nem egy talányt ad föl. Brand észrevétlenül jut el a jégtemplomba; ennek talán az az értelme, hogy abba a veszedelembé eshetik, hogy bensejében megmerevedik, minden érzését elveszti az emberi iránt. Emellett szól az a kijelentése, hogy távol áll tőle, hogy itt legyen templomjáró, ébredező vágya világosság, melegség, szelidség után, öröme, hogy szíve körül a jégkéreg könnyekben olvad fel. Nem bünbánatot jelentenek ezek a szavak; hiszen csak az imént utasította el a kísértőt; hanem a költő azért szánja Brandnak ezt az utolsó fölfelé pillantást, hogy a katasztrófát annál hatásosabbá tegye és a kedély e megindulása által a «Deus Caritatis»-ra készítsen elő.»

Brandes megfigyeléseiben, mint mindig, ezúttal is sok a finomság. De magyarázata a befejező sorban mutatkozó végzetes fordulatot nem világítja meg. Igaz, Brand már előzőleg felsohajt a világosság, melegség, békesség után. Igaz, az örült Gerd könnyet fedez föl a látnok szemében és Brand «ragyogó szemmel, mintegy megfiatalodva» tesz hitet róla, hogy «a törvényben megfagy a lélek, fény nélkül nincs virágzás a földön». És már tud sírni, térdepelni, imádkozni. De éppen ebben a vívódásban, ebben a vergődésben van benn a régi, egész, töretlen, alkut nem ismerő Brand agóniája. Meg kell halnia nemcsak gyarló porhüvelyének, hanem eszméinek, eszményeinek, hitének, dogmáinak, lelkének is, hogy a Deus Caritatis szóhoz juthasson — az utolsó pillanatban.

Már most az a kérdés: miért kell meghalnia Brand lelkének is? A felelet rá ez: nem etikai, hanem esztétikai okokból. Ibsen nem adta fel, nem árulta el kedves gondo-

latát, az abszolút erkölcs posztulátumát. De nem fejezhetette be művét vele, ha azt akarta, hogy a mű Istennek és embernek tetsző legyen. Bántó díszharmónia támadt volna a «Brand» nyomán, ha a költő levonja a végső következtetéseket, Isten győzelmével kellett befejeznie a hatalmas szinfóniát, ha egyáltalán emberi fülek elé akarta juttatni.

Nem keressük sem magában a drámai költeményben, sem záró akkordjában a rászédett ördög motivumát. És mégis úgy érezzük: a «Brand» is bizonyos vonatkozásban ebbe a sorba tartozik. Éppen úgy, mint az előzően taglalt filozófiai drámákban, itt is a Jó diadalmaskodik és itt is kétes fegyverek segítségével. Mint a *Faust*-ban és *Az ember tragédiájá*-ban, a hős megtér Istenéhez; és itt is olyan vargabetűvel jut el a Megváltáshoz, amely nagyban eltér az igazság, a következetesség nyílegyenes útjától. A *Brand*-ban nincsen ördög, amelyet rá kellene szedni, hogy az Úr az emberért vívott küzdelem csataterén ne maradjon. De a harc sztratégiája és meglepő fordulat után elért eredménye élénken emlékeztet Goethe és Madách megoldásaira.

Még sokkal nagyobb a hasonlóság *Peer Gynt* és e remekművek megoldása között. Ellentétben *Brand*-dal *Peer Gynt* a félelmes, az örökké megalkuvó (a Dovrefjelden a hatalomért kész felöltöni a manók ruháját, eszik undorító eledelükből, iszik italukból stb.), a hazug, a fantasztá, elméssége és szeretetreméltósága ellenére is rokonuk azoknak a «közömbösöknek», akiktől utálattal fordul el Dante a *Pokol*-ban. Mi legyen a sorsa ennek a félelmesnek, ha fáradt vándorként elérkezik a sír szájához? A mennybe nem juthat be, az már nyilvánvaló, azt ő maga is elismeri. A pokolban nincs helye, mert oda az igazi bűnösök kerülnek. Nem olyan könnyű dolog erre a jó meleg helyre kerülni. A bűnhöz is kell energia, elszántság, bátorság, mind olyan tulajdonok, amelyek *Peer Gynt* lelkéből holtig hiányzottak. Az ilyen felemásnak az olvasztótégelyben van a helye. Ott a magafajta szegényekkel megolvastják és újra öntik. A gomböntő mester már hívja is, egyre növekedő türelmetlenséggel. De a ravasz *Peer Gynt* még most is ravaszodik. Mindenféle csalafintasággal igyekszik a szigorú mestertől legalább haladékot kicsikarni. Egyik

keresztútól a másikig halogatja maga megadását. S a végén? Az örökké hű, a holtig jó Solvejg szerelme megváltja. Megváltja attól a sorstól, amelyet megérdemelt. Mert a Gomböntő még fenyegeti ugyan :

Tehát a harmadik keresztuton.

Mi lesz veled, azt meg nem mondhatom.

De mi már megmondhatjuk. Mert az utolsó szó Solvejg-é.

Ringatlak én, virrasztlak én.

Aludj, álmodj én gyermekem.

És diadalmasan emelkedik fel a ragyogó pünkösdi nap. Így, ebben a világosságban és ebben a megvilágításban nem lehet többé kétséges *Peer Gynt* sorsa. A Gomböntő elesik prédájától. A norvég népmesék ismert figurája nem azonos az ördöggel; sőt a költő hangsúlyozza, hogy a Gomböntő más, mint az ördög, hiszen ezt a lópatás, fejlett karmú szörnyeteget is föllépteti a papi reverendában, «depkehálóval». De a Gomböntő képviseli azt az igazságot, amelynek az emberen érdeme szerint be kell, vagy legalább is be kellene teljesednie. Azt az igazságot, amely végül megcsúfoltatik, éppen úgy, mint a *Faust*-ban és *Az ember tragédiájá*-ban, sőt *A velencei kalmár*-ban is. És egyszerre a költő szíve megesis furcsa és silány hősén. «Minekutána *Peer*-jét oly kérlelhetetlenül megbüntette, írja Roman Woerner, Ibsen egyik kitünő méltatója, hirtelen fordulattal erőt vesz rajta a meghatottság és részvét, eldobja az ostort és a méltatlant szívéhez szorítja. Vegyes érzelmekkel látjuk a fordulatot s nem vagyunk képesek e váratlan változást vele együtt érezni.»

Éppoly kevéssé, mint az *Ewig Weibliches* megváltó erejét a *Faust* befejezésében. Vagy éppen annyira. Nem is kell hozzá «az ártatlan asszony értékében és megváltó erejében való vallásos hit», mint Woerner kívánja. Csak annak a belátása, hogy Ibsen nem fejezhette be a *Peer Gynt*-et az olvasztókanállal. Ez lett volna az igazság. De nem ez lett volna a költészet és nem ez lett volna a művészet. Mert ez a megoldás igazságtalan lett volna Solvejg örök-egy szerelme

íránt. És bántó zűrzavarral fejezte volna be a költeményt. Amazt Ibsen a költő, ezt Ibsen a művész nem tűrhette.

Hogysen a művészet örök törvényén erőszakot tegyen, inkább erőszakot tett az igazság örök törvényén. A költőhöz közelebb áll a művészet, mint az erkölcsi törvény paragrafusai szerint való igazság. És abban, hogyan kell megtörni a nyilvánvaló, kézzelfogható igazságot, Ibsen talált elég mintaképet és utasítást. Ismerte a *Faust*-ot, ismerte a *Velencei kalmár*-t. S megannyi más költői és drámai változatát az örök témának, a misztériumjáték rászédett ördögének.

6.

A *Peer Gynt*-nek éppen kritikus befejezésére azonban legnagyobb hatása Frederik Paludan-Müller dán költő *Adam Homo* című nagyszabású elbeszélő költeményének volt. Mint-hogy nálunk a költő és műve egyformán csaknem ismeretlen, talán nem lesz éppen fölösleges e helyen mind a kettőt legalább vázlatosan ismertetni. Paludan-Müller 1809-ben született és 1876-ban halt meg. Megszerezte kevés kedvvel és nagy fáradsággal a jogi doktorátust, de soha ügyvédi praxist nem folytatott. «Mint érett férfi költő volt és remete», mondja róla jeles honfitársa, Georg Brandes. Harmincegy éves volt, mikor élete főművének, az *Adam Homo*-nak első részét megírta. Ekkor már keserű tapasztalatok és nehéz küzdelmek komolylyá és elmélyedővé tették az egykor mosolygó kedvű, a társaságban innepelt költőt. Az asszonyok kegyeltje korán vált a női nem ellenségévé, gyanakodó lett, bizalmatlan, különösen a nagyvilági hölgyek iránt. Gondolkodó poéta volt, aki többre tartotta a költészetben is az eszmélkedést a közvetlenségnél, az érzésnél, az intuíciónál. Az Oehlen-schläger-féle gazdagon áradó őseredetiség iránt éppoly kevéssé volt érzéke, mint ahogy nem tudta értékelni Björnson parasztnovelláinak együgyű, kicsinyes tárgyait. Művész volt, sőt virtuóz, aki merész és új formáival meglepte és izgatta közönségét, mialatt világfölfogásban, erkölcsi érzésben a legszigorúbban orthodox elveket vallotta, méltókat atyjához, a nagytekintélyű püspökhöz. És ebben a kettősségben, az

ellentétek e harmonikus összeolvasztásában már megmutatkozik az igazi romantikus. Romantikus volt abban is, hogy megvetette a földi létet és száz változatban dicsőítette a halált; undorral fordult el saját korától és a fantázia birodalmában keresett menedéket.

De férfikora delén váratlan fordulattal egyszerre a valóság képei ragadták meg; húsból és vérből való, magához, kortársaihoz, földijeikhez hasonló alak foglalkoztatta; emlékekből és élményekből kiformálta legnagyobb költeményének, *Adam Homo*-nak hőjét. Ez a hős voltaképpen nem is egy ember, hanem az átlagos dán, éppúgy, ahogy *Peer Gynt* az átlagos norvég hibák, bűnök, torzvonások és némi kis jelességek képviselője. Ismervén Paludan-Müller romantikus hajlamait, természetesnek fogjuk találni, hogy amint egyszer a multak ködéből a jelen bántó világosságába lép, egyúttal szatirikussá is lesz. Olyan tüzzel, lelkesedéssel, rajongással, ahogy a középkor lovagjairól vagy a mithosz félisteneiről énekelt, a nap emberét nem szemlélhette. És a valóság tárgy számára a valóságban kellett a színhelyet is megkeresnie, az időpontot is megjelölnie. A cselekmény helye: Jütland, Seeland, Fühnen. Ideje 1830—1848, a polgári elem föllendülésének korszaka. Ebbe a környezetbe helyezi Paludan-Müller a hőjét, *Adam Homo*-t, a komor és pedáns Peter Homo lelkész fiát. De a költőt az egyéni sorsban is az általános emberi érdekelte. «Meg akarta mutatni, így jellemzi intencióit legjobb ismerője, Brandes, hogy egy átlagos ember, aki sem a legjobban, sem a legrosszabbul fölszereltek közé nem tartozik, ifjúságában, telve ideális reményekkel és jó szándékokkal, miképpen herdálja el egész szellemi képességét, hogy végül is lelketlen nyárspolgárként fejezze be életét: egyúttal azt is föl akarta tüntetni, hogy a hős minden lépcsőfokon, amelyen szellemileg és erkölcsileg alábszáll, hogyan emelkedett társadalmi szempontból.» *Adam Homo* mint szeretetreméltó ifjú kezdi meg pályáját: mint népszónok folytatja; és mint udvari ember, titkos tanácsos, több jeles rendek vitéze fejezi be.

A közönségnek nem tetszett az új tárgy, az új hang, az új stílus. Hozzá volt szokva a poéta csiszolt verseihez, mi-

thológiai témáihoz, finomkodó eleganciájához. És most egyszerre azt látta, hogy közönséges emberekről köznapin nyelven beszélnek hozzá. És sejtette — bár eleinte nem volt vele tisztában — hogy a költőnek gonosz szándékai vannak. Hogy valakiből vagy valamiből gúnyt akar űzni. És pedig éppen a nyárspolgárból, aki legközelebb áll az átlagos olvasónak, a született nyárspolgárnak szívéhez. Hogy Paludan-Müller a maga hőseit nem kész, született, vére és hagyományai szerint való filiszternek tünteti föl, hanem egy hosszú és nem mindig érdekes és mozgalmas elbeszélés rendjén *Adam Homo*-nak nyárspolgárrá fejlődését tárja fel, az semmit sem enyhített a csöndes megbotránkozáson. *Adam Homo* gyengeségből lesz hazug, hűtlen, megbízhatatlan, éppúgy, mint *Peer Gynt*. De lényéből hiányzik az a kecses és könnyed szeretetreméltóság, amelyet *Peer Gynt*-ben minden olvasó enyhítő körülménynek fog betudni. Nevetni sem tudunk rajta, mint *Peer Gynt* nagyzó, fantasztikus hazugságain, csak szánakozva tekintünk le rá. De ez a szánakozás is szertefoszlik, amint a Byron módjára lirizáló költőből kitor a figyelmeztető szózat: «Te is csak az ő bolondját járod. Lásd benne a tulajdon képedet. Ahogy az ő szívében változik félelem és reménykedés, úgy fog a te jövő sorsod is fordulni.» *Adam Homo* a múlt század harmincas-negyvenes éveinek dán polgára, de egyúttal minden idők és minden országok embere is.

Ihsen egymás mellé állította *Brand*-ot és *Peer Gynt*-et, hogy megmutassa ugyanannak az erkölcsi követelésnek: légy hű magadhoz mindhalálig, — pozitív és negatív nyilvánulását. Paludan-Müller megteremtette *Adam Homo*-ban az erkölcsi elégtelenség, hazugság, következetlenség prototípusát, *Kalanus*-ban az állhatatosság, férfiúság, tettekész sztoicizmus eszményképét. *Kalanus*, a hindu remete, azt hiszi, hogy a hódító Nagy Sándorban, aki győztes csapatát a szent folyóig vitte el, Brama örök világossága nyilatkozik meg. Istenként köszönti a macedon fejedelmet és hódolattal kíséri útjában. A király kegyelemmel fogadja a hódolást és vendégül hívja a bölcses dús lakomájára. De itt Kalanus fájdalommal látja, hogy a király nem isten, hanem ember,

nagyon is gyarló ember, aki átadja magát a borital és az útszéli szerelem hitvány örömeinek. Rettentő csalódásáért rettentő büntetést szab saját fejére : élve el fogja égettetni magát. A király értesül Kalanus szándékáról és majd ígéretekkel, majd fenyegetéssel igyekszik eltéríteni tőle. Kalanus hajthatatlan. Végre Nagy Sándor térdre borul a bölcs előtt, úgy könyörög, hogy ajándékozza neki életét. Ez a jelenet a leghatalmasabb és legmélyebb értelmű mozzanat Paludan-Müller egész költészetében : a nagyság, a földi hatalom, a hírnév, a lángész meghódol az erkölcsi emelkedettség előtt. Minden hiába. Kalanus lelke a tűzben megtisztulva föl-emelkedik Bramá-hoz, az örök bölcsesség és jóság kútfejéhez.

Hogy már most visszatérjünk *Adam Homo*-hoz, a regényhőshöz : Paludan-Müller műve második részének kilencedik énekében eltemeti a báróvá és titkos tanácsossá előlépett lelkészfit. A temetés élénken emlékeztet *Peer Gynt* ötödik felvonásában ahhoz a temetéshez, amelynek a hazájába visszatért aggastyán akaratlanul tanuja lett. Ott *Peer Gynt* mondja : «De jó, hogy ő s nem én vagyok.» Itt a temetés részvevő sokadalma gondolja magában : «Hál' Isten, hogy nem engem földelnek el.» A tömeg gyorsan eloszlik, egyetlen barátja marad a sírnál, amelynek márványköve ékes szavakkal hirdeti :

«Itt nyugszik Homo Ádám úr, őszintén megsiratva,
Báró, tanácsos, és számos jeles rendek lovagja.»

A tizedik ének azonban a túlvilágba vezeti az olvasót. Vonjuk el a halál függönyét és lássuk, hova jutott Homo. Amint a halálból, a szörnyű álomból felébredt, hősünk boldogan üdvözli az öröklét gyönyöreit, a szabadságot és halhatatlanságot, az örök tavaszt, a paradicsom gyümölcseit. Már-már kinyújtja kezét a gyümölcs után. De egy menydörgő hang megállítja : «Most Adam Homo bíravid elé lépsz!» És ő engedelmeskedik a hatalmas parancssónak. Mennyei fényesség tengere veszi körül, de előtte és mögötte két vége láthatatlan út húzódott. És egy óriási mérleg lángoló nyelvvel emelkedett fenyegetőn fölébe. A két serpenyő teljes egyensúlyban lebegett az ég ragyogó világossága és a pokol

örvénye között. Adam megremegett, mert mint egy lángokkal beleégetve látta a maga nevét az egyik serpenyőn. Leült a vádlottak padjára, a félelemtől hideg verejtékben ázva, félig eszméletlenül. S hogy fölvetette szemét, két ügyvédet látott, akik a mérlegtől jobbra és balra foglaltak helyet. Jobbra az *Advocatus Hominis* állt meg a sorompó előtt, barátunk ügyvédje, mosolyogva és győzelmében biztosan; jóság és hidegvér fejeződött ki arcán. Balra kollegája, az *Advocatus Diaboli*, aki szívtelen gúnnyal nézett áldozatára és gyönyörködött a szegénynek rettegő izgalmában. Adam tudta, hogy élete és pedig túlvilági, tehát örök élete forog kockán e pillanatokban, azért minden szellemi erejét a végsőkéig megfeszítve figyelt a beszédekre. Elsőnek az ördög ügyvédje szólt: «Állásomnál fogva, melyet itt betöltök, főnökömtől nyert teljhatalmam alapján kijelentem, hogy az itt jelenlévő Adam Homo testestül-lelkestül a pokol jogos prédája. Minek indokolásául előterjesztem a vádlott életrajzát.» Mire Adam ügyvédje nyomban így válaszolt: «Nem csüggedek, minekutána ellenfelemet hallottam, kinek beszédje híjjával volt minden komoly alapnak. Sántikáló bizonyítását pedig sajnálom. Kérem tőle, milyen törvény alapján követeli Homo elítélését? Talán a dán jog alapján? A dán jog szerint Homo ártatlan. Védencem keresztény, ezt ne tessék a Kolléga úrnak elfelejteni. Én tehát csak a morál törvényeihez tartom magamat, mert csak ezek érvényesek. Enyhítő körülményül kérem betudni az öröklött bűnt, (mindnyájunk közös teherátélését), hiányos és hanyag nevelését, a sok rossz példát és legfőként korát. Az ember és tevékenysége csak korának szülötte. S milyen volt Homo kora? Hősi, ideális, prófétai? Romantikus, lovagi, költői? Isten tegye akárhová, ez a kor a lehető legrosszabb volt. Olyan volt, mint az üstökös, amelyen a fark a fontos, nem a mag. Középszerűségek hangoskodásának, nagyképűsködésének, rágalmaknak és botrányoknak kora volt ez. Ehhez a korhoz mértén Homo még jeles férfiú, aki sohasem hanyagolta el egészen a kötelességeit, aki lelkes és törekvő volt, sohasem fukarkodott a tervekkel és mindig becsületes volt — szándékában. S milyen szeretetreméltó volt! Ha őt kár-

hozatra ítéletek, akkor senki sem lesz méltó a kegyelemre. Indítványozom, hogy az igaz ember jutalmául a mennyei üdvösségben legyen részes.»

Adam hallgatott, de ügyvédjének minden szava törődés volt neki. Remegve nézett a mérlegre, de az nem mozgott. Homo már-már reményleni kezdett, de most ismét az ördög ügyvédje ragadta meg a szót: «Ha merő mentegétdzés megnyithatná a mennyek kapuját, akkor magam is hozzájárulnék kollégám javaslatához. A szeretetreméltóság itt nem sokat számít. Azzal ez az úr vakíthatta a földön az asszonyokat, az angyalokat nem fogja vele mulattatni. Láttam én már sok szeretetreméltó pajtást a pokol lángján izzadni. A jó szándékaival sem megy sokra. A pokol útja is jó szándékokkal van kikövezve. Becsületes volt — míg a válságos óra nem ütött. Lelkesedett — külső csillogásért. Előre törekedett — az önámításban. Szünetlen tevékenykedett — de soha másokért. De az igaz erkölcs örök törvényeinek sohasem engedelmeskedett. És ezért el kell kárhoznia.»

S folyik a vita tovább vád és védelem között. Adam már-már elveszettnek érzi ügyét és a kétségbeesés eszméletétől fosztja meg. S ekkor hirtelen aranyos fény tündöklük fel, szép csillaghoz hasonló, amely egyre nő és közeledik. Az ifjú Alma, első szerelme, az öreg ápolónő, a kegyesség és irgalom maga jelenik meg előtte, csodálatos módon összeolvadt vonásokkal. Alma volt az, porhüvelyétől megszabadulva, szebb alakban, amelyen az időnek nem volt hatalma. Jött az örökkévalóság partjairól, hogy kedvesének ótalmára legyen a válság órájában. Soha mást nem szeretett, csak ezt az egyet, a hűtelent, az állhatatlant. De neki ez a szerelem kínos gyönyör volt, megváltás és lélekben fölemelkedés. És ezért joggal mondhatta Alma a mennyei bíróság előtt: «Ez volt az, aki éltem diszítette, mind holtomig ő volt az üdvösségem, őt bármi érje, én osztozom sorsában.» Az *Advocatus Diaboli* felvilágosítja, hogy ezzel az áldozattal nem menthető meg, legföljebb azt érheti el, hogy együtt szenvednek. Alma nyugodtan és szerényen feleli: «De megmenthetem a végső pusztulástól. Mert ahol ketten közösen szenvedik ugyanazt a gyötrelmet, egyik sem magáért, mindegyik a

másikért, ott már nincs pokol.» És Alma a mérleg serpenyőjébe vetette a kegyelem levelét, amely őt az üdvözültek karába fogadja és könnyű szárnyakkal ékesíti. És ime, a serpenyő, amelybe a levelet dobta, kezdett süllyedni, míg a másik emelkedett. Alma pedig hozzálépett és néma komolysággal vezette, vitte magával. Az ördög ügyvédje elámult a vakmerőségen és rájuk kiáltott: «Mi ez? Csak úgy ellopakodtok?» De Homo sietett tova, mint a bűnös, aki hörtönéből megszökött. Csak már amikor meglehetősen távol voltak, akkor lassította meg lépteit és tele tisztelettel és meghatottsággal tekintett föl szótlán vezetőjére. Az pedig tovább vezette őt a Purgatorium felé. Homo megrendült. Tehát mégis el van kárhozva? Nincs kegyelem számára? De Alma megnyugtatta: «Ne félj, együtt megyünk. A lélek ép lesz ebben a fürdőben. Szenvedésedben enyhe vigasz fog simogatni s a lángon át az én kezem vezet.» «S te, a kiválasztott, az örök üdvösségre, földöntúli örömekre kiszemelt, nem térsz vissza egedbe?» «Ó mi kevéssé érted te a szeretet lényegét s hogy mi az, kiválasztottnak lenni. Kiválasztott vagyok — a te vigasztalásodra.»

S most már bátran haladt előre a kínok helyéhez, hol bűnös lelkek szenvedik büntetésüket s honnan biztató szózat zengett feléjük: a végleges megváltás ígretének biztató szózata.

Nyilvánvaló, hogy itt is, mint a Faust második részében a megváltó szeretet asszonyi alakba öltözötten menti meg a hőst megérdemelt sorsától. A rokonság *Peer Gynt*-tel még felötlőbb. Alma azt vallja Adamról: «Ez volt az, aki éltem diszítette, mind holtomig ő volt az üdvösségem.» És pünkösd hajnalán Solvejg a megtért *Peer Gynt*-nek fülébe sugja:

Te szép dallá bővölted életemet.

Légy áldva te, aki szavához hű vala,

S áldott, mely itt köszönt a pünkösd hajnala.

S a kérdésre, hol időzött *Peer Gynt* hosszú bolyongásai alatt mint «egész, töretlen, Isten fényével, mellyel megszülettem», méltán felelheti:

Én nálam. hit-, remény- és szeretetben.

Paludan-Müller versesregényében nem az ördögöt szedik rá, csak az ördög ügyvédjét. De a jogeset azonos az eddigiekkel. Abban a vitában, amely az *Advocatus Hominis* és az *Advocatus Diaboli* közt folyt le, egészen kétségtelenül az utóbbi kerekedett felül. Nagyon természetesen. A költő nem boríthatta fel egész művét, nem foszthatta meg szatirikus életől, jelentőségétől, súlyától azzal, hogy a költemény végén fölmentést ad annak, akit mindeddig kárhoztatott. De viszont az volt az érzése, hogy nem bocsáthatja el olvasóit az ördög győzelmének nyomasztó hatásával. Ezért volt szüksége a *deus ex machina*-ra, a fogásra, amellyel a megszorult hőst kiszabadítja kínos helyzetéből. Ez a gépezetből alászálló istenség nála is, mint a *Velencei kalmár*-ban, mint a *Faust*-ban, mint a *Brand*-ban és a *Peer Gynt*-ben a nő, a megtestesült szeretet. Erre utal Madách is az Úr szavában a tragédia végén: «Ha tetteid életed zajában elnémul az égi szó, e gyenge nő tisztább lelkülete, az érdekek mocskától távolabb, meghallja azt» . . .

SEBESTYÉN KÁROLY.

A NÉPBALLADÁRÓL.

A ballada a maga vonzó és rejtelmes mivoltában, mióta csak a századok homályából fölmerült, a kutatók és művészek egész sorát foglalkoztatta, de eredetére és lényegére máig sem sikerült teljes világosságot deríteni. Jelen dolgozat arra akar rámutatni, hogy a magyar népballada tanulmányozása olyan értékes ismeretekhez vezet, amelyeket az általában jobban elmosódott nyugati és északeurópai balladatípus útján sohasem közelíthetnénk meg.

A népballada-gyűjtés legtermékenyebb talaja a nyugat-európai kultúrközösség két, északnyugati és délkeleti határvidéke: északon Dánia, a Färöer-szigetek, Skótország és Anglia, hol a XIII. és XIV. században tűnnek fel az első balladák — és körülbelül két századdal később délkeleten Erdély és Magyarország.

A nemzetközi balladakutatás inkább az északi balladák felé fordult. Az európai népköltés magyar hajtásait, amelyek a maguk sajátos szépségében alig maradnak el az északiak mögött, még nem méltatták eléggé. Ezt részint a nyelvi nehézségek, részint a gyűjtések késői megkezdése okozták; s különben is a nyugati és keleti kultúra határán összerakult néptömkeleg maga is olyan néprajzi problémákat vetett föl, amelyek közt ma még igen nehéz világosan látnunk.

1. Népballadaink gyűjtése.

Tudjuk, hogy az első székely balladák a mult század közepén váltak irodalmunkban ismeretessékké. Amily meglepő volt már a dán és skót, egymástól független balladatermés, a hasonló formájú és hasonló tartalmú költemények e har-

madik lelőhelyének fölfedezése még bonyolultabbá tette a kérdést. A skót és az erdélyi ballada közt is sok sajátos egyezés mutatkozott ; ebből tudósaink egy része azt következtette, hogy a párhuzamosság a skót és erdélyi tájtypus hasonlóságának eredménye ; támogatta véleményüket a két nép történelmi sorsának és a szellemi, különösen a vallási életnek sok rokonsága is. A milieu-elmélet nyilvánvalóan bevált néhány egyezés megfejtésénél, de az erdélyi ballada keletkezésének kérdésére nem adott feleletet. Ma több határozottsággal inkább arra gondolunk, hogy e műfaj már más népeknél is kialakulóban volt s így a dán, a skót és székely ballada egymással bizonyos összekötő tagok által szorosabb vagy lazább kapcsolatban fejlődött. A századok árja végigsöpörte e területeket, elvitte a hidakat s a ballada a nyugateurópai kultúrterületnek csak a határvidékein maradt meg : északon Skandináviában, a Färöer-szigeteken és Skóciában, délen a Pirénei- és Appenini félszigeteken, délkeleten Erdélyben és itt-ott a Balkánon. Azok a balladák, amelyeket csak a XIX. században jegyeztek fel, — mint a norvégek, — oly országokból származnak, amelyeknek konzervatív népélete a nyelvi és irodalmi emlékeket sokáig megőrizte a pusztulástól. Elég, ha Gottschee földjére hivatkozunk, erre a kis német nyelvszigetre szlovén nép tengerében : itt a német költészetnek olyan régi emlékei élnek, amelyek az egységes német nyelvterületen már régen feledésbe merültek. A XIX. században meginduló gyűjtés még Erdélyben is gazdag aratást tudott betakarítani. Itt is elveszett örökre sok kincs ; de Erdély politikai és földrajzi viszonyai relatíve mégis jobban kedveztek a régi, tősgyökeres népi alkotások megmaradásának, mint az Alföldéi, amely balladákban is szegényebb. A törökvilágban kipusztult és elnéptelenedett Alföldet a XVIII. században rácokkal, svábokkal és tótokkal telepítették be ; ez a nemzeti-
ségi átrétegződés a régi lakókkal együtt azok kulturális hagyományait is eltüntette ; csak mikor az északra és Erdélybe menekült, erős faji egységű magyarság lassan-lassan visszaszivárgott régi otthonába, terjedtek el megint magyar balladák az Alföldön. Az első kutatók a székelyekben látták a magyar ballada megteremtőit, ebben a patriarkális erkölcsű,

munkás, magvas beszédű törzsből, amelynek népművészete az általános kiegyenlítődés szintjén mindig túlemelkedett s amelynek balladatermése így az Alföld költészetét évtizedeken át háttérbe szorította.

A magyar népdalok és balladák rendszeres gyűjtéséhez Percy, Herder, Arnim Brentano példái adták az első lökést. Elszigetelt törekvések már a XVIII. században is mutatkoznak; e kor művelt magyarjai azonban még oly keveset tudtak a parasztköltészetéről, hogy maga Goethe, aki éppen a délszláv népdalokkal foglalkozott, nem tudott magyar népdalszövegekhez jutni. A későbbi gyűjtésekből is hiányzott az egységes tudományos szempont, amelyet csak az Akadémia tudott volna megadni. A történeti népköltészet szinte teljesen ismeretlen maradt. Népballadánk fejlődéstörténeti vizsgálata mindenütt nehézségekbe ütközik, mivel a kutatás a XVI., XVII. és XVIII. század anyagát még alig tárta föl s a mai és az ősi ballada között éppen ezek a legfontosabb összekötő tagok hiányzanak. Az egyes vidékekről származó gyűjtemények szép sorozata mellett nincs olyan rendszeres összeállításunk, aminőt Angliában Child, Dániában Gruntvig, Németországban Erk és Böhme alkottak. Az eddig kiadott mintegy harminc kötet tartalma csak igen kis részben van átvizsgálva és filológiai feldolgozva; sok tervszerűtlenül összehordott anyag vár a rendező kézre, amely az eddig nyilvánosságra hozott sok száz költeményt a még levéltárakban lappangó kiadatlanokkal kritikai kiadásban egyesítse.

Legsúlyosabb betegsége azonban a balladakutatásnak mindmáig az, hogy a régebbi gyűjtők (igen csekély kivétellel) a ballada zenei jellegét nem vették észre vagy legalább is figyelmen kívül hagyták. A balladákat nem teljes formájukban, tehát a dallamokkal együtt gyűjtötték vagy hozták nyilvánosságra. Az első magyar gyűjtő, aki a ballada lényegét a maga teljességében felfogta, Erdélyi János volt, Grimm tanítványa. Ő és munkatársa, Eperjessy Ferenc, ha nem teljes mértékben is, de már átlátták a dallam és a tánc fontos szerepét a ballada fejlődésében. E fölismerésnek a balladakutatásban óriási szerepe lehetett volna, de, sajnos, nem tudott általánossá válni. A hézagos gyűjtések nyújtotta kevés anyag

alig adott egy-két támpontot igazolására. Erdélyi maga balladái legnagyobb részét másodkézből kapta s nem annyira gyűjtött, mint inkább csak szerkesztett. A «szerkesztés» általában kedves módszere volt a régebbi gyűjtőknek, s célja inkább esztétikai volt, mint tudományos: a sok, szépségben is, teljességben is eltérő változathól egy egységes kánoni szöveget próbáltak összetákolni. A szövegek kiegészítésére és kikerekítésére irányuló ez a törekvés, mely a skót gyűjtők egy részére is rábizonyítható, Thaly Kálmánnál, a kuruc balladák kiadójánál már a hamisításig fokozódott.

Gyűjtőink klasszikusa, Kriza János unitárius püspök, a rendszeres tudományos gyűjtés úttörője. Mint Erdélyi, ő is a Grimm testvérek tanítványa volt, akikkel személyes kapcsolatai is voltak. Filozófiai és teológiai tanulmányai vitték a berlini egyetemre 1835-ben, éppen Grimm Mythológiájának megjelenésekor. Itt foglalkozott a nyugat költőivel, akik akkor már erősen a népköltészet hatása alatt álltak, köztük különösen Burns-szel; itt öregbítette tudományos és néprajzi iskolázottságát; itt fejlesztette fogékonyságát népköltészetünk szépségei iránt, — s hazatérve, művészi átérzőképességgel fogott a székely népmesék és népdalok gyűjtéséhez. Érdeklődése elsősorban nyelvészeti volt, s székely nyelvjárás tanulmányai értetik meg balladaföljegyzéseinek filológiai hűségét. Maga mondja, hogy a kiadandó szövegen egy hajszálnyit, egy vesszőt sem változtatott s mindent megtett, hogy a balladákat az irodalmiság hatásától megóvja. Régibb gyűjteményeink közül övé a legértékesebb és leghatásosabb. A *Vadrózsákat* mindenütt örömmel fogadták, s bár gáncsoskodók szemére hányták a tudós püspöknek az ilyen hiú dolgokkal való foglalkozást, könnyű volt ellenük a híres Percy példájával védekeznie, aki szintén püspöki méltóságot viselt.

Krizának számos követője a gyűjtést térbelileg kiterjesztette, a nélkül azonban, hogy az ő alaposságát és mély megértőképességét megközelítette volna. Az Arany—Gyulai-féle gyűjtemény (1872) nagyrészt másodkézből s nem is mindig hivatott kézből való; a kiadóknak inkább csak a szerkesztés jutott osztályrészül. A népdal és népszerű dal különbségére sem igen ügyeltek. Voltak aztán idők, amikor a gyűjtés tanítók

és diákok szünidei szórakozásává látszott fajulni, — míg a Kisfaludy-Társaság újból tudományos irányba nem terelte. A *Népköltési Gyűjtemény* újabb köteteiben a szerkesztő már csak az előszó megírására szorítkozott s nem avatkozott bele a följegyzésnek tudományos szempontoktól vezetett munkájába. De még mindig sokféle volt a szempont és hiányzott a rendszeres egységes eljárás. Thaly pl. feladatát elsősorban történetinek tekintette; egyik értékes gyűjtőnk, Szini Károlyt a népdalokban a szociális problémák érdekelték: Kiss Áron a gyermekdallal foglalkozott pedagógiai szempontból; Gyulai Pál a népköltészetet irodalmi, esztétikai oldaláról nézte, s nagy tekintélye uralomra juttatta azt a felfogást, hogy csak a szép darabokat kell följegyezni és kiadni. Döcögős, rosszul komponált szövegeket nem is vettek fel, mert nem feleltek meg a művelt közönség ízlésének, amely a népköltészetben esztétikus, gyönyörködtető olvasmányt keresett. A Néprajzi Társaság érdeme, hogy a népballadák gyűjtése számára a feladathoz illő folklorisztikus irányelveket kidolgozta. De a Néprajzi Társaság anyagi eszközök híján a praktikus gyűjtés munkájában igen sok akadállyal küzdött. Mégis ő indította meg azokat az újabb gyűjtéseket, amelyekben már a fonográfot is használták, s amelyek így a ballada lényegéről teljesebb képet adnak, mint a régiebb gyűjtések bármelyike. A modern gyűjtők, elsősorban Vikár Béla, Bartók Béla és Kodály Zoltán, a melódiát is az őt megillető érvényre juttatták. Majdnem száz éven át hamisították meg a ballada fogalmát azzal, hogy kiemelték egyik elemét, a szöveget, a nem kevésbé fontos melódia rovására. Bartalus István ugyan az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság támogatásával egy sor kötetben a dallamokat is kiadta; neki azonban nem volt elég néprajzi iskolázottsága ahhoz, hogy a kutatás számára valóban használható anyagot adjon, s a tőle származó zongorakiséret mutatja, mily kevésbé volt képes az anyagot megérteni. Káldy Gyula sem tudományos érdekből foglalkozott a dallamokkal; neki inkább olyan darabok kellettek, amelyekkel hangversenyeken hatást érhetett el. Különbben egész sorát ismerjük a dallamostul megjelent gyűjteményeknek, amelyek a kutatás

számára teljesen értéktelenek ; legtöbbször egy élelmes kiadó állította össze őket. Még Szini Károlynál találjuk a legtöbb megértést az általa kiadott melódiákkal szemben.

Igaz ugyan, hogy a dallamokkal a tudomány a népzene keretén belül foglalkozott, ez a kutatás azonban külön utakon járt s a tudományos gyűjtők nem ügyeltek a szöveg és dallam vonatkozásaira, kivéve Erdélyit, aki viszont háromkötetes művében a feltárt dallamokat különösképpen mégsem közölte. Vikár, Bartók és Kodály működése volt az új korszak bevezetője. Az új korszak gyűjtő tevékenységét a folklorisztikus néprajzi szempont vezeti, amelyet a Népköltési Gyűjtemény 1927-ben megjelent 14. kötetének tanúsága szerint a Kisfaludy-Társaság is követ ; e kötet függeléke már a dallamokat is közli Kodály fölvételei és följegyzései alapján, bár még mindig szűk választékban.

Ma már természetesen nem lehet évtizedek mulasztásait pótolni, s kétségtelen, hogy sok érték, talán éppen népies balladaköltésünk java veszett el, mióta a vidék iparosodása és az alsóbb néposztályok proletarizálása meggyorsult. De a magyar ballada még mindig él a vidék népénél. Még mindig élnek a «nótafák», ezek a tehetséges énekesek, akiket sokszor nagy messzeségeken át hívnak házról-házra vendégségbe, s akiknek gazdag műsora műdalok és divatos kuplék között a régi balladakincs sok értékes darabját is megőrizte. Sok birtokos, aki eselédek és napszámosok sokaságát foglalkoztatja, a maga érdekében pártolja ezt a szokást, mert a kukoricafosztás, dohányválogatás, fosztó vagy fonó vígában halad, ha a dolgozóiban a mese- vagy nótafa jó hangulatot teremt.

A régi Spielmannok ilyenféle utódaiból helyel-közzel ma is hivatásos énekesek lesznek ; nemesak parasztokból, hanem pásztorokból is, különösen juhászokból, aztán mesteremberekből, házalókból, fuvarosokból, földmunkásokból s különösen az alkalmazkodó cigányokból, akik az országot keresztül-kasul járók s emlékezetükben a legkülönbözőbb vidékről való, tarka nyelvjárásbeli ellentéteket mutató dalok nagy tömegét halmozzák fel. Becsvágyóbbjaik közül nem egy

kiemelkedik a nemzetközi koldus-énekes-típusból a változatokban való művészkedést felülmuló alkotó, szinte teremtő képességével, határozott művész-öntudatával és külső megjelenésében a nemzeti viselettel, amelyet szívesen ölt fel: kerek, darutollas kalap, mely fekete, mint az egész öltözet, zsinóros dolmány, feszes nadrág és csizma. Némelyik ilyen énekes füzeteken és vagy képes röplapokon árusítja a régi dalokat vagy saját szerzeményeit, a szellemi tulajdon fogalmának nem mindig pontos betartásával. Általában azonban a rendszeres gyűjtés megindítása előtt a falvakban nem jegyezték fel a balladákat; ha valamely ballada a lakosok közt kiváló, művészi érzékű előadóra talált, a közösség szemében valósággal annak tulajdonává vált, monopóliumává, amelyet hivatlanokkal szemben erőlyesen megvédelmezett.

Hazánkban — mint csak kevés európai államban — a népköltészet és a népművészet egyes ágai a maguk erejéből meg tudtak maradni, minden olyasféle gondozás nélkül, mint az oberammergaui passziójátékok vagy a Färöer halászballadái.¹ Mert a modern gazdasági formák hatása a magyar parasztság őseredeti szellemi és társadalmi képét, erős gyökerekből fejlett, egységes népi jellegét jóval később érte, mint Nyugateurópában.

A gyászos trianoni béke hazánk ipari területeinek legnagyobb részét elrabolta. Az ipari proletariátusnak ez a csökkenése s még inkább az összeomlást követő ráeszmélés régi nemzeti javainkra, talán még föl tudja tartóztatni népballadaink és dalaink pusztulását.

2. A ballada gyökerei.

Az újabb gyűjtések (különösen Kálmány Lajos hét kötete Szeged vidékéről, Sebestyén Gyula somogyi gyűjtése a *Népkölt. Gyűjt.* 6. kötetében, a Felsőmagyarország nyugati és egyéb részein Kodály Zoltán gyűjtötte tragikus komor-

¹ A magyar cserkész- és más ifjúsági szövetségek csak legújabbban kezdenek — a rokon német szervezetekhez hasonlóan — a népdalokkal és balladákkal törődni.

ságú darabok) a mellett szólnak, hogy az északi balladának Andreas Heusler adta meghatározása: «refrainnel átszőtt epikus táncdal» (amellyel nálunk egyetemi előadásaiiban Katona Lajos élt), bizonyos korlátozásokkal a régi magyar balladára is érvényes. Hasonló eredményre jutottak már Erdélyi és Eperjessy is, mindenesetre inkább intuitív, mint deduktív úton. Erdélyi mondja gyűjteménye második kötetében (1847; 478. l.): «A ballada eredetileg táncnótát jelent, az olasz «ballare» (táncol) szó után, honnan «ballet» és «hál» is vették származásukat. Alatta jelenleg rövidebb elbeszélő verses költemény értetik, s ez nálunk mai nap is megvan tánc és énekkel együtt.» Hivatkozik itt Erdélyi a *Lengyel László jó királyunk*-ről szóló gyermekdalra. Napjainkban is megfigyelhetjük, hogy régi költemények maradványai százados útjuk utolsó állomásán gyermeki dalokban és játékokban még egy ideig eléledgélnek, mielőtt egészen veszendőbe mennének. Táncballada-töredéket látott Erdélyi egypár olyan szövegben is, amilyent a gyermekek énekelnek, mikor «házasság»-ot játszanak vagy valami történeti eseményt táncsal és mimikával kísérve, szinte színszerűen előadnak. Eperjessy, aki Erdélyinek erre a véleményére épít, még tovább megy, mikor azt mondja: «Nem ez-e a nép operája, hol költészet, dal, tánc és akció szinte egyesülnek?»

Mindez azonban, mint már mondtuk, hasztalan volt, mert a magyar kutatók, német hatásra, az igazi balladától tragikus komorságot követeltek s a vígabb, táncra illő darabokat románcoknak nevezték, vagy pedig elfajult, semmi esetre sem eredeti balladáknak. Ennek a dogmának volt a híve kiváló esztétikusunk, Greguss Ágost is. Az ő ballada-meghatározása: «tragédia dalban elbeszélve», semmikép sem meríti ki népballadánk lényegét. Inkább Arany legtöbb balladájának pompásan tömör jellemzése van benne, a népballada körében azonban csak arra a típusra talál, amely nem a tánc és a tánczene hatása alatt fejlődött ki, azaz a «hallgató»-balladára. A balladától a melódia tekintetében alig eltérő lírai dalnak két főtípusa: a «víg», táncolható, és a lassú «hallgató», a balladánál is föllelhető. A hallgatók dallama rendszeren melizmákban gazdag parlando,

refrain nélkül, — ide tartoznak pl. Kádár Kata, Szép Örzsi, Megöltek egy legényt; a másik típus (pl. Sági bíró lánya, Lándorvári Dorka, stb.) többnyire refraines, tempo giusto-táncmelódiával, melybe különféle nyugateurópai táncformák olvadtak be. A balladának, mint énekelhető vagy táncolható drámai dalszövegnek (libretto) ez a két főtípusa nem mindig található meg tisztán. Sok középfaj elmosza a különbséget, főleg a parlando- és tempo giusto-melódiák összeolvadásával, amelyre a következő fejezetben találunk példákat.

A ballada nem mithikus időkből származó primitív, eredeti műfaja a népköltészetnek, mint ahogy a romantika el akarta hitetni, melynek szellemében magyarázgatta Abafi-Aigner népballadáinkat. A magyar ballada ismertté váltakor már különböző műformák örökségét olvasztotta magába, — mintegy megtestesítője volt, (más területen bár) a Wagner hirdette «Gesamtkunstwerk» ideáljának; új szintézise az egykor a «múzsai ősművészet»-ben együtt volt lírai, epikai, drámai, zenei és tánc-elemeknek.

Az elemek találkozásának útvonala és egyesülésüknek változó aránya szabták meg a magyar ballada különböző típusait. Az útvonal nyomai nagyon elmosódtak. Az összehasonlító irodalomtörténet és néprajz módszereivel áthidalhatunk ugyan egy-két szakadékot, de így is sok minden marad homályban és sokszor vagyunk hipotézisekre utalva.

Balladaszerű magyar költeményeink egyik forrása a régi elsőszemélyű hősdal, mely majdnem minden népnél előfordul, különösen kifejlődött azonban az ugor népeknél, a magyarokkal nyelvileg rokon voguloknál és osztyákoknál. (Ich-Form). A magyar krónika elbeszélése szerint a honfoglalás hét hercege is valósággal hős és történetíró volt egy személyben, akik magukról és tetteikről dalokat költöttek s azokat hírük növelésére énekeltették. Ez az elsőszemélyű elbeszélés még megvan egy-két kuruc balladában. A bujdosók, a foglyok szép énekeiben, a kesergő énekekben még felfedezhető egy-két nyoma ennek a műfajnak.

A második személyű, többnyire dicsőítő, énekszerű hős-költeményre is van példa a magyar irodalomtörténetben; ilyenek pl. a Szent Istvánról, Szent Lászlóról szóló régi köl-

temények, vagy a kuruc vers Nagy Bercsényi Miklósról. Hogy a régi finn-ugor epikus költemények és a magyar balladák közös forrásra vihetők-e vissza, ezideig nincs eldöntve.

A másik forrást a históriás énekekben találjuk meg, amelyek rövidítés, kopás, kihagyások útján fordulatossá, balladaszerű dalokká váltak.

A ballada fogalmát természetesen nagyon is tág értelemben vesszük. Lírai, epikus és drámai költemények egész sorát foglaljuk össze e név, mint gyűjtőnév alá. A ballada, mint műforma, afféle gyűjtőmedence, ahogy Goethe mondja, egy eleven őstojás, melyben megvannak a legkülönbélebb elemek. Balladaszerű a lírai táncdal, de az a novellisztikus Spielmann-ének is, a drámai forma vagy a harcos hősdala, aki monológyszerűen maga adja elő tetteit.

A ballada jellemében van valami proteuszi változékonyság, amely az egyértelmű fogalmi meghatározás elől mindig egyre kisíklani látszik. Ennek, ha nem is kirekesztően, csak az lehet az oka, hogy a ballada eredetileg szabályhoz nem kötött rögtönző költészet volt, amelyet — egészen hanyatlásáig — sohasem foglaltak írásba. A balladának ezt a rejtett, elfeledett alapvonását látta meg Goethe intuitív szelleme, és ápolta tudatosan Zelter ballada-estéin, amelyeken rögtönözve adtak elő balladákat és Spielmann-szokás szerint a hallgatóságtól adományokat gyűjtöttek. Schubert balladamegzenésítéseitől Goethe éppen azért nem volt elragadtatva, mert a szöveget megmerevítik és rögtönzött jellegét elveszik.

Az alábbiakban megkíséreljük annak a metamorfózisnak megfejtését, amelyen a szűkebb értelemben vett ballada: a — művészi szempontból is legszembetűnőbb — táncballada magyar földön keresztülment.

A táncballada irodalmi formája román eredetű. A franciák rövid körtáncdala, a carole, branle, rondeau, melyből állítólag a legrégebb, a dán ballada fejlődése kiindult, Magyarországra is átplántálódott, — egy kis sarj a sok plánta között, amelyek a középkor és a renaissance idején Franciaországból Magyarországra vándoroltak. Közvetítői voltak a nálunk letelepedett francia bencések és ciszterciek, a Sorbonne-on tanuló magyarok, hazánkba elvetődött trou-

badourok, mint az Imre király udvarában éneklő Peire Vidal, kereskedők és zsoldosok; Itálián és Németországon¹ át tett kerülővel is jutottak hazánkba körtáncdalok és itt érintkezésbe kerültek a régi magyar táncszövegekkel. Az új négy-soros táncdalocska divatjára lassankint az eredetileg egy-soros melódia négysorosra fejlődött (A—A5—A5—A), még pedig úgy, hogy az első sor quintje alapján kapott változat alkotta a második és harmadik sort s a negyedik sor azonos maradt az elsővel. Ugyanígy épült ki a szöveg is.

A magyar virágénekek, amelyek mindig táncolhatók voltak, nyilvánvaló összefüggéseket mutatnak egyrészt a carole-lal, másrészt a troubadouroknak a «jeux floraux» szabályai által meghatározott költészetével, azzal a román, közelebbről provençal virágszimbolikával, amelyet pl. a *Roman de la Rose*-ban, vagy a *Roman de la Violette*-ben találunk.

Ezeknek a virágénekeknek mindenestre csak a szájhagyomány őrizte meg egy-két nyomát a népköltészetben; a virágjátékok maguk éppúgy, mint a velük sokban összefüggő balladák, a nemesi udvarházakból a parasztokhoz jutottak át.² A népdal a leányt teljes rózsának, harmatos ibolyának, teljes szegfűnek, virágszálnak, kökényszeműnek szólítja; «Mondja virág virágnak», «A viola akkor nyílik, Mikor reggel harmatozik», «Rózsás kertben jártam, Violát vizsgáltam, Kedves rózsám!» — olvassuk a népdalokban. Ugyanilyen szimbolikájú az Erdélyinél³ található egyik táncdalocska:

¹ A román carole-nak hazánkba való átplántálásában részük lehetett — hogy csak egy példát említsünk — azoknak a magyaroknak, akik az 1500-as jubileumi évben bűnbocsánatért Rómába zarándokoltak; ezekről írja Pietro Aretino, hogy művészi moresca-táncukról egész Róma beszél. Arra is lehetne gondolni, hogy a moresca-hoz már valami balladaszerű szöveget énekeltek; ez a tánc, a Morris dance, Angliában is Robin Hood és Maid Marian balladáit kísérte. Erasmus Grassernek Münchenben a Rathaus dísztermében található, a XV. század utolsó negyedéből származó fafigurái, amelyek «magyar maruschka» (= moresca)-táncokat ábrázolnak, azt bizonyítják, hogy akkortájt ott magyar táncosok jártak és nagy feltűnést keltettek.

² 1908-ban Stefánia főhercegnő kísérletet tett arra, hogy a virágjátékokat Magyarországon föltámassza.

³ I. 44.

Hol voltál te, kis nyulacska? Atatuti, táratuti, az erdőben.	Minek neked az a kis kert? Atatuti, táratuti, virágoknak.
Minek voltál az erdőben? Atatuti, táratuti, vesszőcskékéért.	Minek neked az a virág? Atatuti, táratuti, bokrétnak.
Minek neked az a vessző? Atatuti, táratuti, kertecskének.	Minek neked a bokréta? Atatuti, táratuti, legényeknek. Atatuti, táratuti, legényeknek.

Egy másik, ugyancsak Erdélyinél található dalból :

Hervad az a rózsza.
Kinek töve nincsen.
Elhervadok én is.
Mert szeretőm nincsen.

«Gallus énekek»-nek is nevezik néha a virágénekeket. Francia eredetre utal Magyar István könyvének (*Az országokban való sok romlásoknak okairól*, 1602) panasza is az erkölcsrontó tábori életéről. Felsorolja itt a bűnöket, amelyeknek a különböző nemzetek zsoldosai hódolnak. «Háborog az Magyar : az Spanyol latorkodik, az Gallus virágéneket fú . . .»

Kétségtelen, hogy e dalok egy faja a maga többekévéssé nyílt szexuális szimbolizmusával sikamlós tartalmú volt. Ezt a papság elkeseredetten üldözte is. Telegdi Miklós 1583-ban megjelent Agendariumában van a következő gyónási kérdés: «Éneklettél-e, avagy hallgattál-e virágéneket, melyben testi szerelemről és buja dolgokról volt emlékezet?»

A humanista Sylvester János az egyetlen e korban, aki dicséri a magyar virágénekek nemes és találékony nyelvét, a nélkül azonban, hogy tartalmukat helyeselné. Balassi Bálint sem merte virágénekeit kinyomatni, hiszen tanítója, a literátus és a népköltészetet becsülő Bornemisza prédikátor, maga is a tisztátalan, fajtalan beszédhez számítja a virágéneket, amelynek meghallgatása tilos. Nyilvánvaló azonban, hogy sem a nemesség, sem a nép örömét a virágénekeken nem vették el a papok filippikái. Így olvassuk ugyanis Pázmány Panaszában: «Úndok virág énekeket irkálnak, melyeket mind gyermekek, s mind leány asszonyok kardéra tudnak . . . Ah! mely nagy esztelenség az atyáktul vagy

férjektül, ha virág énekeket, szerelmeskedésről írt könyveket adnak feleségek, leányok kezébe!... a kik szerzik, a kik éneklik a virág énekeket, országos kerítők, közönséges kútakat mérgezők.»

A magyar nép a tiszta lírát nem kedveli s így e dalok szövege is leíró és epikus motívumokat vett fel. Már a legrégibb előttünk ismeretes magyar táncdalban is van némi epikus elem :

Supra aggnő, szökj fel kabla,
Haza jött írjed, tombj Kató!
Az te szíp palástodban,
Gombos sarudban.

E művészietlen virágdal refrénje : «Hajahaja, virágon».

Ha az egészen rövid népdalokat nézzük (aminőket pl. Bartók jegyzett fel), az egyetlen, négy soros strófában is már cselekményre vagy valamilyen helyzetre való utalást találunk. Az egyik népdal pl. elmondja : nagyon szomorú vagyok, mert a kedvesem el kellett hagynom. Akárhová megyek, ilyen szép rózsát seholsem találok.

Ez az egyetlen strófa lényegileg ugyanaz, amit hosszabb elbeszélő dalok (pl. a *Siroki erdőben* c. ballada) részletesebben mondanak el. Ezért nem lehet dal és ballada közt, amint azt a dallamok is mutatni fogják, szoros határvonalat húzni. Az újabbkeletű rövid népdalok sem tisztán lírai tartalmúak. Pl. a következő :

Édes anyám, be szépen felneveltél,
Mikor engem karjaiddal rengettél.
Akkó mondtad, bévesznek katonának,
Felesketnek egy szép magyar huszárnak.

Az átvett műforma tisztán lírai volt, áradó érzelmek cselekménytelen ábrázolása ; a magyar népköltészet a lírizmust objektiválta és cselekményváz hordozójává tette. A lírai táncdal konkrét tartalmat kapott, ami aztán a táncballadává való fejlődést megkönnyítette. Magának a fejlődésnek legfőbb rugója az udvarházak és később a parasztok körtáncainál az a törekvés volt, hogy a rövid táncszöveget minél tovább szőjék, az énekes és a kar kis szerepeit hosz-

szabb, dramatizált társasjátékká nyujtsák ki. E célból nyúltak a Spielmann-dalokhoz, epikus és históriás énekekhez, amelyeknek a carole által előírt szakozás könnyű, fordulatos ritmust adott. A fejlődés ebben, vagy ehhez hasonló formában már valószínűleg lezárult Dániában, amikor innen, mint valószínű hazájából, a táncballada elterjedt.

A táncdalocska minden bizonnyal egyik forrása a balladának. A másik az egyházi ének, a liturgikus dráma, a misztériumjáték, amelyből a dráma fejlődése is kiindult. Behizonyított tény, hogy az 1400-as római egyházi játékokban balladastrófák is előfordultak drámai eszközökül, laude névvel. A XV. század elejéről maradt ránk Itáliából egy balladastrófákban írt játék Santa Luciáról s még egypár hasonló darab, amelyeket Űrnapján és más ünnepeken énekeltek. A ballada ezen egyházi előzőinek hatása Itáliából Magyarországra is átszivárgott. De balladára emlékeztető technikát mutat már a XIII. századbéli magyar Mária-siralom is. A szenvedő Máriáról olyanféle drámai mozgalmasságú helyzetképet kapunk benne, amely a foglyokról vagy elhagyott leányról szóló későbbi balladákra emlékeztet. A nép nyelvén írt egyházi énekek éppúgy a népköltészetbe torkolnak, mint az udvari, nemesi költészet. Erdélyi gyűjteményében még vannak Mária-siralmak.

A balladának egy másik gyökere leginkább a Spielmann-költészetből, a népies novellákból, mesékből szítta anyagát és formuláit.

Hogy a népdalokat — a balladát is beleértve — eredetileg zenei értelmű névvel jelölik, ez a tény arra mutat, hogy az anyagnak, a szövegnek eredetileg másodrendű szerepe volt a melódia mellett : az írásban följegyzett népdalt «nóta»-nak nevezik. A szó a latinban hangjegyet jelent s a magyarban luxus-kölcsönzés. A megfelelő ősi magyar szó : dal, dan, s ebből dalolni, danolni. Ez a «nóta» az egyházi ének befolyására mutat. Az «ének» = cantus szónak is egyházi színezete van s a nép főleg az egyházi énekre használja. A kötött szótagszámlálás, amely az eredetileg szabadabb prozódiajú magyar verselésbe behatolt, a román egyházi énekből indult ki.

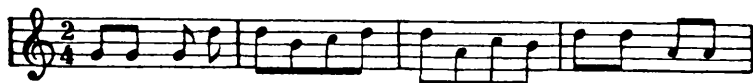
3. Dallam és tánc mint formaképző elemek. A refrain.

A carole és az egyházi ének hamarosan népszerűek lettek Magyarországon. A legrégebb idők óta a négyes, illetve a két négyesből összetett erős cezúrájú nyolcas a magyar tánc, dal és gyermekmondóka formája. Ez a dimeter trochaicus van meg a *Szent István jobbjáról* szóló 1484-es énekben, a *Mátyás királlyá választásáról* szóló gyermekdalban és a *Pannonia megvétele*ben is. E révén könnyen egyesülhetett a három rokon áramlat: egyik magyar, másik román, a harmadik egyházi talajból.

Ez az ősi nyolcas a ballada alapformája is. Legtöbb régi darabunk ezt a táncritmust mutatja, tehát mindvégig táncolható, akárcsak a dal. Igazi bizonyítékunk arra, hogy valóban táncolták őket, nincsen, kivéve Erdélyi tudósítását, mely szerint a ballada mint körtáncdal még él a gyermekek-nél. Az én, analógiákra és a ballada belső törvényszerűségére alapított föltevésemet, hogy a régi balladák legnagyobb része táncballada volt, nálunk eddig senki sem vallotta.

A vers ritmusa szorosan összefügg a tánc ritmusával. A magyar tánc alapja a csárdáslépés, mely megfelel a magyar hangsúlyozásnak: az első szótagon erős hangsúly van, a második gyöngébb, a harmadikon erős mellékhangsúly, a negyedik hangsúlytalan, de megtartja teljes zengését. Ugyanez az eset a csárdásnál: az első kilépés (a taktus elején) erősebb, a második gyöngébb; jobbra és balra két-két lépés megfelel éppen nyolc szótagnak.

Például (a *Fehér Anna* egyik variánsából):

Fehér La-ci lo-vat lo-pott A fe-ke-te he-gyek a-latt!

U-tá-na ment Gönc vá-ro-sa Fa-lu-jus-tul, had-na-gyos-tul.

Vagy (a *Két királyfi* székely változatából):

Ha - lod e te ki - rály fi - a,

Gye-re hoz-zám gu-zsa lyas - ba Nem megyek mer

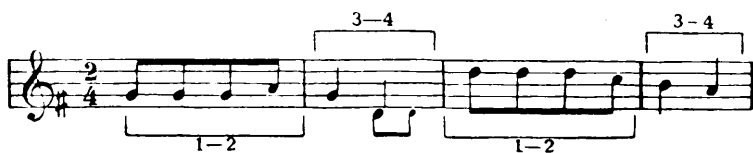
se - tét va-gyon, se - tét va-gyon i - gen na-gyon.

Nyelv és tánc e közös ritmikai törvényét megtaláljuk természetesen a népzében is, melynek a tánc bizonyos mértékben stilizált lényegét fejezi ki. A magyar népzene általában páros ütemrészű, $\frac{2}{4}$ -es, $\frac{4}{8}$ -os, $\frac{1}{4}$ -es ütemek fordulnak benne elő. A kisebb szabálytalanságokat, a nyújtásokat és rövidítéseket az énekes — a fonográf-fölvételek tanúsága szerint — negyed- vagy félhangokkal hidalta át és egyenlítette ki; ezeket különben igen kedvelhette, mert az egyhangúságot megtörték. Ezt a művészi fogást később tudvalevőleg Heine alkalmazta tudatosan. A ritmus ezen kis szabálytalanságai, a variálás, a strófák változatos építése különösen vonzóvá teszik a balladaelőadást. A tánc számára aztán schematizálták a ritmusokat.

A nyolcas mellett keletkeztek 9—16 szótagszámú sorok is, mégpedig hozzácsatolás, illetőleg összekapcsolás útján. A lassú táncmelódiában pl. gyakran jelenik meg a tizenegyed. Ez úgy jöhetett létre, hogy az eredeti nyolcshoz még egy hosszú hangokból álló ütemet csatoltak, melynek minden félhangjegyére két tánc lépés jut. A sort sokszor refrain beiktatása egészíti ki. A táncnál a három- vagy ötszótagos refrént megfelelő sarok- vagy sarkantyúösszezapás kísérte. Ez az a bizonyos «sarkantyúpengető taktus», amely a XVI. századtól kezdve kimutatható.

A nyolc szótag helyén gyakran találunk hetet, hatot vagy ötöt, illetőleg a négy helyén hármatot, kettőt vagy egyet. A rövidülés rendszeren a ritmus alkalmazkodásának, összevonásnak vagy rövidítésnek és kiegészítésnek eredménye. Egyszótagú ütemek csak a dallamsor végén fordulnak elő, szünettel egybekötve, illetőleg hosszú hangjegyekkel kiegyenlítve.

A XVI. század óta ismeretes alexandrinus idegen jövevény, amelyet az által, hogy két hatosra bontották, éppúgy, mint a többi meghonosodott formát, a magyar táncritmus-hoz alkalmaztak; négy szótag alkotja a főütemet, kettő, mint félhangjegy, az ütem második felét. Pl. (*A királyfi*) :

1. Egy-szer egy ki - rály - fi Mit gon-dolt ma - gá - ba,

Hø hæ hæn, ha ha ha, Mit gon-dolt ma - gá - ba.

refr.

A dallamsorokban érvényesülő párosrészűség, szimmetria törvényének megfelel a szövegben a régi magyar parallelizmus, gondolatritmus, erősíti még a magyar ritmus törvénye. A szövegnek ez a szimmetriája, mely a régi balladák nagy részét jellemzi (az újakban inkább elmosódott), bizonyítéka a tánc és a szöveg szoros összefüggésének. Ugyanaz a szimmetria, mely a táncban megmutatkozik, megvan a metrumban, sőt a szöveg párhuzamaiban és ismétléseiben is. Voltaképpen a szimmetrikus, egymásnak megfelelő szövegrészeket kíséri a jobbra; illetve balra tett két-két lépés. Pl.:

1	→	2	1	→	2
Vérem		a véreddel		egy patakot	mosson
1	→	2	1	←	2
Szívem		a szíveddel		egy sírba	nyugodjon
1	→	2	1	←	2
Lelkem		a lelkeddel		egy istent	imádjon

Ez a formálás világosan látszik a következő dal ismétléseiben :

1 → 2

Ha én páva volnék | jobb reggel fölkelnék
 1 → 2 1 ← 2

Jobb reggel fölkelnék | folyóvízre mennék
 1 → 2 1 ← 2

Folyóvízre mennék | folyóvizet innám
 1 → 2 1 ← 2

Folyóvizet innám | szárnyam csattogtatnám,
 1 → 2

Szárnyam csattogtatnám ...

A régi vontatott ritmus meggyorsul, ha a sorok a lépéseknek megfelelően nemcsak ritmusban, hanem tartalmilag is két részre bomlanak ; míg a láb visszalép, a lépéssel együtt a szöveg is ismétlődik : (Barcsai)

1 → 2 1 ← 2

«Menj el uram | menj el, || aj ki Kolozs | várra,
 1 → 2 1 ← 2

Aj ki Kolozs | várra || apám udva | rába,
 1 → 2 1 ← 2

Hozd el onnan | hozd el || a nagy vég | vásznakat ...

vagy :

1 → 2 1 ← 2

Fejéhez ál | lítok || egy oláh furujást,
 Lábához állítok || egy cigány hegedűst,
 Fújjad oláh fújjad || az oláh furuját,
 Huzzad cigány húzzad || a cigány hegedűt ...

A jobbra és balra irányuló lépéseket világosan követhetjük az ismétlésekben : (*Gyöngyvári Katika*)

1 → 2 1 ← 2

Lányom, édes | lányom || Katika, én lányom
 1 → 2 1 ← 2

Anyám, édes | anyám || kedves édes | anyám
 1 → 2 1 ← 2

Szabó nem jól | varrta, || varró nem jól | varrta.

A parallelizmusokat, a számos ismétlést a nép emlékezetének gyöngülésével próbálták magyarázni. Az előadó — mondták — elfelejtette egy sornak a szövegét, a dallamtól

elragadva tovább énekelt s ismételte az utolsó sor szövegét. Ez a magyarázat nem lehet általános érvényű, bár az újabb fejlődés megértésénél nélkülözhetetlen. Parallelizmusokat már a legtöbb primitív költészetben találunk, pl. a régi egyiptomiaknál, szíreknél, hébereknél. Itt a költészetnek sokkal nagyobb jelentősége volt, mintsemhogy gyöngé memóriájú énekesek a szöveggel ennyire szabadon bánhattak volna. Ez a primitív forma legtisztábban legközelebbi rokonainknál, a finneknél, voguloknál és osztyákoknál maradt meg. A finn-ugor népek költészete oly erős fajiságot mutat s önmagában oly ősi összetartozást, hogy szláv vagy román népek költészetéből semmiképpen sem lehet levezetni. A finn epikus énekek előadása a következő: A első énekes mondja vagy énekli a strófa első sorát, ill. részét; a második énekes pedig, aki az éneklő és táncoló kart pótolja, második rész gyanánt az elsőnek szó szerinti vagy kissé átalakított visszhangját; ez a szereposztás tehermentesíti az első énekest és időt hagy neki, hogy dalát gazdag párhuzamokkal és változatokkal fölékesítve szője tovább. Előadásközben a két énekes kézenfogva ide-oda ringatózik. A harmadik oldalt ül és hangszeren kíséri az egészet.

Az albánoknál is van hasonló előadásforma; néha a strófa első fele panaszos dallamban szól, a második felét pedig víg táncdallamra éneklük és táncolják.

Szomorú és víg, táncszerű melódiák összekapcsolására a magyar balladákban is van példa. Ez is azt a gondolatot kelti, hogy ezeket a darabokat eredetileg táncolták. Szemléletes példa rá a *Gyere haza édes anyám* c. ballada, ahol ez összekapcsolás a költemény lényegéből ered:

Lassan.

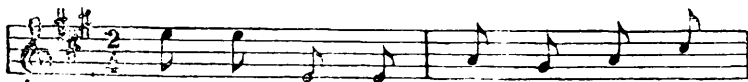

Gye - re ha - za é - des a - nyám

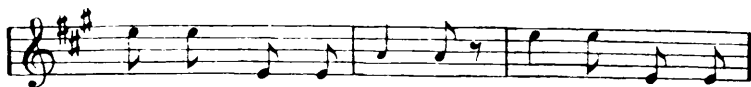

na - gyon be - teg sze - gény a - pám

Kétszer oly gyorsan.

Mind - járt mit d - járt é - des lá - nyom

Csak egy tán - cot já - rok Egy po - háár bort

fel - hör - pin - tek egy szép le - gényt vá - rok

Az első rész, a gyermek siralma, nyolcas, lassú, panaszos mollban. A második rész kétszer olyan gyors, durban, a székelly táncritmust mutatja és jól jellemzi a könnyelmű, táncra vágyó anyát. Efféle forma a franciában is található, a németben is (pl. Altweibermann). Ehhez a nagyon elterjedt típushoz hasonlóak voltak az újabb kutatás szerint a régi regös énekek, amelyeknek refrainjét («Hej regő róma», «Hej regő rejtem», «Rőt ökör rajta» stb.) gyorsan énekelték és karban táncolták.

Az ilyen melódiák első, elbeszélő részén néha még megmegelehető világosan fölismerhető az egyházi hatás. Az egyházi melódiák azonban általában a magyar ritmizálás és népzenei elemekkel való átszövés által annyira elnemzetiesedtek, hogy néha teljesen táncmelódiákká váltak.

A cantus planus egyházi énekfajnak a nyomait megtaláljuk még a régi értelemben vett recitációban, a ritmizálatlan negyed- és félhangjegyekből álló taktusokban s azokban az alig lejegyezhető komplikált melizmákban, amelyekben kétségtelenül sok a keleti elem.

Az egyházi melódiák egy része — a gazdagabbak, ékeesebbek — a katolikusoktól valók, más részük protestáns közvetítéssel jutott hozzánk. A kálvinisták és luteránusok egyházi énekei hamar népszerűek lettek nálunk.

A XVI. században a legtermékenyebb zenei befolyásokat Magyarország Németországtól kapta (a Spielmannok

közvetítésével), a mellett Olaszországból. Világosan látható az olasz befolyás *Fehér Anna* könnyed formáján. A papdrámaíró Sztáray Mihályról, aki mint muzsikus is kiváló volt, tudjuk, hogy olasz hatás alatt szerzett melódiáit maga terjesztette a nép között. Esténként egy dombon énekelt az egybegyűlt falu előtt szép, erős hangon, lantkísérettel protestáns szellemű énekeket. A XVII. században a magyar népdal a protestánsoknál kedvelt Goudimel-féle zsoltármelódiákból vett fel sokat. A *Fehér Anna* egyik változatának van ilyen zsoltármelódiája. Újabban szláv hatás is érvényesült, különösen a felsőmagyarországi mezei munkások által. Dallamkincsünk így gazdagodott kívülről, a különböző nemzetközi érintkezések útján; az átvett anyagot azonban a magyar kultúra asszimiláló ereje áthatotta és nemzeti tette.

A balladák nincsenek mindig határozott dallamhoz kötve. Maga a nyolcas a legkülönbözőbb formákhoz idomul. Az olyan kedvelt balladákhöz, mint *Fehér Anna*, *Molnár Anna* egész sereg, részben nagyon régi melódia fűződik. A *Fehér Anna* szövegét valami hűsz dallamra éneklük; ezek ugyan részben csak változatok és különböző vidékekről származnak. Figyelemreméltó, hogy ezt a tragikus balladát néha tempo giusto-ban, táncritmusban adják elő.

Általában megfigyelhető, hogy a szöveg a dallamnak van alárendelve; ez a szabály azonban korántsem merev. Sokszor a szöveg dönt a dallam megválasztásában, s csak akkor szeretik énekelni a balladát, ha a kettő jól össze van hangolva. Ha a fősúly a szövegen van, a hozzásimuló melódia többnyire szabad parlando.

A ballada melódiája nem olyan egyhangúan recitatív-szerű, mint a hősdalé vagy históriás éneké, hanem, legalább is virágkorában, telve van a lírai dal differenciált gazdagságával és strófáinak változatosságával. Ezt a magas művésziességet, a ritmusok és melódiák finomságát a ballada jól iskolázott énekeseknek köszönheti.¹

A magyar népzene és néptánc egyidőben, együtt fejlőd-

¹ A dallam alkalmazkodására nézve l. Bartók: *Das Ungarische Volkslied*. Berlin, 1926. (*Ungarische Bibliothek* I. 11.)

tek ki, s a zene a maga részéről, mint a keleti népeknél általában, mindig szöveggel volt összekapcsolva. Zene és tánc a szövegtől kapták az életető erőt. A tánc nem lehetett szó nélkül; ha a szöveget nem énekelték, «szót» kellett adni a táncnak. «Adj fiam a táncnak szót», mondja az anya fiának.

A fölhevült párok közt röpködtek a szellemes Schnadahüpfel-szerű táncszavak, költői sziporkák, népdaltöredékek, ezeket Kriza, aki a szokást magát is leírja, gyűjteményében részint a táncszók, részint népdalok közt közli. Találunk köztük gúnyverseket is, szellemes pasquill-féléket hibákról, szerelmi kalandokról, a táncosokra vonatkozó csípős megjegyzéseket, amelyeket élvezettel kaptak föl és adtak tovább.

Szövegnélküli tánczenét csak az újabb korban ismerünk; az is idegen hatásra keletkezett s elsősorban a nemesség és a vidék nem magyar származású lakossága fogadta be. A csárdást azonban a felsőbb rétegekben is csaknem mindig szöveges dalokra táncolják. A népnél szövegtelen dallamok nem tudtak elterjedni.

Ha tehát a balladák lényeges részében világosan kialakult táncritmus állapítható meg, érthetetlen, hogyan tudott volna a nép ennek a táncra való «fölkérés»-nek ellenállni. Maga az egyik dal is (*Vásárhelyi Daloskönyv*) ezt mondja a magyarok táncos kedvéről:

Bátor legyen nyolcvan esztendőss asszony,
Mégis mozdul, indul, vidul az boron,

Ha lábával nem járhatja az táncon.
Kezével is elpróbálja az padon.

Minden magyar szeretett táncolni, fiatalok éppúgy, mint öregek, előkelők éppúgy, mint a nép. A magyaroknak ez a táncteremtő képessége ismeretes. Mint a balladára, a táncra is Erdélynek volt nagyon erős hatása zavartalanabbul fejlődő társadalmi élete révén. A táncművészet ott virágjában volt. Idegen táncokat is ismertek. Enyedi György, a XVI. század költője — aki mint ismeretes, Boccaccio-t szedte magyar versekbe — említi a «passameta»-t, (ez volt a passamezzo magyar neve) mint Erdélyben kedvelt olasz táncot.

Ezt a kimért lépő táncot, miután a magyar ritmushoz alkalmazkodott, «passamezzo Ungaro»-nak nevezték. A táncszokások a keresztény Európa arisztokratikus kultúrájának egy részét tették és nemzetköziek voltak.

A magyar tánc eredetileg lényegében férfitánc volt, ez a jellege azonban idővel elmosódott. Erdélyben azonban a táncoló legények, ha a hangulat fokozódása gyorsabb tempót kívánt, otthagyják táncosnőiket és körben táncolnak tovább.

A refrainre, mint a táncballada ismertetőjelére, már utaltunk. Hogy azonban a magyar balladákban mennyire el van és el volt terjedve, azt csak az újabb gyűjtések mutatták meg, amelyek a balladáról immár teljesebb képet adnak. A régibb kutatók figyelmét a refrain kikerülte és sok hamis balladaelméletnek éppen a refraintelenség a kiindulópontja.

A magyar balladatípus refrainje általában, eltérően a dán, különösen a farői típustól, nem terjed ki egy egész vagy fél strófára, sokszor csak a dallam-sor vagy szak végét jelzi, sarkantyúpengetéssel együtt, s mintegy átmenet a következő strófára. Vannak azonban hosszabb refrainek is; a *Királyfiról* szóló balladában, pl. a kézcsapkodással kísért «hm, hm», «hehehe, hahaha» vagy «trallala» felkiáltások után, amelyek maguk is egy-egy teljes sort töltenek ki, a strófa egész utolsó sora ismétlődik. A refrain versmértéke és ritmusa a csárdásának felel meg; ebből, mint már említettük, arra lehet következtetni, hogy valaha a balladák előadásánál is éneklő és táncoló kórus működött közre.

A refraint sokszor indulatszavak, fölkiáltások alkotják, pl. hejretyutyutyu, ihajhaj, receficehaj, sárgarecece. Egy másik fajában a kísérő húros hangszer hangjának utánzására ismerünk; ilyesfélék találhatók régi daloskönyveinkben, hasonlóan a francia «Ronronron, petit patapon», «Miron-ton, miron-ton, miron-tain»-hez. Például: Fűrerrererum; didalom, madidalom; pipipiri szodom szodom; sáridrom fikszom; pütyürütyütyü; korcovaré rip rop rop; jaj de celleri, cir-pomi, celleri rozmaringi viola zimezum zimezum recefice bumbumbum.

Refrainek nyelvkeveredés által is keletkezhetnek. A nép

sokszor átvesz idegen, pl. tót szövegeket, amelyeket az Alföldre járt munkások hoztak magukkal; s a magyar fordítással együtt éneklik a (természetesen teljesen kiforgatott) idegen szöveget is. A magyar rész rendszeren a strófa első fele, az idegen eredeti pedig lassanként értelmetlen refrainné rövidül. Bartók Béla gyűjteményében világosan látható, hogyan alakulnak ki ilyen «makaróni»-szavak szláv, német vagy az egyházi és studens-dal hatása alatt esetleg latin szövegekből. Ha egy ilyen nyelvkeveredés útján keletkezett refrain meghonosodott, gyakran balladaszövegekhez is hozzá ragad.

4. A szöveg mint librettó. A balladák terjesztői.

Előadásuk.

A magyar ballada zenei és formai fölépítésének egyes elemei arra vallanak, hogy főtipusainak egyike közel áll a táncballada típusához. Ha ebből a szempontból a szöveget, az anyagot vesszük szemügyre, olyan vonásokra bukkanunk, amelyek a balladaszöveg librettó-jellegéről alkotott elméletet megerősítik. Ismételten megjegyzem, hogy e magyarázatnál nem állunk mindig szilárd talajon. A véletlenül ránkmaradt gyérszámú történeti adat igen kevésbé használható útjelzőnek. Így a népballadához csak úgy férközhetünk közelebb, ha belső lényegéből próbálunk kiindulni. Habár e lényeghez a kulcsot csak hipotétikus úton kereshetjük, ez a módszer is sok értékes ismerethez vezet, amelyek a pusztán történelmi felfogás elől el vannak zárva; ez ismeretek — kissé bizonytalan — fényénél a megmaradt töredékek, más irodalmak analógiáival támogatva, eleven, beszélő egészévé olvadnak össze.

A sok — nem minden — balladaszöveget jellemző librettó-szerűség, melyet előbb csak heurisztikus hipotézisnek fogadtunk el, egyre jobban megvilágosodik, ha e teóriát a balladának azokra a jellegzetes tulajdonságaira alkalmazzuk, amelyeket eddig sehogy sem sikerült megfejteni. Ilyen jellemző vonás a szakadozottság, a fordulatosság, a híres balladai homály; ebben a régi kutatás csupán a «Zersingung» következményét látta, ami szerintem tarthatatlan. E teória alapján kétségkívül sok balladai sajátosságot megmagyarázhatunk.

különösen a hanyatlás periódusában. Nagyon önkényesen egyszerűsíteniék azonban a ballada problémáját, ha e Zersingung-elméletben minden nehézséget megoldó univerzális formulát hirdetünk. Én a szökdelő, inkább sejtető, mint részletező előadásmódban a balladai műformának egy olyan belső törvényét látom, amely nemcsak a hanyatlás, hanem már a virágzás korában is hatott, sőt már e műfaj keletkezési föltételeiben adva volt. Nemcsak ének és gyakran tánc voltak a ballada alkatrészei, hanem mimika és taglejtés is; ezek az előadást sokszor valóságos drámai játékká tették és nagyon kedveztek a szökdelő ábrázolásmódnak, mely csak a lényegeset foglalta szavakba. A kifejező mozgások sejtették a többit, úgyhogy a szöveg hézagossága csak akkor tűnt fel, amikor följegyezték és izoláltan tekintették. Ugyanerre a megállapításra jutunk, ha elgondoljuk, hogy a Spielmannok, akiknek műsora az egyházi éneken és táncdalokon kívül a ballada egyik leggazdagabb gyökere volt, a motívumokkal együtt az előadásmód némely sajátságait is belevitték a balladába. Tudjuk, hogy a Spielmannok nem maradhattak a pusztai epikus ábrázolásnál; a növekvő konkurrencia arra készítette őket, hogy tárgyukat minden lehető módon illusztrálják, drámaivá és megragadóvá tegyék. Eszközeik az egyszerű kifejező mozgásoktól a képmutogatáson át, bábszínház vagy árnyjáték segítségével, a színpadias előadásig terjedtek. Így a szövegek mindinkább a színpadi librettók sajátságait öltötték fel. Az anyagnak színpadiasnak kellett lenni s olyan közönséghez kellett alkalmazkodnia, amelynek fantáziája megrázó erkölcsi bonyodalmakat, vérengzést, durva mókákat vagy érzékeny jeleneteket várt. A Spielmann-szövegekből fejlődött balladákban tompítatlanul megmaradt az anyag nyers, librettószerű mivolta. Ez látszik a ríkító színek halmozásában, a rémes, hátborzongató, burleszk vagy szívrehatóan érzékeny események szeretetében. Ugyanezek a vonások vannak meg a ballada rokonainál: az opera-, operett- és film-librettónál, valamint a vásári énekekben. A régi operák egy részét gyakran érte az a közös sors a balladával, hogy zenéjük elveszett s csak a librettó maradt meg. A tizenhetedik századi, eddigi drámának vélt Comico-Tragödiáról is csak

legújabbán derült ki, hogy operaszöveg volt. A párhuzam opera- és ballada-librettó közt még világosabbá válik, ha a librettók forrásai még megvannak és összehasonlíthatók. Ha pl. az *Othello* c. opera szövegekönyvét Shakespeare drámájával, vagy Gounod *Margarétáját* Goethe *Faustjával* összevetjük, a viszony körülbelül ugyanaz, mint a mi *Kádár Katánk* és XVI. századi rokona, a terjengős, íródeákos *Telamon király* közt. Mindkét helyen sűrítést, tömörítést találunk; a drámai és lírai elemek előtérbe lépnek az elbeszélők rovására; sokszor csak hatásos helyzetek s azok is lazán sorakoznak egymáshoz.

Librettószerű a balladában a drámai módon összevágó dialógus is; még a gyakori monológok is nem egyszer dialógusszerűen vannak fölépítve, mint a hős beszélgetése önmagával. A Spielmann tudatos dramaturg-munkájának nyomai ezek; az epikus dalok kopása, a *Zersingung* a nép ajkán sohasem ért volna el ily erős hatásokhoz.

Mindenesetre nehéz megvonni a határt, amelynél a ballada kialakításában a Spielmannok tudatos tevékenysége végződik s a nép öntudatlan, esetleg bomlasztó munkája kezdődik. A nyersanyagot magát a Spielmann a néptől vette. Fölhasználta a népszerűvé lett táncdal-formát s megtöltötte oly anyaggal, mely nagyrészt szintén népi eredetű volt. Felhasználta a kedvelt állandó fordulatokat, képeket, hiperbolákat, melyeket a lírai népdalban készen talált. A Spielmannok művészete nálunk elég régi hagyományokra támaszkodott s a népköltéssel mindenkor szoros kapcsolatban volt. Énekeseket és tréfacsinálókat már az ősmagyarok hoztak magukkal keleti hazájukból s velük együtt a hangszereket is: a húrosat, a sípot és a dobót. A nomád, vándorló magyarokhoz bizánci eredetű tréfacsinálók csatlakoztak, akik a magyar hangszereket és dallamokat átvették. Ilyekkel mulattatták magukat egész éjen át az előkelő magyarok, a főpapok is, a XI. század elején, Szent Gellért tanúsága szerint. (A *Deliberatio Sancti Gerhardi*ban olvassuk róluk: «scurrarum debachationibus insistunt».)

A pogánykori epikus dalokból semmi más nem maradt ránk, csak keresztény krónikások bizonytalan tudósítása,

akik, mint Ekkehard, iszonyodtak a vad pogány énektől. A népballada a régi dalkineszből alig őrzött meg valamit. Azoknak a szép énekeknek sincs semmi nyomuk, amelyeket a krónikás tudósítása szerint Árpád lakomáin énekeltek síp- és citerakísérettel. (E tudósítás különben is a XII. század viszonyait tükrözteti.)

Népünk keresztény hitre térítése Európa történetének egyik döntő fordulata volt. Szent István és utódai térítő munkája a nép hamisítatlan pogány kultúráját is csakhamar gyökerestől kiirtotta; csak itt-ott kerülte el egy-egy rejtett hajtás a buzgó papság éles szemét. Nyugaton a római küldöttek lassan, lépésről-lépésre haladhattak előre, belé ojthatták a keresztény sarjat a pogány hagyományok törzsébe; mindez azonban helytelen lett volna a pogány és bizánci Kelet hatásainak erősen kitett népünk-nél. Így a politikai éleslátástól vezetett térítés erőszakosan és céltudatosan növelte a nagy szakadékot az ősi pogány költői kincs és a kereszténység befolyása alatt keletkezett dalok közt. A magyar versidom is átalakult: az eredetileg szabad prozodiába a román egyházi énekből behatolt a szótagszámlálás és vele a megkötöttség.

A papok és szerzetesek költői működésével — különösen a bencés-kolostorok tevékenységét kell itt kiemelnünk — jutott valószínűleg néhány klasszikus tárgy a magyar népballadába. A bencések és ciszterciták azonban hazájukból, Franciaországból is korán hoztak anyagot és formát a magyar költészetbe. Az egyház hanyatlása idején a papok tovább költöztek, de most már inkább csak gyönyörködtető költeményeket, amelyek könnyen utat találtak a néphez. «Præpositi in eminentiore residentes prædicabant carmina nefanda», mondja a *Budai krónika*. (A híres ferences prédikátor Laskai Osvát gyakran mennydörgött a «carmina theatralia» ellen, melyek a kolostorokban felhangzanak.) Valószínűtlen azonban, hogy a magyar népköltészet annyit vett volna át a szerzetesi költészettől, mint az ófrancia, különösen a chanson de geste. A népballada legközvetlenebb előzményeit — a régi hősdaltól eltekintve — az udvari énekesek epikus dalaiban kell keresnünk, amelyek mint a *Roland-dal* és a

Cid-románok, a keresztény lovagság felvirágzásával fejlődtek ki. Az ilyen költeményeket nálunk nagyon kedvelték. Galeotto Marzio beszéli, hogy az ifjú Korvin Máttyás a *Roland-dalokhoz* hasonló hőskölteményeket (huiusmodi carmina) lelkesedéssel hallgatta.

A magyar énekesek virágkorukban társadalmilag és művészileg nem egyszer álltak magas színvonalon. Az előkelő, tanult udvari költő és énekes asztaltársa volt a nemesnek, sőt a királynak is (combibatores regales). Nem hazátlan és gyökértelen vándorló tehát; állandó letelepülését egyik-másik főúr egy kis hűbértartással segítette. A bűvészek, tréfacsinálók egy részének is aránylag biztos volt a megélhetése. A nemes, akinek szolgálatában álltak, udvarháza közelében, birtokán telepítette le őket, akárcsak cselédségét vagy később udvari cigányzenekarát. Ezek a telepek néha egész falura terjedtek. Van egy-két helység, melynek neve ilyen eredetre vall. (Igrici, Regtelők) Ezeken a telepeken rendszeres összejöveteleken tanulták el az énekesek egymástól műsordarabjaikat, akárcsak újabban a cigányok a zenezőkongresszusokon.

Tudjuk, hogy ma is sok a muzsikusunk: régente is bőven voltak énekesünk és zenészeink. Minden szavahihető idegen utazónak föltűnik a magyarok énekszeretete, a legrégibb krónikásoktól a kiváló angol költő és esztétikus Philip Sidneyig, aki a XVI. század végén járt nálunk. Szerintük régi szokása népünknek, hogy lakománál, ünnepi összejöveteleknél és különösen a csaták előtt dalokat énekelnek a harcról és a dicsőségről. Bonfini értesítése szerint a katonák maguk is rövid, rögtönzött versekben dicsőítették vezérük hőstetteit. A magyar udvari énekesek, néha énekes apródok — amilyeneket Arany jellemez *Szondi két apródjában* — tudomásunk szerint nem hódoltak úgy a női erény és az udvari pompa dicsőítésének, mint francia, német, olasz és angol társaik: inkább a hősiesség és harci tettek voltak témáik. A fő náluk az események szemléletes, pontos ábrázolása volt, s bár lírai elemek sem hiányoztak verseikből, nem törekedtek költői ékességekre. Minden nomád nép énekesének ez a fel-

fogása ; de ilyen a német *Neue Zeitungok*, röpiratok és úti krónikák tónusa is.

Az énekesek anyaguk egy részét néha a nép ajkáról vették, néha, pl. a hún mondákat, a krónikákból ; legtöbbször azonban olyan eseményeket énekeltek meg, amelyeknek szemtanúi voltak és így maguk is forrásai lettek a krónikáknak. Ismeretes, hogy még az olyan történetíró is, mint Anonymus, hivatkozik a hegedősök csacska énekeire, amelyek a derék ősök tetteit nem engedik feledésbe merülni.

A törökvilágban a legtöbb várnak volt énekes, s mikor a katonaság harcba vonult, énekesek kísérték, hogy a harci kedvet ébren tartsák s a csata figyelemreméltóbb eseményeit megőrizték jövő generációk számára. A *Sabác megvételéről* vagy a magyarok más diadalairól szóló dalokat az énekesek közvetlen élmény alapján alkották. Tinódi Sebestyén ennek az énekes típusnak legjelentősebb képviselője. Tüzes harci énekeinek és történelmileg hű elbeszéléseinek egy része, amelyben különösen az 1540—52. évek harci és politikai eseményeit jegyzi fel, dallamostul ránkmaradt. Versformájuk többnyire sormetszet nélkül, szabadon ritmizált tizenkettes.

Ha a török harcok idején valahol nem volt elég magyar énekes, megesett, hogy a törökök soraiból kerítettek egyet s a török harci zene tüzes ritmusai mellett rohantak a törökök ellen. Ezek a zenészek hoztak török vonásokat a magyar zenébe, mint ahogy a másfélszázados török megszállás, mely az országot elnéptelenítette és gazdaságilag tönkretette, az izlám kultúra sok erős hatásával gazdagította a miénket.

A törökvilágban az ország politikai és kulturális virágkorával együtt eltűnt az udvari énekes is ; beolvadt a Spielmannok, tréfacsinálók, népénekesek alacsonyabb osztályába. Itt azonban népszerűségben és szélesebb hatáskörben megnyerte azt, amit társadalmi és művészi helyzetéből elveszített. A tréfacsinálók legtöbbször nem volt született magyar. A nemzeti büszkeség nem fért meg evvel a hivatással ; átengedte a szlávoknak (igric), a németeknek (spilimann), az olaszoknak (ciofo, csúf), zsidóknak és cigányoknak, akik magyarul megtanultak. Jellemző erre egy jelenet a *Barcsai úr*

balladájában, aki hűtlen felesége kivégzésekor a zenészeket játszatja : «Fújd, oláh, fújd az oláhfurulyát ; húzd cigány, húzd a cigányhegedűt!»

Az udvarházakban is elvesztette lassankint a Spielmann a talajt lába alól. A vidéki nemesség életformája eldurvult és már kevésbé érezte a művészi szórakozás szükségességét. A hivatásos tréfacsinálónak erős versenytársa támadt az önkéntes tréfacsinálóban, az ittas cimborában, akit néhol valósággal asztali használatra tartottak. Tinódi mondja a *Sokféle részögösről* szóló művében : «Nagyuraknál az írókat azért ültetik az asztalhoz, mert az okosak bennük tréfacsinálókat látnak, akiknek mókáin nevetni lehet. Így nincs szükség hegedűre és lantra vagy a krónikákból szép történetek éneklésére, mert ott ül a ravasz híró, fecseg és őt kell hallgatni. Többet használ itt a bohókázás, mint a hősiesség, a hízelgés és nevetségessé tevés, mint lant és ének. A cimborák nem is figyelnek rá, csak isznak». A hivatásos énekes Tinódi keserűen panaszkodik is a mellőzés és rossz bánásmód miatt, melyben nemesi házak részesítették, különösen az udvari méltóságok és a kastélyok kulcsárai, akik kihűlt ételekhez hűdös és vizes bort adnak s így vadítják el az udvartól.

A nemesi légkörből az alsóbb néposztályok világába lesüllyedt énekes dalainak és történeteinek arisztokratikus világát kitergette az új publikum előtt : a nép hamarosan magáévá tette ezt a tarka világot, erős konzervativizmussal őrizte a történelmi öltözéket, annak idővel foszladozó szövetét parasztosan durva, rikító anyaggal foltozta ki, amíg a foltok maguk is megavultak, elmosódtak s rikító színeiket elvesztették. Ugyanez a folyamat a nemzeti viselet történetében is lejátszódott : a magyar parasztság büszke viselete a renaissance udvari divatát és ornamentikáját őrizte meg.

Az előkelők dalaiból és históriáiból a nép már azelőtt is sokat ismert, mielőtt a társadalmi átrétegződés révén a nemesség örökébe lépett. Nem volt nyelvi korlát, amely megakadályozta volna, hogy a nemes kisasszony dalát a fonóbeli lányok is megtanulják. Galeotto maga is hangsúlyozza ismeretes szavaiban a magyarság nyelvi egységét. Hogy a történelmi vonatkozású dalok már a XII. és XIII. században

hozzátartoztak a magyar falu szellemi birtokához, megerősíti Anonymus, művének előszavában és 46. fejezetében. Mivel «illetlen és a magyar nép méltóságával össze nem férő volna, ha egy ily nemes nép saját történetét csak a parasztok csalfa meséiből vagy a hegedősök csacsogó énekeiből ismerné meg», azért írja ő is a krónikáját.

A Spielmann-költemények és dalok népszerűségét eléggé mutatja az az elkeseredett hadjárat, melyet a papság a Spielmannok és tanulékony közönségük ellen folytatott. A Spielmannokat az egyház kiátkozta, s nem volt hajlandó az Úr testét kiszolgálni azoknak, «akik ajkukkal mindennap vétkeznek s hallgatóikat a fül által bűnre csábítják». 1479-ben a szepesi zsinat megtiltja, hogy színészeknek, tréfacsinálóknak, lantosoknak a szegények számára szóló alamizsnából részt adjanak. A protestáns egyház is éppen ilyen szigorú volt. Bornemisza Péter püspök, aki műveiben nolens-volens egy sereg értékes néprajzi adatot őrzött meg, az evangéliumokról és epistolákról szóló tanítása negyedik részében (1582) írja, hogy mindenki csak hiú szórakozásra, az énekesek hazug és tisztátalan meséinek hallgatására nyitja fülét, Kis Miklós királyfiról, Apollonius királyfiról és egyéb semmisségekről szóló ravasz meséket, virágénekeket, szerelmi dalokat, lantszót, furulyát, dobót, trombitát és más hasztalan fecsegéseket akar hallani mindenki. Jellemző, hogy Bornemisza, aki ilyen megvetően mennydörög az «alacsony», népies művészet ellen, egyáltalán nem volt a múzsák ellensége, hiszen tudjuk, hogy Sophokles *Elektráját* ő fordította először magyarra, még pedig színi előadás számára. Az egyháznak ez az ellenséges magatartása némely vidéken még a XIX. század elején is észlelhető volt. A katolikus pap Kálmány Lajos beszéli, hogy a parasztok nem tudva egyházi és világi hatalom közt különbséget tenni, bezárástól féltek, valahányszor egy dalt vagy balladát elénekeltek vagy mesét elmondtak. És valósággal a sors igazságszolgáltatását kell látnunk abban, hogy éppen egy papi ember, Kriza János igyekezett a XIX. században szerető gondossággal megmenteni annak a népköltészetnek a maradványait, amelyet az egyházi hatalmaságok évszázados fáradozása sem tudott egészen kiirtani.

5. A balladák meséi.

A Spielmann onnan vette librettó-anyagát, ahol éppen találta; a nép iratlan mese-, monda- és anekdótakineséből, ahonnan a cselekmény vázához a tipikus szólásmódok és fordulatok eszközeit is megkapta, — az alacsonyabb bohózatokból és tréfákból, amelyek minden korban és minden nép-nél a mimus műsorához tartoztak, s a mellett, mint már mondtuk, históriás énekekből és a cselekményekben gazdag verses novellákból, széphistóriákból. A verses novella irodalmi műfajában a magyar irodalom azokat a hatásokat dolgozta fel, amelyeket a XIV. és XV. században Itáliából, különösen Boccaccio novelláiból kapott. Sok ilyen verses novella vagy «széphistória», ahogy a nép nevezte, a Spielmannok közvetítése révén a népköltészetben is gyökeret vert. Ebből a körből való a *Kádár Kata*, legnépszerűbb és legművészebb balladánk egyike. E témánál és egyebeknél is találunk párhuzamokat Boccaccióval; a közvetlen forrás azonban nem okvetlen Boccaccio volt. Ő maga is vett át a nép ajkáról témákat, mint Gróber Gusztáv bebizonyította. Elég bizonyítékunk van rá, hogy népies elbeszélések a műköltészetbe vándoroltak s innen vissza a népköltészetbe, aminthogy a kultúrnépek népköltészete elválaszthatatlan a műköltészettől. Egyébként azonban céltalan itt a motívumok eredetiségének problémáját fölvetni. Éppen a magyar népballadák és mesék számos példával mutatják, hogy illeszkedik bele egy idegen motívum szervesen a népköltészetbe s hogyan alakul ki az idegennek és hazainak szintéziséből egy ép, művészi egész.

A tárgyak egy nagy részét, melyek librettószerű feldolgozása a ballada kialakulását megindította,¹ a népénekés

¹ Kedves Spielmann-versek egyéb alakban is tovább élhettek a nép közt. Az epikus Spielmann-költemény és a lírai dal közt számos átmenetet találunk. A XVIII. századi *Vásárhelyi Daloskönyvben* pl. a XVI. századi *Béla király és Bankó lánya* egyes motívumai bukkannak fel lírai képek alakjában.

az előkelő udvari énekesek hagyatékából vette át. Ezek többnyire az elmúlt századok arisztokratikus világát tükrözték, történelmi és meseszerű vonásokat vegyítve bele. Az Alföldön természetesen a törököktől elűzött vagy kipusztított lakossággal együtt a történelmi témák nagy része is elveszett. Ezek aránylag tisztán csak a Székelyföldön maradtak meg. De a székely balladák nagy részének történeti volta sem a cselekményben rejlik, hanem a staffázsban, a háttérben, híres történelmi nevek tömegében, amelyekkel aztán elég szabadon bántak. (L. a Barcsairól és Báthori Boldizsárról szóló balladákat.)

Ilyen félig történeti balladák és balladaszerű költemények keletkezésére különösen a XVI. és XVII. század adott alkalmat, a török-világ változatos, szomorú eseményeivel; a tárgyat legtöbbször a hőstettek mellett az árvák, a rab-ságba hurcoltak, a bujdosók panasza adta. Nem egy balladában olvassuk, hogy a pénzsóvár magyar asszony szép mostohalányát eladja a gazdag török basának. E csoportnak talán legszebb darabja a török-menyasszony Boriskának tömörségében oly hatásos története. Török-korbeli magyar motívumok erős nyomot hagytak a középtengeri kultúrkör hazánkat körülvevő népeinek költészetében is; *Szilágyi és Hajmási* történetét nemcsak az erdélyi szász, a román és a cigány népköltészetben, hanem a délszlávoknál is megtaláljuk, akiknek Szilágyi Mihály egyik legnépszerűbb hősük lett. A török háborúk magyar vezéreinek alakját (Hunyadi János, Mátyás király) a szláv népdalok és mesék egész serege fonja körül, amint azt már Niccoletti, a XVI. századbéli friauli történetíró megjegyzi. Korvin Mátyás személye valósággal mítikus alakká nőtt előttük; hozzákapcsolódnak pl. az újraföltámadó császárról szóló szláv népmondák. A magyar, olasz és szláv népköltészetnek ez a motívumcserélgetése még nincs eléggé kikutatva, benne még sok érdekes probléma rejlik a romanisták, szlavisták és hungarológusok számára.

Igy folyik össze a ballada anyaga históriás énekekből, képes moritásokból, vásári énekesek dalaiból és széphistóriákból. Nem kell azonban azt gondolnunk, hogy (aki különben is inkább a balladahordozó gyűjtőfogalmával azonos),

mindig a Spielmann volt a közvetítő. Ha egyszer már a balada váza kialakult, egy-két népdalmotívum beleolvasztásával maga a műfaj hamarosan népszerű lett. A librettók elterjedésével egyenes arányban haladt átformálódásuk; gyakran a tempo-giusto melódia által is táncdalokká lettek. Ezzel együtt szerkezetük is a párosság elve szerint kristályosodott; a strofa felépítése alkalmazkodott a tánc jobbra, majd balra irányuló mozgásához. Az ütemes éneklés és tánc hozta a szövegbe azokat az ismétlődéseket és parallelizmusokat, amelyek ma pusztán olvasásnál is az ide-oda ringás képét idézik fel. Az énekelhető tánccolhatóvá, a Spielmann-librettót canzona a ballo-vá fejlesztette a nép teremtő tevékenysége. Ebbe a keretbe aztán beleénekelte a nép mindazokat a motívumokat, melyek drámai szükségletének megfeleltek. Komor vagy rikító színű motívumok voltak ezek, mint általában minden európai népnél: a gonosz mostoha kegyetlensége, a megcsalt férj rémes bosszúja, királyleány és kertészfiú szerencsétlen szerelme, az elcsábított lány siralma. (Újabb időben a technika hatása is látszik; egy balladában a lányt a cséplőgép tépi szét.) Olyanféle földalatti és földfeletti rekvizitumok, tündérek, kísértetek, boszorkányok, amilyeneket a skót népköltészetben gyakran találunk, balladáinkban nem fordulnak elő; a magyar nép fantáziáját köti a realitás s nem engedi át az álmok mezejére. Csak itt-ott jelenik meg a Lenore-motívum: a holt vőlegény, aki menyasszonyát elviszi magával.

Mindezekben a balladákban sok a sztereotip kifejezés és állandó fordulat, amelyek népdalban, népmesékben és közmondásokban is mindig fölbukkannak; a hatást ügyesen kiszámító Spielmann szívesen szötte be őket előadásába, mint ahogy a cigány is népdal-motívumokat használ fel zenei rögtönzéseinél. Az elcsábított leányról pl. egy népies szólásmód nyomán azt halljuk, hogy szoknyája elül mindig rövidedik, hátul mindig hosszabbodik: a szerelmes molnárné az ezer meséből és dalból ismert szavakkal vallja meg szerelmét:

A tenger mélysége	Égen mennyi csillag
Kalamáris volna	Íródeák volna :
Tengereknek habja	Nem tudná leírni
Ha mind tenta volna.	A mi szerelmünket
Földön mennyi fűszál,	Molnár inasával.
Ha mind penna volna,	

Sokszor a népdalban általában meglévő epikus vagy drámai magot szélesítik ki balladává ; különösen megkönynyíti ezt a sok párbeszéd.

Megkapó látvány megfigyelni, hogy a nép által ösztönösen megsejtett és alkalmazott balladai műforma hogyan csiszolja, hogyan teszi dal- és táncszerűbbé a nehézkes anyagot is. Szócs Marcsa balladája, melynek eredeti formája is ránk maradt, sejtet valamit ebből a különben rejtett folyamatból. A ballada első fázisa még tagolatlan, fecsegő rímelés a falusi tanító tollából, egy «moritás»-t énekel meg az akták alapján, morális elmélkedésekkel átszőve : az ifjú Szócs Marcsát a fonóból hazamenet a hídon féltékeny kedvese fejszével leütötte. A Spielmann tudatos drámai művészkedését öntudatlanul folytató nép kezén vált ebből a gyámoltalan és művésztelen elbeszélésből az a fordulatos, sudár ballada, amely minden felesleges vonást mellőzve, tömör fekete-fehér technikával inkább sejteti, mint leírja a motívumot és tág teret hagy az olvasó fantáziájának vagy az énekes rögtönzőkedvének. Itt is áll, amit a rajzolásról mondtak : a rajzolás a kihagyás művészete. A tanító pedáns csinalmányából alig maradt valami.

A legszebb balladákhoz és balladás dalokhoz tartoznak a betyárokról és szegénylegényekről szólók. A betyárballadák eredetileg hősdalok voltak s a törökháborúk és a szabadságharcok szabadcsapatainak vezéreit dicsérték. Ez a típus minden balkáni népnél megvan, amely török hódoltság alatt volt. A bolgároknak megvannak a maguk hajdu-, a görögöknek a klephtes-dalai. Thököly és Rákóczi harcai idején a szabadcsapat-vezérek alakja újból föltámadt. Nyomuk megvan a kurucok melankólikus és harcias énekeiben. Később ugyanezeket a dalokat átvitték a társadalomnak azokra a kitaláltjaira, akik a Bakony sűrű erdejében vagy a vég-

telen pusztákon kerestek menedéket az osztrák törvénykezés elől. Bujdosásuk oka a szabadságharcban való részvétel, vagy a katonaságtól való szökés volt. Életüket apró rablásokkal tengették, de az akkori magyar fogalmak szerint mégsem számítottak tolvajoknak. A szegényeket támogatták, a nép szerette őket s alakjukat romantikusan idealizálta. Általában a nép mindig a betyárok pártját fogta az üldöző pandurokkal szemben; ugyanígy tett az angol nép Robin Hood-dal. A bibliának drámailag kihasználható tárgyai különösen a vallásháborúk idején hatoltak be a balladába. A protestáns papság egész sereg dalt és elbeszélést írt és juttatott a nép közé az éneklő legátusok útján, hogy a bibliai hősök népszerűsítését előmozdítsa.

Így az ótestamentum világa valósággal megelevenedett a nép előtt, különösen a Székelyföldön, amelynek vallásos érzése katolikusoknál éppúgy, mint protestánsoknál egészen a legújabb időkig nagyon intenzív volt.

A legátust hamar népszerűvé tette éneklő és ivók kedve; ez vallásos missziójának nem mindig vált hasznára; a fiatal ember sokszor beállt a vándorló népekesek közé.

A népköltészetben nemcsak a tárgy, hanem a stílus is erősen mutatja az ótestamentum hatását. Ezt a folyamatot megkönnyítette az is, hogy a magyar stílus sok rokon keleti vonást örözött meg; ilyenek a természeti szimbólumok, a gyakran alkalmazott párhuzamok és az önelátkozás. Teljesen keleti jellegű egy ilyen formula *Fehér Anna* balladájában.

«A kenyered kővé váljon.
 Mosdó vized vérré váljon.
 Törülköződ lángot hányjon.
 Páros késed néked álljon!»

Az egyszerű nép éppen ezért nem érezte a biblia nyelvetnyomasztóan ünnepiesnek és idegennek; a zsoltárokat mindennapi munkája közben éppúgy énekelte, mint a népdalokat. Az egyházi befolyás alatt keletkezett balladák közül soknak van világias, vidám befejezése; a *Szép Virág* egyházi dallamára énekelte balladának ilyenfajta befejezését puritán lelkek egyházasra változtatták vissza: a legény, aki a

legszebb virágot gögösen, kalapja mellett hordja, a pokolba jut.

Erdély kisebb vallásos szektáinak köréből származik egypár gyöngéd, rajongó, — a táncballada zárt, feszes föl-építését nélkülöző — vallásos költemény. Állítólag szombatosok költötték a *Szép Júlia* balladáját : a maga bájos naivitásában a vallásos népköltészet termékei közt alig van párja. A hivatalos vallásos költészet hatása egybeolvad itt a nép vallásos kedélyének egyszerű képeivel. Az anya beszéde haldokló leányához már több, mint a zoltárok nyelvének egyszerű visszfénye :

Első raj méhemnek gyenge lépecskéje.
Gyenge lépecskének sárguló viasza.
Sárga viaszának földönfutó füstje,
Földön futó füstje s mennybe ható lángja . . .

A ballada és a siralomének közt középütt foglal helyet néhány sajátos költemény, amelyek valószínűleg a népies kántori bucsúztatókból fejlődtek. Ilyent hallottam én egyszer egy tót kántor szájából, teljesen zoltárhangnemben :

Ha nem ittál volna borovicskát rozsolissal.
Nem jöttek volna érted ma fekete keresztel.

A népballada tárgyának forrásaira és nyers alakjára vonatkozó kutatásnak nem szabad a falusi kántorok szerepét sem lebecsülni ; nagyrészüik gyakorlott alkalmi költő volt s e képességét, mint verselő riporter, fölhasználta olyan szenzációs események terjesztésére, mint pl. Szöcs Marcsa vagy Szabó Gábor meggyilkolása. Hogy a balladák melódiáiba egyházi motívumok keveredtek, abban is részük lehetett a kántoroknak.¹

¹ A siralmakhoz közel állanak azok a monológikus hősdalokra emlékeztető balladák is, amelyeknek eredete, néha hitelesen, visszavezethető valamely gonosztevő nyilvános gyónására. Így pl. a kurucvezér Bezerédy kivégzése előtt egy magakészítette énekben adta elő Rákóczi ellen elkövetett árulása történetét : a dalból később népballada fejlődött. Harasztí Gyula az újabb korból egy érdekes, később szintén népdallá vált formáját említi a verses önitélkezésnek : egy paraszt, aki testvérét civakodás közben megölte, elindul a faluból a legközelebbi város — Nagybecskerek — felé, hogy a bírónál önmagát feljelentse. Útközben, ahogy a kántortól hallotta, zoltározó hangon énekel a civakodásról és halálos kimeneteléről.

Azok az adatok, amelyeket egyik-másik ballada keletkezéséről vagy szerzőjéről magánál a népnél találunk, csak a legritkábban autentikusak. Valamelyik faluban különösen szerethettek egy balladát esetleg azért, mert náluk annak tárgyához hasonló esemény történt. Igyekeztek erre a balladát a megfelelő családi és helynevek beillesztésével községükhöz lokalizálni, mint ahogy anekdótákat híres történeti személyekhez fűznek. Innen van, hogy ugyanazon ballada változatainál rendszeren más a főhős neve is.

Sok mesét is balladává dramatizáltak. Egy nemzetközi meséből fejlődött pl. a *Királyfiról* szóló balladánk, aki kocsi-sruhába öltözve, elmegy megkérni előbb a gazdag bírót, majd a szegény kosárfonó lányát. Ez a dal érdekes példája annak a balladatípusnak, amely a Spielmann-librettó és tánestrófa szintéziséből keletkezett. Mese és ballada között sokszor ingadozó a határ: vannak meséből keletkezett balladák, amelyek évtizedes, vagy sokszor évszázados kopási folyamat után visszaváltoznak mesévé.

E folyamat középső stádiumában vannak azok a balladák, amelyeknél az előadó egy-két elfelejtett strófát valamely rokon mese prózai részletével tölt ki. Ez a prózába való átsíklás már nagyfokú hanyatlást jelent. Első jele ennek a rím hiánya, a ritmus és a szakozás meglazulása és a táncrefrain eltűnése vagy megcsonkulása.

Párhuzamos vele a melódia elszegényesedése is: de sokszor nem lehet eldönteni, hogy a bomlás a szövegből vagy a melódiából indult-e ki. A hanyatlás kezdődhetik a melódiánál és magával ránthatja a szöveget. Az eredetileg egysorosból négysorosra fejlődött melódia újból egysorosra zsugorodik össze. A szöveget most már nem tartja össze egy egész strófákat átfogó melódia, s így egyes részek könnyen elveszhetnek.

Viszont kezdődhetik a bomlás a szövegnél is, ha azt a nép megúnja, mint valami sokszor látott filmet, vagy pedig ha már nem érti motívumait és célzásait. Ennek a rendes következménye: parodizálás, hanyagság, különböző balladák motívumainak összevegyítése, elfelejtett strófák átugrása. Így azonban sokszor elvész a cselekménynek vala-

mely nagyon fontos láncszeme. A *Molnár Anna* egynémely változatából hiányzik a kékszakál-motívum, mely a cselekmény legfontosabb hordozója. Azt még halljuk, hogy Molnár Anna, ölében az alvó Ajgó Márton fejével, felnéz a fára és sírni kezd. Ennek okát azonban nem tudjuk meg, mert a nép elfelejtette azt a pár sort, amely a hat fölakasztott leányról szól.

A hanyatlást szemléletesen végig kísérhetjük *Szilágyi és Hajmási* balladáján; ennek egyik változata 65, másik 37 sorból áll. Egyik-másik régi ballada a tizenkilencedik századi gyűjtés megkezdésekor már pársoros töredékekre foszlott szét. A *Kis Károly megöléséről* szóló balladából pl. csak a következő két sor maradt meg: «Vágjad, fiam, vágd, Forgács, Tied leszen Ghymes és Gács».

Ugyanannak a balladának két változata a hanyatlás oly különböző periódusában juthat a gyűjtő kezére, hogy mindkettő külön balladának látszik. Így pl. Kriza a *Kádár Kata* egyik rímes, leíró és elbeszélő elemekben gazdag variánsát románecnek nevezte, míg az «igazi ballada» jellemvonásait egy rímtelen változatban vélte fölismerni, melyben már csak szakadozott dialógusok voltak. A régi kutatók éppen a ballada épületét megbontó hanyatlási tüneteket tartották architektónikus elveknek. Olyan kor volt ez, amely annyira rajongott a romokért, hogy hamisította őket; ez a kor alkotott a legelőször följegyzett, dallamoktól megfosztott, elkopott balladatöredékek alapján egy olyan balladaelméletet, amely a torzószerűséget emelte törvénné.

GRAGGER RÓBERT.

KÖLTEMÉNYEK.

Megyeri hitvallás.

(Megyeri cserkésztábor, 1926 július.)

Őrt áll a Hold a Nagykevény felett.
Ezer sátorban nyolcezer fiú
Munkás nap után izmos álmot alszik.
Kismagyarország nagyot álmodik.

A völgyben itt-ott pislogó tüzek
Föl-fölvetik még fáradt szemüket,
És húnnyorgatnak : Mire jó?

Állok a dombon s birkozom magammal :
Szorongatom a «Mire jó?»-kígyó.
Az ezeréves óskígyó nyakát.

És a kígyó sziszeg, sziszeg :

Mit állsz itt,
Te nagy bolond, gyereknél gyerekebb?
Mire jó ez a cifra katonásdi,
Poéta-álom, gyönyörű hazugság?
A görgeteg elébe fekszel-é?
Óserdők lángját kézzel olthatod?
Foltos hullába támaszthatsz-e lelket?

Nézd, dél felé pokolveres az ég.
Tudod, mi az? A pesti éjtszaka!
Mozik reklámja, kávéházi csillár,
Szeméremoltó színpadok tüze,
Vadember-tánc őrjöngő forgatagja,
Csupaszc testeknek festett fénye-szennye,
Lihegő, lázas, cigarettafüstös,

Villanysugaras, izzó rothadás.
 Nem látod-e, hogy tántorog belé
 A céda fénybe minden, ami ép?
 A nemzet húsa, édes veleje,
 Haza és jövő és emberiség!
 Halál, halál! — Ezek itt alszanak!
 Meddig virrasztol ifjú álmukon?
 Hisz véreik, az édes véreik
 (Tegnap még ifjú-épek, mint ma ők!)
 Ott ránganak a Sátán ütemén!
 Odakerülnek ők is! Ha ma nem,
 Holnap talán, vagy esztendő-ilyenkor :
 Mind ott kering a hullatánc-füzérben,
 És onnan nevet téged és Megvert
 S az ezer sátor gyerek-mitoszát.
 Bolond! Bolond! Poéta! Mire jó?

Másfelé nézel? Keletre, nyugatra?
 Alföld! Dunántúl! Alszik. Minden alszik.
 És álmaik, merész nagy álmaik
 Meddig repesnek? Egyiké : a szomszéd
 Kövér telkéig, falu végeig ;
 A másiké : hogy eztán tíz garast
 Kaparhasson kilenc helyett ;
 A harmadik : hogy egy collal magasabb
 Székbe ülhessen, mint a többiek.
 Álom, álom! Ki hallja itt
 A Kárpátok sikongató szelét?
 Kinek fáj itt, ami téged gyötör?
 Ki sejti itt Megyernek álmait?
 Alföld? Dunántúl? Alszik. Vagy halott?
 S az Isten föltámaszt-e oly halottat,
 Aki jól érzi a sírban magát?
 Megyer? Ezeknek? Bolond! Mire jó?

Te még tovább tekintel? Nyugaton,
 Északon, Délen hordozod szemed?
 Az Emberségnek ültetsz új palántát?

Főnixet vársz? Ujjákelő világot?
 Hát nem látod az üstököst az égen,
 Száz üstököst, vérfarkas hírnököt!
 Nem érzed-e, hogy az emberiség
 Mély szívében valami meghasadt?
 Ember volt mindig ember farkasa,
 De a farkas is farkában vonít:
 Most, most a farkas farkast fojtogat,
 Testvér testvérnek marcangolja torkát,
 Jóllakott éhest, éhes jóllakottat.
 És mégis: örült, gazdátlan kezek
 Céltalanul az izzó levegőben
 Csak kaszabolnak, zúznak, irtanak.
 S míg meggyalázva könyvet és keresztet,
 Az őrjöngő emberkirály
 Ízekre tépi teste templomát:
 Köröskörül a vérsötét égen
 Toronyodnak vigyorgó ördögárnnyak,
 Vörös rém, sárga rém, fekete rém.
 Halál, halál!
 Emberhalál és Istenalkonyat!
 Kettérepedt a korhadt földgolyó!
 Azt véled-e, hogy egypár brit suhancsal.
 Egy félmaréknyi germán álmodóval,
 Egy sátoralja vállas kismagyarral
 A hulló gömböt összetarthatod?
 A szálló Lelket visszakeltheted?
 Eredj, bolondos, maga-hitető!
 Hadd rúgja szét a szürkelábú hajnal
 A tábortűz haldokló hamvait.
 Eredj aludni, mint a csillagok,
 Aludni, mint az Isten. Nincs miért!

S állván a zászlótartó domb fején,
 Ezer sátor fehér hullámain,
 Szeges sarkam a vén homokba vágom,
 Hogy a Vezérdomb fősajog belé,
 És ajkammal nyolcezer fiú

Énekel égre vallomást :

Hiszek!

Hiszek!

A tűzben, amely odalenn parázslík,
 És holnap este újra föllobog,
 És minden este újra fellobog,
 És föllobog délen és északon,
 Egy tűz, száz tűz, ezer tűz,
 És föltüzel — piros zsoltár — az égre,
 És sápadt arcot rózsaszínre fest
 És a szemekbe ősi lángot villant.
 A Tűzoszlopban, amely gyujtatott,
 Olajmécés volt a katakombá-éjén,
 És tábortűz a lappangó kurucnak.
 Hiszek a tűzben, amely eljövendő,
 Amely a szívek katlanát fészíti,
 És el nem alszik pernye-szenny alatt.

Hiszek a szélben, fúrge cimboránkban,
 Amely a szemből álmódást söpör,
 És bacillust a rothadt utcalégből,
 Lobogót lebbent, lábat táncra szökcent,
 Nótát fakaszt és vitorlát dagaszt,
 S tábortüzeink dacos dallamát
 A Lomnic és a Hargita tövében
 Fülébe súgja testvér-táborok
 Húnyó tűzét kavarázó ikreinknek.

Hiszek a földben, ifjú szép anyánkban,
 Hogy édesünk, nem morcos mostohánk,
 És ezer jóval boldog méhe áldott.
 Tudom, hogy már vajúdik és remeg :
 Már ideszült körém a semmiből
 Ezer sátort és nyolcezer fiút.
 Hiszem, hogy egyszer olyan dalra gyujt,
 Hogy meghallják a renegát kövek,
 Szétomlanak a gyilkos Bábelek,
 A hullamérges város-pörsenések

Szűz bőre hamván fehérre símulnak
 És mézes melle újszülött tején
 Új dallal emtet új emberemet.

Hiszek

A kevesek egymásba ett kezében.
 A testvérszóban, a bajtársmarokban.
 Az érben, amely patak lesz s folyó,
 S halott tengerbe életet zuhant.
 A Szépségben, hogy szebb és édesebb
 A rútnál és szürkét széppé tehet.
 A tiszta vízben, hogy sodorni tud,
 És ragyogóbb a szennyvíz-áradásnál.
 A vízözönben, szeretetözönben,
 Jóság-galambban, Lélek-Ararátban.

Mert hiszek az Igében,

Mely elhangzott a teremtés felett,
 És testté vált az idők telijében.

A Kovászbán :

Hogy emberségünk lomha derce-lisztjét
 Mégiscsak egyszer élővé keleszti.

A Hegyi Beszéd prófétaszavát

Falánk idők fertelmes bálnagyomra

Hiába nyelte el : lesz még egy harmadik nap,

Mikor a mélyből felsüvölt a szó,

És nem lesz, aki meg ne hallaná.

A Mustármagban, mely kiszóratott,

És szívében hordozza a jövőt,

Mert újrazendül minden ezerévben

És odatartja fészkes lombozatját

Viharzilálta embermadaraknak,

S testvérörömben elfér ágain

Fehér madár és fekete madár

És sárga és piros és minden.

A Lélekben hiszek,

Amely megzúdul ott, ahol akar.

Hiszem, hogy akar, zúdul és teremt,
 Zúdul, teremt miáltalunk.
 A Lélekben, amely az élet,
 Amely tojáshéjat repeszt,
 Búzaszemet bukkant a hant alól,
 És sziklából Krisztust kelet.
 A Lélekben, amely bennünk dörömböl,
 És az idők méhében harsadoz,
 És énekel az ajkamon : Hiszek!

Hiszek.

És hogyha nem : hát akkor is!
 Ha mindhiába : akkor is!
 Ha minden álm : akkor is!
 Ha minden meghal : akkor is!
 A Szép akkor is szép marad,
 A tiszta tiszta, rút a rút.
 Az Igazság Igazság akkor is,
 Ha meg nem látja senki szem.
 A Szeretet mosolyog és szeret,
 És a kereszten is király.
 A tett különb a tunyaságnál,
 És hol a tépett lobogónál
 Tiszteletesebb szemfedő?

Mert akit egyszer meglehelt a Lélek,
 Annak mindegy-lom élet vagy halál :
 Az él és áll és énekel és alkot,
 Megyeren és Magyarországon,
 Hétvilágrészen és a másvilágon,
 Az Isten ötét úgy segítse. Amen.

SÍK SÁNDOR.

Paul Valéry és a «tisztá költészet».

Paul Valéry a legújabb francia irodalom legkivételesebb jelenségei közé tartozik. Költő, aki ötvenéves korán túl vált ismertté és népszerűvé. Elindult a kilencvenes évek elején mint a kezdődő szimbolizmus egyik Mallarmé-tanítványa, akinek néhány versét talán csak mestere és még egy-két igazán a legmagasabb és tisztultabb levegőjű csúcsokat járó költő értékelte, mint Héredia. Azután közel két évtizeden át hallgatott. Búcsút mondott a költészetnek. Tudományos studiumok foglalkoztatták. Filozófiai és matematikai tanulmányokba mélyedt. Közben ugyan megegyeszer kiadta régebbi költeményeit néhány újjal megtoldva *La jeune Parque* címen (1917), de költészetének új korszaka a *Serpent* megjelenésével kezdődik 1921-ben. Ez a fordulópont, amely egyszerre, egész meglepetésszerűen egy új Valéryt mutat az ámuló irodalomnak. Ez az új költő szinte egyetlen rohammal tör

mai francia költészet élére és egy csapással veszi be a legnehezebben megvívható várakat. A legnehezebb, a legelvontabb költő, mégis a legtöbbet olvassák. Néhány évvel ezelőtt egyik nagy francia szemle megszavaztatta olvasóközönségét, hogy kit tart a legnagyobb élő francia költőnek. A szavazatok aránytalan nagy többségét Valéry kapta. Lelkes szószólóra tett szert a nagyműveltségű és ragyogó intelligenciájú Brémond abbéban, az Institut tagjában, aki hatalmas polémiaikat vívott érte és két évvel ezelőtt az Akadémiába is bevitte. Ma Valéry az az akadémikus, akinek értékét a legkonzervatívabb irodalmi felfogás és a legfiatalabb irányok egyformán elismerik. Verskötetéi soha nem kaphatók, mert az új kiadás csaknem mindig a megjelenés napján elfogy. Nevének az intellektualis költészetben épp olyan varázsa és föltétlen egyeduralma van, mint de Noailles grófnőnek a szenzibilis költészetben. De legnagyobb jelentőséget ad neki, hogy neve szoros összefüggésbe került egy, ha nem is egészen új, de mindenesetre új tökéletességgel kikristályosodott és külön néven csak most kategorizált költői irányval, az úgynevezett «poésie pure»-rel.

A poésie pure tulajdonképpen új klasszicizmus, amely felé a romantizmus agoniájának végső fellobbanásai után a jövő költészete tart. Ma különösen az egészen ifjú, lázadózó irányok körében még tombol az anarchia, de a költészet már kezdi lerázni magáról az érzelmes-ség romantikus túltengésének forró béklyóit és a gondolat, az intellektus hűvösebb, tisztább régiói felé szárnyal. A tisztá költészet le akar rázni magáról mindent, ami fölösleges ömlengés, páthosz, a lagymatag

ellágyulás ballasztja. Kifejezéseiben a tömör, csillogó keménységet, témáiban a legtisztább eszmék magas absztrakcióit keresi és csak képeiben törekszik arra, hogy szenzualis, elsősorban zenei hatásokat keltsen: az a célja, hogy minden hozzá nem tartozó, idegen elemtől megtisztítva olyan közvetlenül és olyan elemi erővel hasson, mint a zene. A költészet tulajdonképpen mint belső zene születik meg a költőben, de a költői kifejezésben végzetesen elveszíti születésének ezt a szüzi tisztaságát. Hogy a belső zene külsőleg közölhető kifejezést kapjon, tisztátalan, prózai közvetítőkre, segédeszközökre van szüksége: ezek az érzések, a gondolatok, a képek, amelyek nélkül költemény a valóságban el sem képzelhető. A tiszta költőnek már most arra kell törekednie, hogy amennyire csak lehet, kiküszöböljön ezekből a közvetítőkből minden prózaiságot, úgy olvassza az eszméket és a képeket harmóniába, hogy a vers a lehető legtöbbet megőrizzen abból a kifejezhetetlen tiszta zeneiségből, abból a szublimis szüzi mivoltából, amellyel a költő lelkében megszületett.

Ez senkinek sem sikerült a ma élő költők közül olyan mértékben, mint Valérynak. Valéry nemcsak a költészetéből tudott kiirtani minden prózai mellézköngét, hanem annyira tisztán és csak költő, hogy mindig, sőt főképpen a prózájában is az. Valéryre is áll amit ő mond egyik tanulmányában Leonardo da Vinciről, hogy csak úgy szanaszét hagyogtja, szinte felfoghatatlanul nagy játékok szilánkjait. Ilyen nagy játékok szilánkjai Paul Valéry versei is, de mint Brémond abbé megjegyzi a poésie pure-ről írt nagyszerű tanulmányában, drámai játékok, melyekre mindig valami baljós csillagzat sötét sugára süt.

Thibaudet, ez a nagykézsültségű kritikus, Valéryról írt mélyen járó essayében valahol ezt az érdekes megállapítást teszi: «Valéry költő, sőt nagy költő, ez kétségtelen. De költészete nem születik közvetlenül, belső parancsoló erőtől hajtva, mint a költői hivatás szükségyszerűsége. Vannak költők, akik azért tudnak verset írni, mert költők és vannak, akik azért költők, mert verset tudnak írni. Az előbbiek közé sorolja Thibaudet Lamartinet és Victor Hugot, a maiak közül de Noailles grófnőt, az utóbbiak közé Racinet s ezek közé tartozik szerinte Valéry is, aki sokszor csak azért mondja el versben a mondanivalóját, mert kitűnően versel. Sőt egyenesen azt mondhatnók, hogy Valéry először is azért ír verset, mert a vers nehezebb, mint a próza, vagy még pontosabban, mert a vers technikája sokkal gazdagabb, sokkal bonyolultabb, mint a próza technikája. Valéry annyira fontosnak tartja a kötött beszéd mennél nagyobb megkötöttségét, ami szerinte nem béklyó, hanem olyan akadály, amely az agy és idegerők nagyobb megfeszítését követeli és így megsokszorozza az alkotás ha-

talmát, hogy önmaga fokozza saját nehézségeit és visszatért a klasszikus prozódia minden szabályához.

Paul Valéry klasszikus költő, nemcsak abban az értelemben, hogy csatlakozott a klasszikus prozodiához, hanem költészetének egész tendenciáját és tartalmát tekintve is. De ez a klasszikus, aki annyira ragaszkodik a szigorú szabályokhoz és a legszigorúbb fegyelemhez, aki a vers felépítésében csaknem a matematikus pontosságával dolgozik, új láncokat, új nehézségeket talált a szimbolizmusban. A szimbolizmus végső kifejlődésében szintén a klasszicizmusba torkolt, amint ezt Jean Moreas, Francis Vielé-Griffin és a későbbi Henri de Régnier költészete mutatja. Valérynál azonban fordított az út, nála a klasszicizmus használta fel a szimbolizmus két nagy intencióját, a versnek zenei hatásokra való törekvését és az absztrakt gondolatoknak a képek szenzuális nyelvére való lefordítását. A szigorú klasszicizmus mellett ez a két jellegzetessége van Valéry verseinek: az abszolút zeneiség és a gazdag képszerűség. Valéry mind a kettőben mester. Minden verse csupa szonoris zengés, rímei tökéletesen csendülnek. Alliterációk, belső asszonanszok, hangutánzó és hangfestő szavak teszik teljesen zeneivé és kifejezővé a verset. Egészen különös kiváltsága művészetének az újszerű, soha nem hallott, meglepő és mindig lenyűgöző hatású képek megválasztása. Legelvontabb elgondolásait az örök szimbólumok legkonkrétebb és legponpázatosabb szövésű formáira tudja lefordítani. Így ragadja a gondolkodás mámora Valéry alapjában intellektuális költészetét a tiszta absztrakciók jeges csúcsai felé, amelyeket azonban a képek izzásának különös heve fest alá.

Valéry költészetében három korszakot különböztethetünk meg. Az első 1890-től 1893-ig terjed, ebben a korszakban íródott azoknak a kis költeményeknek legnagyobb része, amelyek az 1920-ban kiadott s ma már hozzáférhetetlen *Album de vers anciens* című kis kötetben vannak összegyűjtve. A második korszak az 1917 körüli időre esik. Ez Valéry visszatérése a költészethez. *La jeune Parque* című klasszikus költeményével. A harmadik 1918-tól 1923-ig tart és ennek eredménye a költő leggazdagabb és legjelentősebb kötete a *Charmes*.

Az *Ébauche d'un serpent*, amellyel ezt a rendkívüli költőt a magyar közönségnek bemutatjuk s amely Valérynek egyik legszebb és legjellegzetesebb alkotása, vallásfilozófiai költemény, amelybe drámai és itt-ott burleszk-elemek vegyülnek. Az egész költemény a kígyóhőrbé bújít Sátán monológja, akit a költő a legművészebb eszközökkel jelenít meg kónikus és mégis félelmes álarcában. Egyben tökéletes szimbóluma a költemény a Gonosz minden csábító, kísértetbe vívő hatalmának, amely először Évát ejti meg a jó és gonosz tudás fája alatt, hogy aztán rajta keresztül rontó bibájának örökigézetében tartsa az embert.

Kígyósziszegés.

A Fán himbáló szél szitálja
 Kívánatos kígyóruhám,
 Mosolyom, min a fog simája
 Étvágyat villant ki puhán,
 A Kertet lopva lépi-lakja
 S fejem háromszögű smaragdja
 Kiölti nyelve két hegyét . . .
 Állat vagyok, de álnok állat,
 Melynek méreg tölti begyét,
 A böles büroknél különb párlat.

Pompás e játék drága perce.
 Halandó reszkess! Van erőm
 S pattanásig feszíti mersze
 A rugó húrját vakmerőn.
 Kék ég tündöklő tüze edzi
 Kígyóbőrröm, mely rámmereszti
 Ez együgyű hulló mezét.
 Jőjj hozzám hát hiszékeny fajta,
 Itt állok s álcám álnok ajka
 Mint sujtó sors szisszen feléd.

Nap, nap! . . . Lét szikrázó hibája!
 Halált kendőző lárva, Nap,
 Mely kék s arany sátrát kitarja
 S fényével virágárba csap.
 Te kéjes, titkos lángolásban
 Legbüszkébb, leghűbb cinkostársam,
 Csapdáim legdrágábbika,
 Te leplezed a titkot éppen,
 Hogy a világ kontár hiba
 A Nem-Lét tiszta, szűz ölében.

Nagy Nap! te kongatsz ébredőt
 A létnek s útján tüzed lépdél,
 Te árnyalsz rá álomredőt
 Kifestve csalfa ábrándképpel,

Vig árnyak ármányos ura,
Te érted lép rab alkura
Szemünkkel a lélek homálya.
A hazug mázat kedvelem,
Mit tőled kap a Végtelen
Árnyak lángból lett koronája.

Csurgasd rám bódító heved,
Vagy szántson fagy türelmem örvén,
Kifőzni rontó tervemet,
Mely gúzsba ránt, mint sanda görbém.
Ó drága zug, hol méla, rest
Kéjben karéjba tér a test,
Itt zord dühöm duzzadtra érik.
Latulgat, hány, vet, számot ad,
És így gördül a gondolat
Morajlón gyűrűmbe végig.

Hiúság szülte a világot!
Szólott az ég roppant ura,
S szavára, mellyel fényt kiáltott,
Kitárult a lét kapuja.
Mint ki enlátásába fáradt,
Öröklétének kába gátat
Az Isten enkézzel rakott.
S tér lett, hol nem volt közel s távol,
Eredményt szabdalt Ősökából
S Egységéből száz csillagot.

Ég: tévedése! Idő: veszte!
Szajtató, szörnyű szakadék!
A Nincs mezét a lét kikezdte,
S bukása benn szikrázva ég.
De Én, első szó, mit Igéje
Csillagnak gyujtott ki az éjbe,
S kit kába göggel alkotott,
Vagyok! . . . S minden rontó lidérc és
Istenkisebbítő kísértés
Lángja bennem vet majd lobot.

Gyűlölségem sugárzó tárgya,
 Kit bomlottan szerettem én,
 Trónom mégis Gehennád árnya,
 Szerelmemért ez lett enyém.
 Szemléld magad sötét ölemben!
 E gyászos kép, bár dolyfösebben
 Ring tükröm árnyán, mint a hold,
 Oly mély csömört kavart agyadba,
 Hogy fuvalmad a holt agyagba
 A kétség bús sóhaja volt.

Hiába gyúrt kezed kegyelme
 Sárból új fajt, könnyű nemet,
 Hogy győzedelmes művedet
 Dicsérje napról napra kelve.
 Csak felszöknek, szárnyuk szegik,
 Kígyószavam szisszent nekik.
 Bár őket másodul csináltad,
 S bennük lobog az égi fény,
 Meztlen az emberi lény,
 E sápatag, sunyító állat.

Az Úr hasonlatosságára
 Alkottak, hát gyűlöllek én,
 Mint Őt, kit annyi kontár pára
 Atyjának vall a földtekén.
 Én másítom e meddő mívet,
 S átkendőz száz hiszékeny szívet
 Ujjam titokzatos hegye
 S hatalma biztos, hogy e bágyadt,
 Félénken sikló viperákat
 Dühöngő hullóké tegye.

Értelmem oly felérhetetlen,
 Rájön, mily ártó szerkezet
 Az emberlélek létem ellen,
 Mit bosszúból formált kezed.
 S bár árnyba rejtve apaságod,
 Csak a tömjénillatra vár ott

A csillagos kárpit mögött,
 A bájaimból áradó dal
 Megbontja messzi riadóval
 Sok mindenható, bölcs köröd.

Járok, jövök, surranva siklom
 Egy tiszta szívben tűnve el,
 Vagy volt már oly kemény kebel,
 Mely álmokat nem őrzött titkon?
 Légy bárki, én oltom beléd
 Az öntetszést, mely gyökerét
 Hivalkodó lelkedbe fúrja,
 S kegyének kútján csilla víz
 Az utánozhatatlan íz,
 Mit csak magadba' lelsz meg újra.

Első eszméi hajnalán
 Így leptem én meg egykor Évát,
 Tárt ajka szellemek dalán
 Csüngött ringó rózsák tüzén át.
 Szépség teljében tűnt elém,
 Aranyláng csillant bő ölén,
 Nem rettegett napot se férfit,
 Mezítlen, szemek kék taván
 Még tompa lélekkel henylt itt
 A test küszöbén tétován.

Ó bájak áldott áradása!
 Oly szép vagy, jogos jutalom,
 Melyért serkentő vágy parázsa
 Lesz úrrá a legjobbokon.
 Hogy ajkad rabul ejtse mind,
 Elég, ha csak sóhajt feléje,
 S szennyes lesz a legtisztább fénye
 S a vasszívű hord rejtve kint . . .
 S megejt engem, ha egyet int,
 Kinek vámpirt szül szíve mélye.

Bús féreg én, lomb órhelyemről
 Madármámortól ittasan,
 Míg acélszálú szóselyemből
 Horgoltam meg hurokvasam,
 Szüresöltelek te drága, néma,
 Kinek békés, szűz bája béna,
 S ígezett félelmes lesem,
 Szemét aranygyapjadba vájva,
 S várt telt nyakad talányos tája
 Tüzed titkától terhesen.

Mint jószag úgy szállongtam ott,
 Mint édes eszme illatárja,
 Mely csalfa mélyét sohse tárja,
 Hová fény még el nem hatott.
 Izgattam szüzi tudatod,
 Min langyos tested gyönge hártya.
 De nem törtem riasztva rája,
 S a fény ragyogva ringatott.
 De tudtam már, gyors lesz a veszted:
 A változás, mint szű kikezdett.

(Az egyszerűség gőgje már
 Magában is kemény falat.
 Itt nincs óvatlan pillanat,
 Dölyf, dőreség ércörve zár,
 Mely jól őriz te büszke vár.
 De főzz ki jó alkalmakat,
 S ha ármányod bölcsen halad,
 A tiszta szív is verve vár.
 Ez itt erő, nagy célt merő,
 Most hát minden fortélyt elő!)

Most nyálam fénylő fonalából
 Készüljön könnyű szövedék,
 Mely száz ködös veszélyt nyalából
 S törükben Éva veszte ég.
 Reszkessen selymétől a dőre,
 Szűz martalék bársonyos bőre,

Melyhez csak az ég kékje ért . . .
 De könnyebb fátyol, mint az álom,
 Bár szála szilárd, mint a vért,
 Az én ármánybogozta hálóm.

Arannyal árnyald, nyelv, neki
 A legszebb szókat, mit csak ismersz,
 Célzás, regék, ezer hamis mersz,
 Sok csönd, mely sejtéssel teli,
 Minden jó itt, csak rontson, ártson
 S hízelgőn csaljon a csapáson,
 Mely töröm torkán ejti le,
 S lerántja lejtőjén a jókat,
 És kék medencék mélyire
 Húz égből hulló fényfolyókat.

Ó mily szikrázó volt a szellem
 S a szózat hogy lelkendezett,
 Mit kis fülének pelyhezett
 Útvesztőjébe szórt a nyelvem.
 Ott kárba nem vesz, úgy hívém,
 Minden megáll ajzott szivén,
 S bizton győzők, ha szóm, a lélek
 Mély kincsét ostromló csapat,
 Mint szirmok szűz kelyhén a méhek,
 A rózsás fulben megragad.

«Nincs — súgtam, — oly álnok beszéd.
 Mint az Úr intő szava, Éva!
 Élő Tudás feszíti szét a
 Duzzadt gyümölcs roppant belét.
 Ne hidd, hogy átkozott e lét
 S egy futó falat perce céda.
 Ha álmot áhít szád alélva,
 E lét, szomjad szerelmes célja,
 A kéj, mely még csak sűg feléd,
 A mézzé vált Öröklét, Éva!»

Mohón itta sok kis szavam.
 Mely furcsa művét róttá, rakta.
 Szemét egy angyalról lekapta
 S a Fához tért meg untalan.
 Mert számnak száz fortélyá van,
 S a féreg, melynek csalfa gúnyja,
 Rád szórta szennyét általam,
 Csak titkos hang a lomba bújva.
 . . . És Éva mélán ott maradt
 S rám hallgatott az ág alatt.

«Ó lélek, — szóltam, — drága lak,
 Hol tilos minden mámor álma,
 A szerelemre szántalak,
 Mit loptam a mennyből leszállva.
 Az Ég esszenciája kész,
 Édesebb ízű, mint a méz
 Kívánatos burkába nedve . . .
 Tépd le az almát! . . . Nyujtsd karod!
 Hogy leszakítsd, ha akarod,
 Szép kezed arra van teremtve.»

Vergődő pillák esőndje kel,
 De sóhaj súgott a homályba,
 Mit mellén mart a lombok árnya
 S hogy fénylett a másik kebel!
 — Sziszegj! Sziszegj!, — így énekel.
 S éreztem, mily remegés árja
 Fut a zöld ostonon le, fel,
 Mely lényem száz redőbe zárja :
 S a borzongó, berill taréj
 Fodrán forrott már a veszély.

Ó várás éhes végtelenje!
 Végül eljött a pillanat,
 Hogy új Tudásomhoz terelje
 A fénylő léptű lábakat.
 A márványban hév piheg szerte,
 Az árny és ámbra szőke terhe

A mozdulat szélén remeg . . .
 Inogni kezd az öblös urna,
 Melyről megegyezést rebeg
 A hallgatás beszédes burka.

«A sejtelkedben rajzó kéjek
 Csábjának engedj, drága test!
 Az újat szomjazó szeszélynek
 Száz ízét láncba fonva vesd
 A Fára, min Halál a bélyeg!
 Jöjj s mégse jöjj! Legyen ma rest
 Lépted, mint rózsaterhes éjek!
 Táncolj s elméd gondját nevesd!
 A gyönyörűség itt a lényeg
 S ok, hogy ne rémítsen veszély meg . . .

Ó tébolyult vágy kergetett
 A meddő élvezetre : látnom,
 A lázadás, mint fergeteg,
 Végig hogy szánt e tiszta háton.
 De már bódítón öntve rája
 Bölcsesség s káprázat borát,
 Feltündökölt a Tudás Fája
 Sok kúsza látomáson át
 S ingatta nagy testét a napban
 Álmodok kincsétől gazdagabban.

Fa, nagy Fa, árny, mit Ég vetett,
 Fák ellenállhatatlan Fája,
 Mely márványok lágyába vájva
 Hajszol fűszerdús mézeket,
 Mely útvesztőit úgy kúszálja,
 Hogy csapdáján az éj homálya
 A zafir kék tűzébe vesz,
 Amely az örök reggel éke.
 Édes rabság, ízes retesz,
 Oh boldogság galambja, béke!

Te Zengő! Titkon issza fel
Sok drága kőnek mély színét szád,
Bölcsőd álomba ringat el,
Ki álmokkal vertem meg Évát.
Nagy lény, tudásszomj bujtogat,
Ki, hogy szemed lásson sokat,
Nőlsz egyre, merre hív az ormod,
Ki szűz aranyba márthatod
Párás ágad, kemény karod,
Míg lábad zord mélységbe hordod.

Virágba rajtad szökhetik
A végtelen. Csírája nőttöd.
S a mély sírtól a fészekig
Valód Tudással mind betöltöd.
De jön rontón, a vén Kaján,
S száraz napok rest aranyán
Gyűrűnek lesz lombod rabja,
Míg ő szikrás naptűzbe fenn
Fénylő farkának szüntelen,
Szünetlen a hegyét harapja.

Paul Valéry után, franciából

KÁLLAY MIKLÓS.

SZINHÁZI SZEMLE.

I. Nemzeti Színház: Bibó Lajos: *Báthory Zsigmond*. Történelmi tragédia 3 felvonásban. — Csathó Kálmán: *Te csak pipáldj, Ladányi*.

Vígjáték 3 felvonásban.

Kamara-Színház: Harsányi Kálmán: *Páter Benedek*. 1 felvonás. — Dickens: *A házi tündér*. Karácsonyi színmű 3 felvonásban. —

Jules Romains: *A diklátor*. Színmű 4 felvonásban.

A Nemzeti Színház egy új történelmi tragédiát mutatott be. Örvidenénk, ha az íróról, aki ily ritka fába vágta a fejszáját, csupa jót mondhatnánk; sajnos, Bibó *Báthory Zsigmond*-ja nem kifogástalan munka. Bibó első munkáján, a *Jusson* is érzett erő és tehetség, de úgy tetszik, mintha az író fölötté állana tárgyának, nem gondolna vele — legalább helyenként — a kellő gonddal: mintha sokszor azt írná, ami «kapásra» eszébe ötlik, s szinte csak a véletlen szerencsére bízná magát, mikor tolla már mozog. Másképp hogy kezdhetne történelmi tragédiát prüszögéssel, egy szolgálóéval, aki tíz szó után végkép kiesik a darabból? Az egész előjáték tisztára családi jelenet, melynek alig van köze a történelemhez s ami van, az is homályos. (A fölösleges prologról nem is szólunk.) Kendyné és leánya a fejedelmi palotából, mulatságról jönnek. Kiderül, hogy a szülék Báthory Boldizsárnak szánták leányukat, de Zsuzsánna Zsigmondot szereti. Az apa fölháborul ezen, úgy érzi, Zsigmondnak már neve kimondása beszennyezi, de hogy miért, azt a darabból még nem tudni. Amint a szülék kimennek, Zsuzsánna hálószobájába egy fiatal katona toppan be; ki? honnan? hogyan? miért? Csak az utolsót tudjuk: ő mondja el, éjtszaka, itt, a Kendy-lány hálószobájában, hogy Zsigmond a bécsi udvarral szövetezik a török ellen, s a szövetség biztosítékául elveszi Mária Crstierna főhercegnőt. Ezzel a bajnok is örökre eltűnik a színpadról. (A nyomtatott szövegből nem.)

Az I. felvonás már Zsigmond hadi készületei körül forog, melyet Kendy partja ellenez. Egy bujdosó paraszt — Tiborc hetvenhetedik unokája — mondja el a nép szenvedését; ezt se látjuk többet. Sok ilyen mozaik-kocka van odalökve az ábra mellé. Jön Zsuzsánna, egyedül, szemére hányja Zsigmondnak esalfaságát. Itt éri Boldizsár.

aki durva szavakkal illeti; Zsuzsánna sem fájdalmát, sem sértődöttségét nem árulja el; de *rögtön* felbujtja Boldizsárt Zsigmond ellen.

A II. felvonásban az országgyűlés Zsigmond terve ellen határoz. Zsigmond el akarja hagyni Erdélyt. Eddigi hívei *rögtön* összeesküsznek élete ellen. Ezt teszik Kendyék is, ha a gyűlés ellenére tenne. Az ő összeesküvésüket *nyomban* felfedi Zsigmondnak Zsuzsánna, aki már — úgy sejtjük — felesége Boldizsárnak, de atyja és ura ellen meg akarja menteni régi szerelmesét. Ez nem új, de nem is erőtlen drámai helyzet. Zsigmond hevében elfogatja Kendyt és Boldizsárt, (később halljuk, hogy ki is végezték őket), s a fejedelem a törökre indul. A III. felvonásban megverve érkezik haza; egész serege elveszett; hívei is elfordulnak tőle. Ekkor megjelenik gyászban a mindentudó Zsuzsánna; ő hozza hírül, hogy a török kész megbocsátani Erdélynek, ha más fejedelmet ültet trónjára — s rá is mutat Báthory Endrére. Ez Zsigmond tragikai bűnhődése. Keveseljük, kivált minthogy tudjuk a történelemből, hogy még ismételten visszatért Erdély trónjára.

A darab keveset nyújt a történelem részleteiből, inkább csak a két párt küzdelmét s a csatateri bukást, ami úgyszólván a történelmi darabok rendes váza. Hogy a szerző komoly tanulmányokat végzett, azt csak a dialógból vehetni ki, amennyiben el nem suhannak előlünk a színpadon; a kor eseményei, szenvedélyei nincsenek élénk vetítve. Ez az, amit elől is mondtunk: a szerző nem fárad azzal, hogy mindent világosan összekapcsoljon. Mintha azt gondolná: bajlódjék vele a néző! — csakhogy a néző meg azt mondhatja: Mért törjem én a fejemet, ha a szerző sem törte?

Zsigmond érdekes alakja is csak felületesen van rajzolva. Ingatagságából, vérszomjából, testi-lelki nyomorúságából semmit sem látni a szövegben; amit ebből az előadásban láttunk, azt Kiss Ferenc tette bele a maga alakításába. Az összeesküvés hallatára, életét féltve, háborús tervén is egy beteg gyermek makaességával csüggve: behúzott nyaka, kipúposodó háta, körülvizslató szeme, többet mondott Báthory Zsigmondból, mint egész szerepe. Mikor az ártatlan Kendyt elfogják, Boldizsárt levágják előtte: mint nézi vieszorgó foggal, egy vérszomjas és bosszúvágyó állat gyönyörével, mégis elfödve karjával szemét, félig féltében, félig képmutató megbotránkozással. Kiss Ferenc az utóbbi években nagyot nőtt tragikai szerepekben, hatalmas egyszerűség súlya költözött belé.

A darab nyelvében van hullámozás, van erő, de nem értjük, miért kell a nyomtatott szövegben így írni: Beszéljen, felejj; azt sem, hogyha már az író hevenyében eltévedt s olyat talált leírni, hogy:

szóljon a duda, «repedjenek a kostökök!» hogy nem figyelmeztette senki a Nemzeti Színháznál, hogy ez — nem hegedű.

Csathó Kálmán új darabja tartalom, realitás és egységes hangulat dolgában felülmulja eddigi színműveit: a regény is, melyből készült, legkerekebb, legegységesebb regényei közt, s talán a legkedvesebb is. Ez a mai világbeli Pató Pál igen jól rajzolt típus; a traktáló feleség is, aki végül kezébe veszi a rájuk szakadt bajok rendbehozását. A falusi levegő, a földesúri házak körül settenkedő gondok, a földnek lassú elmozdulása a régi talpak alól: mindez komoly és élethű, szinte nagyon is komoly, midőn a közönség derűs szórakozásra készül s ahelyett kedves, hangulatos, de meglehetősen szomorkás színművet kap. A tárgyjal jár, hogy sok szó esik a felgyűlő adósságról, készülő árverésről, birtok-eladásról, mások birtokszerzési spekulációjáról; az első felvonásban a látogatóba jövő bank-ügyész is birtokszerzési terveit teregeti ki feleségének, itt emlegetve a kötelet az akasztásra ítélt ember házában. Néha sok is ebből, de másrészt ennek a komoly háttérnek a rajza teszi magvassá a darabot, fajsúlyra nyomósabbá Csathó eddigi két darbjánál. Legsikerültebb a második felvonás, mikor Ladányiné nővérenek födele alá húzódnak, de a birtok-eladás gondolatával még senki sem tud megbarátkozni, az öreg Ladányi fantasztikus terveket sző az adósságok letörlesztésére, a két aszszony, a két testvér, főzési árnyalatokon összekoccan, aztán oly egyszerűn békül ki, mintha semmi sem történt volna. A szegénységbe vivő út e stációjának rajza a darab legszebb része. Ez események közt vékonyka érben folydogál a kis unoka története, akinek érdekből egy ezerholdas fiatal úrhoz kellene férjhez menni, de akit szíve egy szegény életrevaló mérnökhöz vonz. Mikor a familia a Ladányiné főzési tudományára építve jövőjét, Pestre kerül s penziót nyitnak, ott, a komoly életküzdelemben össze is kerül a két egyforma, erős fiatal. Ez tetőzi be a darab külső történetét, amelynek — észrevétlenül, de mégis megnyugtatón — mind a két ága erkölcsi felemelkedés felé halad: egyrészt a munka, másrészt, az érdekek szemben, az igaz szerelem felé.

A komoly elemek közé sok derű árad, Ladányi felszomorú, félíg humoros alakjából, Klementin néni hol sopánkodó, hol kifakadó gyászából; felületesebben egy kis fiú alakjából, amellyel a színpadi hatást alaposan ismerő szerző itt azt a meglepetést nyújtja, melyet előbbi darabjaiban hol tánc, hol nótázás adott meg. S Vaszari Piroška alakítása valóban meglepetés.

Az egész előadás igen jó. Kiss Irén Clementine nénije szokott túlzásai nélkül is mulatságos, s élethű egyben.

A Kamara-Színház, mely többnyire a nagy színpaddal cserberéli

darabjait, az utóbbi időben három valódi kamara-darabhoz jutott. Az első Harsányi Kálmán *Páter Benedekje*. Könyvből jó ismerőse a művelt közönségnek a jámbor könyvmásoló barát, aki öreg kezéből éppen letenni készül a kópíró-ecsetet, midőn Dante kerül kezébe, belémerül, föllekesül, s Istenhez fohászkozik: adjon neki erőt még ez egy munkára. Halk, de valódi dráma ez, mert lelki élmény; annak a léleknek, melyben lejátszódik, átfordító eseménye, melytől csordultig habzik a lélek pohara.

Miniature, mint azok a képek, melyeket Páter Benedek festetget, de költői finom érzés és művészi kéz rajza ez is. Sajnálatos, hogy oly másik darabbal együtt adták, mely nem állta meg helyét, s azzal együtt a Színház ezt is leejtette műsoráról, kritika és közönség elismerése ellenére.

A másik igazán idevaló darab Dickens: *A házi tündér*. Taylor színpadi átdolgozása rontott az elbeszélésen; nem képes megnyitni a jóságnak és a mesének azt a kettős gyönyörűségét, mely könnyet és mosolyt fakaszt egyszerre. Pedig az előadás jó volt, első sorban Várady Aranka vak leánya, akit azonban Taylor eldurvított; Rózsahegyi és Kiss Ferenc közel férköztek Dickens melegségéhez, Sugár külseje is dickenszi karrikatura, de az átdolgozó köztük és Dickens közt allott.

Jules Romains *Diktátora* végre meghozta a Kamara-Színháznak a rég várt sikert, ha tartósságban nem is, művészi értelemben bizonyosan. Férfi-dráma, amelynek tüzet nem szoknyák legyezgetése szítja. Magva: a hatalom vágyának uralma az emberi lelken. Két munkás-vezérben két oldalról megvilágítva. Egyik hajlékonyabb, simulóbb természet; tervei — maga mondja — a percből nőnek ki. Egy parlamenti beszéddel megbuktatta a kormányt, s most azt várja, a király rábizza-e az új kormány alakítását. A másik megrögzött forradalmár, az elégedetlenség az eleme; csökönyös; azok közül való, akik tudnak várni, még akkor is, ha tudják, hogy amit várnak, soha sem jön el.

Amióta társa képviselő, már szakadás van köztük. Ez most egyszerre megnő. Denist, a diadalmas szónokot, csakugyan magához hívhatja a király; nyájasságával, jószándékával megnyeri. Denis nem bír ellenállni a hatalom csábításának, hogy képességei érvényesüljenek; azzal áztatja magát: mennyi mindent megvalósíthat terveikből. Barátja, Fereol, ezt úgy nevezi: tehetségednek áldozata vagy. Fereol nem gátolja útjában, de nem is megy vele. Ő is szomjazza a hatalmat. Ő is érzi táboruk erejét s a magáét, s most kihasználva a kedvező alkalmat, sztrájkot szít, fellázítja a népet, s véres összeütkö-

zésekre bujtja. Egy pillanattig azt is hiszi, hogy Denis csak áltatja a királyt, s a döntő percben a nép mellé fog állni. Csakhogy Denist átformálta a hatalom (éppen itt a dráma magva). Betelik rajta, amit a király — egy szellemes és diplomatikus király — eleve megjósolt : hogy terveiből sokat fel fog adni, mikor a lehetőségekkel lesz kénytelen számolni. A miniszterelnöki szobában roppant felelősséget érez ; rajta áll, érzi, hogy a megállott vonatok meginduljanak, hozzák az élelmet, hogy a színházakban játsszanak, hogy rend és nyugalom legyen, felszólítja az országgyűlést, elnémitja az újságokat, diktátori hatalmat követel a királytól, s Fereolt, akit felhívatott magához, elfogatja. Az államgépezet mellé állva, nem ura, hanem rabszolgája lesz a bonyolult gépnek, felelősnek érzi magát érte s dehogy hagyná szétrobbantani. Volt elvtársai s a király bizalmatlansága közt csak ide menekülhet, a kötelesség teljesítéséhez : kikerülni a bizonytalant, megőrizni a meglevőt, mely itt oly igen nagynak és erősnek látszik, mikor szálai az ő idegein futnak keresztül. Jules Romains ennek a lélektani problémának, mely ma nem ritka a politikában, a tiszta párlatát készítette el, úgy, hogy rajzát mindenki találónak érzi : Franciaországban Briandra, Olaszországban Mussolinira magyarázzák.

E két alak párbeszédei tökéletesen drámaiak : a beszéd hullámzó felszíne alatt mélyről bugyognak fel a láthatatlan források : kettejük ellentéte, terveik, a szavaikban viaskodó kétféle tömeg-akarat. A harmadik döntő alak a király : modern uralkodó, az új eszmék is be vannak nála oltva a hagyomány fájába ; gondolkodik s cselekszik is. Neki is megvan a darabban a külön pszichológiai élete : űrzi fölényét, s mikor átadja a kormányt, kíváncsin, szinte némi kárörömmel szemléli az új ember vergődő fickándozásait ; amint a veszély nő, idegei kissé felmondják a szolgálatot, de mikor Denis megtalálja magát s kiáltványában maga mellé, az ő vérükből való mellé szólítja a népet, akkor a király is felegyenesedik, s megérzi a Denisben kiforró változást. A diktaturát nehezen írja alá, kissé bizalmatlan is, de a nehéz játszmat csak kockázattal lehet megnyerni, s ha sikerül, a régi jelenet újul meg : a király diadalszekerét tigrisek vonják hámba fogva.

A darab érdeme s érdekessége az izzó dialógokban s egyes jelenetekben van. A jelenetek nem egyenlő becsűek ; a két munkásvezér párbeszéde mindig kitűnő, jellemők világos ; néha egy-egy mozzanat utóbb világosul meg a későbbiekből, ami egészen az élet hatását teszi. A király alakja is szellemes, mintha az író ezen dolgozott volna legtöbb kedvvel. De a kimagasló jelenetek közt hézagok vannak, egy-egy zökkenés, hol a darab alább száll, s bár a cselekmény lélektanilag Denisre nézve befejezett, van abban valami kritika, hogy a közönség

nem áll fel a darab végén, még vár valamit, mert politikailag mindez csak előjátéka annak, aminek most kell következnie. Mi az író mellé állunk, akitől nem kívánhatunk többet a lélektani fejlődés- és befejeződésnél, s ez elég kilátást nyit a jövőre. Hosszú életet nem mernénk jósolni a darabnak, melyet a pártok politikai szempontból fognak nézni, s objektív rajzával mindenik elégedetlen lesz. A két főalak valóban a végleteket jelenti, de a közbeeső árnyalatok visszavezethetők ez alapszínekre. A nagy közönség némi ridegséget fog érezni a darabban; problémája is ritka, szinte egyes eset.

A fordítás Zilahy Lajos jeles munkája.

Az előadás kitűnő. Odry és Kiss Ferenc Denis és Fereol alakjában, nem könnyen írjuk le e szót: tökéletes; az Palágyi is, a király szerepében. Hallgatása, egy-egy oldalpillantása egészen lelkébe világít. A színház ezzel a darabbal s ez előadással fellépett oda, ahol mindig járnia kellene. Nem értjük, hogy ha ilyen darabjai voltak a fiókjában, minek adott az utóbbi időkben is *Tücsköt*-bogarát.

Voinovich Géza.

II. Magánszínházak. — Molnár Ferenc: *Játék a kastélyban*. Vigjáték 3 felvonásban.

Magánszínházaink «fősaison»-ja már rég nem állt olyan tanács-talan kapkodásból, mint az idén; igazán szólva, ennek a játék-évadnak alig volt érdemes új lapot nyitni Thalia évkönyveiben. A beharangozott «események» jobbára bukományoknak bizonyultak, erre azután a kétségbeesett színházigazgatók — némi önkényes naptárreformmal — elvégezték, hogy: itt a tavasz, jöhetnek az előlegezett nyári revűk! Nyáron majd koresolyázhatunk a műjégpályán, miért ne hódoljunk hát most, tél derekán, a lenge műzsáknak?

A Vígszínháznak különben már évek óta megvan a maga «nyári szerző»-je, kit csak humorista álneve, a «Szenesember», kapcsol a télhez. A közönség a Noszty-fiú jóvoltából rákapott a Vígszínházra. Mikszáth, a tegnapi humoristája, kedvet csinált a nézőknek Szeneshez, a ma humoristájához. Így lett a Vígszínházból a humor vegyeskereskedése; kapható ott nullásliszt és bolhapor, kaviár és kocsi-kenőcs. A szenesember zsákjából tavaly a dunaparti korzó került a Vígszínház színpadára, a 16-os villamossal és a molett Újhelyi Nándorral, az idén a színház foyer-ja a kasszával és a kedélyes Róbert bácsival. Mikszáth, Mikszáth a sírban, de él és virágzik — a humor!

«Csak vígan!» jelszóval indul egyelőre a gazdát cserélt Belvárosi Színház is; komolyabb szándéknak eddig híre sem jár. Sebteben fel-

tálat darabok, szerepekre összerelt «együttes»-sel. Azt csinálják, amit Jászai Mari húsz évvel ezelőtt megírt a londoni színházi szakemberekről: «Végigrostálják London színjátszóit. Próbálgatják, hogy a darabjuk alakjaira melyik-másik termett rá inkább. Ha az egyik le van kötve, jön a második-harmadik. Odatartják a «módlit», amelyik színész éppen beleillik, azt találják ki.» Jászai jós is volt: «Ha még egy kicsit várunk, a rakoncátlan, fantasztikus színész nép helyett nálunk is nyugodt, okos hivatalnokok fogják kitölteni az élesen különválasztott szerepköröket. A színházak szépen kicseréltetik a színészeit egymással és mindenki csak a ráillőt fogja játszani. Olyan lesz a színház, mint egy szép siflisátor. Szép huszárok, szép pólyásbabák, gyönyörű szívek, mind az ismert, kedves formára és ami kényelmes lesz ebben a rendszerben, az, hogy a közönség a színlap láttán már előre tudja, hogy mit kap, mert minden név csak azt az egy bizonyos ízű ételt jelenti». Így írhatná ki ma már színlapjára a Belvárosi Színház is: «Ma este monstre hangverseny Rózsahegy (Hegedűs, Csontos stb.) közkedvelt szólista közreműködésével!» Pedig e színház falai között már jó tradíció, sajátos játéktípus volt kialakulóban. Az új vezetőség — úgy tetszik — beéri a kölesön-színészek személyi sikereiben való százalékos részesedéssel.

A Magyar Színházat a balsikerek sorozatában némi nyugvópontra juttatta Molnár Ferencnek egyvégtében ötven előadást ért új darabja, a *Játék a kastélyban*. A közönség, — melyet az utóbbi évek Molnár-bemutatóinak kudarca gyanakvóvá tett — így formulázta meg kellemes csalódását: «végre megint a régi Molnár!» amivel nyilván azt akarta hangsúlyozni, hogy a színházban megint jól mulatott, már pedig a háború utáni Molnár-darabokban ez nem mindig esett meg. A kritika viszont így oktatta ki a közönséget: «Ez nem a régi Molnár, mert ebben csak fölényes tudás van, de nincs benne probléma!» Mindkét nézetben van valami: az új darab nem kevésbé mulatságos, mint *Az ördög* vagy *A testőr*, de ezektől mégis különbözik, nem annyira a «probléma», mint inkább az érzelmes elem hiányában. Molnár ezúttal a meséjében kínálkozó egyetlen lírai lehetőséget — a gyermekifjú zeneszerző első szerelmi megrendülését — nemcsak hogy drámailag nem értékesíti, hanem könyörtelenül feláldozza a trükknek vagy mint színlapján némi szépítéssel mondja: az «anekdotá»-nak. Itt egy nem túlságosan új ötlet ügyes elsütése szab meg mindent; a darabban az ötlettel kezdődik az «élet» s a pointe után minden okvetetlenkedő művészi igazság orra előtt becsapják az ajtót: «kívül tágasabb, tessék künt maradni, a morál társaságában!» Mert ebben a kastélyban a morált is elgázolja a játék.

Különben is kizárólag «bohémek» kalandja ez a megrovási kaland s ennek a társadalmi kasztnak — Molnár felfogása szerint — külön törvényei és életfeltételei vannak. Részükre Heltai megteremtette az «írók, színésznők és más csirkefogók» gyűjtőfogalmát, a közönség azóta ilyeneknek kívánja őket, elvárja tőlük, hogy ne csak írjanak, komponáljanak vagy színpadon játsszanak, hanem juttassanak valamit az Intim Pistáknak is. Molnár kastélyába valóban érdemes beilletékeskednie Intim Pistának: ha majd a jeles szerző-triász operettje műsorra kerül, lesz mit feltálni az — előzményekből.

Pirandellót is emlegették Molnár új darabjával kapcsolatban. A *Sei personaggi* óta valóban feltűnően sok szerző játszik a színpadon magával a színpaddal. De Pirandello játék közben a dráma válságának igen komoly kérdéseit érinti, szinte a tragédiának tragédiáját érzékelteti. Molnártól távol áll ily delikát kérdések bolygatása. Ő csak a kulisszák belső titkos tanácsosa s azok fonákját mutogatja meg néha a közönség mulattatására, ezt pedig megcselekedte már Pirandello előtt is akárhányszor (pl. a *Színház* című egyfelvonásos-sorozatában).

A Magyar Színház kitűnő előadása külön említést érdemel, mert az újabb időkben ezen a portán nem éppen gyakran kínálkozik alkalom ilyen megállapításra.

Rédey Tivadar.

KÉPZŐMŰVÉSZET.

Az elmúlt őszi évad nem volt olyan gazdag képzőművészeti kiállításokban, mint a tavalyi. Különösen az egyes művészek gyűjteményes kiállításai fogyatkoztak meg, viszont helyettük néhány jelentékeny nagyobb tárlat akadt. Az utolsó őszi tárlaton vonultak be újra nagyobb számban, ezuttal önálló együttesben, a fiatalok is a Múcsarnokba és a fiatalság diadalát jelentette az első számottevő egyházművészeti kiállítás is a háború után a Nemzeti Szalonban. A Szépművészeti Múzeum három kis teremben új szerzeményeit mutatta be, a múzeum grafikai osztálya pedig a francia romantikusok műveiből rendezett tanulságos tárlatot. Érdekes volt az Ernst-Múzeum első őszi kiállítása is, mert ezen a mohácsi vész 400 éves fordulója alkalmából e magánmúzeum a birtokában lévő történeti vonatkozású művészeti és okirati emlékeit állította ki külön csoportban. Néhány kevésbé ismert fiatal művész is ebben a kiállítási helyiségben aratott újabb munkáival figyelemreméltó sikert.

*

A Múcsarnok kiállítási anyagának kiválasztásánál, illetőleg elbírálásánál újabb életbelépett rend jótékony hatása az utolsó őszi tárlaton mutatkozott először. A Múcsarnok kiállításaira küldött alkotások felett ezentúl nem egyetlenegy bíráló-bizottság ítelkezik, hanem a tárlaton résztvevő művészeti társaságok, egyesületek saját zsürijükkel bírálják el a kiállítandó műveket. Ilymódon kevésbé eshetnek áldozatul a meg nem értésnek az olyan művészi munkák, amelyeknek iránya nem egyezik az egyetlenegy bíráló-bizottság többségének felfogásával. Hiába, a művészek mindig elfogult pályabírák! Kevésbé nézik az alkotások különleges jelességeit, mint az irányt, amelyet azok képviselnek. Igen kevés művész van, aki a saját művészi felfogásával ellentétes irányú művet is képes lenne elfogulatlanul élvezni és bírálni. Nem is lehet ez másképpen. A művésznek rendületlenül kell hinnie saját irányában, csak így képes határozott és egyéni stílus kifejlesztésére. Viszont jaj annak, aki másirányú munkával

kopogtat művésztársánál. Ritkán és a művészbíráló önlegyőzése árán kaphat csak nála kegyelmet vagy elismerést.

Sohasem volt ez a kérdés annyira fontos, mint a modern művészetben, melyben a legellentétebb irányok uralkodnak és tobzólnak egymás mellett. A régebbi századokban a művészet útja a stílus-egység jegyében fejlődött, illetőleg változott, még a különböző iskolákat is rokonszellem kapcsolta össze, viszont most egyetlenegy művészház vagy művésztelep egymásmelletti műtermeiben is a legeltérőbb törekvések virágnak. Óriási lett a szakadék az egyes művészek iránya közt és így még kevésbé tudnak egymás fölött elfogulatlanul ítélni. Hiszen a laikus közönség is megdöbben azon a kiáltó különbségen, melyet a Múcsarnok őszi tárlatán a régibb művészek s a Képzőművészetek Új Társaságának — a Kutnak — termei között tapasztalt.

A szobrászati rész kissé szegényes volt, bár itt a Blaha Lujza-síremlék nyolc jutalmazott pályatervét is kiállították és Beck Ö. Fülöp néhány jeles képmását is viszontláthattuk. A konzervatívabb irányú termekben a Benczúr-Társaság, a Céhbeliek, a Képzőművészek Egyesülete, a Paál László-Társaság és a Szövetség tagjainak, valamint a tavaly elhunyt Kéméndy Jenőnek művei szerepeltek. E csoportok munkái között egy pár igen jó arcképpel találkoztunk.

*

Az egyházművészet mostoha gyermeke volt a világháború előtti száz évnél. Ez nem annyira a XIX. század materialista szellemének tudható be, mint inkább az utolsó száz év művészeti irányelveinek. E kettő ugyan szorosán kapcsolatos egymással, egymásból következik, mégis az utóbbi volt döntő hatással az egyházművészet szomorú sorsára.

Az Egyház művészete mindig az összes művészetek szoros együttesén épül fel. Ezzel szemben a XIX. század, különösen annak második fele, csak a festészet fénykorát jelentette. Sőt a naturalista-impreszionista iskola a képrásznak olyan irányát képviselte, amely a legtávolabb volt az egyházművészet követelményeitől. Egyfelől hiányzott belőle a figurális komponálás iránt való törekvés, másfelől a lelki motívumok bensőséges kifejezése. Optikai élményeken épült föl ez a festői stílus, nem pedig a formákba és színekbe kívánczósó vallásos rajongáson, lelki emelkedettségen vagy magabizalommal. Megérthetjük, hogy az egyházi körök nem szerethették a naturalista-impreszionista iskolát, amely nem szolgálta a vallás érdekeit, nem fejezett ki hitet. És így megérthetjük azt is, hogy a régen lejárt, a

múlt művészi eredményeinek elősködő festőművészi irányok kerültek az egyházi körök kegyeibe.

Hasonlóképp volt ez az építészetnél, a szobrászatnál és az iparművészeteknél. Az utóbbiaknál ugyan az egyháznak nem kellett ellenszegülni egy vele szemben közömbös, optikai iránnyal, viszont a művészetek színvonala, stílustartalma már általánosságban alatta maradt a festészet szintjének. A XIX. századi stílusbizonytalanság a templomépítkezésekben és berendezésekben is szomorúan érvényesült. Nincs ekkor igazi határozott korstílus, amely az egyházi és világi építkezést szükségképpen meghatározná. E bizonytalanságban természetesen az egyház itt is a múlt lezárt stílusai mellett foglalt állást és nagyrészt ezeknek ismétlését kívánta a művészektől. Nem akarta templomait kérésreletű, egyéni stíluspróbálkozások lehetőségeinek kitenni.

Az utolsó 30 év, különösen a háború utáni évtized spirituális megmozdulása azonban vissza akarja állítani az egyháznak és a művészeteknek a múltban fennállott termékeny frigyét. Az impresszionizmus letünése után a művészek ismét fogékonyak lettek a lelkiesség kifejezése iránt, sőt egy irány, az expresszionizmus, ezt a célkitűzést nevével is kifejezi. A vezető művészek szakítottak a természet optikai képének másolásával, ismét a valóságnak a lelkükben való átformálására törekcsenek. A talaj az egyház számára most újra termékenyebbé vált. Rajta áll, hogy ebbe a megújult tevénybe vagy pedig a kiszáradt ugarba vesse el magjait.

Nem szabad elfeledni, hogy a művészetek legvirágzóbb korszakaiban elsősorban mindig az Egyház támogatta a modern törekvéseket. Az egyházfejedelmek szinte egyedül a művészetek előretörő hőseinek juttatták a legnagyobbszerű feladatokat. A korszakalkotó újítások legnagyobbbrészt egyházi célt szolgáló alkotásokban nyilvánultak meg először. A gótikus ívek templomokban törtek fel először, a lit melege és az Egyház vezetése ékesszólóvá tette a középkori mestereket, akik e nélkül csak dadogtak volna.

Most sem szabad tehát elzárkózni az Egyháznak a modern törekvések felkarolása elől. Csak ő képes ezek megneemesítésére, nevelésére. A külföldi katolikus körök ezt legtöbb helyen már belátták. A katolikus német akadémikusok szövetsége például, mely Németország szellemi és társadalmi előkelőségeit egyesíti magában, olyan egyházművészeti kiállításokat szokott nagygyűléseivel kapcsolatban rendezni, amelyekben kizárólag modern irányú műalkotások szerepelhetnek. A mai, természettől elvonatkoztatott, szimbolizmusra és bensőséges kezdetlegességre törekvő irányokban a vallásos gon-

dolat és érzés sokkal inkább juthat kifejezésre, mint az elnyűtt formákban.

Az Országos Katolikus Szövetség részéről a Nemzeti Szalonban rendezett magyar egyházművészeti kiállítás is ezt igazolta. Örültünk a fiatalok diadalán, mind az Egyház, mind a művészet szempontjából. Bizonyára külső és a jövőre nézve erősen megszívlelendő körülménynek volt betudható a kiállítás festészeti oldalának sikere. A 40 milliós Csernoch-díj, melyet Assisi Szent Ferenc képének a pesti ferencesek temploma számára való megfestésére tűztek ki, sok művészt, köztük tehetséges fiataljainkat is pályázásra izgatta. Szent Ferenc szeretettől átszellemült alakja különben is kitünő téma egy modern, bensőségesen stilizált kompozíció számára. Mennyi misztikum, gyengédség árad a Poverellóból, aki a madaraknak is prédikált és aki nagy szeretetében mindent magához ölelve először nyitotta fel a középkori ember szemét a természet szépségei előtt.

A díjazott vagy figyelemreméltó pályamunkák — vagyis a ferencesek képének előtanulmányai — mind a misztikum és a természet szeretetének eme szent-ferenci összeolvasztásából születtek. Heintz Henriknek első díjjal kitüntetett pályamunkája a quattrocento második felének mestereit, elsősorban Filippino Lippit juttatták eszünkbe. Bánovszky Miklós, Miklós József, kákai Szabó György és Udvary Pál részesültek még egyenkint öt-öt milliós jutalomban, de Istokovics Kálmán, Molnár C. Pál és Aba-Novák Miklós pályamunkái is érdekes alkotások voltak.

A kiállításához díszes, illusztrált katalógus készült, amelybe Szmracsányi Miklós írt igen tanulságos előszót. A tárlat létrejötté viszont Radisics Elemér értékes ügybuzgóságát dicsérte.

*

Petrovics Elek, a Szépművészeti Múzeum kitünő főigazgatója, eddigi szokásához híven kis kiállításban mutatta be az intézet új szerzeményeit. A legutolsó két év gyűjtői munkásságáról számolt be a kiállítás, melyben azonban a megelőző évek néhány kiváló szerzeménye is újra bemutatásra került. A régi alkotások csoportja az utolsó két évben három nagy jelentőségű munkával szaporodott. Az egyik egy XIV. századi Madonna-szobrocska elefántcsontból, telve a francia gótika negédes előkelőségével, a másik Lorenzo Costa (1460—1535), ferrara-bolognai renaissance-mester *Szent család*-festménye, a harmadik pedig Leonhard Kernnek (1588—1663), a XVII. század első felében működő német szobrászmesternek *Három grácia*-csoportja.

Lorenzo Costa *Szent család*-ja a XVI. század elején Bolognában

készült, midőn a mester már szakított a ferrarai iskola erősen rajzos, fanyar stílusával és az umbriai Perugino hatása alatt, bolognai híres társával, Francesco Francia-val együtt szentimentálisabb kifejezésű, a szép és töretlen színeket, valamint kerek formákat kedvelő modorát fejlesztette ki. A mester nevével ellátott képünkön különösen Mária és a kis Jézus alakja elragadó. Édes testvérei Francia bájos és eszményített Madonnáinak. Szent József és a képen látható másik két szent, úgymint Assisi Szent Ferenc és Jeromos már kissé híjjával vannak a férfias jellemzésnek. Igazi ábrándozó lelkek! Az umbriai és a bolognai iskola renaissance-festőinél divatoztak ezek a típusok. Firenze művészei sokkal keményebb legényeket festettek. A kép a Wesendonk-gyűjteményből származik és húsz éven keresztül a berlini Kaiser Friedrich-Múzeumban volt kiállítva, mint letét.

Leonhard Kern *Három grácia*-jával múzeumunk igen nevezetes darabbal gyarapodott. E német szobrász, aki Jammitzerrel a nürnbergi Városháza kapuinak dekoratív szobrait alkotta, inkább kisplasztikus volt. Németország, Bécs és London múzeumai őrzik elefántcsontból és fából faragott akt-szobrocskáit. A Szépművészeti Múzeumnak hársfából faragott, barnára pácolt, 63 cm magas *Három grácia*-ja jelentőség szempontjából az utóbbiakat mind felülmúlja. Mesterműve a német szobrásznak. Formáiban a német naturalizmus olasz vonal szépséggel, a természetmegfigyelés kiváló anatómiai tudással és tiszta szobrászi fölfogással egyesül. Akkor keletkezett a szoborcsoport, midőn Kern emlékezetében olaszországi benyomásai még élénken éltek, midőn még nem került Rubens befolyása alá. Míg a *Három gráciában* az antik és renaissance szelleme él, addig mesterünk későbbi művei a nagy flamand festő közvetlen hatásáról tanuskodnak. A sienai székesegyház Libreriájában levő hasonló tárgyú antik márványcsoport vagy Raffaelnek jelenleg Chantillyben őrzött *Három grácia*-festménye ihlette meg itt mesterünket, de műve Dürer aktjainak befolyását sem tagadhatja el. A német késői renaissance-szobrászatnak e nevezetes darabja mindezideig ismeretlen volt és e sorok írója akadt reá egy budapesti család otthonában.

Az új szerzemények e csoportjában még Bogdány Jakab (1660—1724) *Csöndélete* és egy XVIII. századi templomi szobor — *Szent nő* — a zalamegyei Bottornyáról, érdemel említést.

A modern alkotások termében csak egyetlenegy külföldi munkával találkoztunk. Ez azonban igazi mestermű. Menzel Adolf *Erdei prédikációja* nemcsak a porosz mester, hanem az egész XIX. századi német festészet egyik legfinomabb, legkitűnőbb darabja. Olyan nevezetes alkotás, hogy csak a berlini kormány engedélyével lehe-

tett Németországból kiszállítani és megvásárolni. A Szépművészeti Múzeum számára viszont azért is értékes szerzemény, mert a képtár Liebermannnak éppen azt a hasonló tárgyú képét őrzi, melyet az impresszionista mester két évtizeddel (1888) később festett Menzel e műve alapján. A rajzos pontosság az utóbbi képen friss közvetlenséggel, genialis könnyedséggel párosult. A színes reflexek és a nap-sütés vibrálásai még nem bontják meg a formákat és nem oldják fel a lokális színeket, mint a későbbi impresszionista képeken. Menzel e műve a mester stílusát teljesebben jellemzi, mint korábbi, korát megelőző, talán meglepőbb tanulmányai. Viszont realizmusa itt festőibb, mint a Nagy Frigyes udvarát jellemző képein.

A magyar mesterektől való szerzemények között legjelentékenyebbek Munkácsy Mihály és Paál László művei. E két mester nekünk annyira fontos, nagyszerű művészetét Szépművészeti Múzeumunk most már teljesen bemutatja. Munkácsytól ugyan hiányszakának biblikus tárgyú képei, de ezek helyett korai, legkitünőbb korszakának igazi festői remekeivel dicsekedhetünk. A most bemutatott új sorozatból különösen a *Búcsúzkodás* című tanulmány és a *Fasor* című hatalmas tájkép válik ki. Paál László két tájképe szintén elsőrangú festői munka. Szinyei Merse Pálnak egyik finom arcképe, bár már előbb is ki volt állítva, azért szerepelt az új szerzemények között, mert Petrovics főigazgató nem régen vásárolta meg a mester örökösseitől az eddig letétként bemutatott festményt.

Külön kis szobában mutatta be Petrovics főigazgató a haladó magyar festői irányok néhány komoly eredményét. Mindenképpen helyes és kívánatos, hogy egyetlen képtárunk a legújabb piktori törekvések előtt is megnyitja kapuit. A külföldi múzeumok ezt már mind megselekedték. Nemesak bátorító, hanem izlésnevelő hatással is van ez úgy a festőkre, mint a laikus közönségre.

*

Az Ernst-Múzeum az idei évad első kiállítását részben a mohácsi nemzeti gyásznap emlékezetének szentelte. Hivatott is erre ez a magánmúzeum, mert gyűjteményében II. Lajosra és környezetére vonatkozó fontos képzőművészeti emlékeket őriz. Egy kis teremben kerültek bemutatásra ezek a képek, melyek úgy művészeti, mint történelmi vonatkozásaik miatt a legnagyobb figyelmet érdemelnek.

A legrégebb közöttük Bernhard Strigel, német mester érdekes kompozíciója. A képen II. Ulászlót láthatjuk térdelve, amint őt védszentje, Szent László király a dicsfényben megjelenő Madonna kegyeibe ajánlja. II. Ulászló mögött két gyermeke, a későbbi II. Lajos

és Anna, utóbb I. Ferdinánd felesége térdel. Strigel e festménye a mester jellemző művei közé tartozik. Ehhez hasonló, még a gótika stílushagyományait eláruló Habsburg-családi képet őriz a bécsi nagy állami képtár. A mester egyébként II. Lajost gyermekkorában még-egyszer lefestette. E képmás szintén a bécsi művészettörténeti képtár tulajdona.

Az Ernst-Múzeum mohácsi kiállításának második nagyértékű régi festménye *II. Lajos király mellképe* volt. E kép a XVI. század első felében virágzó brüsszeli festőiskola terméke és minden bizonnyal Bernaert, másképpen Barend van Orley mester műtermében jött létre. Bernaert van Orley előbb Osztrák Margitnak, majd 1530-tól haláláig Mária királynénak, II. Lajos özvegyének volt udvari festője. Mária királyné férje halála után tudvalevően Németalföld kormányzója volt és mint ilyen előbb Malinesban, majd pedig Brüsszelben székelte 1555-ig. Ekkor fivérével, V. Károly császárral együtt lemondott és Spanyolországba vonult vissza. Ott hunyt el a következő évben, kevéssel fivére, a hatalmas császár halála után és az Escorialban temették el.

Egykorú feljegyzésekből tudjuk, hogy Bernaert mester Mária királyné számára 1533 és 1535 között négyszer festette meg II. Lajos arcképét. Ezek természetesen nem valóság, hanem más képek vagy metszetek után készültek, bizonyára segéderők közreműködésével. Igen valószínű, hogy az Ernst-Múzeumban lévő képmás az előbb említett négy arckép egyike. Bár a festmény művészi kvalitásai nem versenyezhetnek Bernaertnak azon arcképeivel, melyeket a mester természet után készített, van Orley művészetének stílusjegyei mégis felismerhetők e nagyfontosságú történelmi arcképen. Ennél nagyobb értékű és hitelesebb arcképe II. Lajosnak csak egy van Magyarországon egy magángyűjteményben, melyet a közeljövőben fogunk először ismertetni. A brüsszeli képtár őrzi a szerencsétlen magyar királynak leghitelesebb portraiját. Az utóbbi, melyet e sorok írója a *Magyar Művészet* múlt évi 7-ik számában ismertetett, minden bizonnyal 1526 előtt, a király életében, természet után készült.

Az Ernst-Múzeum harmadik értékes történelmi képmása Anna királynénak, II. Lajos nővérének és I. Ferdinánd király nejének arcképe. Ezt a képet véleményünk szerint Seisenegger Jakab német mester festette 1530 körül. A hágai Mauritshuisban ugyanis Seiseneggernek három teljesen azonos stílusú, hiteles arcképe látható, amelyek I. Ferdinánd és Anna királyné gyermekeit ábrázolják az Ernst-Múzeumban lévő képen látható aranyos öltözetekben. Igen valószínű, hogy Seisenegger ugyanakkor, midőn a királyi pár gyermekeit fes-

tette, a királyné portraitját is elkészítette. A festmény tipikus német renaissance-képmás; még nem látható rajta a Seisenegger velencei tanulmányútján szerzett benyomások befolyása, mely a mester stílusát később megváltoztatta.

E három képen kívül néhány XVI. századbéli metszet, érem s rajz, valamint Orlai-Petrich Soma festőnek *Mohácsi vész*-kompozíciója és Székely Bertalannak néhány kitűnő tanulmánya — vázlatok a mester két nagyszabású mohácsi képéhez — és két fontos okirat egészítette ki az Ernst-Múzeum mohácsi emlékkiállítását. Orlai-Petrich kevésbé ismert művészetét érdekes oldalról mutatta be az előbb említett kompozíció, Székely Bertalan nagyskalájú művészetének pedig valóságos gyöngyei voltak a kiállított tanulmányok. A mesternek kiváló komponáló tehetsége és a tiszta festői kvalitások iránt való kivételes érzéke a legjelesebb oldaláról jelentkeznek e képein.

Az Ernst-Múzeum kiállítási helyiségeinek többi termeit fiatal magyar festők képei és grafikai töltötték meg. Mindenkinél feltehető, hogy e munkák legnagyobb részén mily erősen érvényesül Rudnay Gyula, Vaszary János és Iványi-Grünwald Béla művészetének hatása. Valósággal egy új romantikus iskola van nálunk kifejlődőben a fiatalok között. Némely tekintetben párhuzamos jelenség ez a külföldi hasonló törekvésekkel de túlnyomó részben mégis Rudnay és Iványi magyaros stílusa befolyásának tudható be. Lehet itt beszélni utánzásról, de ez mindig így volt. A szuggesztív stílusú művészek mindig iskolát csináltak, még ha nem voltak is akadémiák tanárai.

Az Ernst-Múzeum egy másik kiállításán Holló László vidéki festő bemutatkozása igazi meglepetés volt. Erőtlen, színben tobzódó tehetség, aki lendületes ecsetével mélytűző, csillogó harmóniakat varázsol vásznaira. Reméljük, hogy további munkásságában be fogja váltani a fejlődéséhez fűződő reményeket.

*

A romanticizmus megszületésének százéves fordulója alkalmából Hoffmann Edith dr., a Szépművészeti Múzeum grafikai osztályának komoly készségű vezetője, rendkívüli értékekben gazdag kiállítást rendezett a Múzeum idetartozó francia grafikai anyagából.

Legnevezetesebb darabja a még nyitva levő kiállításnak, a Majovszky-gyűjteménynek egy vízfestménye, melyen egy villámtól megrettent lovat láthatunk. Delacroixra itt bizonyára, mint mások is észrevették, Leonardo da Vinci hatott. Szinte azonos e lóval a

Szépnművészeti Múzeumban lévő Leonardo-bronzszobrocskának, a milánói Trivulzio-emlék mintájának paripája. Ugyanaz az állás, ugyanazok a hipernaturális formák. Fontosak számunkra Raffet munkái is, köztük egy bánáti pásztort ábrázoló szépiarajz. Érdekes és művészi emlék ez a mesternek közép- és keleteurópai utazásából. Igazi magyar parasztok jelennek meg aztán Valerio lapjain. A művész az ötvenes években Magyarország címen 32 lapból álló rézkarc-sorozatot készített.

*

Nevezetes képzőművészeti eseménye volt a késői őszi évadnak a svédek reprezentatív képző- és iparművészeti kiállítása a Nemzeti Szalonban. Kár, hogy építészeti terveket nem állítottak ki, mert a mai svéd architektúra egyike a legizlésesebbeknek, a legérettebbeknek Európában. Hagyományos népművészeti elemektől felfrissülve eredeti monumentalitáshoz jutott el. Épp így iparművészetük is magas fejlettséget árul el, mely szintén a svéd háziipar termékenyítő befolyásának köszönhető. A svéd festőművészet ugyan magas színvonalon áll, de nem dicsekedhetik az egyetemes képírást befolyásoló eredményekkel. A magyar festők sem találhattak a kiállított alkotások között olyanokat, amelyek további fejlődésükre hatást gyakorolhatnának. Mennyivel bátrabb, erőteljesebb újítás volt a multtal szemben a mi Szinyei Mersénné és Paál Lászlóné plein air naturalizmusa, mint a svéd Lindman, Rydberg és Krouthén sokszor finom, de félnék természetfestészete a hetvenes és a nyolcvanas években. Igaz, hogy Hill, a legdrámaibb svéd tájképfestő, Paál László társa, nem volt képviselve a kiállításon és valószínűleg az előbbi mestereknek is csak kevésbé jelentékeny alkotásait küldték el hozzánk és az egyidőben rendezett többi kiállításra. A fontosabbak otthon maradtak a közgyűjtemények termeinek falain.

Helyesen írja Roosval Johnny, stockholmi egyetemi tanár a svéd művészet nyelvéről írott tanulmányában (*Magyar Művészet* 1926. 9. sz.), hogy türelmes tanulmány, elmélyülés szükséges egy idegen nép művészetének igaz megértéséhez, méltánylásához. Például a svédek egyik legnagyobb nemzeti festőjüket tisztelik Liljefors Brunóban, akinek művészete pedig bennünket igazán nem melegíthet föl. Elismerjük a mester nagy, lokális természetisztetletét, az állatok szokásainak a vadász érzésvilágára valló éles megfigyelését, de úgy érezzük, hogy mindezek az alapjában véve nem festői érzések túl hűvös és tárgyilagos látással párosulnak festményein. Némelyik képe illusztrációban szinte úgy hat, mintha művészi fénykép lenne. A reális formahangsúlyozás különben is egyik fontos jellemvonása

a svédek festészetének. Még azoknál a mai művészeknél is tapasztalhatjuk ezt, akik a színekben dekoratív átírásokra törekszenek. Ez bizonyára az északi természettel kapcsolatos, mint ahogyan ezzel kapcsolatos a téli havas tájképek nagy kultusza is. Olajképeiken is vékonyan rakják fel a színeket, így a híres Zorn Andersnak stílusa sem vaskos, pedig ő szélesen fest. Talán azért lett olyan nagyra-beesült mesterré a külföldön is, mert Zorn a festőiség világuralma idején nem, mint a legtöbb svéd festő, a körvonalak és a rajz hangsúlyozásával, hanem színekkel fejezte ki magát. Azonban ő is biztoskezü mestere a rajznak. Színei tökéletes formatudást takarnak. Erről tanuskodnak egyenesvonalú technikával kezelt, egyénien határozott, népszerű rézkarcai is.

Mindezek a mesterek, nem is beszélve a már elhunytakról, a mérséklet útján haladnak. De Svédországban is van a festészetnek radikálisabban haladó modern szárnya, melynek művészetéből a kiállításon szintén kaptunk izelítőt. Ezek már kevésbé árulnak el nemzeti sajtóságot. Páris sokat emlegetett divatos mesterei, a Szajna partján fölbukkanó új irányok a svéd modern festők egy részét is megejtették. A haladók náluk is nemzetközi nyelven beszélnek, még várni kell egy ideig, míg az idegen hatások felszívódnak művészetükbe. Így Grünewald Isaac festészetén főképpen Matisse stílusának befolyása érvényesül.

A szobrászati anyag a kiállításon természetesen kisebb volt, mint a festészeti rész, azonban számunkra fontosabbnak tűnt föl. A svédek képfaragása is azt bizonyítja, hogy számottevő mestereik már mind kibontakoztak a múlt század második felében divó, de nálunk még mindig uralkodó neobarokstílusból. Az archaikus görög szobrászat szűkszavúbb és plasztikailag kötöttebb stílusa a svéd szobrászatos is kiszabadította a festőiségből és elvezette a forma határozottságának tiszteléséhez. Milles Carl, Johnsson Ivar, Eldh Carl és Strindberg Tore újabban mind az archaikus formatisztaságot hangsúlyozzák. Miért nem Johnsson Ivar *Dávid*-ját, Milles *Női fej-ét*, Eldh *csoport*-ját tüntették ki a magyar állami díjjal, vagy miért nem adták ezt a festő Vallinnak, vagy Wilhelmssonnak? Mindenesetre csodálkozni fognak otthon a jó svédek, hogy mi Lindberg Eriknek, a francia Chaplin, vagy Roty plakettjeire emlékeztető, megszokott, kevésbé egyéni, csak technikailag kiváló érmeit találtuk erre a legméltóbbnak.

Ybl Ervin.

IRODALOM.

Magyarország történelmi hivatása olasz megvilágításban.

Carlo Antonio Ferrero : Italia e Ungheria, storia del regno d'Ungheria in relazione con la storia Italiana. Edizioni «Alpes» Milano 1926.

I.

Arrigo Solmi *Itália föltámadása* című művének magyar kiadásához írt előszavában örömmel olvassuk a következőket : «A magyarok nem feledehték el, hogy a történet folyamán a magyar szív együtt dobogott az olasz szívvel. Senki el nem feledhette az 1848—49-iki szabadságharc époszba való eseményeit ; senki el nem feledhette, mennyire résztvettek a magyarok az 1860-iki és az 1866-iki felszabadító háborúinkban ; senki sem fogja elfeledhetni, hogy mily közös ideálok lelkesítettek bennünket. Bizonyos, hogy mi olaszok nem feledeztük el történetünk rokonságának e magasztos bizonyosságait. Sőt az olaszok nem feledezték el azt sem, hogy más időszakokban mily benső kapcsolat állott fenn az olasz és a magyar műveltség között és hogy a két nemzet egyéb érdekei szintén azonos irányban mozogtak».

«Az olaszok nagy többsége rögtön a háború után tudatára jutott annak, hogy a bánásmódnak mily szélsőséges szigora és igazságtalansága nyilvánult Magyarország irányában a fegyverszünet és békekötés idején s szeretett volna enyhíteni annak a sorsnak a zordonságán, mely minden méltányos határon túl sújtott le a lovagias magyar nemzetre. Az utolsó esztendők tapasztalatai csak megerősítették az olaszokban annak tudatát, milyen mély igazságosság rejlett ebben az ő akkor még homályos érzésükben : megértették belőlük, hogy az új Európa igazságot hirdető ideáljai közt ott kell lennie ennek is : enyhíteni ennek a nemes népnek fájdalmait, rávezetni a megérdemelt feltámadásra, egy békés szellemű, munkás Európában. S Olaszország az utóbbi években néhány próbáját is bírta adni ez érzelmeinek.»

«Olaszország átérzi annak a szerepnek fontosságát, melyet Magyarország Európa közepének keleti részén betölt : átérzi annak

szükségességét, hogy meg kell adni Magyarország részére mindazokat az erőket, melyekre ez alapvető hivatása szempontjából szüksége van.»

Hasonló szellemben tárgyalja Giorgiv Maria Saugiorgi is Magyarország történelmének utolsó évtizedét «L'Ungheria dalla repubblica di Karoly alla reggeuta di Horthy» című művében. (Bologna 1927.)

Az Olaszország felől irántunk mind sűrűbben nyilvánuló barátságos érdeklődésnek, — mely nemrégiben a Korvinák visszaadásának előkelő gesztusában hivatalos kifejezésre is jutott, — hasonló értékes jelét fedezhetjük fel abban, hogy Carlo Antonio Ferrario olasz tábornok, aki pártatlan viselkedésével a nyugatmagyarországi események alkalmával sok rokonszenvet öbresztett nálunk s aki itteni benyomásairól több előadást is tartott, újabban *Italia e Ungheria* című 20 éves könyvével¹ gazdagította azon művek sorát, melyek alkalmasak arra, hogy hazánk multja, jelene és jövője iránt felkeltsék az érdeklődést s némileg hozzájáruljanak azoknak a balvéleményeknek az eloszlatásához, melyeket oly gyakran szándékosan is terjesztenek rólunk s melyekkel mindenki, aki működési körében a magyarságnak a külföldön való megismertetésével kapcsolatos tevékenységet érint, minduntalanul szemben találja magát.

A könyv minden nagyképű sallangtól ment, világos stílusban a magyar nemzetnek ezeréves történetét tartalmazza, az olasz történelemmel való vonatkozások kiemelésével. Távól áll szerzőtől az a képzelődés, hogy hatalmában van a felmerülő kérdések tömegét a történettudomány szempontjából kifejteni és feldolgozni, hiszen, mint a kötet előszavában reámutat, csupán azt a célt tűzte maga elé, hogy honfitársait a magyar történelem azon korszakainak beható tanulmányozására buzdítsa, melyek az olasszal elválaszthatatlanul összefonódtak.

Elmondhatnók, hogy ennek az önmaga által helyesen korlátozott célkitűzésnek, a mely a szigorú kritikai bonckés alá vonást eleve kizárja, Ferrario munkájában derekasan megfelelt volna, ha nem kellene sajnálnunk, hogy e tervtől el-elkalandozva, sok helyes kiindulópontja mellett nem volt meg mindig a bátorsága ahhoz, hogy a megfelelő következtetéseket is levonja s ezzel a műve nyomán meginduló kutató munkát megfelelő irányba terelje s a barátságos szellemű tanulmányozásnak az egész vonalon biztos irányt szabjon.

Művének alaphangját rokonszenvesen üti meg az Előszóban azzal a megállapítással, hogy ez a magyar nép, amelyet a történelem egyik (?) legnagyobb szerencsétlensége ért s melynek nagy hibái és nagy erényei vannak, megérdemli az olaszok szeretetét. Utal reá, hogy a renaissance századaiban Magyarország volt Olaszország leg-

nagyobb barátja ; a X. századtól a XVI.-ig meghitt kapcsolatok kötöték össze a két országot s három századon át a Habsburgok igyekeztek a két nemzetet egymástól mesterségesen elidegeníteni.

Megérti, hogy a magyarok nem fogadnak el semmiféle olyan elméletet vagy beállítást, mely Magyarországnak Szent István koronája egész területére való jogával nem egyeztethető össze, mert a legkisebb lemondás a szent korona jogán való ezer éves birtoklásra alapított igények feladását jelentené. Mindazonáltal a magyaroknak Szent István «középkori» alkotásához : Nagymagyarországhoz való mai ragaszkodását korszerűtlennek minősíti s kárhoztatja a magyaroknak azt a titkos törekvését, mely szerint Nagymagyarországra való igényüket német hatalom védőszárnyai mellett igyekeznek érvényesíteni, amely koncepció már sehogysem illik bele a mai európai történelembe.

Ferrario ezek után természetesen nem várja, hogy a tanulmányából leszűrt eredmények a Szent István birodalmára való jogot védő «intransigens» álláspont mellett Magyarországon helyesre találjanak, mégis át van hatva attól a tudattól, hogy javunkra szolgál az, ha az érdeklődés a történelmünkkel való foglalkozás felé terelődik, mert illetékes köröknek ez uton könnyebbé válik mérlegelni és méltányolni «nyilvánvaló jogainkat».

Vajjon mit jelentenek ezek a nyilvánvaló jogok a történetíró generális elképzelésében? Megmondja az Előszó : a szomszéd népek szellemi és valóságos leszerelését, a nemzetközi viszonylatoknak nyiltabb es előítéletektől mentesített tárgyalását, a nemzetközi jog érett eredményeinek alkalmazását, az utak szabaddá tételét a Kárpátoktól az Adriáig, a mi ismét «visszaállítja» (?) Magyarország mintaszerű gazdasági egységét. Mindennek előfeltétele azonban a magyar és nemzetközi szempontból egyaránt kívánatos barátságos szellem kialakulása a bennünket körülvevő államokkal, ami csak úgy lehetséges, ha a «magyszerű magyar fajta» megtisztul attól az idejét múlt gondolattól, hogy idegen népeket felsőbbbsége alá hajtani igyekezzék, mert ez az egyetlen akadálya az igazi magyar feltámadásnak . . .

Nem csodálnók, ha a kezdetben bizonyos rokonszenvet ébresztő könyvnek ez a magyar irredentát támadó kijelentése a magyar olvasót amnyira elkedvetlenítené, hogy a könyvvel való további foglalkozásról lemondana. Azonban mégis hibát követne el, aki ily könnyedén pálcát törne a mű felett, melytől, mint alább látni fogjuk, általában nem lehet elvitatni a magyar szempontok iránt való fogékonyságot. Ami pedig Trianonra vonatkozó, az előszóban homályban hagyott, de a zárófejezetekben kifejezetten az érdekünkben való revízió felé

orientálódó álláspontját illeti, noha a régi Magyarországnak a mi kedvünk szerint való feltámasztását kiküszöböli is a jövő fejlődés lehetőségei közül, ezt oly elvi alapon teszi, melynek következetes kifejtése inkább szólna mellettünk, mint ellenünk, hiszen ha szerző a magyar nyelvterületek és szigetek eloszlásával tisztában van, tudnia kell, hogy amidőn az «idegen népek uralom alá hajtása» ellen hadakozik, okfejtésével nem a trianoni határokat védelmezi, melyek a régi Magyarország ezeréves testének háromnegyedrészevel együtt négymilliónyi magyarságot is elamputáltak. Csak nem nevezhető idegen népek fölött való uralkodni akarásnak az a vágy, hogy ezeket az elszakított véreinket az idegen járom alól felszabadítsuk!

Mindenesetre kár, hogy a könyvhöz csatolt térkép, mely Magyarország régi és új határait tünteti fel, ebből a szempontból nincs kidolgozva, hiszen egy nemzetiségi térkép éppen a magyarság érdekében jelentene óvást a magyarság tekintélyes részét idegen járom alá kényszerítő trianoni Európa ellen!¹

Noha ez a hiány, mely az integritásunkra való törekvés ellen a könyv elején kifejezett óvást sajnosan tetézi, nagyban alkalmas arra, hogy hangulatunkat alaposan megmérgezze a könyvvel szemben, meg kell állapítanunk a szerzőről, hogy — jóllehet némely esetben, mint láttuk, kedvező kiindulás után a kínálkozó és magyar szempontból előnyös következtetéssel adós marad, vagyis : amit jobbjaival ad, baljával elvenni látszik, — minél jobban megismerkedünk azzal a jóakarató elmélyedéssel, melyet történelmünk legtöbbet vitatott kérdéseinek szentel, s minél több próbáját adja annak az érzékének, melyet a nemzeti érzésünket leginkább kielégítő beállítás megfelelő kiszínezése iránt elárul, műve tanulmányozása során mind jobban és jobban megnyeri ha nem is rokonszenvünket, de legalább bizonyos fokú méltánylásunkat. Ennek magyarázata természetesen első sorban abban rejlik, hogy ily te kintetben mostanáig nem igen voltunk az idegen írók által elkényeztetve s a külföldi publicisztika évtizedek

¹ Az olasz földrajz-könyvekben vannak ilyen térképek, melyek Európa népeinek nyelvterületek szerint való megoszlását tüntetik fel s örömmel kell megállapítanom, hogy e nemzetiségi térképek oly jól vannak megszerkesztve, hogy a politikai térképek mellé állítva valósággal tiltakozásként hatnak a trianoni határok ellen. L. például : *Testo e Atlante Scolastico di Geografia moderna. Bergamo. Istituto Italiano d'arti grafiche. 1924. Fascicolo II. L'Europa e l'Italia in particolare. Tav. V. Popoli e lingue dell' Europa.*

óta ahhoz szoktatott, hogy, ha Magyarországról van szó, mindig a legképtelenebb rágalmak özönével áraszsanak el bennünket.

*

A könyv hét fejezetre tagolva tárgyalja Magyarország történelmét. Az I. fejezet a magyaroknak Középeurópában való feltűnéséről és megtelepedéséről számol be, a II. fejezet az Árpádok, a III. az Anjouk, a IV. a Hunyadiak, az V., VI. a törökök, valamint a Habsburgok uralmát adja, s a VII. a világháború katasztrófáját s a mai magyar kérdéseket ismerteti.

Rokonszenvesen emeli ki a magyar honfoglalás jelentőségét, egyetlennek mondva a maga nemében, különösen azért, mert a magyar nép, — legalább is az Alföldön, — mintegy elhagyott területen. lehet mondani: ellentállás nélkül vetette meg a lábát.

A magyar faj organizatorius tehetségét ünnepli Árpádban, ki természetes határokkal védett területen akarta megalapítani népének harmónikus uralmát s akinél már nyilatkozik a klasszikus magyar határok megállapítására való törekvés.

A székelyek eredetére vonatkozó elméletek közül a felé hajlik, mely szerint azok bölcse Leó által a bolgárok ellen behívott és Nagy Simon által szétkergetett magyar sereg maradványai. Ezzel több támasztékot ad Erdély és az anyaország összetartozandósága ügyének, mint nem egy magyar szerző, ki a székelyek eredetét a húnokkal hozza összeköttetésbe vagy aki, — mint nemrég meggyászolt érdemes tudósunk, Gragger Róbert, — a kérdést nyitva hagyva jelzi, hogy a tudomány a székelyek eredetéről semmiféle végleges magyarázatot nem talált s eldöntetlen a kérdés: vajjon magyar eredetűek-e, vagy avaroktól, vagy kabaroktól, vagy más török nép elágazásából származnak-e. (Ungarische Balladen, 1926.)

Hogy Árpád vezér a magyar keleti határok megállapításánál a Transsilvaniában talált magyarságra támaszkodhatott, minden esetre csak megerősíti a honfoglalás erkölcsi alapjait, melyeket Ferrario abban a kijelentésben foglal össze, hogy Magyarország nem csatolt határaihoz és nem nyomott el semmiféle meglévő idegen nemzeti organizmust.

A könyv főcéljához mérten a magyarok betörései közül részletesebben csak az Olaszország felé irányuló vállalkozásokkal foglalkozik. Ezek kapcsán megemlíti ugyan a fantasztikus helyi néphagyományokat a «lóháton száguldó vadállatokról», akik a legyőzöttek füstölő vérére isszák, s mindent, ami útjukba kerül, elpusztítanak, de hozzáteszi, hogy a legenda mindig szereti túlozni a borzal-

makat s valószínűnek tartja, hogy a magyarok se lehettek vadabbak más akkori katonanépnél, ami különösen azért nyilvánvaló, mert be van bizonyítva, hogy szervezett csapataikban mindig nagy fegyelem uralkodott.

A betörésekre vonatkozóan egyébként siet megállapítani a szerző, hogy az első ellenséges betörések után nemsokára Berengár király barátaiként látjuk Itáliában feltűnni a magyarokat, kiket a király hív be külső és belső ellenségei ellen való felhasználás érdekében. Arra a hadjáratra is Berengár király hívta be a magyarokat, mely Pávia feldulására vezetett, ami azonban szintén nem lehetett olyannyira borzalmas, mint feltüntetni szeretik, hiszen a longobard korszakból (aránylag szinte) épségben fennmaradt csodálatraméltó emlékek tanuskodnak erről.

Ferrario természetszerűen szívesen időzik a magyaroknak az olaszokkal ebben az időben való sűrű érintkezése hatásának, értékének és jelentőségének méltatásánál. Fest Aladártól hasábosan veszi át azokat a részeket, melyek arra vonatkoznak, hogy a magyarok Olaszország klasszikus földjén megcsodálhatták a régi római kultúra maradványait s az új keresztény civilizáció alkotásait; foglyaik nagy hatással lehettek rájuk s mestereiké lettek a különféle mesterségekben. Az olasz érintkezésre vezethető vissza, hogy a kereszténység felvételekor elkerülték a német hatalom közvetítését, valamint mellőzték a bizanci császárságot. Elismeréssel szól az olasz misszionáriusok működéséről, valamint Gejza fejedelemnek a latin kultúra iránt való rokonszenvéről, a kereszténység elterjesztése iránt való buzgalmról s arról az eltörölhetetlen hatásról, melyet a latin iskola a fiatal magyar nemzetre tett.

Szent István király uralkodásának beható méltatása során helyesen emeli ki a nagy államszervező bölcsességét, mellyel országát az európai államok egyenrangú társává téve nem elégedett meg a politikai függetlenség körülbástyázásával, hanem önálló egyházi alkotmányt is sikerült biztosítania, melynek keretében olyan nagyjelentőségű főkegyúri jogok foglaltatnak, melyek a magyar nemzetnek Szent István koronája jogain való feltékeny örökösét érthetővé teszik.

Az olasz szerző az olasz kapcsolatok ismertetése során természetesen nem feledkezik meg a ravennai és római magyar házak létesítéséről magyar zarándokok befogadására, továbbá arról, hogy Szent István király nővére Orseolo velencei dogehoz ment nőül, valamint Szent István azon törekvéséről, hogy az olasz Gellért püspök vezetése mellett magyar papokat neveltessen, s e célból a székesfehérvári és

a csanádi iskolát létesíti, amiből következik, hogy a kereszténység első magyar papjai olasz szellemet szívtak magukba. Ennek az olasz szellemnek a magyarokra gyakorolt vonzóerejéről tesz tanúságot szerinte Szent István halála után Orseolo doge fiának, Péternek trónra juttatása is.

A tengerhez jutás vágyát mint a fejlődő állam életösztonének természetes nyilvánulását elemzi, ami csak Horvátországon keresztül volt megvalósítható s a gazdasági egység kívánalmához tartozott. Mindazonáltal Kálmán királynak Horvátország és Dalmácia királyává való koronázásáról azt állapítja meg, hogy «noha ez bizonyos értékű történeti praecedentst jelent is,» nem ad elég jogcímet Horvátországnak és Dalmáciának Szent István koronája területéhez való tartozására.

A tatárjárást azzal az ösztönszerű képességével, mely a legfontosabb mozzanatok helyes megvilágítására különösebb történeti érzék nélkül is alkalmassá teszi, oly eseménynek minősíti, melynek Európa háláját századokon keresztül biztosítania kellett volna Magyarország részére, vagy amely legalább is alkalmas volt arra, hogy a magyar betörések emlékét elmossa.

Bizonyos büszkeséggel mutat reá szerző arra, hogy a tatárjárás idején, melynek élettelmes leírásában bizonyos történeti lendület érvényesül, a magyar király csak Dalmácia olasz népessége között talált igazi támasztékot, hová IV. Béla a nagy veszélyben menekült, ami reávilágít arra a tényre, hogy a történelem egész folyamán az olaszok voltak azok, kik érdekében állónak tekintették Magyarország fennállását és virágzását.

Egyik fénypontja a könyvnek az a rövid fejezet, melyet szerző a tatárjárással kapcsolatban a pannon föld történetföldrajzi szerepének szentel. A magyar nép, amely a barbárok kapujában, tíz napi járóföldre Itáliától, megtelepedett, azt a történelmi hivatást s azt a vésző dicsőséget vállalta, hogy Európa védbástyájául áldozza magát a keleti betörések veszedelme ellen.

Nem kevésbé fontos az Árpádok uralmának záró fejezetében az idegen megtelepülések elemzése.

A magyarság, melynek történetföldrajzi hivatásánál fogva a zivatáros századok folyamán más szerencsésebb népeknél nagyobb vérveszteségeket kellett elszenvednie, az elnéptelenedést azáltal ellensúlyozta, hogy részben behívott idegen telepéseket, részben tűrte idegen rajok beszívargását. Így kerültek magyar területre és magyar vendégszeretetet szárnyai alá németek, románok, oroszok, lengyelek, csehek, szerbek, kiket századokon át a magyar kard védett.

Ferrario — aki a magyarság asszimiláló képességét s az idegen telepesek beolvasztását alig emeli ki, — utalva arra, hogy sok magyar író az idegen népfajok iránt tanusított vendégszeretet bőségében látja a mai magyar romlás okát, annyira belemélyed fejtegetéseibe, hogy végül már a saját álláspontjaként látszik megállapítani azt, hogy a beszivárgás útján létesült ethnikai szigetek igyekeztek fenntartani a kapcsolatot a fajtájukbeli nemzetiség nagyobb szomszédos tömegeivel s így Magyarország kebelén százados ellenségeket melengetett, kik csak a magyar hatalom gyengülését várták, hogy veszedelem nélkül cserbenhagyva diadalmasan reácsapjanak.

Mint csodálatos jelenséget észleli Ferrario azt a különös tüne-
ményt, hogy Magyarországon a különféle népfajok mindenütt meg-
őrizték nyelvüket s eredeti sajátosságaikat. Ám elfelejt ebből a
páratlan türelmességünkől érdemet kovácsolni a magyarság részére.
De a tiszta fejjel és nyílt szemmel nézők előtt a pusztá tény meg-
állapítása is érték a mi számunkra, kiket állandóan a nemzetiségek
elnyomásának vádjával illettek.

Nagy Lajos koráról szólva, ki ellen bizonyos elfogultsága nyilván-
való, feltűnőnek jelzi azt a kiemelésre méltó jelenséget, mennyire
kítartott Magyarország — a «francia eredetű uralkodóház» alatt is —
amellett, hogy kultúrában és művészetben az olaszokhoz símuljon
s ez a szellemi kapcsolat később, a politikai összeköttetés szünetelé-
sekor, sem lankad el.

Művészek, mesteremberek Veneziát, Milánót, Firenzet utánozzák,
a bolognai, padovai egyetem telve van magyarokkal, olasz tudósok,
papok kerülnek a magyar intellektuális gócpontokra, maradandó
emléket hagyva maguk után.

Egyébként az Anjou-házról megállapítja, hogy miközben Magyar-
országot Lengyelországgal egyesítve a történelem egyik legnagyobb
birodalmát alakította meg, hódításaival európai hegemoniára törve,
nem fordított elég gondot a belső konszolidációra és az iszlam felől
fenyegető külső veszélyre. Szemére hányja Nagy Lajosnak, hogy nem
vett részt kellő energiával a törökök ellen Orbán pápa által kezde-
ményezett akcióban, mikor szerinte még csírájában elfojthatta volna
a veszedelmet.

A magyar rendek azon tényében, mely Nagy Lajos leányát ural-
kodóul ismeri el, meglátja ugyanazt a lélektani, mozzanatot, mely
később Corvin Mátyás megválasztásában is érvényesül s itt a szerző
ezzel kapcsolatban ékes szavakat talál a magyar nemzet hűségének,
nagylelkűségének, hálájának ecsetelésére, melyek a magyar nép
jellemző tulajdonságai.

Hunyadi János nagyságát és érdemeit lelkesedéssel tárgyalja Ferrario s kiemeli, hogy harcaiban Magyarország egyes-egyedül állott a törökkel szemben; nagy szerencse Európára, hogy Magyarország élére ez időben olyan férfiak kerültek, mint Hunyadi János, majd Corvin Mátyás, a kereszténység lovagi védelmezői. «Egész Európának hálásnak kell lennie Magyarországra iránt, mely egyedül hozta hatalmas áldozatát».

Corvin Mátyás uralma, a magyar nagyság kora, Ferrario szerint a magyar történelemnek legjellemzőbb korszaka, amely arról nevezetes, hogy «a magyarok két legveszedelmesebb ellenségét», a törököt és a Habsburgokat egyaránt legyőzte.

Mátyás hatalmas keresztény birodalom (magyar, ausztriai, cseh) alapításáról álmodhatott, melynek rendeltetése lett volna a török ellen biztos védbástyát nyújtani, de ha terveit hirtelen halála miatt nem valósíthatta is meg, nagy nemzetét mindenestre korának legdicsőségesebb magaslatára emelte.

Az olasz-magyar kapcsolatokról a XV. században külön fejezet szól s jól esik észrevennünk, hogy itt a szerző Berzeviczy Albert alapvető művei nyomán jár,¹ melyeket mint forrásmunkákat kiemel, valamint megemlíti Gerevichnek *Ippolito d'Este* c. tanulmányát.

E ragyogó korszak lelkes vázlatát adva, csodálatosnak találja, hogy a mai Olaszországban mennyire nem él annak a régi, nagy, független Magyarországnak emléke, mely századokon át a legbensőbb kapcsolatban volt vele s mely jóval előbb valósította meg a hatalmas egységes nemzeti állam ideálját, mint Itália, mely oly sokáig maradt az örökös féltékenykedésben és ellenségeskedésben vergődő kis olasz államocskák mozaikja.

De a dicsőséges korszak után siralmas helyzetbe süllyedt, háromfelé szakadt magyarság, melynek sorsa a nagy bukás után annyira eltávolodott Közép-Európa többi népének érdeklődési köréből, nem veszíti el a történetíró rokonszenves érdeklődését, ki a Habsburgok és a török uralom alatt sínylődő magyarság történelmének fontos mozzanatait gondosan követve igyekszik rávilágítani e sötét századok küzdelmeire, mígnem Széchenyin és Kossuthon át elkíséri a millenium dicsőségéig.

Itt nem hagyhatjuk szó nélkül a szerző szűkszavúságát a 67-iki kiegészítés után következő fejlődés korszakának leírásával szemben.

¹ Albert de Berzeviczy: *Beatrice d'Aragone reine de Hongrie*, Paris. Champion 1911., továbbá *Coroina V.*, VII., 1924. *Gli ultim ianni di Beatrice d'Aragona*.

A háború előtti Magyarország képének szélesebb festése előnyére vált volna a műnek, annál inkább, mert tudjuk, hogy az olasz földrajzi tankönyvek — tájékoztatlanságból — a modern Magyarország kulturális és gazdasági fejlettségének kialakulásáról vajmi tökéletlen képet adnak s itt bőven akadt volna kiegészíteni és helyreigazítani való.

*

A világháborúért való felelősség kérdésében Ferrario teljesen tájékozva van Magyarország és Tisza István szerepét illetően. Tharaud könyvére hivatkozva (Quand Israël est roi) kifejti, hogy Tisza titokban mindent elkövetett, hogy a háborút megakadályozza, de mikor ez nem sikerült, vállalta a magyar sorsra jellemző módon, a hűségéből való tragikus harcot.

A világháború után ránk szakadt katasztrófát, a bolsevizmus rettenetes krízisét Ferrario veszedelmesebbnek és súlyosabbnak minősíti az orosz bolsevizmus katasztrófájánál. «Csak rendkívüli hazafias érzéstől átfűtött ország menthette meg magát ebből a borzalmas helyzetből», — mondja Ferrario, — amely azért volt rosszabb a jelenlegi orosz helyzethöz, mert — míg Oroszország területére nem vágytak idegen európai népek, — a közéjük beékelt Magyarországra éhesen tekintettek az északi és déli szlávok egyaránt.

A könyv zárófejezetei Trianonból kiindulva megállapítják, hogy a magyar szellem nem képes beletörődni az elszenvedett területcsonkításba, s ez annál inkább érthető, mert a trianoni szerződés ezenkívül is olyan lealázó rendelkezéseket és tilalmakat tartalmaz, melyek a belső rend és az egész «dunai Európa» nyugalma szempontjából veszedelmesekek.

Némileg ellentétben a magyar irredentúra vonatkozóan az előszóban foglalt «óvás»-sal, — a trianoni szerződésről szóló fejezet itt-ott irányunkban olyan loyális hangot üt meg s nem egy helyen az entente olyan kemény kritikáját tartalmazza, hogy egyes részeit szinte magyar ember írhatta volna. (Természetesen olyan elírás nélkül, mely az erdélyi fejedelmek székvárosául Gyulafehérvár helyett Kolozsvárt tudja.)

«Trianon könyörtelen határozatai» — mondja itt, — szétforgácsolták a legtökéletesebb nemzetgazdasági egységet, amely Európában létezett s mely a szerencsés földrajzi helyzet és a zseniális szervezőtehetség remekműve volt.

Az elvett területek hozzánk tartozandóságának gazdasági okait részletezve, Berzeviczy Albertet idézi, ki 1922-ben a *Nuova Antologia*-ban azt írta, hogy a kis entente igényeinek teljesítése «bennünket

tönkretesz, a nélkül, hogy ellenségeinknek használna», s leplezetlenül mellénk áll, amikor nem tud kitérni az elől, hogy meg ne bocsássa a határok revíziójára vonatkozó követeléseinket s mikor nem tud ellentmondani annak a véleménynek, hogy ily határrevízió egyaránt hasznára válnék Magyarországnak és a szomszéd államoknak. az általános békének.

Területi veszteségeink drámai felsorolásánál hatásosan utal Pozsonyról szólva arra, hogy ez a város a magyar diéták székhelye volt, Komáromot említve Klapka hősiességére emlékeztet: Erdélynél megemlíti az egy tömbben lakó székelységet és Kolozsvárt «az erdélyi fejedelemség székvárosát» (?), a török uralom idején a magyar függetlenség őrét.

Levonja azt a következtetést, hogy ilyen béke, melyet a győzőkhöz csatlakozó népek mohó étvágynak kielégítése hozott létre, tartós nyugalmat nem biztosíthat, ellenkezőleg csak veszedelmes irredentizmusra vezethet, s Európa új történelmének s a Nemzetek Szövetségének diadala csak az lehet, ha e viszonyokat bölcs belátással, vér nélkül rendezni tudja.

A végső következtetések között, melyekkel Ferrario művét lezárja, első helyen szerepel az, hogy Magyarország földrajzi és gazdasági egységét, melyet a magyar szervező tehetség tett tökéletessé, nemzetközi törvények segítségével vissza kell állítani, ellenkező esetben örökös zavarok és összeütközések fenyegetik Európát.

Az utolsó szó, mellyel Ferrario olvasóit elbocsátja, arra vonatkozik, hogy Itáliának, mint az Adriai-tenger protektorának, legnagyobb érdeke a Magyarországgal való barátságot fenntartani, mely Lengyelországgal és Romániával együtt hatalmas védgát lehet az Adria-felé terjeszkedni akaró szláv hatalom ellen, vagyis: Itáliának Magyarországra való orientálódását a «sacro egoismo» sugalmazza.

Széttépett, idegen érdekekért annyit küzdő és verő hazánknak a történelem széles távlataiban mind több oldalról szánnak ismét áldozatos szerepet. Elestettségünkre jellemző, hogy ezt is, mint számbavételünk jelét, bizonyos elégtétellel könyveljük el, hiszen életigenlésünk feltételeit csak mindazok segítségének óvatos kihasználása útján tudjuk visszaszerezni, kik felénk — az irántunk vajmi gyéren nyilatkozó rokonszenven felül — önző érdekeik szempontjából is közeledési szándékot mutatnak, a mi legbiztosabb forrása lehet legsúlyosabb sérelmeink orvoslására irányuló igazi hajlandóságunknak.

Ifjabb báró Wlassics Gyula.

II.

Ferrario könyve többet ad, mint amennyit címe ígér. Az olasz-magyar történeti és kulturális kapcsolatok vizsgálatát várnók tőle, de a szerző tágabban fogta fel feladatát: a magyar történet egész folyamatát akarja ismertetni, kiemelve belőle azokat a periódusokat, amelyekben az közelebbi vonatkozásokba került az olasz politikával és művelődéssel. E vizsgálatból bizonyos következtetéseket von le, melyekkel a magyarság jelen helyzetét és feladatait kívánja megvilágítani az európai együttesben és különösen az olasz-magyar érdekek viszonylatában.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy Ferrario becsületesen fogott hozzá munkájához. Fölhasználja és sűrűn idézi az olasz-magyar szellemi vonatkozások kutatását célzó *Corvina* c. folyóiratunk cikkeit, készségesen követve megállapításait. Azonban persze nagy baj, hogy Ferrario nem ismer semmi modern összefoglaló munkát a magyar történelemről.

Így — nem tekintve részlettévedéseit és a magyar neveknek gyakran torzított átírását — a magyar történet szellemét nem érezhette meg. De ez nemcsak olvasottsága hiányain, hanem történeti érzékének gyöngéin is múlik. Ferrario ugyanis nem céhbéli történetíró. A Nyugatmagyarország átadására kiküldött szövetségközi tábornoki bizottságnak volt elnöke 1920-ban Sopronban, s e ténykedése közben szerzett tapasztalatai is mélyen befolyásolják ítéleteit.

Történetíró bizonyára le nem írta volna «megdönthetetlen szintézis» gyanánt, hogy «Szent István nagy Magyarországnak a gondolata és megvalósítása nem volt egyéb középkori erőszaknál (una prepotenza medioevale), de oly geniálisan megszervezett erőszak, hogy ezer évig tartott». (Előszó, IX. l.) Ezért ugyan nem volt érdemes a könyv címlapjára az aranyos fényben ragyogó Szent István koronáját rajzoltatni!

Eleve is sejthetjük, mi az alapja Ferrario e «megcáfolhatatlan szintézis»-ének. A középkorba visszavetíti a magyarországi nemzeti-ségi kérdést és a trianoni «igazság» szempontjából nézi Árpád meg Szent István honalapítását. Mert Trianon, hite szerint, a magyarság ezeréves hatalmi törekvéseinek zárköve. Nem kérdezzük meg Ferrariótól, ha Szent István tette — azé a Szent Istváné, aki a nyugati kultúra keretébe beleillesztette keleti pogány népét — «prepotenza medioevale», minek köszönhette hát létét a római birodalom? Azt sem kérdezzük tőle, nem tanulta-e meg a magyar történetből, hogy

ilyen sírkőhöz nagyon hasonló zárkövet már többször akartak a magyarság fölé hengergetni — például négyszáz évvel ezelőtt Mohácsnál — s hogy ereje ilyeneket már ismételten felfeszített?

De azt már kutatni tartozunk, honnan erednek a Ferrario könyvében lépten-nyomon nyilatkozó ellentmondások, logikátlanságok. Mert hiszen, ha ellenségeink által inspirált igazságtalanságok vezetnék az író tollát, bátran napirendre térhetnénk munkája felett. Azonban nem erről van itten szó. Ferrario őszinte szimpátiával viselkedik irányunkban. E rokonszenvét ismételten hangoztatja könyvében, sőt célja népünk jellemének és problémáinak megismertetésével hazánkat közelebb hozni honfitársai szívéhez. Jól látja a magyarság történeti szerepét abban, hogy a nyugat védbástyája volt évszázadokon keresztül. Pompásan kifejti Berzeviczy Albert egy olaszul megjelent cikke alapján, hogy a háborúelőtti Magyarország Európának egyik legtökéletesebb és legvirágzóbb gazdasági egysége volt (uno degli organismi economico-nazionali più perfetti che esistessero in Europa), teljesen elismeri, hogy nemzetiségeinkkel rendkívül liberálisan bántunk a multban, látja az idegen hatalom alá került kisebbségek elnyomatását. Jogosaknak ismeri a rutének, székelyek követeléseit. Megérti az irredentizmusok lázongását, a megcsönkített nemzetest kétségbeesett akarását. S könyvének e fejtegetéseit — mint maga is céloz rá — kétségtelenül hálásak lehetünk.

Mindezek ellenére azonban Trianon a háború után adott helyzet helyes és nagy általánosságban igazságos megoldásként áll előtte. A magyarságnak saját érdekében végleg fel kell adnia a szent korona középkori eszményét. Mert szerinte a tótság — bár tud autonómiára való törekvéséről — a csehekkal, a horvát — minden ellentét mellett — a szerbekkel, az Erdélyben lakó «latinok» pedig a románokkal tartoznak egy fajhoz és a velük alkotott ujdonsült államok máris állítólag a «virágzás» felé haladnak. S bár világosan látja is a nemzetiségi szempont kizárólagos alkalmazásának nagy nehézségeit és igazságtalanságait a politikában, e bajokon utólagos revízióval, határkiigazításokkal, nemzetközi szerződésekkel lehet segíteni, s a magyar faj így újra megtalálhatja gazdasági továbbfejlődésének lehetőségeit, nemzeti magyarságának biztosítékát.

Ferrario bevezetésében előre sejtji, hogy ez az «objektív» vizsgálaton alapuló jótanács, minden rokonszenve ellenére, nem igen fog a magyarok ínyére lenni, kikről azt írja, hogy még mindig Közép-európa letűnt eszmeikörében élnek, Habsburg-restauráción gondolkodnak s nem tudnak a jelen változhatatlanságába belenyugodni.

Ferrario a mai Magyarországnak nem csekélyebb feladatot és

missziót szán a jövő Európa életében, mint amilyent a történeti Magyarország teljesített a múltban.

Magyarország tökéletes gazdasági egység volt, melynek szét-hullását «sajnálják mindazok a nemzetiségek, melyek régen alkották» (317. l.). Középeurópa békéje érdekében Magyarországnak ezt a gazdasági egységet újjá kell teremtenie. Hogyan? Nemzetközi egyezmények segítségével. Mintha bizony Belgrádnak, Prágának, Bukarestnek az lenne az érdeke, hogy az ölükbe hullott területek a régi természetes gazdasági egységbe szakadjanak tőlük!

Másik feladata Magyarországnak, hogy a lengyelekkel és Romániával összefogva gátat vessen az Olaszországot annyira érdeklő orosz befolyásnak a nyugati- és délszlávoknál.

Végül Magyarország és Itália közös érdeke, hogy a magyar kereskedelem szabad úthoz jusson az olasz adriai tengerparton. Ezek Ferrario véleménye szerint a jövőndő olasz-magyar barátság alapelvei.

Mi mindenesetre kénytelenek vagyunk megállapítani, mennyire nagyrabecsüli Ferrario a régi Magyarország történeti és gazdasági szerepét s mily fontos szerepet szán neki csonkaságában a jövőre. De engedje meg a tábornok úr, hogy némely elméletének és tanácsainak célravezető voltában legalább is kételkedjünk — nagyon kételkedjünk.

Kastner Jenő.

Dr. Hennyey Vilmos: A magyar posta története.

A szerző kitűnő és nélkülözhetetlen segédmunkát ad történet-szeinknek. Gondosan fölhasználta a szakba vágó irodalmat és forrásokat, nagy alaposággal írja le a magyar posta történetét az Árpádok korától napjainkig. Eddigi ismereteink összefoglalásával lényegesen megkönnyíti a részletkutatók munkáját és tájékoztatja a történetkedvelőket ebben az érdekes tárgy körben; — Hennyey azonban önálló eredményekkel is gyarapítja tudásunkat. Az alapvető művek természetéből folyik, és éppen ez az egyik legfontosabb érdemük, hogy fölhívják a figyelmet az eddig végzett munka hiányaira, ezt látjuk Hennyey munkájánál is. Nincs meg régi úthálózatunk története. Ennek alapján a régi postavonalak útja biztosabban volna kijelölhető, így találgatásokra vagyunk utalva sok esetben. Ma ismeretlen vagy elváltozott nevű postaállomások volnának meghatározhatók, így az olvasóra kell bízunk, vajjon elfogadja-e Hennyey szövegében (104. l.) közölt Pradtenprunn helységnevet, vagy helyesebbnek tartja Breitenbrum (Széleskút) nevét a Pozsony-soproni postaút állomásául, vajjon Vingárdot fogadja-e el a Gyulafehérvár felől

Déva és Nagyszeben felé menő utak valószínű elágazási pontjául, vagy (Al-)vincet a kétes olvasatú Vum megfejtéséül. Ugyancsak az úttörténet tenné lehetővé a térképek rajzolását, ami annál szükségesebb, mert a régi postautak a vontatóerő változása következtében nem egyeznek meg a mai vasutak vonalaival: ezek keresik a folyó-völgyeket, míg a középkori szekeresek nem kerültek annyira a sáros völgnél gyakran előnyösebb, száraz dombokat. A postások (ingyen-élősködésénél) hajlandó vagyok a Karolingok hasonló berendezését inkább analogiának, mint előzménynek tekinteni, Törökország példája is azt mutatja, hogy a kezdetleges társadalom magától jön rá erre a rendszerre. A koci és a gyorsparaszt között hajlandó vagyok szoros összefüggést föltételezni: a kettő közt megadja a kapcsolatot a szekeresgazdák fuvarosműködése. A koci elterjedésére sok adat található az Acta Tomicianában, ott is mint Magyarországon és Morvaországban elterjedt fuvarszköz szerepel, de ismerős a «coche» Nyugateurópában is, képét közlik lexikonok is, a szekeresgazdákról Győr, Komárom monográfiái, útleírások (pl. Hoffmannsegg br. utazása) emlékeznek meg. A középkori hírterjesztő eszközök közt nevezetes a vásárokon való «háromszoros» kihirdetés, a postálkodás kötelezettségénél Erdélyben Kolozs és Szék különleges helyzetét bizonyára sóbányájuk idézte elő: tőlük Marosportusra, a só «behajózó» helyére, élénk lehetett a közlekedés, a posta szállítását tehát rá lehetett bízni az említett községek lakóira. Hennyey dr. aggodalmaskodik műve bevezetésében a miatt, hogy kénytelen sok számadatot és helynevet felsorakoztatni, én ugyan nem találtam soknak ezeket az adatokat, de az attekintetőség kedvéért előnyösnek tartanám a táblázatok és térképek bővebb alkalmazását.

Érdekesen tükröződik hazánk sorsa a posta történetében: patriarkális fejlődés a Habsburgokig, idegen befolyás a mohácsi vész után, megmagyarosodik a posta Bethlenék fölkelései nyomán, Erdély bukása megint véget vet a magyar világnak a postánál is, amely magyar intézménnyé valóban csak a kiegyezés után válik. Érdekes a másik fejlődési folyamat is: a szegény jobbágyoktól lovat elszedő, rajtuk ingyenélő futártól a repülőgépig és a rádióig, a posta versenytársainak átalakulásai a szerzetestől, céhbeli kereskedőtől, városostól az autóig s a rádió titkos hallgatójáig: ez a könyv le fogja kötni a történelem iránt kevésbé érdeklődők figyelmét is.

Török Pál.

A «modern» irodalomtudomány.

Harmadéve történt, hogy Zolnai Béla egy szabadegyetemi előadást tartott e címen: *Modern irodalmunk és az irodalomtudomány*. Ez előadása mostanában külön füzet alakjában is megjelent, úgy-hogy módunkban van hozzászólni és a többi közt némely tévedését helyreigazítani. Nem Zolnaival szemben. Hiszen az én Zolnai barátom, az általam oly nagyra tartott, kiváló filológus, nálam is jobban tudja, hogy hol mennyi tárgyilagosság van Zolnai Bélának, az irodalmi agitátornak, soraiban. Óvást emelő szavaim a művelt közönség azon részének szólnak, mely más irányú elfoglaltsága miatt nem szentelhet elég figyelmet az ex cathedra hangzó ígék igazságának ellenőrzésére.

Értekezésében megkülönbözteti Zolnai a «modern» irodalmat (id. m. 5. l.) a «konzervatív»-tól. Modernnek a *Nyugat* költőinek irodalmát nevezi (5., 7.), hogy pedig konzervatív költői irodalom néven mit ért, ezt a következő körülírásból láthatjuk: «Vargha – Szabolcska — Kozma-féle életformák és stílusideál» (10.). Ennek az irodalmi irány-nak többek közt ilyen jellemző vonásait emeli ki: «Ez az egészséges korszak az irodalomban nem látott egyebet, mint kellemes szórakozást, nemes üdülést, férfi-munka után jó nyugalmat» (7.); a szerint «a vers célja: megnyerni az olvasó tetszését; ha elolvasunk egy verset és megnyeri tetszésünket, azt mondjuk rá: *csinos*. Ebben az egy szóban benne van egy korszak egész irodalomfölfogása, sőt egész esztétikai világszemlélete. A vers *csinos*, tetszetős, szép, mint egy játékszer, női arc, ékszer, ruha: semmi egyéb» (8.). A konzervatív «Petőfi—Arany-féle, vagy ha úgy tetszik: Vargha—Szabolcska—Kozma-féle» irodalommal szemben pedig a *Nyugat* «modern» jeinek irodalmában arra lát Zolnai példát, «amikor a versbe rejtett szellemi energiák tömegeket tudnak megmozgatni; mikor egy költeményben — mint valami akkumulátorban — nagy villamos erők vannak fölhalmozva, amelyek kirobbanásra várnak; mikor egy ártatlannak látszó költemény parazsat szállít egy későbbi nagy tűzvészhez, mikor egy vers úgy is átfőrné a lelkeket, előkészíti a közhangulatot egy társadalmi átalakulásra, ha pusztán az esztétikai megújulás szuggeráló formájában jelenik meg, vagy olyan homályos, a nagy tömegek előtt érthetetlen stílussal, amely mögött világnézeti had-üzenetet senki sem sejt» (8.). Hogy mi ez az itt ékes szavak lángjával megvilágított társadalmi átalakítás, azt megmondja Z. B. prózaibb szóval is, így: «közelmúlt esetek» (8.). Evvel bizonyára

nem Tiszának miniszterelnökségére céloz, nem is Horthy fővezér-ségére, hanem a közbeeső Károlyi-féle és Kun Béla-féle eredményekre. Ezen «tömegeket megmozgató» irodalom létezését nemcsak megállapítja Zolnai, hanem erről az irodalomról annak politikai és társadalmi célzatosságát méltató, azt politikai és szociológiai hatás szempontjából értékelő bírálatot is mond. Zolnai Béla szerint ez a nemzetellenes forradalmárokat előkészítő irodalom a Vargha—Szaboleska—Kozma-féle irodalommal «értékesebb, komolyabb, sőt veszedelmesebb valami» (8. l.). Újra elolvasom — csakugyan az van ott: «értékesebb»! Miért értékesebb? Újra megnézem — azért, mert «világnézeti hadüzenet» van benne, mert «előkészítette a közhangulatot egy társadalmi átalakulásra», mert «paraszt szállított egy későbbi nagy tüzvéshöz». Zolnai tehát idézett soraiban a «konzervatív» költészetnél a «modern» költészetet nem *aestheticum*, hanem *politicum* miatt tartja «értékesebb»-nek, annak a *politicumnak* nem iránya, hanem egyáltalában a *politicumnak* az irodalomban való jelentkezése miatt.

Zolnai Béla mindjárt értekezése elején figyelmeztette az olvasót nem éppen Gyulai Pálos világosságú fogalmazásban arra, hogy: «talán szabad néha (!) a politikai és világnézeti szempontot kikapcsolni az úgynevezett (?) kritikai értékelésből» (5). Helyes. Én, laikus hívő, kész vagyok engedelmeskedni a tudomány papjának szavára. Igyekszem lenyelni magában a «kritikai értékelés» rideg ostyáját, belenyugszom, hogy avval nem jár együtt a «politikai és világnézeti szempont» tüzesítő bora. Az én papom ugyan magasra emeli ennek az italnak kelyhét is — látjátok, de nem isszátok! — és ő maga olyan jót húz belőle, hogy lám, csakúgy pereg utána ajkáról a «politikai és világnézeti szempont»-ot is figyelembe vevő értékelés: de én belenyugszom abba, hogy nekem csak az egy szín alatti áldozás jár, nem a két szín alatti. Én, Zolnai akarata szerint, csakugyan «kikapcsolom a politikai és világnézeti szempontot» a kritikai értékelésből. Türelemmel hallgatom ily szavait: «Az ártalmatlannak látszó irodalomnak világtörténelmet csináló hatására, titkos romboló-építő¹ munkájára eszmélt rá a huszadik század magyarsága» (8.). Nem mondom erre azt, amit sokan talán mondanának, hogy: az a «titkos munka», mely azt a huszadik századi «világtörténelmet csinálta», csak «romboló» volt, nem «építő». Nem mondom ezt azért, mert ez már a politikai és világnézeti szempont bekapcsolása volna részemről. Nekem, szegény fejemenk, meg van

¹ Én ritkítottam. M. G.

tiltva ilyen szempontból mondani bírálatot a «modern» irodalomról, de azt talán szabad nekem is vizsgálnom, hogy megfelel-e vajjon a valóságnak az a jellemzés, melyet Zolnai a «konzervatív» irodalomról ad. Igaz-e, hogy az csak a «csinos»-ságra törekedett, a nélkül, hogy tudatában lett volna az irodalom politikai és társadalmi hatásának?

Álljatok elő, vén Márkusok: Szaboleska, Kozma, Vargha, vegyétek le a süveget, hadd lássuk, milyen életforma van alatta? Azaz — Szaboleskát ne háborgassuk. Jobb, ha elhiszik róla, hogy egyetlen vágya az, hogy minden versét «csinosnak találják, tetszetősnek, szépnek, mint egy játékszert, női arcot, ékszert, ruhát». Hiszen ahhoz mindenkinek joga van, mindenütt (még Temesváron is), hogy gyönyörködjék egy játékszerben, női arcban, ékszerben, ruhában . . . Kozma Andor? Fölteheti Zolnai a közönségről, hogy az verses könyvet nem olvas, de nem teheti föl, hogy újságot ne olvasna. Föltehető, hogy Kozma könyvben kiadott költeményeit nem ismerik, de nem tehető fel, hogy Koboz krónikáit ne ismernék. Nem hiszem tehát, hogy elhinné a közönség azt, hogy Kozma Andor ne tartaná költészetét «értékes» és «komoly» céljának bizonyos politikai és társadalmi irányzat szolgálatát.

Vargha Gyulával már baj van. Az ő verseiből — mi tagadás benne — vastag kötetre valót adott ki az Akadémia, újabb kötetre valót ad most is ki: tehát bizonyos, hogy az a közönség, mely Zolnai értekezésén lelkesedik, Vargha Gyula költeményeit nem ismeri. Következésképpen el sem hiszi az én pusztja szómra, hogy az illetőnek verseiben nyilvánuló életformája nem egészen ment bizonyos megrogzított világnézettől, politikai törekvéstől, társadalmi irányzattól. Kénytelen vagyok tehát idézni költeményeiből.

A *Nyugat*nak táborával ellenkező, «konzervatív»-nak nevezett irodalomfölfogás delelőjét Zolnai a millemium korszakában látja, azt nevezi a «polgári jólét és nyugalom» korszakának, mely a múlt emlékeit «a jövőben semmi vihart nem sejtve» idézgette (7). Éppen azért én Vargha Gyulának a sok közül azt a versét veszem elő, melyet éppen a millennium korszakában, éppen az ezredév dicsőségére épített Országházáról írt 1898-ban. (*V. Gy. költeményei* 1915. 342. l.) Vajjon mikor belép a «polgári jólétnek és nyugalomnak» ez a komolytalan verselője az «ország büszke házá»-ba, miféle gondtalan «nótá»-t (v. ö. Zolnai id. m. 15. l. 21. s.) füttyüresz, «a jövőben semmi vihart nem sejtve»?

Árnyak borongnak a boltívek alján,
 Árnyak kelnek az oszlopok mögül,
 Árnyak suhannak, és lelkemre halvány
 Kisértetként a kétség árnya ül.

Oh, szép e sürgő, lázas kor, de ép-e
 A fényes, síma héj alatt a mag?
 Ifjú-e hát valóban Árpád népe,
 Vagy ifjat mímelő erőtlén agg?

Hódítja-é a hont, vagy vétke veszti?
 Talpa alatt szilárd-e még a föld?
 Meg tudja-é becsülni, védelmezni,
 Mit az apáktól örökölt? . . .

Minő zavart, ijesztő, ferde hangok!
 Mind átkozódik, káromol, perel:
 S a szívet, mint a félrevert harangok,
 Bódult, vak félelemmel töltik el.

Lénn zúg a nép, Istent, hazát tagadva,
 Fenn léhaság, viszály, fagyos közöny,
 Körül pedig reánk tör, feldagadva,
 A külfaj árja, mint a vízözön.

Csakugyan hiszi-e Zolnai Béla, hogy e sorokat Vargha Gyula csak azért írta, hogy reánk annyi hatást tegyen velük, mint egy «játékszer, női arc, ékszer, ruha», — «semmi egyebet» nem akarva?

Azt mondja Zolnai, hogy «1905 közelebb volt a tizennégy évnyi jövőben készülő 1919-höz, mint a csupán kilenc évnnyire távolodó 1896-hoz». Igaz. Ebben egyetérthetünk, hogy Ignotusék társadalom-átalakító irodalmi mozgolódása messzebb van Árpád apánk emlékeitől, mint a Károlyi-, Kun Béla-féle «súlyos politikai tehertől». (5.) Lássuk már most, nem volt-e valami szava ennek az optimista Vargha Gyulának a Károlyi-korszakbeli társadalomátalakuláshoz? Íme:

A magyar társadalomhoz.

1918.

Hogy gyászruhát ölts, nem kívánom,
 Ma gyászruhára nem telik;
 De jól vigyázz, a sors ne kérje számon
 Üres szived ledér örömeit.

A nagy halott még hantolatlan
S te már nevetsz, örülsz, mulatsz,
A nyüzsgő emberáradatban
Nincs, nincs egy bánatúlte arc.

Mosolygó asszonyok, leányok
Kaczér ruhában lejtének,
Tolong a dandy-nép utánok,
Gyönyört szomjaznak a szemek.

Zsufolt a kávéházak öble.
A nagy tükörtáblák megett
Balgán időt pazarlva, ölje
Látom a léha tömeget.

Száz mulatóba s mulatóbul,
Mint nyár szakán a méheraj,
Zsibongva, zsongva ki- s betódul
Nő, férfi, agg és fiatal.

Zenétől harsog minden útca.
Húzzák a talp alá valót . . .
Talán a sátán maga húzza
Pokol felé az indulót.

Hibető-e, hogy e strófákat Vargha Gyula megint csak «kellemes szórakozás»-ul írta?

1918 után elkövetkezett 1919 is. Ez évben történt az a meglehetősen nagy társadalmi átalakítás, hogy elvették a szegény ember-től a mennyet, az úrtól meg a földet. Ez évben írta Vargha Gyula az *Utóhangot* a *Koldusok énekéhez* és a *Porban az Úr előtt* c. költeményét. (*Ködben*, 269., 290.). Íme néhány strófa az előbbiből:

Lesz erőd még útra kelni?
S valahol az útfelen
Átölelni a keresztfát?
«Óh megváltó Jézusom!

Nincs helyem már itt a földön.
Hozzád jöttem nagy bajomban.
Ments meg a sok gyötrelemtől,
Vedd magadhoz árva lelkem!»

S ott, a szent kereszt alatt,
Lesz erőd nyugton bevárni.
Míg didergő vézna tested
Mégfagy a halál fagyától? . . .

Vagy bolyongva arra gondolsz :
 «Mért keressem a keresztfát,
 Hisz tudom, hogy nem találom.
 Feltűzelték már a latrok.»

Nébány strófa az utóbbiból :

Uram, te megaláztál mélyen.
 S én még mélyebben enmagam :
 Azért szívem fel-feldobog kevélyen.
 Még annyi földi vágya van.

A kis vagyontól nem tud elszakadni,
 — Hú szorgalom gyümölcse volt —
 Az álmokat se tudja megtagadni,
 Fáj, hogy a semminek dalolt.

Hiába mondom : minden úgy jó,
 A hogy te azt elvégezed,
 Felhozza lám a téli éjbe húnnyó
 Napot is a te szent kezed.

Hiába mondom, mit se használ,
 De még se íteld el dacát,
 Hisz néki, óh uram, te adtál
 Dalt és családot és hazát.

Ne bánd, ha mint erős fa lenn a földben.
 Szélyel bocsátja gyökerét,
 És nem tud onnan elszakadni könnyen.
 Hová te magad ültetéd.

Mikor a tököt főztük annál a tűznél, melyhez Zolnai szerint is a «parazsat» a modern irodalom «szállította», kézről-kézre jártak köztünk, «konzervatív» életformájúaknál, Vargha Gyula ilyen versei. Hihető-e, hogy csak «csinos»-ságra törekvésből írta e verseket Vargha Gyula, a Tisza-kabinet volt politikai államtitkára, pusztalöbi földes-úr? És hogy ezekben a versekben csak a «csinos»-ságot éreztem én, kinek az országban amnyi földem nincs, mint Garanvölgyi Aladárnak? Jókai Garanvölgyi Aladárjának, ki szívesen védte szennyes, romboló áradattól azt a földet, mely nem birtoka volt, csak hazája.

Csakis úgy, hogy a mult jelenségeinek bizonyos elemeiről nem veszünk tudomást, csakis úgy nyúlhatunk ahhoz a mesteri agitációs fogáshoz, de fölületes irodalomtörténeti megállapításhoz, hogy a

Petőfit támadó kritika jogosulatlan voltával akarjuk bizonyítani az Adyt támadó kritika jogosulatlanságát. Zolnai érveléseinek legfényesebb, de sajnos, nem legmélyebb részére kell itt rámutatnom. Idézi Zolnai Császár Elemér *Magyar kritika történetéből* azt a helyet, hol a szerző a negyvenes évek némely kritikusának Petőfi elleni támadásairól szól. Az idézet után pedig így fakad ki Zolnai: «Első pillanatra hajlandó volna az ember megkérdezni: Petőfiről, irodalmunk legnagyobb lírikusáról, avagy — mutato nomine — Ady Endréről szól-e a fabula. Akinek irodalomfölfogása nem nevelődött a modern irodalmi élet barcaim, joggal ütközhet meg rajta: Petőfi nem öröktől fogva érvényes érték. hanem merész, új tünemény? nem abszolút ideál, hanem eretnek, aki diadalmas, új szektát alapít? törvénybontó, bomlasztó, erkölcstelen forradalmár? lehetnek olyanok is, akik vele szemben irodalmunk ősi hagyományaira hivatkoztak és nem fogadták el az ő egyedül üdvözítő ízlését?» (14.).

A választ Zolnai kérdéseire igen egyszerűen meg tudom adni én is, a kissé nevetlen irodalomfölfogású; csak büszke «intuíció» (9. l. 29. s.) helyett alázatos realitással kinyitok egy középiskolai irodalomtörténetet. Beszélnek azok a könyvecskék különféle költői iskolákról, olyanokról, melyekben több-kevesebb idegenszerűség vagy mesterkélttség van és beszélnek egyről, melyet úgy neveznek, hogy «magyaros» iskola. Ez az utóbbi költői iskola az, melynek eredetét visszanyomozhatjuk egészen a *Zsupra agnő*-ig, ez az iskola az, melynek folytonosságába beleilleszthető Petőfi, Arany is, Vargha, Szabolcska, Kozma is. Ez az iskola az, mely a nemzettel egyidős, ez az a folyam, mely néha nagyobb, pompásabb, több kincsel röpülő gályát hord a hátán, néha szerényebbeket, néha egészen paraszti alkalmatosságokat, de ez az a folyam, melynek folyását talán Zolnai is elismeri egész addig, mikor aztán elrekesztette volna azt Ignotus a *Nyugat*-tal. Zolnai Bela is elismeri egy «pigon» szóval, hogy ennek a «Petőfi-Arany»-féle irodalmi iránynak utóda a Vargha—Szabolcska—Kozma-féle irány. Ugyancsak Zolnai állítja az Ady-fele irányról azt, hogy az a Vargha Gyuláék stílusáról «idegenszerű stílusra tért át» (8.). Elismeri tehát Zolnai, hogy egy «idegenszerű stílus» ütközött össze századunk elején a magyaros stílussal. Lássuk már most, hogy az a kritika, mely nem személyes, hanem elvi okokból támadta Petőfit, melyik irodalmi iskolához tartozott? A magyaroshoz? Ugyebár nem, hanem «idegenszerű» iskolához, főképpen a bizonyára Zolnaitól is «idegenszerű»-nek elismert Almanach-líra iskolájához. Tehát Petőfi föllépésekor éppen úgy összeütközött «egy idegenszerű» stílus és a hagyományos magyaros irodalmi stílus, mint összeütközött Ady föl-

lépésekor — ebben igaza van Zolnainak. Csakhogy a Petőfi és kritikusi közti harcban a költő képviselte a magyaros irodalmi irányt, a kritika az idegenszerűt, Ady és kritikusi harcában pedig Zolnai szerint is Ady, a költő, az «idegenszerű» stílust. az őt támadó kritika pedig — bizonyára elismeri Zolnai — a magyaros stílust. Természetesen más eredetű és jellegű az Ady-stílus «idegenszerűség»-e, mint az Almanach-líráé, aminthogy más-más eredetűek és jellegűek voltak azok a többi idegenszerű vagy mesterkéltné iskolák is, melyek időnként összeütözköztek a magyaros irodalmi formával, s melyek keletkezésük után uralomra is juthattak, mielőtt megszűntek volna. Ilyen értelemben, ha már párhuzamot vonat velünk Zolnai a Petőfi fölléptekori és az Ady fölléptekori kritikái harc között, történeti távlatba helyezve az irodalmi jelenségeket, Adyt és a *Nyugatot* csakis Petőfi kritikusi mellé tehetjük, az Ady-féle költői irányt támadó kritikásokat pedig éppen Petőfivel igazolhatjuk. Íme, abból a Petőfi-Ady párhuzamból egészen más derül ki, mint amit Zolnai szeretne kideríteni.

Többet lehetne szólnom Zolnai füzetének olyan fejtegetéseiről, olyan célzásairól (Jókai «rehabilitációja» és a modernnek, az Akadémia és a Csokonai-kultusz, a modern magyar költészet áldásos hatása a nyelvestétikára), melyekkel nem értek egyet; de nem akarom az olvasó figyelmét megosztani, hogy annál világosabban lehessen látnia azt, hogy Zolnainak a magyar «konzervatív» költészettel, helyesebben: «nemzeti» költészettel szemben elfoglalt álláspontjában mennyi a tárgyilagosság. Egyet mégis megemlítek. Azt mondja Zolnai, hogy mikor a «Petőfítől kezdeményezett (?) stílus»-ról áttért «modern irodalmunk» az «idegenszerű» stílusra, akkor «a falusi-vidéki ember világnézetének helyébe a világvárosi-európai ember világnézete lépett». (8.) Értem: Petőfi — vidéki világnézetű. S nem a sztregovai XIX. századi Madách az európai világnézetű, hanem csakis a XX. századi budapesti — — Én nem hiszem, hogy ezeknek az íróknak jelesebbjei elfogadnák ilyen áron Zolnai Béla kezéből az «európai világnézetű» rangot.

Mészöly Gedeon.

A szóban forgó tanulmány egy új folyóirat első számában is napvilágot látott, melyet a tanulmány szerzője szerkeszt. Szegeden. *Széphalom* címen. Ez első füzet több tekintetben érdekes. Érdekes, hogy a szerkesztő éppen azoktól a poétáktól közöl verseket, akiket tanulmányában ócsárol: Vargha Gyulától és Szabolicskától. Kíváncsiak volnánk tudni, vajon azzal kért-e tőlük verset, hogy például állítsa oda az általa oly igen lenézett irányból? Az is érdekelne, mit szól hozzá a

közönség, ha a szerkesztő bort prédikál és vizet kínál: oly verseket közöl, melyeket elmélete elítél. Még érdekesebb, hogy az új folyóirat egyik munkatársa rója meg a szerkesztőt irányáért, oly munkatárs, ki a folyóirat megindítására pénzt is áldozott. Ez ellentét szerkesztő és munkatársak közt nem mindennapi látvány. Kérdés, hogy akik a folyóirat megindulását lehetővé tették, kivel értenek egyet: a szerkesztővel-e, aki becsmérli munkatársait, vagy a munkatárssal, aki a szerkesztőt leckézi? S vajon mit szól mindehhez a szegedi egyetem, melynek védelme alatt indul meg az új folyóirat?

Az egyetem rektora azt jelölte meg a vállalat egyik céljául (102. l.), hogy «a nemzet multjában rejlő nagy értékeket felszínre hozza». A folyóirat nem ezen az úton jár. Vajon elhiszik-e Szegeden, hogy Arany János *Őszikéiben* Riedl Frigyesig senki sem vette észre a «modern» költőt? Ezt bizony mindenki látta addig is, s Péterfy e versek megjelenésekor mindjárt rámutatott, habár nem mondta is Aranyról, hogy «a töredékek fáradt, erőtlen, hitlen művésze, beteg, neuraszténiás lélek». Mert a szerkesztő cikke így «hozza felszínre» a múltnak ezt az értékét. Vagy elhiszik-e, hogy Gyulai «nem értette meg Jókaiában a romantikus zsenit», mintha a romantikát képtelen események s a jellemrajz felületessége tenné ki: vagy hogy Vörösmartyban «csak a klasszikus költőt látta», ő, aki *Csongor és Tündét* s *A szegény asszony könyvét* magasztalja, melyek éppen nem a klasszikus költészet köréből valók. Gyulai bizonyára többet megértett mindennemű költészetből, mint az, aki azt hirdeti: «... mennél közelebb áll a vers a zenéhez, és mennél kevesebb benne az értelmi, logikai elem, annál ősbib, ösztönösebb, mélyebben fekvő hangulatot tud a költő kifejezni» (13. l.). Oh, hogy ezt Petőfi, Musset, Heine nem tudták! E furcsa tan nem igaz ugyan, de nem is új; Lisznyai már megpróbálta, csak hangokat írt le, értelem nélkül. Akkor kinevették vele; ma a *Széphalom* legalább ezt az egy «hagyományt» feltámasztja. Így tanítják vajon a poétikát és irodalomtörténetet a szegedi egyetemen?

A rektor máshol a vidéki kulturális gócpontok fontosságáról beszél (100. l.). Hát ezt a célt hogyan szolgálja a folyóirat? Első lapján a szegedi polgármester arcképe nyitunk. Ez vidéki is, gócpont is. — de nem éppen kulturális egy tudományos folyóiratban. Hátrább egy cikket olvasunk Marcel Proustról. Erre nincs sürgős szüksége az Alföld kulturájának, de a felől még lehetne jó cikk. E cikkben azonban ilyen mondatok vannak: «Túljutott a regényíró attitűdjén, mely tulajdonképp éppolyan pózos, éppolyan álságos volt, mint minden őszinte emberi attitűde.» «Proust egyetlen formatörvénye az a kifejezhetetlen formatörvény, mely a felső osztályok életét és beszédét normálja.» Szeretnénk tudni, meg tudják-e ezt fejteni az egyetem tanárai? Íme, a szerkesztő tanítása a gyakorlatban, nemcsak a versben, hanem a prózában is: csak hang és semmi értelem.

Van a kötetben néhány szép vers, egy kis cikk gróf Teleki Páltól, az alföldkutatás feladatairól, egy jeles tanulmány Platonról Huszti Józseftől, s egy pompás elbeszélés Móra Ferentől. De a folyóirat irányát nem ezek a komoly munkák szabják meg, hanem az a szellem, mely itt is, ott is kiüti magát, mint a Gragger-nekrolóiban, akiről azt olvassuk, hogy «Helsingforstól Rómáig az ő kezén mentek keresztül a külföldi magyar propaganda szálai» (ilyesmit legföllebb egy Bismarck-ról lehetne mondani), meg a *Visszhang* című vagdalkozó rovatban, (mely még a sajtóhibát is szemére veti annak, aki másképp mer gondolkozni), s lépten-nyomon.

Mi őszintén sajnáljuk, ha egy magyar folyóiratot több gánccsal, mint elismeréssel kell fogadnunk: de ez a folyóirat nem arrafelé indul, a hova a rektor és alapítói küldeni szeretnék.

Szerk.

A turanizmus és a faji érzés kialakulása Törökországban.

A legrégebbi időben az oszman-törökség fogalma alá tartozó nép nevének, a türk szónak, sértő értelme volt. Az ó-oszman korban sok oszman-török költő «durva, tudatlan, közönséges» jelentést ad e szónak s mintegy megvetőleg a kaba türk («durva török») kifejezést használja.

Az újabb időkben, pontosabban meghatározva Aziz és Hamid korában, Konstantinápolyban egy tudományos egyesület (endzsümen-i danis) alakult s azonkívül megnyílt a tudomány-egyetem is.

Akkoriban az egyetem történetfilozófiai (hikmet- i táríh) tan-székének tanára Ahmed Vefik pasa volt. Törökországban ő vetette meg a törökség gondolatának alapját. Vefik pasa keleti törökből oszman-törökre fordította Eb-ul gázi Bahádér chan «Sedzsere- i türki» című munkáját és az egyetemen tartott előadásaival együtt kiadta. Ezenkívül Lehae- i oszmáni («Az oszman tájszólás») címen egy kétkötetes oszman-török szótárt állított egybe. Ezen munka első kötetében a török eredetű szavakat, a másodikban az arab és perzsa eredetű jövevényszavakat gyűjtötte össze.

Ugyanezen korban Deguignes *Histoire générale des Hunnes* és Syr Davids Lomley III. Szelimnek ajánlott *Kıtab- ı ilm-ünnafi* című munkája azáltal volt fontos hatással a török értelmiségre, hogy a törökségnek az oszman történetelőtti terjedelmes multját ismertette tette.

Míg Ahmed Vefik pasa munkáival azt mutatta ki, hogy az osz- manli nyelv az egyetemes török nyelvnek egy ága, vagyis egy dialek-

tusa, másrészt Deguignesnek munkái alapján először kezdtek foglalkozni az oszman-török korszakot megelőző török történelemmel.

Az összes oszman történelmi művek az oszman történelmet Szülejman sah, Ertósul és Oszman gázival kezdik tárgyalni, az ezekenél régebbi korra vonatkozólag ellenben egyáltalán nem szolgáltatnak anyagot. Igaz ugyan, hogy az egyetemes iszlam történelmi munkák a szeldzsukok, gaznevidak, ärtikidak, karamánokidak, kermejánok és a többi kisebb-nagyobb török nép történetével foglalkoznak, de e művek legtöbblje arab és perzsa nyelven van írva.

II. Bajazid korának híres történetírója, Nesrí molla ugyan szándékozott egy *Dzihan-nümá* («A világ képe») c. általános török történelmet írni, de, jóllehet könyvének bevezetésében szólt ugyan a szeldzsukokról, mégis csak az oszman történetet írta meg.

II. Murad korának történetírója, Jaridzsi ólu Ali efendi *Szeldzsuknáme* címen egy nagy munkát írt, de ezt kivéve egyetlen olyan munka nem jött létre, mely az oszmanokon kívül álló török népekkel foglalkoznék.

A legújabb időben, amikor Ahmed Vefik pasa a török nemzeti irányzatot megindította, Szülejman pasa, a Sipka-szoros hőse a törökség eszméjét bevezette a katonai iskolákba. Mint a katonai iskolák felügyelője észrevette a történelmi oktatás hiányát s ennek pótlására *Tárich-i álem* («Világtörténelem») címen egy egyetemes történelmet írt. Ez a munka szólt először a legrégebbi törökökről, a hiongnokról, tokiokról. Szülejman pasa művének megírásánál több európai munkát használt forrásul s forrásai közé De Guiguienek *A hunok egyetemes történelme* c. művét is felvette. Ezenkívül megírta az oszman nyelv nyelvtanát. Míg elődje, Dzsevdet pasa, ilyenemű munkájának a *Kavaid-i oszménije* («Oszmanli nyelvtan») címet adta, ő a saját munkájának a *Szarf-i türki* (Török nyelvtan) címet adta; mert az «oszmanli» kifejezést az állam neve, a «türk» kifejezést a nép neve gyanánt fogta fel. Ebbeli felfogását nemcsak munkájának címében éreztette, hanem Ridzsánízáde Ekrem bejhez intézett levelében is azt fejtette, hogy az «oszmanli irodalom» kifejezés helytelen és annak alapján, hogy az irodalom nem az állami, hanem a nép tulajdona, szükségesnek vélte, hogy az «oszmanli» helyett a nép nevét jelentő «türk» szó használtassék. Szülejman pasa ugyanazon faji buzgósággal *Eszmä-i Türkiye* (Török nevek) címen is írt egy munkát, melynek az volt a célja, hogy az arab és perzsa befolyás alatt a török szavak feledésbe ne merüljenek.

Mialatt Abdulhamid ezen áramlatot megállítani vagy legalább megakadályozni igyekezett, Oroszország törökjei között két nagy

«török» született: egyik Mirza Feth Ali Achondof, kinek eredeti bohózatai az összes európai nyelvekre le vannak fordítva, a másik a krimi *Terdzsumam* (Tolmács) c. lap megalapítója, Iszmail Gaszpirinszki. Iszmail Gaszpirinszki lapja a pánturanizmus eszméjét igyekezett terjeszteni s lehetőleg ellenállott az oroszok elnyomásának. Eszméje az volt, hogy az összes törökök «nyelvben, gondolatban, munkában» egyek legyenek.

Abdulhamid korának vége felé a törökség irányzata újból ébredezni kezdett. Az Oroszországból Sztambulba jövő Hüszeinzáde Ali bej az orvosi fakultáson a törökség eszméjének alapjáról beszélt. *Turán* c. költeménye Törökországban a pánturanizmusnak első nyilvánulása.

Abdulhamid korában, a görög háború kitörésekor egy igazi vérbeli költő, Mehmed Emin kiadta híres költeményét:

Török vagyok vallásra, fajom fenséges.
Szívem, belsőm tűzzel van tele,
Aki ember, szolgája hazájának...

s ezzel a törökség irányzata természetes medrébe lépett. Amíg Mehmed Emin a nép szépséges nyelvén, arabtól, perzsától megtisztított, mindenki által érthető nyelven adta ki költeményeit, Hüszeinzáde Ali az orvosi kar tanulóiba és ismerőseibe oltotta be a turanizmus iránti rajongást.

Ez volt a török faji érzés kialakulásának első korszaka.

A második korszak embereit egy ezredes, Nedzsib Ászim vezeti be. A faji eszmét mélyen átérző Nedzsib Ászim a végett, hogy a török történelemnek az oszmanli történelmet messze megelőző korszakait kimutassa, bőséges kiegészítésekkel lefordította Leoncahun *Introduction a l'histoire de l'Asie, des Turcs et des Mongols* című munkáját. E munka a törököknek fogalmat nyújtott a régi török történelemtől s a faji érzést rendíthetetlen alapra fektette. Az *Ikdam* kiadója, Ahmed Dzsevdet megnyitotta lapját töröktárgyú cikkek részére. Nedzsib Ászim, Veled Cselebi, Emrulla, az első törökök, a törökségről sok cikket írtak. Nem tudták kikerülni a túlzásokat. Fuad Ráif azt kívánja, hogy a török nyelvet az arab és perzsa elemtől meg kell tisztítani, sőt az összes idegen szavakat ki kell írtani, s ő maga e célból egyszerű török nyelven írja cikkeit.

Ezzel egyidejűleg még két irányzat alakult, a pántottomanizmus és a pániszlamizmus. E két ellentétes irányzat a pántürkizmus terjedését kissé lassította. Ali Kemál Egyiptomban megindította a *Türk* című lapot s ebben pántottomanizmusról írt cikkeket, melyek ellen-

súlyozása végett Akcsora ólu Juszuf és Ferid bejek a pántürkizmust védelmezték.

Ekkortájt ment Bakuba Sztambulból Hüszeinzáde Ali és Párizsból Aga ólu Ahmed bej, s itt Topdzsu Bas jeffel együttesen terjeszteni kezdték a török faji érzést.

A július 24-iki forradalom után az oszmanság eszméje egyelőre diadalmaskodott ugyan, de ezen eszmét terjesztő *Türk dizneji* című folyóirat néhány szám után megszűnt.

A március 31-iki forradalom után az oszmanság eszméje helyébe a pániszlamizmus kelt új életre és Hamid szultán védelme alatt egyideig valóban uralkodott is. A német császár már jóval régebben az iszlám szövetség gondolatát sugalmazta Hamidnak és ennek nyomán Sztambulban a Szultán Ahmed-téren népgyűlést tartottak az iszlám egysége címen (ittihad-i iszlám), sőt utóbb titkos szervezkedésbe fogtak.

A mohamedán időszámítás 1326. évében az egység és haladás pártja (ittihad ve tarakki firkaszi) Hamid letétele végett Szalonikiban gyülekezett és szervezkedett. Ekkortájt Szalonikiban *Gendzs Kalember* («Ifjú írók») címen egy folyóirat jelent meg, melyben a folyóirat szerkesztője, Ali Dzsánib bej a török nyelv egyszerűsítését és reformját követelte. Ezen eszmének nagy szolgálatokat tett, Ömer Szejfeddin, aki elbeszéléseit és cikkeit tiszta török nyelven írta. Egy lelkes ifjú, Zia Gök Alp, kit a Szalonikiban összegyűlt egység és haladás-pártiak központi taggá választottak, Vefik pasa *Lehse-i oszmani* és Szülejman pasa *Tárich-i álem* című könyveiből szívtta magába a törökség érzésének csíráját s most ezen érzését *Turán* című költeményével tárta a nyilvánosság elé.

A *Turán* költemény után a volt budapesti konzul, Ahmed Hikmet megírta *Altun ordu* («Arany sereg») című cikkét, ezt követte a *Türk jurdu* című folyóirat megalapítása és a Türk odzsagi (Török Otthon) megalakulása.

Ekkoriban alakult meg az «Edebjât-i dzsedide» («Új irodalom») című kör, mely az arab és perzsa multnak nem üzent hadat, továbbá a *Szervet-i funun* című folyóirat s Tevfik Fikret, Szafvet Zia megkezdtek írói működésüket. Ebben az irányban működött Fuad bej is, s költeményeinek és irodalmi cikkeinek írása közben a törökös felfogást ésszerűbbnek ismerve fel, a Türk odzsagiban tüzes szónoklatokat tartott, s tudományos alapon foglalkozva a törökség gondolatával, Törökországnak első törökös irányú tudósa lett.

Türk jurdu, a Türk odzsagi nevű társulat szócsöve, tüzes lelkesedéssel hintette szét a törökség iránti faji való rajongást.

Később Chalide Edib írónő *Jeni turan* («Űj Turán») c. regényével és Hamdullá Szubhi bej tűntek ki, mint ezen irányzat leglelkesebb munkásai.

Ahmed Hikmet *Jakarıs* («Ima») és *Dűnjá jaratiriken* («A világ teremtése») c. műveit teljesen tiszta törökséggel írta, s nyomában Akesora ólu Juszuf, Aga ólu Ahmed, Nedzsib Ászim fejlesztették ezen irányzatot.

Mióta az egység és haladás pártja hatalomra jutott, Zia Gök Alp felügyelete alatt *Jeni medzsumá* («Űj folyóirat») néven egy folyóirat indult meg, s a törökség gondolatát határozott rendszerességgel kezdték ápolni.

A *Jeni medzsumát* az egész országban tetszéssel fogadták, az egész értelmiség a *Jeni medzsuma* olvasója és a Türk odzsagi tagja lett.

Az egység és haladás pártjának bukásakor Jákub Kadri, Jahja Kemál, Fálil Refkí, Refik Hálid, Resád Núrí prózaírók, Urhan Szejfi, Fárúk Náfiz, Juszuf Ziá és Vála Núreddin költők dolgoznak ezen eszme érdekében.

A Türk odzsagi mai tagjai közt szerepelnek : alapítója, egyben a mostani kultuszminiszter : Hamdullá Szubhi, Juszuf Akesora, Aga ólu Ahmed, Fálil Refkí, Jákub Kadri, Jahja Kemál, Mehmed Emín, közülük többen a mai török nemzetgyűlésnek tagjai.

Hüszein Námik.

Birkás Géza : A francia irodalom története.

(Szt. István-könyvek 1927.)

Egy irodalom történetét két szempontból lehet megírni. Vagy egy nép szellemi életét kutathatjuk benne s az egyes irodalmi megnyilatkozásoknak szinte szimbólikus értelmet tulajdonítunk, vagy magukért vizsgáljuk az egyes szerzőket, korukhoz és a saját ízlésünkhöz mérve működésüket. Az első módszer nem törekszik az ábrázolás teljességére ; kiválogatja a legrepresentatívabb írókat és velük dokumentálja mondanivalóját. A másik az irodalomtörténeti folyamat részletes vizsgálatában keresi célját.

Egy népszerűsítő cézzal írott idegen irodalom történetében okvetlenül ez a második módszer lesz a helyénvaló. Hiszen a szellem-történeti vizsgálatnak csak azok számára van igazán értéke, kik a szóban forgó irodalmi dokumentumokat maguk is ismerik és a belőlük vont következtetéseket értékelni, ellenőrizni tudják.

Birkás Gézának tehát igaza volt, mikor így fogta fel

feladatát. S ha az irodalom egész történeti folyamatának vizsgálatát tűzi valaki szemé elé, már a kérdés ily beállításából folynak bizonyos követelmények, melyeket az erre vállalkozóval szemben támaszthatunk.

Az első az: hogy a kép lehetőleg teljes legyen. Birkás Géza könyvében mintegy négyszáz francia íróról kapunk fölvilágosítást jól elosztott, arányos egymásutánban: a nagyobbakról többet, esetleg egy egész külön fejezetet, a kisebbekről rövidebben, esetleg egyetlen sort. S mindegyikükről a maga értékéhez képest rövid életrajzot és jellemzést találunk. Birkás G. könyvét jó tárgymutatója segítségével úgy is forgathatjuk, mint valami kis francia irodalmi lexikont, melyben minden fontosabb szerzőről tájékoztatást találunk.

Egy másik követelmény a világos, áttekinthető beosztás és csoportosítás lehetne. Az előttünk fekvő mű e szempontból sem hagy kívánnivalót hátra. Középkor, renaissance, XIV. Lajos, Voltaire százada, a XIX. század s a modern irodalom hagyományos beosztásában világosan tagozódik ez az irodalomtörténeti bemutatás az egyes műfajok és iskolák alfejezeteiben. Az ily beosztás természetesen csak a rendszerezés kényelmi szempontját szolgálja. A szerző tisztában van ezzel és a világos tagozásnak az egyéni jellemzés egy ségét azért nem áldozza föl.

Harmadik követelmény az lehetne, hogy az írói egyéniségek szemléljét a korok jellemének rajza s a faji összetartozás valóságának kiemelése fűzze össze. Birkás Géza könyvének bevezetésében körülhatárolja a francia faji jellemet, mely ráüti bélyegét e nép irodalmára, s minden kor, század vizsgálatát annak társadalmi életének rajzával vezeti be. Nem feledkezik meg a középkori műveltségi állapotok, a XVI. századi szalónok, a XVIII—XIX. századi sajtó irányító hatásáról; beszámol színházak alapításáról, folyóiratok megindításáról. Szóval figyelemmel kíséri — a képzőművészetek kivételével — a kultúra minden jelenségét, mely kapcsolatos az irodalommal.

Maguknak a koroknak a jellemzése is nagyon találó Birkás G. könyvében. A szerző a XVII. századi klasszicizmust vallja ideáljának és józanul látja mind a XVIII. századi felvilágosultság, mind a romantikus énkultusz árnyékoldalait. Egyáltalában amennyire szívesen festi — olykor jellemző mondásokkal és történeti adomákkal — a kort, épp annyira nem szorítja háttérbe a maga egyéni véleményét sem. Stendhal *Le Rouge et le Noir*-járól pl. nyíltan megvallja, hogy az számára «sívár, ellenszenves, fárasztó olvasmány».

Az egész könyvet, melyet nagy haszonnal forgathat olvasóközönségünk, mert tájékoztatást kap benne a francia irodalom történetéről és egyszersmind irányítója lehet olvasmányai megválogatásában, egységbe foglalja könnyen gördülő előadásmodora.

Kastner Jenő.